श्रीपरमात्मने नमः

शाब्दिकचूडामणिश्रीशाकटायनाचार्यविरचित

शब्दानुशासनम्

अर्थात्

श्रीमदभयचन्द्रसूरिप्रणीतप्रक्रियासंग्रहसहितं

शाकटायनं व्याकरणम्

अध्यापककुलोत्पन्नबालान्तर्वाणिना

संशोधितम्

प्रकाशकौ

मुम्बयीस्थ- प० ज्येष्ठाराममुकुन्दजीशर्म्मा

पन्नालालजैनश्च

कोल्हापूरनगरस्थ 'जैनेन्द्र' मुद्रणालये मुद्रितम्

वीरनि० सं० २४३३। ईस्वीसन १९०७।

मूल्य सपाद रूप्यकत्रयम्।

Moholla Marotlap Ward
Bikanir

प्रस्तावना.

महाशया ! अस्मिन् खलु भारते वर्षे सुप्रसिद्धसंस्कृतशब्दानुशासनप्रणेतृपाणिनिमुने पूर्वमपि महान्तोऽनेके शाब्दिकाः* आचार्या बभूवुरित्यसंशयम् ॥ तेषु जैना बौद्धाश्च शाब्दिकाः प्रधाना इति महान्तः पण्डिता मन्यन्ते । तदन्तर्गत एवायं महामुनिः श्रीशाकटायनाचार्यो यत्प्रणीतमिदं चतुरध्यायात्मकं शब्दानुशासनमिदानीमप्यस्मिन् भारतवर्षे चकास्ति । एतच्छब्दानुशासनगतसूत्रार्थप्रकाशका बहवः टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते । तेन च सर्वेषामकलुषितधियां पण्डितप्रवराणां बहुषु शब्दानुशासनेषु वर्तमानेष्वप्येतस्मिन्नेव निरंकुशा प्रवृत्तिरासीदित्यनुमीयते । इदानीं चास्माभिः श्रीमदभयचन्द्रसूरिप्रणीतप्रक्रियासङ्ग्रहाख्यवृत्त्यलङ्कृतमिदं शब्दानुशासनमङ्कयित्वा संस्कृतसाहित्यानुरागिणां विदुषामग्रे उपायनीक्रियते । आशासे च दृष्ट्वैवैतददृष्टपूर्वं रत्नमुपलभ्य च गुणदोषविवेकपेशलप्रज्ञा उदाराशया विचक्षणा अवश्यं प्रसादमधिगच्छेयुरिति ।

एतच्छब्दानुशासनं सूत्रपाठ–धातुपाठ–गणपाठ–लिङ्गानुशासन–सूत्रपाठोणादिसूत्रपाठभेदेन पञ्चधा विभक्तमतिक्लेशेन सम्पाद्यास्माभिर्यथावका-

---

* पाणिनिप्रणीताष्टाध्याय्यपराभिधसूत्रपाठे येषां नामा(न्य)ुपलभ्यन्ते ते च यथा—
"व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य" (८।३।१८।) इत्यत्र शाकटायन
'इको(ऽ)सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' ... — see below

"व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य" (८।३।१८।) इत्यत्र शाकटायन
'ई३ चाक्रवर्मणस्य' ६।१।१३०। इत्यत्र चाक्रवर्मण
"वा सुप्यापिशलेः' ६।१।९२। इत्यत्र आपिशलि
"लोपः शाकल्यस्य' ८।३।१९। इत्यत्र शाकल्य ।
"अवङ् स्फोटायनस्य' (६।१।१२३।) इत्यत्र स्फोटायन इत्यादि

AUGURCHAND BHA' J...
JAIN LIBRARY

श्रमाभियुक्तजनप्रमोदार्थमभ्येतृजनानुग्रहार्थं च तेभ्यो व्ययीकृतद्रव्यमात्र समर्हद्वारा तेषा सन्निधौ समर्प्य ग्रन्थकर्तृश्रम सफलीक्रियते ।

अय प्रक्रियासङ्ग्रहो रामनन्दवस्विन्दुमितख्रिस्ताब्दे (१८९३)गुस्तव आपर्ट इत्यभिधानेनाङ्ग्लपण्डितेन प्राचीनविद्यानुरागिणाऽनल्पव्ययेन मद्रदेशे मुद्रापयित्वा प्रकाशित । अत एव मद्रशार्मण्यादिसुदूरविषयेष्वपि लब्धप्रचारोऽय ग्रन्थ पाणिनीयशब्दानुशासनतोऽपि शाकटायनप्रणीतशब्दानुशासनस्याधिकोपयोगिता प्रख्यापयस्तत्रत्यसख्यावद्भ्यो भूयसीं प्रशसामलभतेति सुप्रसिद्धमेव । एतत्सूत्रोपरि चिन्तामण्यभिधा वृत्तिं विदधता विद्वत्प्रवरेण महात्मना यक्षवर्माचार्येण श्रीशाकटायनाचार्य एवमुपस्थीयते—

स्वस्ति श्रीसकलज्ञानसाम्राज्यपदमाप्तवान् ॥
महाश्रमणसङ्घाधिपतिर्य शाकटायन ॥ १ ॥
एक शब्दाम्बुधिं बुद्धिमन्दरेण प्रमथ्य य ॥
सयश श्रि समुद्दध्रे निश्व व्याकरणामृतम् ॥ २ ॥
स्वल्पग्रन्थ सुखोपाय सम्पूर्ण यदुपक्रमम् ॥
शब्दानुशासन सार्वमर्हच्छासनवत्परम् ॥ ३ ॥
इष्टिर्नेष्टा न वक्तव्य वक्तव्य सूत्रत पृथक् ॥
सख्यात नोपसख्यात यस्य शब्दानुशासने ॥ ४ ॥
तस्यातिमहतीं वृत्तिं सहृत्येय लघीयसी ॥
सम्पूर्णलक्षणा वृत्तिर्वक्ष्यते यक्षवर्मणा ॥ ५ ॥
इन्द्रचन्द्रादिभि शाब्दैर्यदुक्त शब्दलक्षणम ॥
तदिहास्ति समस्त च यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ६ ॥

श्रीमता पाणिन्याचार्येण स्वीयसूत्रपाठे स्वस्मात्पूर्वं प्रादुर्भूतानामनेकेषामाचार्याणा मतानि तत्तदाचार्यनामनिर्देशपूर्वक सगृहीतानि । तत्रैतस्य शाब्दिकचूडामणे श्रीशाकटायनस्य मत प्रसङ्गानुप्रसङ्गत क्वचित् नामनिर्देशपूर्वक क्वचिन्नामानिर्दिश्य च बहुषु सूत्रेषु सगृहीत तद्यथा— पाणिनिप्रणीताष्टाध्यायीगततृतीयाध्यायगतचतुर्थपादे "लङ शाकटायनस्यैव"

इति एकादशोत्तरशततम सूत्र शाकटायनीयशब्दानुशासनान्तर्गतप्रथमाध्याया न्तर्भूतचतुर्थपादस्य पञ्चाधिकशततमस्य "आह्विपो झेर्जुरवा" इत्येतत्सूत्रस्य विषयमनुवदति। तथा अष्टाध्यायीगताष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे "व्योर्लघुप्रयत्नतर शाकटायनस्य" इत्यष्टादशतम सूत्र शाकटायनीयशब्दानुशासनगतप्रथमाध्यायीयप्रथमपादस्थस्य पञ्चपञ्चाशदधिकैकशततमस्य "वा नुज्याद्" इत्येतत्सूत्रस्य विषयमनुवदति। दिङ्मात्रप्रदर्शनमेतत् यत सुधीभिर्न दुरूहमिति। एतेन श्रीशाकटायनाचार्यस्य पाणिन्याचार्यात् प्राक्तनत्व शाब्दिकाग्रणीत्व च सुस्पष्ट प्रतीयत इति चिन्तामणिकृच-क्षवर्माचार्यस्तुतिर्नानन्वर्थेति विदाकुर्वन्तु कृतधिय।

अन्यच्च— ऋग्यजुर्वेदयो प्रातिशाख्ये तथा यास्कमुनिप्रणीते निरुक्ते च श्रीमत शाकटायनाचार्यस्य नामसकीर्तनमुपलभ्यते। तथा व्याकरणमहाभाष्यप्रणेत्रा महामुनिना भगवता पतञ्जलिनाऽपि अष्टाध्यायीयतृतीयाध्यायान्तर्गतचतुर्थपादस्थैकादशोत्तरैकशततमसूत्रस्य तथा तृतीयाध्यायीयतृतीयपादगतस्य 'उणादयो बहुलम्' इति प्रथमसूत्रस्य च भाष्यावसरे इदमुक्त,—

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्॥
वैयाकरणाना च शाकटाय आह धातुज नाम॥ १॥ इति

अपर च श्रीमच्छाकटायनाचार्यप्रणीतान्युणादिसूत्राणि सर्वैरपि प्राचीने शाब्दिकप्रवरैरङ्गीकृतानि तथा पाणिनिनाऽपि तान्येवोररीकृतानि नान्यानि निबद्धानीत्येतदपि शाकटायनाचार्यस्य शाब्दिकधौरेयत्व प्रख्यापयतीति नाविज्ञेय सुधियाम्। शाकटायनाचार्यप्रणीतोणादिसूत्राणा व्याख्यानानि तूज्ज्वलदत्तमाधवाचार्यादिभिर्व्यरच्यन्तेति सुप्रसिद्धम्॥

अथ बोपदेवकृतकविकल्पद्रुमे—

इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशली शाकटायन॥
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका॥ १॥

इत्यष्टादिशाब्दिकजयघोषणायामिन्द्रादीना शाकटायनाचार्यात्प्राक्कालि-

फन्च सुस्पष्टम् । पर श्रीशाकटायनाचार्यप्रणीतग्रन्थेषु अष्टादिशाब्दिकान्त र्गतस्य केवलमेकस्येन्द्रस्य नाम, तथा सिद्धनन्दायनयेति द्वे नामनी इति पूर्वाचार्यनामान्यसुपलभ्यते । तेन चन्द्रादिषु केषाञ्चित् श्रीशाकटायना चार्यात्पूर्वमप्रादुर्भाव केषाञ्चिदजैनत्व चानुमीयते । यतो निसर्ग एवाय दिगम्बरजैनाचार्याणामन्यमतावलम्बिनां वच प्रमाणत्वेन नोपन्यस्यते, तत्कृतग्रन्थानां व्याख्यानमपि नोट्टङ्क्यत इति । एतेन श्रीशाक टायनाचार्यस्य वैदिकधर्मानुवर्तित्वमवगच्छतां केषाञ्चिन्मत न कथमपि स्थैर्यमवलम्बत इत्यवयन्तु विवेकिन ।

एतस्य शाकटायनव्याकरणस्य निम्नलिखितानि व्याख्यानानीदानी- मुपलभ्यन्ते,—

१ **अमोघवृत्तिः**—एतत् पाणिनिव्याकरणव्याख्याभूतां काशि- काव्रृत्तिमनुकरोति । इद व्याख्यानमतिविस्तृत सुस्पष्ट च वर्तते ।

२ **न्यासः**— इद त्वमोघवृत्तिव्याख्या श्रीप्रभाचन्द्राचार्य विरचितम् ।

३ **चिन्तामणिः अथवा लघुवृत्तिः**— यक्षवर्मप्रणीत व्याख्यानम् । इद गणपाठादिपञ्चग्रन्थसमवेत शीघ्रमेवाङ्कयित्वा प्रकाशयिष्याव ।

४ **मणिप्रकाशिका**— चिन्तामणेरिय टीका, अजितसेनाचा- र्यप्रणीता ।

५ **प्रक्रियासंग्रहः** — श्रीमदभयचन्द्राचार्यविरचित । ग्रन्थोऽय सिद्धान्तकौमुदीसदृशो विद्यार्थिनामतीवोपकारक । अत एव प्रथममय मुद्रापित ।

६ **शाकटायनव्याकरणस्य टीका**— श्रीभावसेनत्रि विद्यदेवकृता ।

७ **रूपसिद्धिः**— इय लघुकौमुदीतुल्या स्वल्पप्रमाणेति ।

श्रीशाकटायनाचार्येण स्वकीये शब्दानुशासने वैदिकी स्वरप्रक्रिया यद्यप्युपेक्षिता तथापि वैदिकशब्दास्तत्रतत्र सुप्रपञ्च साधिता एवेति पाणिनितो न लवमात्रमपि न्यूनताऽऽचार्यवर्यस्य। ईदृशमपि शब्दानुशासनमिदं वैदिकैर्विद्वद्भिस्सर्वथोपेक्षितमित्यत्रापीदमेक कारण यत् स्वरप्रक्रियाभाव। इदमपि प्रमाण महामुनेरस्य जैनत्वमवगमयति। तथा न्यासादीन्येतच्छब्दानुशासनव्याख्यानानि जैनपण्डितैरेव विरचितानीत्येतन्मानमपि चास्य जैनत्व साधयति॥ महामुने श्रीशाकटायनाचार्यस्य कालनिर्णयादिक सर्वं यक्षवर्माचार्यकृतचिन्तामणिप्रकाशनावसरे सविस्तर निरूपयिष्याव॥

एतस्य प्रक्रियासग्रहस्य मुद्रापणसमये ये ये महाशया पुस्तकवितरणादिनोपचक्रु तेषा नामान्यग्रे प्रदर्श्यन्ते—

१ श्रीयुतै गौरीलालविद्वद्भिरेक पूर्वार्धमात्रस्य पुस्तक प्रेषित तत्प्राय शुद्धम्।

२ स्वस्ति श्रीमद्भारकलक्ष्मीसेनमहास्वामिना सरस्वतीभडारस्थ कार्णाटलिप्यलकृतमेक सटिप्पण ताडपत्रपुस्तक तैरेव कृपया दत्तम्

३ श्रीयुतै जैनसिद्धान्तकोविदैर्दोर्बलिजिनदासशास्त्रिभि श्रवणबेळगोळक्षेत्रनिवासिभिरेक ताडपत्रोपरि कार्णाटलिप्या सटिप्पणमालिखित पुस्तक प्राचीनविद्यासमुद्दिधीर्षया प्रेषितम्।

४ महाशयैर्हूणपण्डितैरापर्टाभिधैर्मद्रनगरे मुद्रितमेक पुस्तक सूत्रपाठसवलितमस्मत्समीपस्थम्। एतेषा सुगृहीतनामधेयाना महाशयाना विद्याभिवृद्धिमभीप्सता त्रयाणामप्युपकार न विस्मरिष्याव। तथा एतत्पुस्तकमुद्रापणसमये तच्छोधनादिविषये करवीरनिवासिभिरध्यापककुलोत्पन्नैर्बालशर्मान्तर्वाणिभिरपि बहूपकृतमिति कृतज्ञतामाविष्कृत्य विरम्यते।

प्रकाशकौ—

मुम्बयी
१०–१–०७

पं. ज्येष्ठारामगुकुंदजीशर्मा
पन्नालालजैनश्च.

इन्द्रचन्द्रादिभिः शाब्दैर्यदुक्तं शब्दलक्षणम् ॥
तदिहास्ति समस्तं च यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ६ ॥

इनका अर्थ— जो समस्त प्रकारके ज्ञानरूपी साम्राज्यपदको प्राप्त हुये और जो महामुनियोंके सबके अधिपति हैं ऐसे शाकटायनाचार्य कल्याणके कर्ता हो ॥ १ ॥

जिसने शब्दशास्त्ररूपी समुद्रको अपनी बुद्धिरूपी मंदराचलसे मन्थनकरके यश और श्रीसहित सर्वांगसुंदर व्याकरणरूपी अमृतको निकाला वह एक ये ही आचार्य हैं ॥ २ ॥

यह शब्दानुशासन अर्हत् शासनके समान उत्कृष्ट है बहुत विस्तारवाला नहीं है थोडेमेंसे ही सब कुछ वर्णन कर दिया है ऐसा है तथा सुगोपाय है अर्थात् व्याकरणके सब अंग पूरे २ है और समस्त व्याकरणोंसे पहिलेका है ॥ अर्हत् शासनके पक्षमें स्वल्पग्रन्थ थोडी परिग्रहका रखनेवाला, सुखोपाय अर्थात् परमसुखका एकमात्र उपायभूत, सम्पूर्ण, समस्त अंगोंसे परिपूर्ण, उपक्रम कहिये समस्तमतोंसे पहिलेका आदिभूत है ॥ ३ ॥

शाकटायनाचार्य ऐसे पूर्ण वैयाकरण है कि जिनके शब्दानुशासनमें पाणिनीयव्याकरणकी समान सूत्रोंमें कोई भी त्रुटि नहीं है अर्थात् सूत्रोंसे पृथक् पातंजलिकृत इष्टिकी इच्छा नहीं होती, कात्यायनीके 'वा वाच्य' 'वक्तव्य' की भी आवश्यकता नहीं है। तथा उपसंख्यानोंकी भी आवश्यकता नहीं हैं ॥ ४ ॥

उसही शब्दानुशासनकी महावृत्तिको संक्षिप्त करके यह समस्तलक्षणविशिष्ट लघुवृत्ति मुझ यक्षवर्माचार्यद्वारा कही जायगी ॥ ५ ॥

इन्द्रचन्द्रादि शाब्दिकोंने (वैयाकरणाचार्योंने) जो कुछ शब्दशास्त्र कहे हैं अथवा शब्दोंका स्वरूप वर्णन किया है वह सब इस शब्दानुशासनमें सम्पूर्णतया विद्यमान है और जो कुछ शब्दलक्षण इसमें नहीं है वह किसी अन्यव्याकरणमें भी नहीं है ॥ ६ ॥

पाणिनिमुनिनें अपनें अष्टाध्यायी सूत्रपाठमें पहिले होनेवाले अनेक शाब्दिकोंका मत ग्रहण किया है उनमें शाब्दिकचूडामणि शाकटायनाचार्यके शब्दानुशासनका मत भी शाकटायनाचार्यका नाम देकर तथा कहीं २ विना नाम दिये ही ग्रहण किया है जैसें,—

पाणिनीयव्याकरणकी अष्टाध्यायीके तीसरे अध्यायके चौथे पादमें १११ वाँ सूत्र '**लङ शाकटायनस्यैव**' सूत्र है सो इस शब्दानुशासनके प्रथम अध्याय चौथे पादके १०५ वें '**आद्विषोर्ङ्जुस्वा**' सूत्रका मत लिया है। तथा पाणिनिके आठवें अध्याय तीसरे पादका १८ वाँ सूत्र '**व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य**' है सो इस शब्दानुशासनके प्रथम अध्याय प्रथमपादके १५५ वें सूत्र '**वा नुव्यात्**' का मत लिया है । इसीप्रकार, अनेक जगहँ इस शब्दानुशासनका मत ग्रहण किया है सो विद्वानोंसे कुछ छिपा हुवा नहीं है। इसपरसे ये शाकटायनाचार्य पाणिनिसे पहिले और शाब्दिकोंके अग्रणी हैं सो स्पष्टतया सिद्ध है। और चिन्तामणिटीकाके कर्ता यक्षवर्माचार्यनें जो कुछ प्रशंसा कियी है वह किसी प्रकार भी असंगत नहीं है[१]।

इसके अतिरिक्त ऋग्वेद और शुक्लयजुर्वेदके प्रातिशाख्यमें तथा यास्काचार्यके निरुक्तमें भी इस शाकटायनाचार्यका नाम मिलता है तथा पाणिनीय व्याकरणपर भाष्य बनानेवाले पतञ्जलिमहाराजने भी अष्टाध्यायी ३।४।१११, और ३।३।१ के **उणादिबहुलं** इस सूत्रका भाष्य रचते समय कहा है कि—

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
वैयाकरणाना च शाकटायन आह धातुज नाम इति ॥

---

१ अनेक विद्वान् कहते हे कि प्रातिशाख्यमें जिसका नाम आया है वह शाकटायन, जैन नहीं, वेदानुयायी है परन्तु अभीतक कोइ पुष्ट प्रमाण प्रकट नहिं हुआ है कि जिससे ऐसा माना जाय ॥

इसके अतिरिक्त महामुनि श्रीशाकटायनाचार्यके माने हुये उणादि सूत्रका अधिकार तो सब ही वैयाकरणोंने स्वीकार किया है। पाणिनिमहाराजने भी 'उणादिबहुल' एतावन्मात्र सूत्र बनाकर शाकटायनके उणादिसूत्रपाठको स्वीकार किया है अर्थात् उन्होंने कोई नया उणादिसूत्र- पाठ नहि रचा। इससे विद्वज्जनोंको शाकटायनाचार्यका शाब्दिकप्रामाण्यत्व स्पष्टतया ज्ञात होगा। इस उणादिसूत्रपाठपर उज्वलदत्त, माधवाचार्य आदिनें टीका भी रची हैं।

बोपदेवनें कविकल्पद्रुममें भी इन्द्र, चन्द्र, काशकृत्स्न, आपिशलि, शाकटायन, पाणिनि अमर और जैनेंद्र इन आठ आचार्योंको वैयाकरणोंमें प्रधान मानकर इनका जय मनाया है यथा—

इन्द्रश्चन्द्र, काशकृत्स्नापिशलि, शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः॥

परन्तु शाकटायन व्याकरणमें केवलमात्र 'इन्द्र, सिद्धनन्दी' और आर्यवज्र इन तीन ही आचार्योंका नामोल्लेख हुवा है जो कि ये तीनों ही आचार्य जैन थे। क्योंकि दिगम्बरजैनाचार्योंका नियम है कि वे अपने ग्रन्थकी पुष्टिकेलिये भिन्नधर्मावलम्बियोंके ग्रन्थका प्रमाण कदापि नहि देते और न भिन्नधर्मावलम्बियोंके ग्रन्थपर टीका ही करते हैं॥ इसपरसे इन श्रीशाकटायनाचार्यको वैदिक मानना निर्मूल है सो विद्वानोंको विचारना चाहिये।

इस शब्दानुशासनपर निम्नलिखित टीकायें मिलती हैं॥

१ अमोघवृत्ति.— यह पाणिनीयव्याकरणकी काशिकावृत्ति- की समान विस्तृत और विशद महावृत्ति है

---

१ जैनेन्द्रस्वामीके अपरनाम देवनंदी और पूज्यपाद अधिक प्रसिद्ध हैं। इनका बनाया हुआ व्याकरण भी अनेक टीकाओं सहित विद्यमान है॥

२ इन आठों वैयाकरणोंमेंसे पाणिनिके अतिरिक्त सात वैयाकरणपाद्याय जैन और बाद्ध ही सिद्ध होते हैं॥

२ **न्यास**— यह अमोघवृत्तिटीकापर श्रीप्रभाचन्द्राचार्य-विरचित न्यास है ।

३ **चिन्तामणि टीका** अथवा **लघुवृत्ति**— यह टीका यक्षवर्माचार्यकृत है इसको हम शीघ्र ही पाचों पाठोंसहित छपावेंगे ।

४ **मणिप्रकाशिका टीका**— चिन्तामणि टीकापर श्रीअ-जितसेनाचार्यकृत टीका है ।

५ **प्रक्रियासग्रह**— श्रीअभयचन्द्राचार्यविरचित यह सिद्धा-न्तकौमुदीकी तरहँ प्रक्रियाटीका है ॥ यह विद्यार्थियोंको अतिशय उपयोगी है इस कारण ही हमने सबसे पहिले इसीको ही छपाया है ।

६ **शाकटायनव्याकरणस्य टीका**—भावसेन त्रैविद्यदेव-विरचित ।

७ **रूपसिद्धि**— यह लघुकौमुदीकी समान छोटी प्रकिया है ।

इस शब्दानुशासनमें विशेष लक्ष देने योग्य बात यह है कि इसमें पाणिनीयकी समान स्वरवैदिकीके वर्णनकी उपेक्षा की है तथापि इस व्याकरणमें वैदिक शब्दोंका विवेचन जगहँ २ पर किया है अतएव इस विषयमें भी इस ग्रन्थकी योग्यता पाणिनीयमें कम नहीं है ॥

शाकटायनाचार्य महाराजनें स्वरवैदिकी प्रक्रियापर लक्ष्य नहिं दिया इसीकारणसे ही वैदिक विद्वानोंने ऐसे अद्वितीय शब्दानुशासनको सर्वथा भुला दिया परन्तु इसपरसे यह स्पष्ट सिद्ध होगया कि यह शाकटायनाचार्य जैन थे और इसीकारण ही जैनाचार्योंनें इसपर टीका और न्यासादि रचे है और इसी कारण ही जैनग्रंथोंकी टीकाओंमें प्रमाण भी शाकटायन और जैनेन्द्रव्याकरणका ही ग्रहण किये गये है ।

शाकटायनाचार्य कैसे वैयाकरण थे और कब हुये और यह व्याकरण कैसा उपयोगी है इत्यादि विषयोंकी आलोचना हम यक्षवर्मा-

टूत्र चिन्तामणिटीकाके छपाते समय विस्तारसे लिखनेकी इच्छा रखकर इस प्रस्तावनाको यहींपर पूरी करते हैं।

इस ग्रन्थको छपाते समय हमको १ प्रति पूर्वार्द्ध मात्र श्रीयुत पंडित गौरीलालजी जैनसे प्राप्त हुई सो प्राय शुद्ध है।

दूसरी प्रति— कर्णाटकीय, लिपीमें सटिप्पण ताडपत्र पुस्तक कोल्हापुर जैनमठके भट्टारक श्रील्क्ष्मीसेन महाराजसे प्राप्त हुई।

तीसरी प्रति— जैनसिद्धान्तकोविद श्रवणबेलगुल–निवासी श्रीदोर्बलिजिनदास शास्त्रीसे ताडपत्रपर कर्णाटकी लिपीकी सटिप्पण प्राप्त हुई।

चौथी प्रति— हूणपंडित गुस्तव आपर्ट साहबकी छपायी हुई हमारे पास थी।

इन चारों पुस्तकोंपरसे शुद्ध करके मय टिप्पणीके इसे छपाया है। इसकारण उक्त चारों महाशयोंका हृदयसे आभार मानकर इस पुस्तकके शुद्ध करनेमें अध्यापककुलोत्पन्न बालशमान्तर्वाणि महाशयसे अतिशय सहायता प्राप्त हुई है इस कारण, इनका भी कोटिश धन्यवाद-पूर्वक आभार मानते हैं।

प्रकाशक,
पंडित ज्येष्ठाराम मुकुंदजी
और
पन्नालाल बाकलीवाल

मुम्बयी
१०–१–०७

पंडित ज्येष्ठाराम मुकुंदजी पुस्तकालयका

संस्कृत तथा भाषापुस्तकका

सूचीपत्रम्.

संस्कृत, तथा भाषाटीका, और केवल भाषापुस्तक

श्रीमद्भागवत बालप्रबोधिनी टीकासहित (द्वितीयावृत्ति)		
चिकणा कागज	१६	रु
अणुभाष्यम् (व्याससूत्रभाष्यम्) प्रकाशसमेतम्		
अपूर्णम् (यन्त्रस्थ)	१२	रु
पूर्वमीमांसादर्शनम् (सविषयाधिकरणम्)	।।।	
वैशेषिकदर्शनम् (विषयानुक्रमयुतम्)	।ऽ=	
बृहत् सांख्यदर्शनम् (लघु) सांख्यदर्शनम्	ऽ=	
पातञ्जलयोगदर्शनम्	ऽ-	
वेदांतदर्शनम् (मतांतरीयपाठान्तरादियुतम्)	।ऽ=	
न्यायदर्शन टिप्पणसहितम् (विषयानुक्रमयुतम्)	ऽ=	
षड्दर्शनानि	१।।	
त्रिंशच्छ्लोकी सव्याख्या-(धर्मशास्त्र) [विषयसूचीसहिता]		
दशश्लोकी (त्रिंशच्छ्लोकीपरिशिष्टभूता) चतुःश्लोकी		
(त्रिंशच्छ्लोकीपरिशिष्टभूता)	।=	
तर्कसंग्रह सिद्धान्तचन्द्रोदयटीकासमेत-('न्याय')	।।	
कारिकावलि-('भाषापरिच्छेद') सिद्धान्तमुक्तावली-सहित (,,)	।।	
श्रीसूक्त सभाष्यम्	।	
पुरुषसूक्त सभाष्यम्	ऽ=	

षट्चक्रनिरूपण सटीकम्	॥
दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् सटीकम्	१
विधिस्वरूपविचार (पूर्वमीमांसा)	।=
पारस्करगृह्यसूत्रम् (यजुर्वेदीयम्)	।=
आश्वलायनगृह्यसूत्र सटीकम् (ऋग्वेदीयम्)	२
संध्याप्रयोग (,,)	৶॥
संध्याप्रयोग (यजुर्वेदीय)	৶
रुद्री यजुर्वेदीयाष्टाध्यायी	৶≡
रुद्री सामवेदीयरुद्र्यामसहिता	।
वेदान्तसंज्ञाप्रकरण सटीकम्	।
विनता आश्रयके पद	॥
कुण्डसिद्धि—सटीका	।=
आशौचनिर्णय (धर्मशास्त्र)	৶
तर्कभाषा—(न्याय)	।
लक्षणावली (न्याय)	৶=
विवेकचूडामणि मूलम् (वेदान्त)	।
वेदान्तशास्त्रम् (पंचस्तोत्र अभिलाषाष्टक च)	৶
तत्त्वोपदेश (वेदान्त)	৶
शिवानन्दलहरी	৶=
धातुमंजरी—(व्याकरणम्)	१
पंचदशी सटीका—अन्वयांकसहिता	२
जातकचन्द्रिका (,,)	।=
कुण्डलिकल्पतरु (,,)	।
यन्त्रचिन्तामणि (तन्त्रम्)	।=

श्रीसरस्वत्यै नमः

शाकटायनप्रक्रियासंग्रहः

। सञ्ज्ञाप्रकरणम् ।

मुनीन्द्रमभिवन्द्याहं पाल्यकीर्तिं जिनेश्वरम् ।
मन्दबुद्ध्यनुरोधेन प्रक्रियासंग्रहं ब्रुवे ॥ १ ॥

तत्रादौ शास्त्रे संव्यवहारार्थं संज्ञासंग्रहः कथ्यते । अइउण्[2] १ ऋक्[3] २ एओङ् ३ ऐऔच् ४ हयवरलञ् ५ ञमङणनम् ६ जबगडदश् ७ झभघढधष् ८ खफछठथट् ९ चटतव् १० कपय् ११ शषस अं अः ×क ×प र् १२ हल् १३ । इति वर्णसमाम्नाय अणादिप्रत्याहारार्थः । तत्राणित्येतत्प्रत्याहारविधिरुच्यते ।

१ अप्रयोगीत् । १।१।५। इहोपदिष्टो वर्णः समुदायो वा यो लौकिकशब्दप्रयोगे न दृश्यते स इत्संज्ञो भवति । अइउणित्यत्र णकारस्येत्संज्ञायाम् ।

---

१ प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रयोगाद्दशब्दप्रतिपादनम् ॥ २ अचामिह तु सर्वेषां निपातत्वोपदर्शनात् ॥ सन्देहजनकत्वाच्च सन्धिस्तु न विधीयते ॥ १ ॥ इति जैनेन्द्रे ३ लृकारस्य ग्रहणं दीघऋकारस्यैव भवत्यतो न पृथक्कृतम् । अन्यैस्तु "ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्" इत्युक्तत्वात् ॥ ४ अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया अपि गृह्यन्ते । अन्यैरगृहीतत्वात्तेषामव्याप्तिः ॥ ५ प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारः । प्रवृत्तानां वर्णानामेकमुखीकरणं वा प्रत्याहारः ॥ प्रत्याहारो हि वर्णानां समुदायीकरणमिष्यते ॥ इति जैनेन्द्रे ॥

२ सात्मेतेत् ।१।१।२। इता सहोपदिष्टो वर्ण समुदायो वा आत्मना प्रभृत्या तस्मादितो व्यवस्थितानामात्मनश्च संज्ञा भवति । अणिति अकारेकारोकारा उच्यन्ते । एव णह् झट् छव् इच यन् जश् वश् अट् इक् उक् मय् जय् सय् अच् इच् एच् ऐच् अम् यम् अम् इम् जर् खर् चर् शर् अप् हय् वय् जय् झय् भय् अट् हट् यट् रल् जल् शल् इत्यादय प्रत्याहारा ज्ञेया ॥

एको णटटवाद्भागो द्वौ चशात्क्षयतस्तथ ॥
चत्वारश्चमरात् पर स्युः यथायोग परार्द्धके ॥ २ ॥

णकाराद्यनुबन्धानामणादिप्रत्याहारग्रहणेष्वग्रहण कार्यार्थमुपदिष्टत्वात् ॥ जात्याश्रयणाद्दीर्घादीना ग्रहणम् ॥ यथा हि क्वचिदेक कृष्णकुण्डलादि गुणविशिष्टे सर्वस्वव्यक्तिगतमनुष्यत्वजातिनिष्ठे मनुष्य पुरः प्रदर्श्य मनुष्य इति सङ्केते ग्राहिते अन्यत्रान्येषामपि गौरधवलत्वादिगुणविशिष्टाना मनुष्याणा प्रतिपत्ति । तथाऽत्राप्येकस्मिन् ह्रस्वनिरनुनासिकत्वादिगुणविशिष्टे सर्वस्वव्यक्तिगतावर्णत्वजातिनिष्ठेऽकारे उपदिष्टेऽन्येषा दीर्घानुनासिकत्वादिगुणविशिष्टानामप्यवर्णभेदानां ग्रहण सिद्धम् । एवमिवर्णादिष्वपि योज्यम् । तत्र ह्रस्वसञ्ज्ञोऽकार उदात्तोऽनुदात्त स्वरितश्चेति त्रिधा । ते च प्रत्येकमनुनासिको निरनुनासिकश्चेति द्विधा इति षोढा । एव दीर्घ प्लुतश्चेत्यष्टादशभेदोऽवर्ण ॥ इत्थमिवर्णादयोऽपि । लृ

---

१ सात्मा इता आ (इ) इत् इति च्छेद, " इवयइट् ' इति " एत् ' पुन " ओमाङि पर ' इति परोऽजादेश ' इतेत् ' इति सिद्धम् । आत्मना सह वर्तमान सात्मा । अथवा सह आत्मा येन स सात्मा ॥ सात्मेति पदमा त्मार्थमुत्तरार्थं च । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्प्रत्यायनपर सञ्ज्ञासूत्रम् । तेनेह इतेति सञ्ज्ञानिर्देश । इता च शास्त्रे वर्णसमुदायो निर्दिश्यते ॥ सा मदिति सञ्ज्ञि निर्देश । तत्र सञ्ज्ञिनमनूद्य सञ्ज्ञा विधीयते । य सात्मेत् स इता सहोपात्तो भवति ॥ सञ्ज्ञा वा अनूद्य सञ्ज्ञी य इता सहोपात्त स ॥ उभयथाऽपि सात्म दिति सञ्ज्ञि न सञ्ज्ञेतीद निश्चीयते ॥

वर्णस्यानुकरणादन्यत्र दीर्घो नास्ति । एचां च ह्रस्वाभावाद्द्वादश भेदाः ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतहलो ह्येकद्वित्र्यर्द्धमात्रिकाः ।
नासिकामनुयातश्च वर्णः स्यादनुनासिकः ॥ ६ ॥
उच्चैरुदात्तो नीचैः स्यादनुदात्तः स्वरस्तथा ।
व्यामिश्रः स्वरितो ज्ञेयः प्रत्येकं विबुधैरिह ॥ ४ ॥

ऋवर्णग्रहणे ऌवर्णस्यापि ग्रहणं भवति । तयोरेकत्वप्रतिज्ञानात् । हकारस्य द्विर्ग्रहणमपादौ वलादौ च ग्रहणार्थम् । हकारादिष्वकारकशब्दः प्रशब्दा उच्चारणार्थाः ।

३ उता स्वः ।१।१।२। इता उकारेण सहोक्तो वर्णः स्वस्य वर्गस्यात्मनश्च सञ्ज्ञा भवति । कु इति कवर्ग उच्यते । एवं चु इत्यादिभिश्चवर्गादयः ।

४ तेयान् ।१।१।३। इता तकारेण सहोक्तो वर्णः इयान् यावन्मात्र उपात्तस्तावन्मात्र एव ग्राह्यः । अत् इत् उत् ।

५ भाव्योऽग् ।१।१।४। अगकारानुबन्धो भाव्यो विधेयः प्रत्ययविकारागमरूपो यावन्मात्र उपात्तस्तावन्मात्र एव ग्राह्यः । नासिका अस्मै लविता इत्यादि ॥ अगिति किम् । अमू ॥ अतो नियमद्वयादन्यत्र जातिरासन्नता वाऽऽश्रीयते ।

६ स्वः स्थानास्यैक्ये ।१।१।६। वर्णोत्पत्तिप्रदेशः स्थानं कण्ठादि ॥ अकुहविसर्जनीयजिह्वामूलीयानां कण्ठः । हविसर्जनीययोरुरः । कोर्जिह्वामूलीयस्य च जिह्वामूलम् । सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके । इएऐचुयशा-

१ जातु प्रदक्षिणा ह्रस्व न द्रुत न विलम्बितम् ॥ अङ्गुलिस्फोटन कुर्यात्सा मात्रेति प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ चटको रौत्येकमात्र द्विमात्र रौति वायस ॥ त्रिमात्र तु शिखी रौति ह्रस्वदाधप्लुतक्रमात् ॥ २ ॥ २ स्वरति कथयति हल स्वरूपमिति स्वर ॥

३ ऋऌवर्णयो । तथा च " दरादाम हयस्य गुर्वैको ऌनृत् ' २।१।२७॥ इत्यत्र अन्तादि ऋकारस्य प्लुते निषिद्ध ऌकारस्यापि प्लुतनिषेध प्राप्नोतीति मत्वा तत्साभू दित्याचार्येण ऌग्रहण कृतम् तच्च ज्ञापयति ऋवर्णग्रहणे ऌवर्णस्यापि ग्रहणमिति ।

४ अपादौ ग्रहणात् ' व्योऽस्याधोभोभगो " १।१।१५३। इति व्यलोपे भुक्ष्व हस ती त्यादि सिद्धम् ॥ वलादौ ग्रहणात् ' [illegible]नार ' ।१।१।११०। ऌ इतीति सिद्धम् ॥

मा तालु। एदैतो कण्ठताल्वेकेषाम्। उओऔपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ओदौतो कण्ठोष्ठमेकेषाम्। वस्य दन्तोष्ठम्। सृक्[1] वस्थानमेकेषाम्। ऋटुरषाणा मूर्धा। रेफस्य दन्तमूलमेकेषाम्। लृतुलसाना दन्ता। नासिकाऽनुस्वारस्य। कण्ठनासिकमेकेषाम्॥ आस्ये भव आस्यम्। करण प्रयत्न। स्पृष्ट करण स्पर्शानाम्[2]। ईषत्स्पृष्ट यत्राम्। विवृतमचाम्। विवृततरमेदोतो। ऐदौतोर्विवृततमम्। अवर्णस्यातिविवृततमम्। सवृतमकारस्य। ईषद्विवृत शषसहानाम्। तयो स्थानास्ययो रैक्यमभेदस्तस्मिन् सति वर्णो वर्णस्य स्वसञ्ज्ञो भवति॥ कस्य पुन क स्व। अवर्णस्य ह्रस्वभेदा षट् दीर्घप्लुतभेदाश्च द्वादश परस्पर स्वे भवन्ति। इवर्णादीना त्वष्टादश भेदा परस्पर स्वे भवन्ति। लृवर्णस्यैचा च द्वादश भेदा परस्पर स्वे भवन्ति। कादयो मावसाना पञ्च पञ्च वर्ग्या परस्पर स्वे भवन्ति। यवलानामनुनासिको निरनुनासिकश्चेति द्वौ भेदौ परस्पर स्वौ भवत। केवलनिरनुनासिकाना रेफोष्मणा स्वे न सन्ति॥

वर्गेष्वाद्या द्वितीयाश्च शषसा अघघोषका।
द्वितीयचतुर्थवर्णा स्युर्महाप्राणा हसयुता॥ ५॥

वर्ग्याणामन्त्या अनुनासिका —

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादन्तोरस्तालुनासिका वर्णानाम्।
स्थानान्यास्य स्पृष्टेषत्स्पृष्ट विवृतसवृतेषद्विवृतम्॥ ६॥

इति सञ्ज्ञासग्रह।

अथ सन्धिसग्रहोऽभिधीयते

॥ तत्राच्सन्धिप्रकरणम्॥

पूर्वोत्तरवर्णानामविरामेणोच्चारण सन्धान सन्धि। सहितेति यावत्[3]॥

१ ओष्ठयोरग्रभाग सृक्। २ वर्गया पञ्चविंशतिवर्णा स्पर्शा।
३ सञ्ज्ञास्वरप्रकृतिहल्जविसर्गान्मा सन्धिस्तु पञ्चकमितीत्यभिदाहुरन्ये॥
तत्र स्वरप्रकृतिहल्जविकल्पतोऽस्मिन् सन्धिस्त्रिधा कथितवान् गुणकीर्तिसूरि॥१॥

ने अन । लो अन । रै औ । नौ औ । इति स्थिते । " निरामेऽगी-दनाड्चाद्यण्वाऽनुनासिक " ।१।१।६८। इत्यधिकृत्य ॥

७ न ।१।१।७०। यत्सन्धिकार्यमतो वक्ष्यते तद्विरामे न भवति । इत्यधिकाराद्विरामे सन्धिर्भवति ॥

८ एचोऽच्ययवायाव् ।१।१।६९। एच स्थाने यथासङ्ख्य अय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशा भवन्ति अचि परे ॥ अनच्क शब्दरूप परवर्णमाश्रयेत् इति सन्निकर्प । नयन । लवन । रायौ । नावौ । समवचने याथासरय शैलीयमाचार्यस्य ॥ दधि अत्र । शमी अत्र । मधु अपनय । वधू आनन । पितृ अर्थ । लृ आकृति । इति स्थिते । " यणेवोदिक " ।१।१।७२। इत्यधिकृत्य ॥

९ अस्वे ।१।१।७३। इक स्थाने यजादेशो भवति अस्वेऽचि परे । स च अथवा इक परो यञ् भवति अस्वेऽचि परे। तिरियङ्। भूवादय ॥

१० आसन्नः ।१।१।७। इहासन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणार्थेरासन्न एव भवति विधि । अत्र स्थानेनासन्नो भवतीति सन्निकर्प । दध्यत्र । शम्यत्र । मध्वपनय । वध्वानन । पित्रर्थ । लाकृति ॥ दधि अत्र । नदी एषा । मधु अपनय । इति द्वि स्थिते ॥

११ ह्रस्वो वाऽपदे ।१।१।७४। इक स्थाने तदासन्नो ह्रस्वो वा भवति अस्वेऽचि परे नैकस्मिन् पदे । ह्रस्वविधानात्पुनर्यजादेशो न भवति। पक्षे यञ् । दधि अत्र दध्यत्र । नदि एषा नद्येषा । मधु अपनय

---

१ निरातिविराम । विरामे वर्तमानस्याणोऽगिदनाड्चादिवर्जितस्य तदासन्नोऽनुनासिकादेशो वा भवति सामँ साम। २ एच स्थानेऽवर्णात्परो य इगादिष्टस्तस्य स्थानेऽचि परे यजादेशो भवति नान्य । ३ ऋवर्णग्रहणे लृवर्णस्यापि ग्रहण भवतीत्युक्तत्वात् लृकारो लिङ्गमात्रे च निर्दिष्टे च नतरि ॥ इति कोश- ॥

४ यणोऽपवाद । अनेनैव सूत्रेण दीर्घस्य ह्रस्व कर्तव्य । ह्रस्वस्य पुन ह्रस्व किमर्थमिति न शङ्कनीयम् । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिर्जले स्थले च वर्षतीति न्यायात् ॥

५ सकृद्बाधितो विधिर्बाधित एव ।

ना तालु । एदैतो कण्ठतालव्यमेकेषाम् । उओऔपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ओदौतो कण्ठोष्ठमेकेषाम् । वस्य दन्तोष्ठम् । छेदस्य स्थानमेकेषाम् । ऋटुरपाणा मूर्धा । रेफस्य दन्तमूलमेकेषाम् । लृतुलसाना दन्ता । नासिकाऽनुस्वारस्य । कण्ठनासिकमेकेषाम् ॥ आस्ये भव आस्यम् । करण प्रयत्न । स्पृष्ट करण स्पर्शानाम । ईषत्स्पृष्ट यनाम् । विवृत मचाम् । विवृततरमेदोतो । ऐदौतोर्विवृततमम् । अवर्णस्यातिविवृततमम् । सवृतमकारस्य । ईषद्विवृत शषसहानाम् । तयो स्थानास्ययो रैक्यमभेदस्तस्मिन् सति वर्णो वर्णस्य स्वसञ्ज्ञो भवति ॥ कस्य पुन क स्व । अवर्णस्य ह्रस्वभेदा षट् दीर्घप्लुतभेदाश्च द्वादश परस्परं स्वे भवन्ति । इवर्णादीना त्वष्टादश भेदा परस्पर स्वे भवन्ति । लृवर्णस्यैव च द्वादश भेदा परस्पर स्वे भवन्ति । कादयो मावसाना पञ्च पञ्च वर्ग्या परस्पर स्वे भवन्ति । यवलानामनुनासिको निरनुनासिकश्चेति द्वे भेदौ परस्पर स्वौ भवत । केवलनिरनुनासिकाना रेफोष्मणां स्वे न सन्ति ।

वर्गेष्वाद्या द्वितीयाश्च शषसा अघघोषका. ।
द्वितीयचतुर्थवर्णाः स्युर्महाप्राणा हसयुता ॥ ५ ॥

वर्ग्याणामन्त्या अनुनासिका —

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादन्तोरस्तालुनासिका वर्णानाम् ।
स्थानान्यास्य स्पृष्टेषत्स्पृष्ट विवृतसवृतेषद्विवृतम् ॥ ६ ॥

इति सञ्ज्ञासंग्रह ।

अथ सन्धिसंग्रहोऽभिधीयते

॥ तत्राच्सन्धिप्रकरणम् ॥

पूर्वोत्तरवर्णानामविरामेणोच्चारण सन्धान सन्धि । संहितेति यावत् ॥

---

१ ओष्ठयोरग्रभाग स्य । २ वर्ग्या पञ्चविंशतिवर्णा स्पर्शा ।
३ सञ्ज्ञास्वरप्रकृतिहल्जविसर्गजन्मा सन्धिस्तु पञ्चकमितीत्यमिहाहुरन्ये ॥
तत्र स्वरप्रकृतिहल्जविकल्पतोऽस्मिन् सन्धि त्रिधा कथितवान् गुणकीर्तिसूरि ॥१॥

ने अन । लो अन । रै औ । नौ औ । इति स्थिते । " विरामेऽगिदनाङ्चाद्यण्वाऽनुनासिक " ।१।१।६८। इत्यधिकृत्य ॥

७ न ।१।१।७०। यत्सन्धिकार्यमतो वक्ष्यते तद्विरामे न भवति । इत्यधिकाराद्विरामे सन्धिर्भवति ॥

८ **एचोऽच्ययवायाव्** ।१।१।६९। एच स्थाने यथासख्य अय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशा भवन्ति अचि परे ॥ अनच्क शब्दरूप परवर्णमाश्रयेत् इति सन्निकर्ष । नयन । लवन । रायौ । नावौ । समवचने याथासख्य शैलीमिमाचार्यस्य ॥ दधि अत्र । शमी अत्र । मधु अपनय । वधू आनन । पितृ अर्थ । लृ आकृति । इति स्थिते । " यजेचोदिक " ।१।१।७२। इत्यधिकृत्य ॥

९ **अस्वे** ।१।१।७३। इक स्थाने यत्रादेशो भवति अस्वेऽचि परे । स च अथवा इक परो यञ् भवति अस्वेऽचि परे । तिरियङ् । भूवादय ॥

१० **आसन्नः** ।१।१।७। इहासन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणार्थैरासन्न एव भवति विधि । अत्र स्थानेनासन्नो भवतीति सन्निकर्ष । दध्यत्र । शम्यत्र । मध्वपनय । वध्वानन । पित्रर्थ । लाकृति ॥ दधि अत्र । नदी एषा । मधु अपनय । इति द्वि स्थिते ॥

११ **हृस्वो वाऽपदे** ।१।१।७४। इक स्थाने तदासन्नो हृस्वो वा भवति अस्वेऽचि परे नैकस्मिन् पदे । हृस्वविधानात्पुनर्यत्रादेशो न भवति । पक्षे यञ् । दधि अत्र दध्यत्र । नदि एषा नद्येषा । मधु अपनय

१ विरतिर्विराम । विरामे वर्तमानस्याणोऽगिदनाङ्चादिवर्जितस्य तदासन्नोऽनुनासिकादेशो वा भवति सामँ साम। २ एच स्थानेऽवर्णात्परो य इगादिस्तस्य स्थानेऽचि परे यत्रादेशो भवति नान्य । ३ ऋग्रहणे लृरूपस्यापि ग्रहण भवतीत्युक्तत्वात् लृकारो लिप्सगात्रे च त्रिदिवेशे च नगरि ॥ इति कोश ॥

४ यणोऽपवाद । अन्वनेन सूत्रेण दीर्घस्य हृस्व कर्तव्य । हृस्वस्य पुनर्ह्रस्व किमर्थमिति न शङ्कनीयम् । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिर्नले स्थले च वर्षतीति न्यायात् ॥

५ सकृद्बाधितो विधिर्बाधित एव ।

मध्वपनय ॥ एकपदे यत्रैव । नद्यौ । वध्वौ । पित्रा ॥ महा ऋषिः । मुनि ऋषि । वधू ऋत । पितृ ऋषभ । इति द्वि स्थिते ॥

१२ ऋत्यकः ।१।१।७५। अकः स्थाने तदासन्नो ह्रस्वो वा भवति ऋकारे परे । पक्षे अरादि । महऋषि मुनिऋषि वधुऋत पितृऋषभ महर्षि मुन्यृषि वध्वृत पित्रृषभ ॥ दण्ड अग्र । सा आगता । मुनि इन्द्र । नदी इय । वधू उदर । मधु उदक । पितृ ऋषभ । इति स्थिते । "ऋॄश्चो साच" ।१।१।७६। इत्यधिकृत्य ॥

१३ दीर्घः ।१।१।७७। अकः स्थाने परेणाचा सहितस्य तदासन्नो दीर्घो नित्यं भवत्यचि परे । दण्डाग्र । सागता । मुनीन्द्र । नदीय । मधूदक । वधूदर । पितॄषभ ॥ देव इन्द्र । आ इहि । गन्ध उदकम् । आ उज्झति । माला ऊढा । अर्ध ऋच । आ ऋश्यात् । महा ऋषि । इति स्थिते । "सेहिवहोऽस्यौ" ।१।१।८१। इत्यधिकृत्य ॥

१४ इस्येदर् ।१।१।८२। अवर्णस्य स्थाने परेणाचा सहितस्य क्रमेण एदे अर् इत्यादेशा भवन्ति इकि परे । देवेन्द्र । एहि । गन्धोदकम् । ओज्झति । मालोढा । अर्धर्च । अर्श्यात् । महर्षि ॥ तव एषा । खट्वा ऐन्द्री । तव ओदनम् । सा औपगवी । धा ऊत इति स्थिते ॥

१५ एजूच्यैच् ।१।१।८३। अवर्णस्य स्थाने साचस्तदासन्न ऐच्

---

१ अत्र दीर्घेति बाध्यते । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीयानिति न्यायात् ॥

२ अत्र । इस्येदर् ।१।१।८२। इति सूत्रे प्राप्ते सति " ऋत्यकः " इत्यनेन बाध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । पूर्वापरविधिभ्यः पूर्वविधिर्बलीयानिति न्यायात् ॥

३ उ ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चाकस्स्थाने ऋति ऋकारे लृकारे चाचि परे परेणाचा सहितस्य ऋर् इयचसमुदायोऽव्यञ्जनसमुदाया वर्णान्तरं वा द्विस्पृष्टस्वरूपमादेशो वा भवति । ऋति पितृशभ पितृऋषभ पितृषभ लृति पितृल्कार पितॄल्कार ।

४ सहिवहोरवर्णस्य ओकारो भवति । वोढा

५ ए ओद् इति द्वौ अर् एव तयोरादेशाः (इर्) इ उ ण् ऋक् इति परे सति यथासंख्यं भवन्ति

भवति एचि ऊजादेशे च परे । तवेया । रदृन्द्री । तवौदन । सापगवी । धौत ॥ प्र ऊढ । प्र ऊढि । प्र ऊह । प्र एप । प्र एष्य । इति स्थिते ॥

१६ प्रस्योढोढ्यूहैपैष्ये ।१।१।८४। प्रस्यावर्णस्य साच ऐच् भवति ऊढादिषु परत । प्रौढ । प्रौढि । प्रोह । प्रैप । प्रैष्य । स्व ईर । स्व ईरिणी । अक्ष ऊहिनी इति स्थिते ।

१७ स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ।१।१।८५। एष्वेच् निपात्यते । स्वैर । स्वैरिणी । अक्षौहिणी ॥ तव ओङ्कार । उप एहि । प्र ओज्झति । अद्य अद्यर्यात् । इति स्थिते ॥

१८ ओमाङि परः ।१।१।८६। अवर्णस्य स्थाने साच परोऽजादेशो भवति ओंशब्दे आङादेशे च परे । तवोंकार । उपेहि । प्रोज्झति । अर्ध-र्यात् ॥ निम्ब ओष्ठी । स्थूल ओतु । इति द्वि स्थिते ॥

१९ वौष्ठौतौ समासे ।१।१।८८। अवर्णस्य स्थाने साच परोऽजादेशो वा भवति ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परे समासे । निम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी । स्थूलोतु । स्थूलौतु । समास इति किम् । राजपुत्रौष्ठ पश्य । देवदत्तौतुविजृम्भित पश्य ॥ सुख ऋत । दुःख ऋत । इति स्थिते ॥

२० आर्तृतीयाया ऋते ।१।१।८९। तृतीयान्तस्यावर्णस्य 'स्थाने

---

१ इपतर्ध्येणि इष्य इति रूप तस्याङ्पूर्वस्यापि आ ईष्य एष्य प्र एष्य प्रैष्य । इप् इच्छायाम् । ईष् उञ्छ इत्यादिधातुषु प्र एष्य इति स्थिते ' तथाऽनिणेष्वेडयेङ् ।१।१।९३। ' इति सूत्र प्राप्ते तदपवादार्थं प्रस्येत्यादिसूत्रम् ॥

२ अत्र यद्याङिति आङ् स्वयमेव गृह्यते तदा अवर्णस्याङि परे परीभवन्नाकार एव स्यात् । स च "दीर्घ" इत्यनेनैव सिद्ध इत्याङ्ग्रहणमनर्थक स्यात् । अत उपचारा दाङित्यादेशो गृह्यते । दीर्घापवाद ॥

३ एवे नियोगे ।१।१।८७ अवर्णस्य स्थाने साच परोऽजादेशो भवति एवशब्दे परे न तु निश्चयऽर्थे । अद्येव इहेव । निश्चये तु अद्यैव गच्छ इति ।

४ ' विशेषणम् ।१।१।५८। " विशेषण विशेष्यस्य समुदायस्यान्तो भवतीति सूत्रा दत्र तृतीयाया इति विशेषण विशेष्यस्य समुदायस्यान्तो भवति । तथाच तृतीयान्तस्य लाभातम॥

साच आगदेशो भवति ऋतशब्दे परे समासे। सुखार्त । दुःखार्त । समास इति किम्। सुखेनर्त ॥ प्र ऋण। दश ऋण। ऋण ऋण। वसन ऋण। कम्बल ऋण। वत्सतर ऋणम्। इति स्थिते ॥

२१ **प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सतरस्यर्णे** ।१।१९०। प्रादी नामवर्णस्य साच आर् भवति ऋणशब्दे परे समासे। प्रार्णम्। दशार्णम्। ऋणार्णम्। वसनार्णम्। कम्बलार्णम्। वत्सतरार्णम्॥ प्र ऋध्नोति इति स्थिते॥

२२ **ऋत्यारुपसर्गस्य** ।१।१९१। उपसर्गस्य वर्णस्य स्थाने साच आर् भवति ऋकारादौ धातौ परे। प्रार्ध्नोति ॥ प्र ण्पयति। प्र ओखति। उप एलकीयति। इति स्थिते ॥

२३ **तथानिणेध्येडयेद्** ।१।१।९२। उपसर्गस्यावर्णस्य साच एङ भवति एङादौ धातौ परे नेणेध्यो। तथा सुब्धातौ एङ् वा भवति। प्रेपयति। प्रोखति। उपेलकीयति उपैलकीयति॥ अनिणेधीति किम्। उपैति। प्रैधते ॥ ते अत्र। इति स्थिते ॥

२४ **पदान्तेऽस्येदः** ।१।१।२४। पदान्ते एङ साच एङ् भवति अकारे परे। तेऽत्र। पटोऽत्र। पदान्त इति किम्। नयनम्। लवनम्। गो+अग्रम् इति त्रि स्थिते ॥

२५ **गोरोद्वा** ।१।१९५। गोशब्दस्य एङ ओकारो वा भवति

---

१ तस्यादि ।१।१।५८। " तस्य सप्तम्यर्थस्य विशेषण तस्यादिरवयवो वेदितव्य। इति ऋनीरस्य ऋकारादौ धातौ परे इत्यर्थो भवति। उपसर्गस्येति वचनादतुरिनि ज्ञायते। सवापवादोऽयम्। पूर्व आरादेश ' इस्येडर् ' इत्यस्यैव बाधको न ह्रस्वस्य। अथ तु ह्रस्वस्यापि प्राप्नुवतो बाधक इत्यथ ॥ अ तृतीयेत्यादि सूत्रात् आर् इत्यस्यानुवर्तनेऽपि पुनर्ग्रहण परमप्यार ह्रस्वो या भत इति ज्ञापनार्थम्॥ प्रपरापसमन्ववनिदुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपय ॥ उप आङिति विंशतिरेष सर्वे उपसर्गगण कथित कविना ॥१॥ २ गोरोद्वचन प्रकृतिभावार्थम। हे चित्रगो अग्रमित्यत्र गोशब्दस्य लाक्षणिकत्वादोत्वं न भवति। कृत लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहण न तु लाक्षणिकस्येति वचनात् प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्। चित्रा गावा यस्य स चित्रगु तस्य सम्बोधन हे चित्रगो इति लाक्षणिकोऽत्र गोशब्द इति ओद्वारा न भवति ॥

अकारे परे ॥ गोअग्रम् । पक्षे अवादि । गवाग्र । गोऽग्रम् ॥ गो ईश्वर । गो उत्तम । इति द्वि स्थिते ॥

२६ **अवोऽच्यनक्षे** ।१।१।९६। गोशब्दस्य एङ अव इत्यादेशो वा भवति अचि परे नाक्षशब्दे ॥ पुनरिक्येङरित्येङ् । पक्षे अब् ॥ गवेश्वर । गवीश्वर ॥ गवोत्तम । गवुत्तम ॥ अनक्ष इति किम् । गो अक्ष गोऽक्ष ॥ गो इन्द्र । इति स्थिते ॥

२७ **ईन्द्रे** ।१।१।९७। गोशब्दस्य एङ अव इत्यादेशो भवति नित्य इन्द्रशब्दे परे ॥ गवेन्द्र ॥ गो अक्षम् । इति त्रि स्थिते ॥

२८ **वातायनेऽक्षे** ।१।१।९८। गोशब्दस्य एङ अव इत्यादेशो भवति नित्य अक्षशब्दे परे वातायनेऽर्थे ॥ गवाक्ष । पक्षे गोअक्ष । गोऽक्षम ॥

इत्यच्सन्धि ।

अथ निषेधसन्धिरुच्यते ।

देवदत्ता३ अत्रासि । जिनदत्ता३ इदमानय । इति स्थिते ॥

२९ **न प्लुतस्यानितौ** ।१।१।९९। प्लुतस्याचि परे यत्सन्धिकार्यं प्राप्तं तन्न भवति नेतिशब्दे ॥ इति दीर्घङौ न भवत ॥ अनिताविति किम् । सुश्लोका३ इति वक्ति सुश्लोकेति वक्ति ॥ मुनी इमौ । साधू एतौ । अमी अत्र । अमू आसाते । राटू अत्र । सुले इमे । पचेते अत्र । पचेथे अत्र । पचावहे अत्र । इति स्थिते ॥

३० **गित** ।१।१।१००। गैकारानुबन्धस्य अचि परे यत्सन्धिकार्यं

---

१ पृथक् मूर्धन्य[illegible] वेत निवृत्तम् ॥ २ मतान्तरे तु सर्वत्रैव 'गवाग्र इ' तिरूपं तत्र सुप्राप्तम् । किंतु [illegible] एव [illegible] । अन्यत्र [illegible] ॥

३ [illegible] 'इति आकारस्य गुण स्थाने गि गु इत्यादेशौ भवा[illegible]स्यम् अप्राप्तेषु [illegible] ।

प्राप्त तन्न भवति ॥ इति दीर्घादिर्न भवति ॥ अ अपेहि । इ इन्द्र पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एव मन्यसे । आ एव किल तत् । इति स्थिते ॥

३१ चादेरचोऽनाङः ।१।१।१०१। अन्मात्रस्य चादेरचि परे यत्सान्धिकार्यं प्राप्त तन्न भवति नाङ ॥ इति दीर्घैचौ न भवत ॥ अनाङ इति किम् । आ उष्णम् ओष्णम् । आ इहि एहि । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । आ आर्येभ्य आर्येभ्यो यशोगत सामन्तभद्रीयम् ॥

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमात ङित विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित ॥

अच इति किम् । अवैति ॥ अथो अस्मै । नो इन्द्रियम् । इति स्थिते ॥

३२ ओर्तः ।१।१।१०२। ओकारान्तस्य चादेरचि परे यत्सन्धिकार्यं प्राप्त तन्न भवति । इत्येङवौ न भवेत ॥

इति निषिद्धकार्यसन्धि

अथ द्वित्वसन्धिरुच्यते ।

तीर् थ । स्वर् धुनी । चिह् न । इति द्वि स्थिते ॥ 'शरोऽनु द्वे १।१।१२१५। ' इत्यधिकृत्य

---

१ थ इ उ भत्सने । २ अभिविधिरभिव्याप्ति साकल्यन सम्बन्ध । अवधिमता सम्बद्धोऽवधिरित्यय । असम्बद्धोऽवाधमर्यादा ॥

३ मयोऽचि वोऽसन् ।१।१।१०५। मय परस्य उञो मा वा भवति अचि परे स च थवाद्यमानवद्भवति । किम्वुक्तम किमु उक्तम् ॥

४ अहा आहो हो उताहा च नो अहा अथो इम ॥ भा प्रयुक्ताश्च आद्न्ता अथावि स्यागमे स्मता ॥ १ ॥

५ सौ वेता ।१।१।१०३ सुनिमित्तकस्योकारस्य सन्धिनिषेधो वा भवति इतिशब्दे परे । साधा इति साध इति साधविति ॥ ऊँ चोञ ।१।१।१०४। उञ स्थान ऊँ इत्यादेशो भवति सन्धिनिषेधश्च इतौ परे । उ इति, ऊँ इति विति ॥

६ शर परस्य मय स्थाने अनु यदन्य प्राप्त तस्मिन्कृत पश्चात् द्वे रूपे भवतो वा ॥ कश्छादयति । क छादयति । स्थाल्य स्थाली ॥

३३ अचो ह्रोऽद्रूचः ।१।१।११७। अच पराभ्यां हकाररेफाभ्यां पर य हकाररेफाज्वर्जितस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥

३४ चर् ।१।१।१३५। जर स्थाने चरादेशो भवति जरि परे ॥ भासन्न । तीर्त्थे । तीर्थम् ॥

३५ जपि जश् ।१।१।१३६। जर स्थाने जशादेशो भवति जपि परे ॥ स्यर्द्धुनी स्वर्धुनी । चिह्न चिह्नम् ॥ अह्वच इति किम् । अर्हन् । सुह्राद । सुर ॥ मरु त् । नि ध्यात । प्र च्युत । देवदत्ता३ध्वस्त इति द्वि स्थिते ॥

३६ अदीर्घात् ।१।१।११८। अदीर्घादच परस्याह्वचो वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा विरामे हलि च परे ॥ जश्त्व । मरुत्त् मरुत् । निद्ध्यात निध्यात । प्रच्च्युत प्रच्युत । देवदत्ता३द्ध्वस्त देवदत्ता३ध्वस्त ॥ अह्वच इति किम् । जिह्वा । चर्या । जिनदत्ता३ इदमानय ॥ इन् द्र इति स्थिते ॥

३७ न सयोगे ।१।१।११९। सयोगे परे प्रागुक्त द्वित्व न भवति ॥ हलोऽनन्तरा सयोग । इन्द्र ॥ दर शन । हर् प । तर् प । इति स्थिते । 'अचि ।१।१।१२१।' इत्यधिकृत्य ॥

३८ शर ।१।१।१२२। शर प्रागुक्त द्वित्व न भवति अचि परे ॥ सन्निकर्ष ॥ दर्शन । हर्ष । तर्प ॥ अचीति किम् । अदर्श्यात् ॥ कुङ् आस्ते । सुगण् अत्र । कृपन् इह । इति स्थिते ॥

३९ ह्रस्वान् ङम पदान्ते ।१।१।१२३। ह्रस्वात्परस्य पदान्ते वर्तमानस्य ङम स्थाने द्वे रूपे नित्य भवतोऽचि परे ॥ कुङ्ङास्ते । सुगण्णत्र । कृपन्निह ॥ पदान्त इति किम् । प्रङ्वते । गणित । कनकम् ॥ ह्रस्वा-

---

१ व्याकरणान्तरे तु धम इत्यादौ रकारद्वित्वनिषेधको न दृश्यते । २ आ देवदत्ता३ द्ध्वस्त म इत्यत्र प्लुतात्परो द्वित्वविधि दीर्घनिषेधात् ह्रस्वप्लुताभ्या पर इत्यथोऽवसायते ।

३ अदीर्घात्परस्याच्चरस्थानेऽचि परे द्वे रूपे न भवत ॥ दधि मधु ॥

४ उणादय इति निर्देशात् लक्षणवाक्येष्वस्यानित्यत्व ज्ञायते ॥

५ कृपन्निहेत्यादौ णत्वे प्राप्ते सति 'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवानिति' न्यायाद्ङ णत्व न भवति ।

दिति किम् । प्राङास्ते । दाणत्र । भवानास्ते ॥ कन्या छत्रम् । इति द्वि स्थिते ॥

४० दीर्घाच्छो वा ।१।१।१२४। पदान्ते वर्तमान दीर्घात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे भवतो वा ॥ चर्त्वम् । कन्याच्छत्र । कन्याछत्र ॥ देव- छत्र । म्ले छति । आ छिनत्ति । मा छिदत् । इति स्थिते ॥

४१ अजाङ्माङ ।१।१।१२६। अच आङ्माङ्भ्यां च परस्य छकारस्य द्वे रूपे नित्य भवत ॥ चर्त्वम् । देवच्छत्र । म्लेच्छति । आ च्छिनत्ति । माच्छिन्त ॥

इति द्वित्वसन्धि

अथ हल्सन्धिरुच्यते ।

अच् मात्र । ककुप् मण्डल । वाक् मधुरा । षट् नया । तत् नय- नम् । इति द्वि स्थिते ॥

४२ जलो जश् ।१।२।७५। पदान्ते वर्तमानस्य जलो जश् भवति आसन्न ॥

४३ हलोऽनुनासिकेऽनुनासिक[2] स्व[3] ।१।१।१०६। पदान्ते वर्तमानस्य हल स्थाने स्थानिन स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति वाऽनु नासिके हलि परे ॥ अञ्मात्र अज्मात्र । ककुम्मण्डल ककुब्मण्डल । वाङ्मधुरा वाग्मधुरा । षण्णया षड्णया । तन्नयन तद्नयनम् । पक्षे जश्त्वम् ॥ वाक् मय । इति स्थिते । जश्त्वम् ॥

४४ प्रत्यये ।१।१।१०७। पदान्ते वर्तमानस्य हल स्थाने स्थानिन

---

१ अत्र आङ्माङोर्ग्रहण 'दीर्घाच्छो वा' इति विकल्पबाधनार्थम् ।

२ नासिकामनुयातोऽनुनासिक । अत्र सूत्रे हल इति किं दधि मधुरम् । अनुनासिके इति किं गुडवाक् प्रमाणम् । स्व इति किं अन्तर्गच्छन । पदान्त इति किं यज्ञ । यत्न ।

३ यस्य स्थाने आदेशो भवति स स्थानी । यथा अच् मात्र इत्यत्र चकारस्य स्थाने ञकारादेशो भवति, अतस्तत्र चकार स्थानीति ज्ञेयम् । अञ्मात्रम् ।

स्योऽनुनासिक आदेशो नित्य भवत्यनुनासिकादौ प्रत्यये परे ॥ वाङ्मयम् ॥ गम् ता । शम् क्ता । इति स्थिते ॥

४५ म्ना जय्यपदान्ते ।१।१।१०९। अपदान्ते मकारनकारयो परस्वोऽनुनासिक आदेशो भवति जयि परे ॥ गन्ता शङ्किता । बहुवचनात् णत्व बाधित्वाऽनुनासिक । विसन्म विसम्भ ॥ पुम् सि । दन् श । शिन पन्ति । शन् सान्ति । तृन् हति । इति स्थिते ॥

४६ शल्यनुस्वार ।१।१।११०। अपदान्ते मकारनकारयोरनुस्वारो भवति शलि परे ॥ पुसि । दश । शिंपन्ति । शसन्ति । तृहन्ति ॥ चम् क्रम्यते । अभम् लिह । त्वम् करोषि । त्वम् चरसि । त्वम् टीकसे । त्वम् तरसि । त्वम् पठसि । त्वम् यासि । त्वम् वहसि । त्वम् लुनासि । त्वम् शेषे । त्वम् षण्डे । त्वम् साधु । त्वम् हससे । त्वम् रमसे । इति द्वि स्थिते ।

४७ मम्नो हलि तौ ।१।१।१११। ममागमस्य पदान्तस्य च मकर य परस्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवति हलि परे ॥ चङ्क्रम्यते चक्रम्यते । अभ्रलिँह अभ्रलिह । त्वङ्करोषि त्व करोषि । त्वञ्चरसि त्व चरसि । त्वण्टीकसे त्व टीकसे । त्वन्तरसि त्व तरसि । त्वम्पठसि त्व पठसि । त्वय्ँयासि त्व यासि । त्वव्ँवहसि त्व वहसि । त्वल्ँलुनासि त्व लुनासि । अस्वरसञ्ज्ञकेष्वनुस्वार एव । त्वशेषे । त्वषण्डे । त्वसाधु । त्वहससि । त्वरमसे ॥ सम् राट् । इति स्थिते ॥

---

१ पदविद्यामथ छन्दोविच्छित्ति वागलङ्कृतिम् ॥ त्रयी समुदितामेता वाङ्मये वाग्विदा विदु ॥१॥

२ अपदान्त इत्यनेनैव सिध्द मम्ग्रहणमस्य विधे पदान्तेऽपि सत्त्वद्योतनार्थम् ॥

३ ह्रि ल्व्यम्नि । १।१।११२। ल्वकारे वकारे यकारे मकारे नकारे च परे हकारे मस्य क्रमेण परस्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवति । किल्ँह्लादयति किंह्लादयति । किव्ँह्वलयति किंह्वलयति । किय्ँह्य किंह्य । किम्ह्मलयति किंह्मलयति । किन्ह्नुते किंह्नुते ।

४८ सम्राट् ।१।१।११३। समो मकारो निपात्यते क्विन्ते राजि परे । सम्राट् ॥ लिद् ढ । गुद् ढ । स्वर् राद् । इति स्थिते ॥ " डोऽभ्मानोऽतो लुगितौ ।१।१।१२७। " इत्यधिकृत्य ॥

४९ ढ्रो ढ्रि ।१।१।१३१। ढकाररेफयोर्लुग् भवति यथासख्य ढकारे रेफे च परे ॥ " १३ दीर्घ ।१।१।७७। " इत्यधिकृत्य ।

५० ढ्रलुच्यण. ।१।१।१८०। ढकाररेफयोर्लुचि सत्या पूर्वस्याणो दीर्घो भवति ॥ लीढ । गूढ । स्वाराद् ॥ उन् स्थित । उद् स्तम्भितम् । इति स्थिते ॥

५१ उद स्थास्तम्भः ।१।१।१३४। उद परस्य स्थास्तम्भोर्धात्वो सकारस्य लुग्भवति जरि परे ॥ उदो दकारस्य चर्त्वम् । उत्थित । उत्तम्भितम् ॥ कस् शुभ । मस् जति । तत् शेते । तद् चरति । तद् छादयति । तद् जयति । यज् न । तद् ज्ञापयति । तद् नकारेण । इति स्थिते ॥

५२ श्चौ ईचू स्त्वोः ।१।१।१३७। शकारे चवर्गे चोपश्लिष्टयो स कारतवर्गयो शकारचवर्गौ क्रमेणादेशौ भवत ॥ जश्त्वचर्त्वे । कश्शुभ ।

१ सम्यक् राजते शोभत इति सम्राट् । 'अव्ययस्य' इत्यनेनाव्ययात्परेषां स्वादिप्रत्ययानां लुकि समिति मकारस्यानुस्वारप्राप्ति सम्राडि'ति सामर्थ्यान्न भवति । सम्राट्सु पचम शाति ॥

२ डाऽभाजोऽनेकाचाऽव्यक्तानुकरणस्य य अत् शब्दस्तस्येतिशब्दे लुग्लोपो भवति ॥ छमत् इति छमिति । पटत् इति पटिति । अत् इति वचनात्सर्वलुक् ॥ असिध्द हिग्हुम न्तरहे इति लुचि जद् व न भवति ॥ चकादिति तडित्ताऽपि कृतमित्यत्र दकारात श्रव्यम् ॥ डाऽभाज इति किं । छत् इति छादिति । जगत् इति जगदिति ॥

३ द्रूयोर्लुगस्मिन्निति ढलुक् तस्मिन्निति बहुव्रीहि ॥

४ शश चुञ धुस्तस्मिन् श्चा इत्येकत्वेन समुदायनिर्देश । समुदायवाचकशब्देनैकदशग्रहण एकदेशस्यापि समुदायात्मकत्वात् ॥

५ पृथक् निर्दयोरेकदेशात सयोग उपश्लेष । तदीव सकारस्य शकाग्चवर्गाभ्या मुपश्लेष ।

मज्जति । तच्छेते । तचरति । तच्छादयति । तज्जयति । यज्ञ । त ज्ञापयति । 'हल' इत्यादिना वाऽनुनासिक । तञ्शकारेण । तञ्ञकारेण ॥

५३ न शात् ।१।१।१३९। शकारात्परयो स्त्वो श्चुत्व न भवति ॥ अश्नाति ॥ कम् षण्डे । कम् टीकते । पेष् ता । तत् टीकते । तत् ठकारेण । तद् डीनम् । तद् ढौकते । तद् णकारेण । इति स्थिते ॥

५४ ष्टौ ष्टू ।१।१।१३८। षकारे टवर्गे चोपश्लिष्टयो सकारतवर्गयो षकारटवर्गौ क्रमेणादेशौ भवत ॥ चर्त्वम् । कष्षण्डे । कष्टीकते । पेष्टा । तट्टीकते । तट्ठकारेण । तड्डीनम् । तड्ढौकते । तण्णकारेण । तड्ढकारेण

मधुलिट् सीदति । पट् तयम् । इति स्थिते ॥

५५ टो पदान्तेऽनाम्नगरीनवतेः ।१।१।१४०। पदान्ते टवर्गात् परयो स्त्वो ष्टुत्व न भवति न नामादे ॥ अनाम्नगरीनवतेरिति किम् । षण्णाम् । अत्र जस्त्वानुनासिकौ ॥ षण्णगरी षड्नगरी । षण्णवति षड्नवति । अत्र वाऽनुनासिक ॥

५६ तो षि ।१।१।१४१। पदान्तस्य तवर्गस्य ष्टुत्व न भवति षकारे परे ॥ अग्निचित् षंडिक । महान् षण्ड ॥ तत् लुनाति । भवान् लिखति । इति स्थिते ॥

५७ लि लः ।१।१।१४२। पदान्ते तवर्गस्य लकारो भवति लकारे परे ॥ तल्लुनाति । भवाँल्लिखति । "आसन्न" इत्यनुनासिकस्यानुनासिक ॥ अच् हलौ । त्रिष्टुप् हुतम् । वाक् हसति । षट् हलानि । तत् हितम् । इति द्वि स्थिते । जस्त्वम् ॥

५८ जशो ह्रो झष् वा ।१।१।१४३। पदान्ते जश परस्य हकारस्य यथासख्य झषादेशो वा भवति ॥ अज्झलौ अज्हलौ । त्रिष्टुब्भुत त्रिष्टुब्हुतम् । वाग्घसति वाग्हसति । षड्ढलानि षड्हलानि । तद्धितम् तद्हितम् ॥ अच्

---

१ षट् अङ्गुलयो यस्य स षडङ्गुलि । अनुकम्पित षडङ्गुलि षडिक ॥

शेषम् । त्रिष्टुप् श्रूयते । वाक् शूर । पद् श्यामा । तत् श्वेतम् । इति द्वि स्थिते । जश्त्वम् ॥

५९ शश्छोऽमि ।१।१।१४४। पदान्ते जश परस्य शकारस्य छकारो वा भवत्यमि परे ॥ चर्त्वश्चुत्वे । अच्छेषम् अच्शेषम् । त्रिष्टुप् छ्यते त्रिष्टुप् श्रूयते । वाक्छूर वाक् शूर । पच्छ्यामा पद् श्यामा । तच्छ्वेतं तत् श्वेतम् ॥ भवान् शूर । इति त्रि स्थिते ॥

६० न शि जक् ।१।१।१३७। पदान्ते नकारस्य जगागमो वा भवति शकारे परे ॥ अकारवितो । अकार उच्चारणार्थ । ककारो देशनिर्णयार्थ ।

६१ किदन्तः ।१।१।५४। किद्यस्य विधीयते तस्यान्तोऽवयवो भवति ॥ शस्य शश्छोऽमीति वा छत्व । नस्य जयि परस्वोऽनुनासिक । पक्षे श्चुत्वेन जकारश्चर्त्वं च । भवाञ्छूर भवाञ्छूर भवाञ्शूर भवान्शूर ॥ नॄन् पाति इति त्रि स्थिते ॥

६२ नॄन पि री रक् ।१।१।१४८। नॄन्शब्दस्य नकारस्य रीत्यादेश रुकागम पर्यायेण वा भवत पकारे पर ॥ ईदित् । रीत्योरिति विशेषणार्थ । ककौ पूर्ववत् ।

६३ रीस्यो ।१।१।१०८। पदान्ते री सी इत्येतयो परत पूर्वस्य वर्णस्यानुनासिको भवति ॥ आसन्न इति स्थानप्रमाणाभ्यामासन्न ऋकारानुनासिको भवति ॥

६४ र पदान्ते विसर्जनीय ।१।१।६७। पदान्ते रेफस्य स्थाने विसर्जनीयादेशो भवति ॥ नॄँ पाति । पक्ष किदन्त । रस्य विसर्जनीय । नस्य शल्यनुस्वार । नॄ पाति । उभयाभावे । नॄर् पाति ॥ कान् कान् । इति द्वि स्थिते ॥

६५ कास्कान् सीसंकः ।१।१।१४९। कान्कानित्यत्र द्विर्वचने

---

१ अत्र सारुकारविधानात् रिन स्यात् । यद्यत्र प तवातना गागरा सम्रहस्त इत्यादिना रि स्यात् तर्हि ररकारवत विधायतानाम् ॥

पूर्वस्य पदान्ते नकारस्य सीरादेश सकागम पर्यायेण निपात्यते ॥ ईदित् रीस्योरिति विशेषणार्थं । अकौ पूर्ववत् । रीन्योरित्यनुनासिक । सकि नस्यानुस्वार । निपातनान्न रीत्यादि । काँस्कान् काम्कान् ॥ भवान् छादयति । भवान् ठकारीयति । भवान् थुडति । भवान् चरति । भवान् टीकते । भवान् तरति । इति द्वि स्थिते ॥

६६ छव्यम्प्रशान. । १।१।१५०। पदान्ते नकारस्य सीरादेश सकागम पर्यायेण भवतोऽम्परे छवि परत न प्रशान ॥ पूर्ववदनुनासिकादिकार्यं श्चुत्वष्टुत्वे च । भवाँश्छादयति भवाश्छादयति । भवाँष्टीकते भवाष्टीकते । भवाँष्ठकारीयति भवाष्ठकारीयति । भवाँस्थुडति भवास्थुडति । भवाँश्चरति भवाश्चरति । भवाँस्तरति भवास्तरति । अमीति किं भवान्त्सरति । अप्रशान इति किं प्रशाञ्चिनोति ॥ पुम् चली । पुम् कोकिल । इति द्वि स्थिते ॥

६७ पुमः खयि । १।१।१५१। पुमो मकारस्य सीसकौ भवतोऽम्परे खयि परे ॥ शेष पूर्ववत् । पुँश्चली पुश्चली । पुँस्कोकिल पुस्कोकिल ॥ वृक्षव् हसति । देवास् यान्ति । धार्मिकास् दयन्ते । अघोर् देहि । भोर् देहि । भगोर् देहि । इति स्थिते ॥

६८ सजूरहस्सोऽतिष्यक स्नसुध्वन्सो रि[1] । १।१।७२। सजुष् अहन्नित्येतयोरन्त्यस्य पदान्ते सकारस्य च रिरादेशो भवति कस् सन्सु ध्वन्सु इत्येतान् वर्जयित्वा न तिपि ॥ इति सस्य रि इदित रेर्य इति विशेषणार्थं ॥

६९ रेर्यः ।१।१।१५६। अवर्णादघो भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य रेर्यकारादेशो भवत्यपि परे ॥ "संमस्कासि ग्लुक ।१।१।१५२।" इत्यधिकृत्य ॥

७० व्योऽप्याघोभोभगो ।१।१।१५३। अवर्णादघो भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य पदान्ते वर्तमानस्य वकारस्य यकारस्य च ग्लुभवत्यपि परे ॥

---

१ स्कागि ससकूस्य ह्नाऽव्यवे सकार परे सांमिलस्य सिरादेश सगागमो ग्लुक च पर्यायेण भवन्ति ॥ सँस्कर्ता । सँस्कर्ता । सस्कर्ता ॥

गहृत्। गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थं । वृक्षेहसति। देवायान्ति। धार्मिकाद्यते। अघोदेहि । भगोदेहि ॥ असौ इन्दु । तस्मै आसन । देवाम् आसते। इति त्रि स्थिते। औदैनोरावायौ। सस्य रीयेश्च। "अच्येस्पष्टश्च ।१।१।१५४।" इत्यधिकृत्य ॥

७१ वाऽनुञ्यात् ।१।१।१५५। अवर्णात्परयो पदान्ते वकारयकारयो ग्लुगस्पष्टश्रुतिश्च तदासन्नो वा भवत्याचि परे नोञि ॥ पक्षे तादवस्थ्य। ग्लुचि गित इति सन्धिप्रतिषेधात् पुनस्सन्धिकार्यं न भवति। असाइन्दु । असाविँन्दु । असाविन्दु ॥ तस्माआसन । तस्मायाँसन । तस्मा यासन ॥ देवाआसते । देवायाँसते । देवायासते ॥ श्रवणम् अस्मि । धर्मस् जयति । इति स्थिते ॥

७२ अतोऽद्धष्यु ।१।१।१५७। अत परस्य रेरकारो भवत्यकारे हषि च परे ॥ इक्येङरित्येङ् । श्रवणोऽस्मि । धर्मो जयति ॥ पयस् करोति । सस् याति । इति स्थिते । सस्य रि ॥

७३ हल्यनञ्समासे लुक्तः सात् ।१।१।१५८। तकारादेशात् सकारात्परस्य रेर्लुग्भवति हलि परे न नञ्समासे ॥ पयकरोति । सयाति ॥

---

१ वृक्ष हसतीत्यत्र सौ जश जशु इति दकारे प्राप्ते रि ॥ एव पयस् इत्यादौ ॥

२ अवर्णादघाभोभगोभ्यश्च परयो पदान्तयोर्व्योराचि परे ग्लुगस्पष्टोऽव्यक्तश्रुतिश्चासन्नो भवति ॥ पट उ पटवुँ । त उ तयुँ । तस्मा उ तस्मायुँ । अघो उ अघोयुँ । भगो अत्र अघोयँत्र । भो अत्र भोयँत्र । भगो अत्र अगोयँत्र ॥ ग्लुचि 'गित' इति संधिप्रतिषेध ॥

३ "व्योर्लघुप्रयत्नतर शाकटायनस्य' इति पाणिनीय सूत्रम्। तथाच यवयोरनुनासिका निरनुनासिकाश्चेति प्रत्येक द्वौ भेदौ परस्पर स्वौ भवत इयुक्तत्वादत्रास्पष्टश्रुतिशब्देनानुनासिको भण्यते ॥

४ उञात अकारानुबन्ध उकार एव । न उञिति प्रत्याहार ॥

५ अत्र "स्पर्धे ११११४६। द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयोरेकत्र विनिपात स्पर्ध तत्र य सूत्रपाठे पर स विधिर्भवति ॥ स याति स ददाति इत्यादौ उत्वलुगुभयप्राप्तौ परत्वाल्लुक् ॥ अत्र श्लोक । पर स्यात्पूर्वपरयोर्नित्य स्यात्परनित्ययो ॥ नित्यात्तथान्तरङ्ग च स्यात्तोऽनवकाशकम् ॥ १ ॥

अनञ्समास इति किम् । अनेषो गच्छति । असो याति ॥ अहन् अत्र । अहन् ददाति । इति स्थिते । सजूरित्यादिना नस्य रि ॥

७४ रोऽह्नोऽप्यसुब्रूपरात्रिरथन्तरे ।१।१।१६०। अहन्शब्दस्य रे रेफो भवत्यपि परे न सुबादौ ॥ उत्वाद्यपवाद । अहरत्र । अहर्ददाति ॥ असुब्रूपरात्रिरथन्तर इति किम् । अहोभ्याम् । अहोरूपम् । अहोरात्रि । अहोरथन्तरम् ॥

इति हल्सन्धि

॥ अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ॥

मुनिस् अस्मि । साधुस् दयते । इति स्थिते । सस्य रि विसर्जनीयश्च ॥

७५ विसर्जनीयस्य ।१।१।१६१। विसर्जनीयस्य रेफादेशो भवत्यपि परे ॥ मुनिरस्मि । साधुर्दयते ॥ क छादयति । क टीकते इति स्थिते ॥

७६ सश्छव्यशरि ।१।१।१६३। विसर्जनीयस्य सकारो भवत्यशर्परे छवि परे ॥ श्चुत्वष्टुत्वे कश्छादयति । कष्टीकते ॥ अशरीति किं क त्सरु ॥ क शुम । क षण्डे । क साधु । इति द्वि स्थिते ॥

७७ शरि वा ।१।१।१६४। विसर्जनीयस्य सो वा भवति शरि परे ॥ श्चुत्वष्टुत्वे । कश्शुम क शुम । कष्षण्डे क षण्डे । कस्साधु क साधु ॥ क स्खलति इति त्रि स्थिते ॥

७८ लुक् खयि परे ।१।१।१६५। विसर्जनीयस्य लुग्वा भवति खयि परे शरि परत ॥ कस्खलति । कस्खलति । क स्खलति ॥ क करोति । क खनति । क पचति । क फलति । इति द्वि स्थिते ॥

७९ कुपौ ≍कपम् ।१।१।१६६। विसर्जनीयस्य≍ क ≍ प इत्यादेशौ

१ परग्रहण शरीत्यस्यानुवृत्त्यर्थम् । अन्यथा खय्येव स्यात् । असमास उत्तरत्र पर इत्यस्यानुवृत्त्यर्थं ॥

क्रमेण वा भवत कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे ॥ षपावुच्चारणार्थौ । क + करोति । क करोति । क + खनति क खनति । प ≍ पचति प पचति । प ≍ फलति क फलति ॥ तिर कृत्य इति नि स्थिते । "डोच्च्यूर्या घनुकारणञ्च ति ।१।१।२६।" "तिरोऽन्तर्धौ ।१।१।३१।" इत्यधिकृत्य ॥

८० कृञो वा ।१।१।३२। कृञो धातो सम्बन्धि तिर शब्द तिसंज्ञो वा भवति ॥

८१ तिरसस्तोस्सि[^1] ।१।१।१६७। तिसंज्ञस्य तिरस्शब्दस्य विसर्जनीयस्य सिर्वा भवति कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे ॥ इदित् शास्वासिघस्सीति विशेषणार्थं । तिरस्कृत्य तिर कृत्य तिर + कृत्य ॥ तेरिति किं तिर कृत्वा तिर + कृत्वा ॥ नम कृत्य । पुर कृत्य । इति स्थिते ॥

८२ साक्षादाद्यच्चि ।१।१।३५। साक्षादित्यादि शब्दरूपमच्व्यन्तरूप च्व्यर्थे कृञ्सम्बन्धि तिसंज्ञ वा भवति ॥ नम शब्दस्य तिसंज्ञायाम् ॥

८३ अस्त पुरोऽव्ययम् ।१।१।२०। अस्त पुरस् इत्येते अव्यये धातोस्सम्बन्धिनी तिसंज्ञे भवत ॥ इति पुर शब्दस्य तिसंज्ञायाम् ॥

---

१ ककारावयवको वर्ग कवर्ग । अथवा कादय का । यथा त्यदादयस्त्यद इति । कानां वर्गस्तत्र भव कवर्गीयस्तस्मिन् । कखगघङानामन्यतमे खयीत्यर्थ ॥ अशपर इति किं ? वास क्षामम ॥

डाजन्त च्व्यन्तमूरीर्र्यादिरमाद्यनुकरणमुपसर्गसञ्ज्ञ च धातो सम्बन्धि तिसञ्ज्ञ भवति ॥ डाच् पटपटाकृत्य । च्वि शुक्लीकृत्य ॥

३ तिरसित्येतदन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमान धातो सम्बन्धि तिसञ्ज्ञ भवति ॥ तिरोभूय तिरोधाय ॥ अन्यत्र तिरो भूत्वा स्थित ॥ उत्तरसूत्रे तस्यैव ग्रहण कर्तव्य अन्यथा तिर कृत्वा काष्ठ गत इत्यत्रापि तिर्यगर्थकस्य तिरश्शब्दस्य तिसञ्ज्ञापत्ते ॥

४ च्विरन्ते यस्य तत् च्व्यन्त । न च्व्यन्तमच्व्यन्त । अच्व्यन्त च तद्रूप च अच्व्यन्तरूपम् ॥ च्व्यन्तस्यार्थ इवार्थो यस्य तत् च्व्यर्थम् अभूततद्भावविषयमित्यर्थ ॥ अच्व्यन्तमिति किं लवणीकृत्य । अत्र च्व्यन्तत्वात्तिसञ्ज्ञा नास्ति । अच्वीति पर्युदासा दच्व्यन्तस्य च्व्यर्थस्यैव ग्रहणम् ॥ नमस् लवण उष्णमित्यादय शब्दा साक्षादादौ पठ्यन्ते ॥

५ अस्त पुर इत्येतौ अव्ययानव्ययरूपौ वर्तेते तयोरव्ययरूपयोरेव ग्रहणम ॥

[^1]: (see footnote 4 marker in original)

८४ नमस्पुरसोः ।१।१।१६८। विसर्जनीययोः नमस् पुरस् इत्येतयोर्वि-सर्जनीयस्य सिर्भवति कुपावशर्परे खयि परे ॥ नमस्कृत्य पुरस्कृत्य ॥ तेरिति किं । नम +कृत्वा नमः कृत्वा । नमः परमपुरुषाय । पुरः ऽपशुः ॥ चतुः कण्टकः । निः पद्यते । दुः कृतं । बहिः पचामि । आविः करोति । प्रादुः पश्यति । इति स्थिते ॥

८५ चतुर्निर्दुर्बहिराविः प्रादुसाम् ।१।१।१६९। चतुर् निर् दुर् बहिस् आविस् प्रादुस् इत्येतेषां विसर्जनीयस्य सिर्भवति कुपावशर्परे खयि परे ॥ "क्विर्न स पि ।१।२।६०।" "शर्नम ।१।२।६१।" इत्यधिकृत्य परिभाषासूत्रे ॥

८६ शास्वसिघस्सिकृतस्यासस्सातोऽबहुपदात् ।१।२।६५। कवर्गादिन क्विन्पराच्च शर्नम परस्य शासिवसिघसीनां से कृतस्य च सागमसस्थानिकसात्प्रत्ययवर्जितस्य सकारस्य षिरादेशो भवति न चेत्स बहुप्रत्ययात्पदाच्च परो भवति ॥ इदित् । चतुष्कण्टकः । निष्पद्यते । दुष्कृतं बहिष्पचति । आविष्करोति । प्रादुष्पश्यति ॥ द्वीः करोति । चतुः पठति । इति स्थिते ॥

८७ सुचो वा ।१।१।१७०। सुजन्तस्य विसर्जनीयस्य सिर्वा भवति कुपावशर्परे खयि परे ॥ सो शास्वसीत्यादिना षिः पक्षे वा क्पौ । द्विष्करोति । द्वि+करोति । द्विः करोति । चतुष्पठति । चतु+पठति । चतुः पठति ॥ सर्पिः पिबति । धनुः खण्डयति इति त्रिः स्थिते ॥

८८ इसुसोऽपेक्षायाम् ।१।१।१७१। इसुसन्तस्य विसर्जनीयस्य सिर्वा भवति कुपावशर्परे खयि परे पूर्वोत्तरपदयोरन्योन्यापेक्षायां सत्याम् ॥

---

१ स्थानिनिमित्तनियमाधायः कश्चिदिह शास्त्रे षिनाम निधीयते स सर्वः क्वचित् इसश्च परस्य सकारस्य स्थाने भवति । स च परस्मिन् कार्ये प्रवर्तमाने असन् भवतीति वेदितव्यः ॥ वासुः सन्धिया ॥

२ क्विप परो यः शर नम् च तस्मात्परस्य सकारस्य षिर्भवति ॥ अत्र योगविभागः क्विप इति शर्नमाविशेषणाय ।

सर्पिष्पिबति । सपि ≍ पिबति । सपि पिबति ॥ धनुष्खण्डयति । धनु + खण्डयति । धनु खण्डयति ॥ अपदाद्यायामिति किं । निष्टुत् सर्पि पिब स्वसु दश । निष्टु धनु गण्डय काष्ठम् ॥ अय कार । यश काम । अय कस । अय कुशा । अय कर्णी । पय कुम्भ । पय पात्रम् । इति स्थिते । ' समासेऽसमस्तस्य ।१।१।१७३। " इत्यधिकृत्य ॥

८९ कृकमिकसकुशाकर्णीकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य । १।१।१७५। पूर्वेणासमस्तस्यानव्ययस्याकारात्परस्य विसर्जनीयस्य सिर्भवति करोत्यादौ परे समासे ॥ अयस्कार । यशस्काम । अयस्कस । अयस्कुशा । अयस्कर्णी । पयस्कुम्भ । पयस्पात्रम् ॥ अनव्ययस्येति किं स्व + काम । स्व ≍ पात्रम् ॥ असमस्तस्येति किं परमयश काम ॥ यश काम्यति । गी पाशा इति स्थिते ॥

९० प्रत्यये ।१।१।१७६। अनव्ययस्य विसर्जनीयस्य सिर्भवति कुपौ प्रत्यये परे ॥ यशस्काम्यति । गीष्पाशा ॥ गी काम्यति । अह काम्यति इति स्थिते ॥

९१ न रह्वः काम्ये ।१।१।१७७। रेफान्तस्याहन्शब्दस्य च विसर्जनीयस्य सिर्न भवति काम्यप्रत्यये परे ॥ गी + काम्यति । अह + काम्यति ॥ चतु तयम इति स्थिते ॥

९२ ह्रस्वात्सुपस्नि ।१।१।१७८। ह्रस्वात् परस्य विसर्जनीयस्य सिर्भवति सुबन्ताद्विहिते तकारादौ प्रत्यये परे ॥ शास्वसिघस्सीत्यादिना षि । ष्टुत्व च । चतुष्टयम् ॥ नि तपति इति स्थिते ॥

---

१ पूर्वेणासमस्तस्य इसुस् प्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिना विसर्जनीयस्य स्थाने कुपावशपरे सति परे सिर्भवति ते चेत्स्थानिनिमित्तपदे एकत्र समासे भवत ॥ सर्पिष्कुण्ड सर्पिष्पानं । धनुष्खण्ड धनुष्फल । समास इति किं तिष्ठतु सर्पि पिब स्वमुदस्म। असमस्तस्येति किं? परमसर्पि × कुण्ड । इन्द्रधनु + खण्डम् ॥

२ तर । तम । तस् । तय । त्व । तल । त्र प्रत्ययास्तकारादिप्रत्यया । तान् कथय प्रयोजयतीति चिन्तामणौ ॥

९३ निसोऽनासेवाया तपे ।१।१।१७९। निसो विसर्जनीयस्य सिर्भवति तकारादौ तपि धातौ परे। अनासेवाया कोऽर्थ अवसानक्रियायाम् ॥ पत्वष्टुत्वे। निष्टपति ॥ अनासेवायामिति किं, निस्तपति स्वर्ण स्वर्णकार पुन पुनस्तपतीत्यर्थ ॥ क क इति स्थिते ॥

९४ कस्कादिषु ।१।१।१८०॥ कास्कादिषु सिर्निपात्यते कुपौ परे कस्क। कौतस्कुत। सर्पिष्कुण्डिका। भ्रातुष्पुत्र। इत्यादयो नेया ॥

॥ इति विसर्जनीयसन्धि ॥

॥ अथ सुबन्तसग्रहोऽभिधीयते ॥

तत्सुबन्त पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुसकलिङ्ग अलिङ्ग चेति चतुर्विधम्। तत्पुन प्रत्येकमजन्त हलन्त चेति द्विधा। तत्राजन्तेषु तावदकारान्त पुंलिङ्गो धर्मशब्द सप्तसु विभक्तिषु नीयते। धर्म इति त्रि स्थिते। "अव्ययात्स्वौजस् ।२९७। " इत्यधिकृत्य ॥

९५ एकद्विबहुषु ।१।२।९८। एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु विवक्षितेषु तत्सङ्ख्यावत्यर्थे वर्तमानाच्छब्दस्वरूपाद्यथासङ्ख्य सु औ जस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ उजावितौ। उकार "सूक्त पूर्वम् ।४०८।" इति विशेषणार्थ ॥ जकारो "जस्येड् ।१४९।" इति विशेषणार्थ ॥ ते च ॥

---

१ पुन पुन करणमासेवा ॥ तकारादाविति किं? निरतपत् ॥ तपे इति श्तप्निर्देशादिह न भवति। निस्तातीप्त ॥

२ अप्राप्तस्य प्रापणार्थं प्राप्तस्य च निषेधार्थं निपातनम् ॥ सर्पिष्कुण्डिकादीनामिह गणे पाठ समासार्थ तेन परमसर्पिष्कुण्डिकेत्यादि सिद्धम् ॥ कस्कादिष्विति बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्। तेन भास्कर इत्यादि सिद्धम् ॥

३ इयमयमिदमिति शब्दव्यवस्थाहेतुरुपदेशगम्य प्रातिपदिकधर्मो लिङ्गम् ॥ तच्च शब्दधर्म इति चेत् गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गोपादान न घटेत। नहि शुक्लादिशब्दानां पटादिशब्दरूपमाश्रयस्तैरनभिधानात् अथ ह्यभिधीयते तर्ह्येषां (शब्दानां) तल्लिङ्गनियमानुपपत्ते ॥ अर्थधर्मे वै तु यत्पटादिशब्दैरभिधीयते तदेव शुक्लादिशब्दैरभिधीयते इति तल्लिङ्गव्यवस्थोपपद्यत इति अर्थधर्मत्वमस्याश्रीयते ॥ धातुविभक्तिवर्जमर्थवल्लिङ्गमिति कौमारे ॥

९६ प्रत्यय' कृत्तोऽपष्ठ्या ।१।१।४१। अपष्ठ्यन्तादित्ति प्रत्ययसञ्ज्ञो भवति ॥ इति प्रत्ययसञ्ज्ञायाम् ॥

९७ पर ।१।१।१४६। प्रत्यय प्रकृते पर एव भवति ॥ तत परे भवन्ति । धर्मम् धर्मऔ धर्मजम् इति स्थिते ॥

९८ सुप् पदम् ।१।१।७२। सुबन्तमार्गोगृहीतप्रत्ययान्त शब्दरूप पदसञ्ज्ञ भवति ॥ इति पदसञ्ज्ञायाम् । " सजूरहृस्न- ।८८। " इत्यादिना पदान्ते सस्य रि । तस्य ' र पदान्ते विसर्जनीय ।९४। " ओकारे " एजूर्ध्वय ' ।१५। इत्यत् । जसि । ' ष्टो लुक् " ।१५३। इत्यधिकृत्य ॥

९९ ष्टेदे ।१।२।१०६। अपदन्तस्यातो लुग्भवति एकारे अकारे च परे ॥ इति लुचि प्राप्तायाम् ॥

१०० भ्यत्या ।१।२।१६२। अत आद्भवति भयामादेशे च सुपि परे ॥ पुनर्दीर्घ सस्य रिविसर्जनीयौ । धर्म धर्मा धर्मा सुरयति सुरयत सुरयन्ति इत्यादिक्रियासम्बन्धो ज्ञातव्य ॥ कार्यान्तरव्यापृतस्य स्वाभिमुखीकरणमामन्त्रण सम्बोधन तद्विवक्षायाम् ॥

१०१ आमन्त्र्ये ।१।३।०९। एकत्वादिसङ्ख्यावत्यामन्त्र्यमाणेऽर्थे वर्तमानाच्छब्दात्क्रमेण स्वौजसो भवन्ति ॥ इत्यादि पूर्ववत् । मो ॥

१०२ ह्रस्वोऽभित्याट ।१।२।१२२। एकामन्त्रणे अतो नित्याटश्च ह्रस्वो भवति स्यसप्सुटि परे स्वमोश्च लुक् ॥ इत्यकारस्याप्यकार सोश्च लुग्भवति औजसो पूर्ववत्प्रक्रिया । आमन्त्रणाभिव्यक्त्यर्थं हेशब्दोऽभिसम्बध्यते । हे धर्म हे धर्मा हे धर्मा मा रक्ष मा रक्षत मा रक्षत इत्यादि

---

१ सु औ जस् इयत सु इत्यारभ्य आ महिङ्प्रत्ययात् सुप्प्रत्याहार ॥

२ एप अक एद तस्मिन् पदे । देहलीदीपन्यायेन तकारस्याभयत्र सम्बन्ध ॥ अमहण कि ? भयाद्दौ सुपि च मा भूत् ॥

३ ह्रस्वमहण नित्यार्थम् ॥ अन्यथा रख विभक्तौ च ' ह्रस्वोऽतो ञा चारद ' (१५०) इति आरदप्राप्ती तन्माभूदिति ह्रस्व ॥

क्रियायोगो द्रष्टव्य ॥ कर्मादिविवक्षायां "ह्यधिकृ्समयेत्यधिकृत्य ।३४५।,,

१०३ कर्मणि ।१।२।१०५। क्रियाविषय कर्म। तस्मिन्नेकत्वादिसङ्ख्येऽप्रधानार्थे वर्तमानाच्छब्दात् अम् औट् शस् इत्येते प्रत्यया क्रमेण भवन्ति ॥ यस्मिन्कारके धातुप्रत्यया भवन्ति तत्प्रधानम्। अन्यदप्रधानम्। टशावितौ टकार सुट्प्रत्याहारार्थे। शकार शस्यगिति विशेषणार्थे ॥ अमि 'म्यत्वा' इत्याकारे प्राप्ते ॥

१०४ मोऽणोऽम ।१।२।३६। अण परस्य अम औदेर्मकारो भवति ॥ "सयोगस्यादिस्कोर्लुक् ।२५०।' इत्यधिकृत्य ॥

१०५ पदस्य ।१।२।९२। हलोऽनन्तरास्सयोग। तदन्तस्य पदस्य लुम्भवति ॥ इति पदस्य सर्वस्य लुक्प्राप्तौ ॥

१०६ षष्ठ्याः स्यानेऽन्त्येऽल ।१।१।४७। षष्ठ्यन्तस्य विधि तस्यान्ते अल स्थाने भवति ॥ औश्चैन्। शसि 'ऋत्यक' दीर्घ ॥ 'शम्यक्।१८१।' इत्यधिकृत्य ॥

१०७ नन्तः पुसः ।१।१।७९। पुल्लिङ्गस्याक साचो नान्तो दीर्घो भवति शसि परे ॥ आमन इत्यान् सस्य पदस्येति लुक्। धर्म। धर्मो। धर्मान्। चिनोतीत्यादिक्रियासम्बन्धो वेदितव्य ॥ करणादिविवक्षाया। "टा भ्या भिम्सिद्धो ।३६०।" इत्यधिकृत्य ॥

१०८ हेतुकर्तृकरणेत्थम्भूतलक्षणे ।१।२।१२८। एकत्वादिसङ्ख्येऽप्रधाने हेत्वाद्यर्थे वर्तमानाच्छब्दात् टा भ्या भिम् इत्येते प्रत्यया क्रमेण भवन्ति ॥ ट इत् "नास्तीट ।१३५।' इति विशेषणार्थे ॥

---

१ 'तस्मादादे ।५४१' इति सूत्रनियमात् भ्या आदेरेव नकारो भवति ॥

२ 'न ।२०४" इति सूत्रेण पदान्तनकारस्य लुचि प्रसक्तायां 'परे ।२२४" इति सूत्रेण पूर्वकार्यस्य नलोपस्यासत्त्वं पदान्तत्वाभावादिति वदितव्यम्॥ पदस्य।१०५' इति सूत्रेण सकारलोपा सकोत्तरकार्यस्य सम्भवात् ॥

३ अर्थविशेषविह्नितस्यम्भूतलक्षणम्। यथा- शिखया बटुमद्राक्षीत्तथा छात्रम् नूतनिम्। इत्यादौ शिखादि ॥

सर्वादेस्सम्बन्धिनां ङि ङसि ङे इत्येतेषां स्मिन् स्मात् स्मै इत्येते आदेशा क्रमेण भवन्ति ॥ आमि ॥

१२६ **सम्साम्** ।१।२।१७६। अवर्णान्तस्य सर्वादेः सम्बन्धिन आमस्साम्भवति ॥ एत्वपत्वे । अत्र धर्मशब्दवत् । सर्वः सर्वौ सर्वे ॥ हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे ॥ सर्वं सर्वौ सर्वान् ॥ सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः ॥ सर्वस्मै सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ॥ सर्वस्मात् सर्वस्मात् सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ॥ सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषां ॥ सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु ॥ एवं विश्वादयो नेतव्याः ॥ उभशब्दस्य द्वित्ववाचित्वात्ततो द्विवचनमेव । शेषं सर्वशब्दवत् । उभौ । उभौ । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभयोः । उभयोः ॥ त्यद्-शब्दाः स्यादयः । "त्यदां द्वितीयाटौस्येनदेतदः ।१४३।" इत्याविकृत्य ॥

१२७ **सो सौ चात्** ।१।२।२१६। त्यदादीनामष्टानां अन्त्यादेशो भवति स्वसम्बन्धिनि सुपि सौ च परे ॥ स च षष्ठ्यास्स्थानेऽन्तेऽल इति दकारस्य भवति । एदे इति पूर्वाकारस्य लुक् । "दस्स ।१३१।" इत्यधिकृत्य ॥

१२८ **तोऽष्टानाम्** ।१।२।२१५। त्यदादीनामष्टानां तकारस्य सकारो भवति स्यमो परे ॥ सो रित्यादि । अयत्न सर्वादित्वाल्लुचो मानत् सर्वादिकार्यम् ॥ स्यः त्यौ त्ये । त्यं त्यौ त्यान् । त्येन त्याभ्यां त्यैः । त्यस्मै त्याभ्यां त्येभ्यः । त्यस्मात् (-द्) त्याभ्यां त्येभ्यः । त्यस्य त्ययोः त्येषां । त्यस्मिन् त्ययोः त्येषु ॥ एवं तद्शब्दः । सः तौ ते । तं तौ तान् । तेन ताभ्यां तैः । तस्मै ताभ्यां तेभ्यः । तस्मात् (-द्) ताभ्यां तेभ्यः । तस्य तयोः तेषां । तस्मिन् तयोः तेषु ॥ एवं यद्-शब्दात्स्यादयः अत्वाल्लुगादिकार्यं । यः यौ ये । यं यौ यान् । येन याभ्यां यैः । यस्मै याभ्यां येभ्यः । यस्मात्

१ अत्र सुपीति अध्याहारः । तत्र अष्टादिपुंशब्दानामिव स्यादाविति सूत्र ।२।४।१८ ... प्रत्ययस्य स्थाने यत्तु ।३।७। ६। ... परस्य उक्तसमुच्चयार्थः । ... चकारेण त्यदां द्वितीयाटौस्येनदेतदः ।१।२।२०७। इत्यतः त्यदां सम्बन्धिनीति अनुवर्तते ... ।१। ।१४८। इत्यत्र सुपि इति ... त्यदां सम्बन्धिनि सुपि स्यात् ॥ ... भवति ॥

(-द्) याभ्यां येभ्यः । यस्य ययोः येषां । यस्मिन् ययोः येषु ॥ अदस्-शब्दात् स्यादयः । "सौ ।१३६।" इत्यधिकृत्य ॥

१२९ **औस्सुलुकादसोऽनो** ।१।२।१२। अदसोऽन्त्यस्याकारो भवति स्वसौ परे नोकारश्च सोश्च लुक् ॥

१३० **स्थानीवानलाश्रये** ।१।१।५०। यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानी इतर आदेशः । स्थानिवद्भवत्यादेशः स्थान्याश्रये कार्ये कर्तव्ये स्थानिकार्यं भजत इत्यर्थः । न स्थान्यल्आश्रये कार्ये ॥ इति सुलुक् स्थानिवद्भावे ॥

१३१ **दस्सः** ।१।२।२१४। अदसो दकारस्य स्थाने सो भवति स्वसौ परे ॥ ऐच् । अन्यत्र सुपि अत्वाद्युत्वे ॥

१३२ **दो मोऽस्यादसो माद्गुश्चापिन्यसन्** ।१।२।४४। अवर्णान्तस्यादसो दस्य मो भवति । मकाराच्च परस्यालो गुर्भवति । स च पिनाम्यामन्यस्मिन् कार्ये प्राप्ते असन् भवति ॥ इत्येचि कृते गु । ग इत् गित्कार्यार्थं । आमन इति द्विमात्रस्यौकारस्य द्विमात्र ऊकार ॥ जस् शिरेङ् मत्वं च ॥

१३३ **गी बहुत्वे** ।१।२।४६। बहुत्वे अदसो मात्परस्य एतो गी भवति अमि ॥ अत्वाद्युत्वे मत्वगुत्वे । औश्चाविशेषः । शस्यान् मत्वगुत्वे अन्तटुक । टायामपिनीति वचनात् मत्वगुत्वे ॥

१३४ **घ्यसख्यदन्द्वपत्तीदुत्** ।१।१।४०। इदुदन्त घिसंज्ञ भवति

---

१ पिश्च नाश्च पिना । न पिना अपिना । तस्मिन् अपिने । अत्र नि इति नाशब्दस्य सोमपाशब्दयन्सप्तम्येकवचनम् ॥ असदिति किं? अमुया अमूभ्याम् । अत्र अमू था इति स्थिते गुः प्राप्नोति 'टाम्येन् इति सूत्रेण एत्वं च । तत्रासत्त्वमनित्येतस्मिन्नन्तर त्वादन्तरङ्गत्वाच्च गौ कृते स्थानिवद्भावेन यदेत्वं स्यात् कृतकार्यत्वाद्गुशास्त्रस्य पुनर्गुत्वे कारश्रुतिन स्यात् । अतोऽसन्नित्याकारस्यैवेत्व ततो यादेशस्ततो गुरिति ॥ तथा अमू भ्यामित्यत्र गुत्वं प्राप्नोति 'भ्यत्या ' इति सूत्रेणात्वं च । तत्र परमत्वात्व नित्यत्वाद्बाधित्वा गौ कृते दीर्घश्रुतिर्न स्यात् । अतोऽगमित्यात्वं ततो गुरिति न्यास स्पष्टम् ॥

मखिशब्दमद्व द्वममासीय च पतिशब्द वर्नयित्वा ॥ "घेर्ङीग्नाटि ।१५५।" इत्यधिकृत्य ॥

१३५ नास्त्रीट ।१।२।२७। घिसं ज्ञातपरस्य ट ना इत्यादेशो भवति न स्त्रीविषयस्य ॥ भ्याम्यात्वे कृते मत्वगुत्वे । भिस अद्रश इति प्रतिषेधान्नैसु ण्त्वे गीन्व । डित सायादौ मत्वगुत्वे । पत्व च । अधिनीति वचनात् न गुत्वस्यासत्त्व । ओसेत्वे अयि च कृते मत्वगुत्वे । आम साम्येत्वे पुन षिर्गत्व च । सुपि च तथा ॥ असौ । अमू । अमी ॥ अमुम् । अमू । अमून् ॥ अमुना । अमूभ्याम् । अमीभि ॥ अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमीभ्य ॥ अमुष्मात् (–द्)। अमूभ्याम । अमीभ्य ॥ अमुष्य । अमुयो । अमीषाम् ॥ अमुष्मिन् । अमुयो । अमीषु ॥ इदम् स्वादय ॥

१३६ सौ ।१।२।२०९। इदमोऽन्तस्य मो भवति स्वसौ परे ॥ अत्वापवाद ॥

१३७ पुंसीदोऽय् ।१।२।२१०। इदम इद्रूपस्य अय् भवति पुल्लिङ्गे ये स्वसौ परे ॥

१३८ ईंदृङ्याद्दीर्घाल्लुक् ।१।२।१२०। हल ङ्याङ्भ्या च दीर्घाभ्या परस्य सेर्लुग् भवति ॥ अन्यत्वात्वाल्लुचौ ॥

१३९ दो म ।१।२।२०८। इदमो दस्य मो भवति स्वसुपि परे ॥ शेष प्राग्वत् । टायाम् ॥

१४० टौस्यन ।१।२।२०७। इदम अनो भवति स्वटौसो परत ॥

---

१ अत्र पदस्यत्वनेनैव सुगेनसिद्धौ हल्ग्रहण कृत इति चेन् राजन्नित्यत्र नलोपार्थम्। अन्यथा 'पदस्य' इति पूर्वसूत्रेण लोप कृते न ।२०४ परसूत्रम् । तथाच परसूत्रेण नकारलोप कृत 'परे ।१।१।४९।' इति सूत्रेण परे कार्य कर्तव्य पूर्वमसद्भवतीति नियमेन सुलुचोऽसत्वात्पदस्येति प्राप्तेरसद्भाव । अत कारणान् हल्ग्रहण नलोपार्थम् ॥ 'न ।१।२।१ ।' इति पर । 'पदस्य ।१।२।९७।' इति पूर्वम् ॥

एद् । स्यामि । ' स्येऽश् ।१।२।२०५। ' इत्यधिकृत्य ॥

१४१ अकः ।१।२।२०६। अक्कारस्येदम अश् भवति सभयादौ स्यसुपि परे ॥ श इत् सर्वादेशार्थं । भिस अचश इति प्रतिषेधान्नेस् । हित स्यायादौ अश् । ओसन शेष प्राग्वत् ॥ अयम् । इमौ । इमे ॥ इमम् । इमौ । इमान् ॥ अनेन । आभ्याम् । एभि ॥ अस्मै । आभ्याम् । एभ्य ॥ अस्मात् (—द्) । आभ्याम् । एभ्य ॥ अस्य । अनयो । एषाम् ॥ अस्मिन् । अनयो । एषु ॥ अन्वादेशे द्वितीयाटौसि सुपि भेदोऽस्ति

१४२ इदम. ।१।२।२०४। अन्वादेशे इदम एनन्नादेशो भवति द्वितीयाविभक्तौ टायामोसि च परे ॥ अत्वाल्लुचौ शेष प्राग्वत् ॥ एनम् । एनौ । एनान् ॥ एनेन ॥ एनयो ॥ एनयो ॥ एतद स्यादय अत्वाल्लुचौ ॥ सौ तोऽस्थानामिति तस्य स शाम्वसीति सस्य षि रिविसर्जनीयौ । अयत्र सर्वशब्दवत् ॥ एष । एतौ । एते ॥ एतम् । एतौ । एतान् ॥ एतेन । एताभ्यान् । एतै ॥ एतस्मै । एताभ्याम् । एतेभ्य ॥ एतस्मात् (—द्) । एताभ्याम् । एतेभ्य ॥ एतस्य । एतयो । एतेषाम् ॥ एतस्मिन् । एतयो । एतेषु ॥ अन्वादेशे ॥

१४३ त्यदा द्वितीयाटौस्येनदेतद. ।१।२।२०३। अन्वादेशे एतद एनद्भवति द्वितीयाविभक्तौ टायामोसि च त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे ॥ शेष प्राग्वत् । एन । एनौ । एनान् ॥ एनेन । एनयो । एनयो ।

---

१ इदम ककारभकारयकारादिके त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे अन्वादेशे अशित्ययमादेशो भवति ॥ शैनिको यज्ञमध्येता । अथोऽस्मै साधु दीयतां सूत्रम् । शाक्षिकाविमत्ता वध्येतारौ । अथो आभ्या साधु दीयता सूत्रन् । वाल्कियेक दाचे । अथो अस्यै दीयता मोदक ॥ स्ये ति किं' इमे इनके । परत्वान्नत्वादि भवति । अन्वादेश विधि सुपा प्रकृति विशेष्यत इति ॥ परमेत परमेमम् । परममकस्मै इत्येनदादि न भवति ॥ शवार सर्वादेशार्थे ॥

२ कथितस्यानुकथनमन्वादेश । अनेन रात्रिरधीता अथो एनेन अहरधीतम् । इदं मदिग्दानामथाथ— इदम प्रत्यक्षगत समीपतरवात चैतदो रूपन ॥ अदमस्तु विप्रकृष्ट तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ १ ॥

सङ्ख्यावाचिन एकशब्दादेकवचनान्येव । एक । एकम् । एकेन । एकस्मै । एकस्मात् (–द्) । एकस्य । एकस्मिन् ॥ कतिपयवाचिनो द्विवचनबहुवचनान्यपि । एक । एकौ । एके । इत्यादि सर्वशब्दवत् ॥ द्विशब्दस्य द्वित्ववाचित्वात्ततो द्विवचनान्येव । अत्व । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वयो ॥ किम स्वादय ॥

१४४ किम क ।१।२।१७। किम को भवति स्वसम्बन्धिनि सुपि ससौ च परे ॥ क । कौ । के ॥ क । कौ । कान् ॥ केन । काभ्याम् । कै ॥ कस्मै । काभ्याम् । केभ्य ॥ कस्मात् (–द्) । काभ्याम् । केभ्य ॥ कस्य । कयो । केषा ॥ कस्मिन् । कयो । केषु ॥ पूर्वशब्दात्स्वादय ॥

१४५ नव पूर्वा वादौ ।१।२।१७२। पूर्वान्यो नव सर्वादयो वा भवन्त्यदिरादौ स्वसुपि परे ॥ पूर्व । पूर्वौ । पूर्वे पूर्वा ॥ हे पूर्व ॥ पूर्वं । पूर्वौ । पूर्वान् ॥ पूर्वेण । पूर्वाभ्याम् । पूर्वै ॥ पूर्वस्मै । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्य ॥ पूर्वस्मात् (–द्) । पूर्वात् (–द्) । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्य ॥ पूर्वस्य । पूर्वयो । पूर्वेषा ॥ पूर्वस्मिन् । पूर्वयो । पूर्वेषु ॥ एव परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वशब्दा ॥ द्वितीयशब्दात्स्वादय तस्य ङेङसिङिषु भेदोऽस्ति ॥

१४६ तीय ङिति ।१।२।१७३। तीयप्रत्ययान्त सर्वादि वा भवति ङिति सुपि परे ॥ सर्वादित्वात् स्मायादि । द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् (–द्) द्वितीयात् (–द्) । द्वितीयस्मिन् द्वितीये । अन्यत्र धर्मशब्दवत् । एव तृतीयशब्द ॥

---

१ अत्र नवग्रहणात् पूर्वा इति बहुवचनाच्च पूर्वा इत्यस्य पूर्वादय इत्यर्थो गृह्यते । नवेति किं? त्वस्मात् त्वस्मिन् । पूर्वादय इति किं? सर्व सर्वस्मात् ॥ वादौ इत्यत्र वा अदौ इति च्छेद । अत्त इत्त अदि तस्मिन् अदौ इति विग्रह । अत्र अदि इत्येकवचन नपुसकत्वं च न शङ्क्यम् । कुत ? लक्षणसूत्रे लक्षण व्यभिचारस्याचार्या ॥ पूर्वादीना सर्वादित्व प्रथममेव सिध्द तदनन्त अदिरादौ स्वसुपि विकल्प्यत इत्यर्थ ॥ आदिरादाविति किं? पूर्वस्मै पूर्वेषाम ॥ पूर्वस्या इत्यत्र नित्यत्वात्पूर्वमेव याट् भवति ॥

१४७ नेमार्धप्रथमचरमाल्पकतिपयनयस्य वा।१।२।१६८। नेमादीना तयट्प्रत्ययान्तस्य च जस शिर्वा भवति ॥ नेमे नेमा । अर्धे अर्धा । प्रथमे प्रथमा । चरमे चरमा । अल्पे अल्पा । कतिपये कतिपया । द्वितये द्वितया । इत्यादि ॥ आकारान्त पुलिङ्ग सोमपाशब्द । पूर्ववत्स्वादय । सुख्यविशेष । आमन्त्र्ये सौ अदन्तत्वाभावान्न ह्रस्व शसादावजादौ—

१४८ आतोऽनाड'श्लुक् ।१।२।१५१। अपदान्तस्यात श्लुभवति सुर्द्दच्छिण्यादिवर्जिते प्रत्यये ग्या च परत नाड ॥ सहिता । यलादौ पदत्वान्नात श्लुक् । सोमपा । सोमपौ। सोमपा ॥ हे सोमपा । हे सोमपौ। हे सोमपा ॥ सोमपा । सोमपौ । सोमप ॥ सोमपा । सोमपाभ्या । सोमपाभि ॥ सोमपे । सोमपाभ्या । सोमपाभ्य ॥ सोमप । सोमपाभ्या । सोमपाभ्य ॥ सोमप । सोमपो । सोमपा॥ सोमपि । सोमपो । सोमपासु ॥ एव क्षीरपाम्बुपादय ॥ इकारान्त पुलिङ्गो रविशब्द तत स्वादय सो रिसिसर्जनीयौ। औकारयो ॥

१४९ इदुतो गिग्वौतोऽस्त्रे. ।१।२।२२। इकारात्परस्य औतमुपो गिर्भवति उकारात्परस्य गु न स्त्रीशब्देकारात् ॥ ग इत् । गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थ । दीर्घ । जसि ॥

१५० जस्येड् ।१।२।२३। इदुतोरेड् भवति जसि परे ॥ आमन्त्र अग् ॥ आमन्त्रणे सो ॥

---

१ व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सञ्ज्ञाया न भवति । नमेति कस्यचिन्नाम अत्र विकल्पो मा भत् नमा । अत्रापि स्वसम्बन्धिनीति वर्तते तनेह न भवति प्रियनेमा । अतिनेमा इत्यादि ॥ प्रत्ययान्तग्रहणादिह न भवति अधका । आद न्ताद्विकल्पो मा भत् नेमा स्त्रिय ॥

२ ग्यसुर्द्दच्छिण्यादिप्रत्यय इति किं? द्विपादौ द्विपाद । शि व्याघ्रपान्दि कुलानि ।

३ अस्त्रेरिति किं? आतेन्त्रियौ पुरुषौ । अस्त्रेरितीदमेव ज्ञापक इयोऽपवादेन इदुत्कार्यं भवतीत्यस्य । तेन अतितिस्य ॥ यदि इदुत्कार्यात्परत्वादियादेश स्यात्तर्हि व्यर्थ प्रतिषेधोऽस्त्रेरिति । तस्मादिदमेव तु प्रतिषेधवचन ज्ञापक इयादेश पर बाधित्वा इदुत्कार्यं भवतीति ॥

१५१ ह्रस्वैतो ङुचि घोरेद् ।१।२।१२५। ह्रस्वस्य एकारस्य च अट् घिदित्यादेशा भवन्ति आमन्त्र्ये सौ परे । इको ङुगिति ङुगि च सत्यां सोऽध ङुट् ॥ आमन् । औगमो मागत । अभि मन्त्रुषी । औपमेद । शर्मन् सङ्गुक "अभिने ।११०" इति णत्वे प्राप्ते ॥

१५२ अन्तक्षुभ्नादीनाम् ।१।२।५४। पदान्तस्य क्षुभ्नादीनां च नस्य णो न भवति ॥ इति णत्वाभाव । टाया घितमान्स्रीट इति नादेश । णत्व । हयि ॥

१५३ ङचेद् ।१।२।२८। घेरेद् भवति ङस्तौ सुपि परे ॥ आतत अय् । ङसिङसोरेडि ॥

१५४ ङ्डो ङुट् ।१।२।२०५। एङ परयो ङसिङसोरतो ङुग्भवति ॥ ओसि यत्र् । आमो 'नमुङम्वाद्नाट' इति नाम् । नाम्यतिसृचतुष्व इति दीर्घ णत्व च । डौ ॥

१५५ घेङ्गौरनादि ।१।२।२६। घे परो ङिङ्गौर्भवति नादि स्त्रिये ॥ ङ इत् ॥

१५६ ङित्यन्त्याजादे' ।१।२।१०७। टिति परे पूर्वस्यान्त्याजादेर्ङुग्भवति ॥ सुपि पत्न । रवि । रवी । रवय ॥ हे रवे । हे रवी । हे रवय ॥ रविं । रवी । रवीन् ॥ रविणा । रविभ्या । रविभि ॥ रवये । रविभ्या । रविभ्य ॥ रवे । रविभ्या । रविभ्य ॥ रवे । रव्यो । रवीणा ॥ रवौ । रव्यो । रविषु ॥ एव ध्वनिमुनिकलिनलिकेलिकिमिकीनकपिरक्रिकृष्ण्यग्निप्रभृतय ॥ अतिस्त्रि-शब्दात्स्वादौ औकारयोरस्त्रेरिति निषेधान्न गि तल्लेय् ॥ अतिस्त्रि । अति-स्त्रियौ । अतिस्त्रय ॥ हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रय ॥ अतिस्त्रियम्

---

१ क्षुभ्ना, तृप्नु (तृप्नु इत्येव पाठान् नु) आचार्यानी, आचार्यभोगीन, युवन् अहन्, पक्ष, नृप धन, रत्ननामन्, नट नन्द नगर, नृत्त नदी निवेश, अग्नि, निवास अनूप अग्निन् नन्दन गतन गहन, रदन इति क्षुभ्नादिराकृतिगण ॥

२ स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रि पुरुष इत्यर्थ । गतादिषु प्रादय इति समास । ह्रस्वो नपुंसके स्याद इति ह्रस्व ॥

अतिसखिम् । अतिसखियो । अतिसखिय अतिसखीन् ॥ अन्यत्र रविशब्दवत् ॥ पतिशब्दस्य टाया ङिति च विशेषोऽन्यत्र रविशब्दवत् । अघित्वात् टाया न नाभाव । ङिति नेड् यञ् । ङसि ङसो ॥

१५७ ख्यत्य उ. ।१।२।१०४। ख्य त्य इत्यनच्काभ्या परस्य ङसि ङसोरत उकारो भवति ॥ सन्निकर्ष ॥

१५८ ङिरौत् ।१।२।२४। इदुद्भ्या परो ङिरौद्भवति ॥ यञ् । पति । पती । पतय ॥ हे पते । हे पती । हे पतय ॥ पतिं । पती । पतीन् ॥ पत्या । पतिभ्या पतिभि ॥ पत्ये । पतिभ्या । पतिभ्य ॥ पत्यु । पतिभ्या । पतिभ्य ॥ पत्यु । पत्यो । पतीना ॥ पत्यौ । पत्यो । पतिषु ॥ सखिशब्दात् स्यादय । 'डाम् शसि ।१७६।" इत्यधिकृत्य ॥

१५९ ऋत्सखीदुशनस्पुरुदशोऽनेहस सो' ।१।२।११९। ऋदन्तादिदन्तात्सखिशब्दादुशनस् पुरुदशम् अनेहम् इत्येतेभ्यश्च परस्य सोर्डादेशो भवति ॥ डइत् अन्त्याजादिलुगर्थ ॥

१६० सखित ऐ च ।१।२।१३०। इदन्तस्य सखिशब्दस्य ऐकारो भवति स्यमम्सुटि परे न चैकामन्त्रणे ॥ आय् ॥

१६१ न डान्लुक् ।१।२।१२९। डा च नलुक एकामन्त्रणे न भवत हे सखे इत्येङ् सुलुक । शसीन् सलुक । टाया अघित्वान्न नाभाव । ङिति नेड् यञ् । ङसिङस्ङिषु पूर्ववत् । अन्यत्र रविशब्दवत् । सखा । सखायौ

1 स्य् त्य् इत्यनच्कग्रहणादिह न भवति मुख्यात् अपत्यात् ॥ अनच्केऽपि अत इति तकारादिह न भवति सख्या पत्या ॥

2 ङिरौदित्यभेदनयेन निर्देशोऽसन्देहार्थ । ङेरिति षष्ठीनिर्देशे ङेरिति चतुर्थ्येक वचनस्याय विधिरुत सप्तम्येकवचनस्येति सन्दिह्येत तत्संशयव्युदासार्थं ङिरौदिति निर्देश । तदाऽस्थासन्देहार्थ स्वरूपनिर्देशार्थो वा ॥

3 ऋदिति तकारो दीर्घनिवृत्त्यर्थ । सखित् इति नारी सखी पङ्गू श्वश्रू । २४१ इति ङीप्रत्ययान्तो मा भूदिति तकारग्रहणम् ॥ अयमेव हि सखिदिति तकारो ज्ञापयति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । एकदेशविकृतमनन्यवदिति च ॥ तेन परमसखा परमसखायौ भवति ॥ सारिति किं? उशनसौ ॥

सखाय ॥ हे सखे । हे सखायौ । हे सखाय ॥ सखाय । सखायौ । सखीन् ॥ सख्या । सखिभ्या सखिभि ॥ सख्ये । सखिभ्या । सखिभ्य । सख्यु । सखिभ्या । सखिभ्य ॥ सख्यु । सख्यो । सखीना ॥ सख्यौ । सख्यो । सखिषु ॥ त्रिशब्दस्य बह्वर्थवाचित्वात्ततो बहुवचनान्येव ॥ त्रय त्रीन् ॥ त्रिभि ॥ त्रिभ्य ॥ त्रिभ्य ॥ आमि ॥

१६२ **त्रेस्त्रय** ।१।२।३५। त्रिशब्दस्य त्रयो भवति आमि परे ॥ त्रयाणा ॥ त्रिषु ॥ कतिशब्दाज्जसादय ॥

१६३ **डतिष्णा सङ्ख्याना जश्शस** ।१।२।१५२। डत्यन्तात् षकारनकारान्ताच्च सङ्ख्यावाचिन परयो स्यमम्वधिनोर्जश्शसो लुब्भवति । अन्यत्राविशेष । कति ॥ कति ॥ कतिभि ॥ कतिभ्य ॥ कतिभ्य ॥ कतीना ॥ कतिषु ॥ एवं यतिततिशब्दौ ॥ ईकारान्तो ग्रामणीशब्द तत स्याद य सो रिविसर्जनीयौ ॥ अनादौ सुपि ॥

१६४ **प्रत्येऽसुधीण** ।१।२।४०। तिना कारकेण च समस्तस्यानेकाचश्च सुधी इण् इत्येतद्वर्जितस्य धातोरसंयोगात्परस्येवर्णस्य यत्र भवति अजादौ प्रत्यये परे ॥ इयपवाद ॥

१६५ **न्यशोदाम्** ।१।२।२५। णीञ अङ्गादवयवात् याट आट्श्च

---

१ का सङ्ख्या मानमेषा ते कति । किमश्च सङ्ख्याया डतिश्च । इति सूत्रेण डतिप्रत्यय ॥

२ या सङ्ख्या मानमेषा ते यति । सा सङ्ख्या मानमेषा ते तति ॥

३ पृथग्योगकरणादसुधीण इति प्रतिषेधाच्च इवर्णस्यैवाय विधि । यदि द्वयोरपि स्यात्तर्हि प्रत्यय इति वचन व्यर्थं स्यात् (यत्र यत्रादेशरूपो विधि स्थाननिमित्तयो द्वयोरपि स्यात्तर्हि प्रत्यये इति प्रत्ययस्य परत्ववचन व्यर्थं स्यात् इति भाव) यद्युवर्णस्याय विधिस्तर्हि सुधीण प्रतिषेधो व्यर्थ स्यादत आह ॥ सुष्ठु ध्यायति धरति वा सुधी । अस्मादेव निपातनाद्धीभाव ॥

४ ग्रामणीरित्यत्र णीञ् प्रापणे इति धातु स्वकृतास्युक्तम् । ४८० इति सूत्रेण स्वकारकेण समस्त । तथा च ग्राम नयतीति ग्रामणीरिति विग्रह ॥ तत्र न्यशादि त्यस्य प्रवृत्ति । नीश्च अशश्च न्यशामिति द्वन्द्वैकवद्भाव तस्मात् न्यशात् । आशनमन्तरेणा शो नास्ति अशो ड प्रत्यय । तस्य अश ड याट आट् च । तथाच णीञ्धातोः पर आमश्च परो डिराम् भवतीत्यर्थ । ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिष्वित्यमर ॥

परे ङिराम्भवति॥ यन्। ग्रामणीः। ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः॥ आमन्त्रणेऽप्येवं ग्रामण्यं। ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः॥ ग्रामण्या। ग्रामणीभ्यां। ग्रामणीभिः॥ ग्रामण्ये। ग्रामणीभ्यां। ग्रामणीभ्यः॥ ग्रामण्यः। ग्रामणीभ्यां। ग्रामणीभ्यः॥ ग्रामण्यः। ग्रामण्योः। ग्रामण्याम्॥ ग्रामण्याम्। ग्रामण्योः। ग्रामणीषु॥ एवमग्रणीसेनानीप्रभृतयः। क्रियामप्येवं॥ विक्रीशब्दात्स्वादयः। अतत्संयोगादिति वचनात् न यन्। इय्। विक्रीः। विक्रियौ। विक्रियः॥ इत्यादि। एवं यवक्रीशब्दः॥ सुधीशब्दात् स्वाद्यः सो रिविसर्जनीयौ। अजादौ असुधीण इति निषेधान्न यन्॥

१६६ भ्रूह्रस्भ्रोश्चेयुवौ।१।२।४१। भ्रू हल् परस्य श्नोर्धातोश्चेवर्णोवर्णयोः क्रमेण इयुवौ भवतः अजादौ प्रत्यये परे॥ सुधीः। सुधियौ। सुधियः॥ आमन्त्रणेऽप्येवं। सुधियं। सुधियौ। सुधियः॥ सुधिया। सुधीभ्यां। सुधीभिः॥ सुधिये। सुधीभ्यां। सुधीभ्यः॥ सुधियः। सुधीभ्यां। सुधीभ्यः॥ सुधियः। सुधियोः। सुधियाम्।[1] सुधियि। सुधियोः। सुधीषु॥ एवं नीसुध्यादयः। आमि नामाम इति वा नाम्। सुश्रिया सुश्रीणाम्॥ उकारान्तः पुंल्लिङ्गो गुरुशब्दः ततः स्वादयः रविशब्दवत्प्रक्रिया गुर्वादि। गुरुः गुरू गुरवः। हे गुरो हे गुरू हे गुरवः। गुरुं गुरू गुरून्। गुरुणा गुरुभ्यां गुरुभिः। गुरवे गुरुभ्यां गुरुभ्यः। गुरोः गुरुभ्यां गुरुभ्यः। गुरोः गुर्वोः गुरूणां। गुरौ गुर्वोः गुरुषु॥ एवं भानुबाहुकारुमेरुसाधुप्रभृतयः॥ ऊकारान्तः पुंल्लिङ्गः खलपूशब्दः। ततः स्वादयः। सो रिविसर्जनीयौ। अजादौ॥

---

१ नीशब्दस्य सप्तम्येकवचने नियि इति सिद्धम्। न्यशादामिति सूत्रेण ङिप्रत्ययस्य आम् न भवति। कस्मादिति चेत् तत्सूत्रे न्यशादामिति पूर्वं सूत्रं भ्रूह्रस्भ्रोश्चेयुवौ इति परसूत्रम्। तथा च परे कार्ये कर्तव्ये पूर्वमसद्भवति इत्यामो निषेधो ज्ञातव्यः।

२ ध्वनिमज्जयाम्। गुरुस्तु निष्पत्तौ श्रेष्ठे गुरुः पितरि दुर्भरे॥ उपाध्यायोऽध्यापकः स्याद्याभिषकादिकृद्गुरुः॥ १॥

१६७ धातोस्त्रिकारकसमस्तानेकाचोऽतत्संयोगाद्य्वो॰[1] ।१।२।३८। त्रिना कारकेण च समस्तस्यानेकाचश्च धातोरतत्संयोगात्परयो र्विणावर्णयोर्यन् भवत्यजादौ सुपि परे ॥ आसन्न । खलपू । खलप्वौ । खलप्व ॥ हे खलपू । हे खलप्वौ । हे खलप्व ॥ खलप्व । खलप्वौ । खलप्व ॥ खलप्वा । खलपूभ्या । खलपूभि ॥ खलप्वे । खलपूभ्या । खलपूभ्य ॥ खलप्व । खलपूभ्या । खलपूभ्य ॥ खलप्व । खलप्वो । खलप्वा ॥ खलप्वि । खलप्वो । खलपूषु ॥ एव यवक्षारलूशाण्डलूप्रभृतय ॥ कटप्रूशब्दात्स्यादय ॥ संयोगपरत्वान्न यन् । उव् । कटप्रू कटप्रुवौ कटप्रुव ॥ स्वयम्भूश-ब्दात् स्यादय । सो रिविसर्जनीयौ ॥ अजादौ ॥

१६८ दृन्पुन करवर्षाभिर्भुव. ।१।२।३९। दृन् पुनर् कर वर्षा इत्येतैरेव समस्तस्य भुवो धातो उवर्णस्य यन् भवति अजादौ सुपि परे । नान्यैरिति नियमादत्र यन् न भवति । भूदलित्यादिना उव् ॥ स्वयम्भू । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुव ॥ आमन्त्रणेऽप्येव ॥ स्वयम्भुव । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुव ॥ स्वयम्भुवा । स्वयम्भूभ्या । स्वयम्भूभि ॥ स्वयम्भुवे । स्वयम्भूभ्या । स्वयम्भूभ्य ॥ स्वयम्भुव । स्वयम्भूभ्या । स्वयम्भूभ्य ॥ स्वयम्भुव । स्वयम्भुवो । स्वयम्भुवा ॥ स्वयम्भुवि । स्वयम्भुवो । स्वयम्भूषु ॥ एव

---

१ क्रियार्थो धातुस्तस्य ॥ डाच्यूर्यत्यादिसूत्रविहित सञ्ज्ञारूपास्ति । क्रियानिवर्तक कारक स्मृति । त्रिश्च कारक च त्रिकारके त्रिकारकाभ्यां समस्तस्त्रिकारकसमस्त । समस्त इति प्रत्येक संबध्यते तेन त्रिसमस्त कारकसमस्त इति । अनकोऽच् अनुप्र त्याहारगृहीतवर्णो यस्य सोऽनकाच । त्रिकारकसमस्तश्चानेकाचेति द्वन्द्व । तस्य धातोरिति विशेष्य प्रतिव्यक्ति सम्बध्यते तत त्रिसमस्तस्य धातो कारकसमस्तस्य धातोरनेकाचश्च धातोरिति । तस्य धातो संयोगस्तत्संयोग । न विद्यते तत्संयोगो यस्य सोऽतत्संयोग स्तस्मात् । इ उ उश्च यु तस्य यो । इति सूत्र व्युत्पत्ति । त्रिकारकेति किं? लुवौ लुव । परमलुवौ परमलुव ॥ अत्र खलपूशब्दस्य परमलूशब्दस्य च को भेद इति न शङ्कनीयम् ॥ तत्र खल पुनातीति खलपूरिति समासानन्तर क्विप् । अत्र तु लुनातीतीति लू परमश्चासौ लूश्च परमलूरिति क्विप्प्रयानन्तर समास । अत कारकासमस्तत्वात्कारकसमस्त-धातुत्व नास्तीति भेदो ज्ञेय ॥

विभूमित्रभूप्रतिभूआत्मभूस्वभूप्रभृतय ॥ दृन्भूशब्दात्स्वादय । दृन् पुनरिति वचनात् यणेव । दृन्भू । दृन्भ्वौ । दृन्भ्व ॥ एव पुनर्भूकारभूवर्षाभूशब्दा ॥ ऋकारान्त पुंलिङ्ग पितृशब्द । तत स्वादय । ऋदुशनसित्यादिना सोर्डा देश । अन्त्याजादिलुक् । अजादौ ॥

१६९ ङ्यौटिघृतोऽपदस्याट् ।१।२।१०२। अपदस्य ऋतोऽर्भवति ङौ औट्सु च परेषु ॥ एकामन्त्रणे न डान्लुगिति ङानिषेधे ह्रस्वैत इति ऋत आसन्नोऽर् सुलुक ॥ शसि नन्त पुंस इति ऋन् सलुक । टादौ यन् । ङसिङसो ॥

१७० ङातो डुः ।१।२।१०३। अपदान्ताद्दतो ङसिङसोरतो डुर्भवति॥ ड इत् अन्त्याजादिलुगर्थ । आमो नमहूस्वादसाट इति नाम् । दीर्घ ॥ ऋवर्णमध्ये रेफसद्भावात् अभिन्न इति नम्य ण । डावर् शेष पूर्ववत् । पिता । पितरौ । पितर ॥ हे पित । हे पितरौ । हे पितर ॥ पितर । पितरौ । पितॄन् ॥ पित्रा । पितृभ्या । पितृभि ॥ पित्रे । पितृभ्या । पितृभ्य ॥ पितु । पितृभ्या । पितृभ्य ॥ पितु । पित्रो । पितॄणा ॥ पितरि । पित्रो । पितृषु ॥ एव भ्रातृजामातृप्रभृतय ॥ तृप्रत्ययान्तस्य नेतृशब्दस्य भेदोऽस्ति । तत स्वादय सोर्डादि । ङ्यौट्स्वरादेशे कृते ॥

१७१ अप्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रदीर्घ ।१।

---

१ सुऔ इत्यौकारादारभ्य अम् औटिति टकारेण सह प्रत्याहार औडिति ।

२ ङसिङसोरत ङात् । अथवा ङकारानुबन्धेनोपलक्षितोऽत् ङात् ॥ तस्य ङात । अथवा ङा इतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीया तथाच ङा ङकारेणोपलक्षितो योऽकारस्तस्येत्यर्थ । ङकारेणोपलक्षितोऽकार इहानयोरेवन्याह ङसिङसोरिति ॥ अत इति किं मात्रे पित्रे । ऋतोऽपदात् इति पूर्वसूत्रानुवर्तनमेव नान्यत् । तर्हि तत्र षष्ठ्यन्तग्रहणमत्र पञ्चम्यन्त ग्रहण विरुद्धमिति न शङ्कनीयम् । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति क्वचिद्भवत्येव ॥

३ ऋकारोच्चारणकाल आदावकारप्रतीतिमध्ये रेफप्रतीतिरन्ते उकारप्रतीति । अत धारणामध्ये रेफोऽस्त्येव ॥

४ तृ इति अर्थवत प्रत्ययस्य ग्रहणमिति नप्त्रादीनाम् पुनःशानां प्रातिपदिकाना स ङ्ग्राशब्दानामग्रहणमतस्तेषां पृथगुपादानम् । इदमेव ज्ञापक अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषाया ॥

२।१२३। तृमत्ययातस्यावादीनां चाकारो दीर्घो भवति शावनपुंसके सुटि परे न चैकामन्त्रणे ॥ अन्यत्र पितृशब्दवत्प्रक्रिया । नेता । नेतारौ । नेतारः हे नेत । हे नेतारौ । हे नेतारः ॥ नेतारं । नेतारौ । नेतॄन् । इत्यादि ॥ एवं नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दा भेत्तृकर्तृप्रमृतम्यतृप्रत्ययान्ताश्च नेया ॥ नृशब्दस्यामि विशेषः ॥

१७२ नुर्वा ।१।२।१४१। नृशब्दस्य नामि परे पूर्वोऽग्दीर्घो वा भवति ॥ ना । नरौ । नरः ॥ नृणां नॄणां ॥ शेषं पितृशब्दवत् ॥ क्रोष्टुशब्दात् स्यादयः ॥

१७३ क्रोष्टो क्रोष्टृ ।१।२।१३१। क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्टृ इति तृमत्ययान्त आदेशो भवति स्यनप्सुटि परे नैकामन्त्रणे ॥

१७४ वाऽच्यापि ।१।२।१३२। क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्टृ इत्यादेशो वा भवति अजादावापि परे ॥ अन्यत्र कारुशब्दवत् । आमि नित्यत्वान्नामि न क्रोष्टृभावः । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः ॥ हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः ॥ क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥ क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभिः ॥ क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभ्यः ॥ क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभ्यः ॥ क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टूनां ॥ क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टुषु ॥ ऋकारलृकारॡकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥ एकारान्तः परमेशब्दः ततः स्यादयः । अजादौ अय् । एकामन्त्रणे एङः सोश्च लुक् । ङसिङसारेङो लुक् । परमेः । परमयौ । परमयः । इत्यादि ॥ एवमतिहेमभृतयः ॥ ओकारान्तो गोशब्दः ततः स्यादयः ॥

१७५ ओतोऽओ ।१।२।११७। ओतः औद्भवति स्यनप्सुटि परे ॥ अन्शसो ॥

---

१ टा इति तृतीयैकवचनस्याकारेण सह सुपिति सप्तमीबहुवचनस्य पकारस्य प्रत्याहारे कृते आप् सञ्ज्ञा भवति ॥ अचीति किं? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । आपीति किं? क्रोष्टून् ॥

२ परं मयते प्रतिदधातीति परमः । अथवा परमा इर्लक्ष्मीर्यस्यासौ परमः । परमः स्वासौ इश्चेति वा इः कामः ॥

३ औ इत्यविभक्तिको निर्देशः । ओत इति किं? चित्रगुः । तकारो निर्देशार्थः । लाक्षणिकत्वादिह न भवति हे चित्रगो हे चित्रगवः ॥

१७६ डाम्शसः ।१।२।११८। ओत परयोरम्शसोरादेर्डादेशो भवति ॥ ट इत् अन्त्याजादिलुगर्थ । टादौ सन्धि । ङसिङसोरत एङो लुगिति लुक् । गौ । गावौ । गाव ॥ हे गौ । हे गावौ । हे गाव ॥ गा । गावौ । गा ॥ गवा । गोभ्या । गोभि ॥ गवे । गोभ्या गोभ्य ॥ गो । गोभ्या । गोभ्य ॥ गो । गवो । गवा ॥ गवि । गवो । गोषु ॥ ऐकारान्तो रैशब्द । तत स्वादय । "वाष्ठ आ ।२४५। "इत्यधिकृत्य ॥

१७७ राय स्भि ।१।२।२२०। राय आङ्भवति सभादौ सुपि परे ॥ स च पष्ठ्यास्स्थानेऽन्तेऽल इत्यैतो भवति। अन्यत्राय्। रा । रायौ। राय ॥ हे रा । हे रायौ। हे राय ॥ राय । रायौ। राय ॥राया । राभ्या। राभि ॥ राये । राभ्या । राभ्य ॥ राय । राभ्या । राभ्य ॥ राय । रायो। राया॥ रायि । रायो । रासु ॥ औकारान्त पुल्लिङ्गो ग्लौशब्द । तत स्वादय अच्यार्। ग्लौ । ग्लावौ । ग्लाव ॥ हे ग्लौ । हे ग्लावौ । हे ग्लाव ॥ ग्लाव । ग्लावौ । ग्लाव ॥ ग्लावा । ग्लौभ्या। ग्लौभि ॥ ग्लावे । ग्लौभ्या। ग्लौभ्य ॥ ग्लाव । ग्लौभ्या । ग्लौभ्य ॥ ग्लाव । ग्लावो ॥ ग्लावा ॥ ग्लावि । ग्लावो । ग्लौषु ॥

॥ इत्यजन्ता पुल्लिङ्गास्समाप्ता ॥

॥ अथाजन्तास्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥

तेष्वकारान्तस्याभावादाकारान्तस्त्रीलिङ्गो दयाशब्द । दय इति स्थिते। "त्रिचतुर स्त्रिया तिसृचतसृ १९२"। "ऋच्याङ् ।१।३।११।" इत्यधिकृत्य ॥

---

१ पाद ताच्छब्दाहपि स्त्रियामाङ्प्रत्ययो भवति ॥ त्रिपदा चतुष्पदा । परस्मादन्याः जातिङ्ग पाधिष्पा पद्भाव । ङकार उच्चारणार्थ । अन्यत्र द्विपदी देवदत्ता ।

१७८ अजाद्यताम् ।१।३।१३। अजादेरदन्ताच्च स्त्रियामाप्प्रत्ययो भवति ॥ ड इत् अन्त्यानादिलुगर्थं । तत पूर्ववत् स्यादय हल्ङ्याबादिति सोर्लुक् । "त्पोऽचो ह्रस्व ।२१५"

१७९ आङश्चौतो गी[1] ।१।२।१०। नपुंसकस्याङन्तस्य च सम्बन्धिन औत सुपो गीर्भवति ॥ ग इत् गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थं । एङ् । जसि दीर्घादि । एकामन्त्रणे ॥

१८० एद्राङ[2] ।१।२।१२४। आङ एद्भवति एकामन्त्रणे सौ परे सोश्च लुक् ॥ औजसो प्राग्वत् । अमि मत्वलुचौ । औटि पूर्ववत् । शसि । "दीर्घ । १३" इत्यधिकृत्य ॥

१८१ शस्यक् ।१।१।७८। अकस्साचोऽदीर्घो भवति शसि परे ॥ सस्य रिविसर्जनीयौ । टाया ॥

१८२ टौस्येत् ।१।२।२१। आङ एद्भवति टौसो परत ॥ अय् । हलादावविशेष । ङिति ॥

१८३ ङितो याट् ।१।२।२०। आङो ङितस्सुपो याडागमो भवति ॥ ट इत् देशविध्यर्थं ॥

१८४ टिदादि ।१।१।५३। टिद्यस्य विधीयते तस्यादिर्भवति ॥ ऐच् ।

---

१ अज अश्व एडक कोकिल चटक मूषिक बाल होड पाक शकुर वत्स मन्द दीत लाश कन्य पूर्वापहण अपरापहण पर प्रहाण निफल कुच उष्णिहा देवविशा सृन् इत्यजादिगण ॥ अत्र अजादि अताम् इति पदच्छेद । अत कोपगन्धा खट्वा देवदत्ता । तकार किं क्षीरपा कन्या । षष्ठया तत्सम्बन्धिन्यामेव स्त्रियां भवति नान्यथा पञ्चानाम जानां समाहार पञ्चाजी । इदमेव ज्ञापक अतस्तत्सम्बन्धिन्यामेव प्रत्यय इति ॥ बहुत्व पञ्चपाभिव्यक्त्यर्थम् ॥ अतामित्येव सिद्ध पुनरजादिग्रहण बाधकबाधनार्थम् । अनकारान्तार्थोभयार्थमजादिग्रहणम् ॥ अजेत्यादौ "जातेरस्त्रीविषयशूद्रात् । ३२६" इति सूत्रेण प्राप्तस्य ङ्यो बाधा । बाला कन्या इत्यादौ "वयस्यनन्त्ये । ३११" इति सूत्रेण प्राप्तस्य ङ्यो बाधा । क्रुञ्चा उष्णिहा इत्यनाप्राप्ताद् तथापाठादेव न अन्त्यजादेर्लोपाभाव ॥ २ द्विवारमग्रहण किमिति चेत् परे विद्यमानाका घटितस्य पूर्वाकस्तदा सम्भेदीर्घोऽङ् भवतीति ज्ञापनार्थम् ।

ङसिङसोर्दीर्घौ। ओस्येदयो। आमो नमुह्रस्वाद्‌साट इति नाम्। ङेर्याडि न्येशादाम् इत्या दीर्घ। ओसि मावत्। दया दये दया। हे दये हे दये हे दया। दया दये दया। दयया दयाभ्या दयाभि। दयायै दयाभ्या दयाभ्य। दयाया दयाभ्या दयाभ्य। दयाया दययो दयाना। दयाया दययो दयासु॥ एव जायागायाजृम्भारम्भातारा हारामालासुद्राप्रभृतय॥ अम्बाशब्दस्य एकामन्त्रणे॥

१८५ अचोऽम्बार्थस्य।१।२।१२३। अम्बार्थस्य द्यच आडन्तस्य ह्रस्वो भवत्येकामन्त्रणे सोश्च लुक्॥ अन्यत्र दयाशब्दवत्। अम्बा अम्बे अम्बा। हे अम्ब हे अम्बे हे अम्बा। इत्यादि। एव अक्काऽल्लादय। द्यच इति किं? हे अम्बिके इत्यादि॥ जराशब्दस्याजादौ सुपि विशेषोऽस्ति॥

१८६ जराया ङसिन्द्रस्याचि।१।२।३७। जराशब्दस्य ङस् वा भवति अजादौ सुपि परे॥ ङ इत् अन्त्यादेशार्थ पक्षे दयाशब्दवत्। जरा। जरसौ जरे। जरस जरा॥ हे जरे। हे जरसौ हे जरे। हे जरस हे जरा॥ जरस जरा। जरसौ जरे। जरस जरा॥ जरसा जरया। जराभ्या। जराभि॥ जरसे जरायै। जराभ्या। जराभ्य॥ जरस जराया। जराभ्या। जराभ्य॥ जरस जराया। जरसो जरयो। जरसा जराणा। जरसि जराया। जरसो जरयो। जरासु॥ सर्वशब्दादाङि तत स्यादय। ङिति याटि॥

१८७ डस्यौदवस्य।१।२।१७५। अवर्णान्तस्य सर्वादेर्डस् भवति याटि परे॥ ड इत् अन्त्यादेशार्थ। आम साम्। अन्यत्र दयाशब्दवत्।

१ आदिशब्देन अम्बा अत्ता शब्दयोर्ग्रहणम्॥

२ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतिजराशब्दस्यापि ग्रहणम्। इन्द्रस्य इन्द्राचार्यस्य मतेन। अन्येषां मतेन न भवति। अचीति किं? जराभ्या जराभि। सुपीति किं जरार्य। जारेय॥

३ याटि तत्सम्बन्धिनि याडादौ सुपीत्यर्थ। इह न भवति सर्वस्य। तत्सम्बन्धिनीति विज्ञानादिह न भवति प्रियसर्वायै। अस्येत्युत्तरार्थम्॥ अस्येति किं? भवतां भवतीनाम्॥

सर्वा सर्वे सर्वा ॥ हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वा । सर्वा सर्वे सर्वा । सर्वया सर्वाभ्या सर्वाभि । सर्वस्यै सर्वाभ्या सर्वाभ्य । सर्वस्या सर्वाभ्या सर्वाभ्य । सर्वस्या सर्वयो सर्वासा । सर्वस्या सर्वयो सर्वासु ॥ एव विश्वादय ॥ पूर्वादीनामदिदादो सुपि । परे ङस् अन्यत्र दयाशब्दवत् । पूर्वस्या पूर्वाया ॥ त्यद्शब्दस्यात्वालुचोरादि कृते तत स्यात्य । सो तोऽष्टानामिति तस्य स । शेष सर्वाशब्दवत् । स्या त्ये त्या । इत्यादि ॥ तच्छब्दस्य । सा ते ता । ता ते ता । तया ताभ्या ताभि । तस्यै ताभ्या ताभ्य । तस्या ताभ्या ताभ्य । तस्या तयो तासा । तस्या तयो तासु ॥ एव यच्छब्दस्य । या ये या । इत्यादि ॥ अदस्शब्दात् स्यादौ सा पुवत् । अन्यत्रात्वालुचोरादि कार्यांतरे च कृते पश्चात् मत्वगुत्वे । पत्वनिषेधात् प्रागेव गुत्व शेष सर्वाशब्दवत् । असौ अमू अमू । अमूम् अमू अमू । अमुया अमूभ्या अमूभि । अमुष्यै अमूभ्या अमूभ्य । अमुष्या अमूभ्या अमूभ्य । अमुष्या अमुयो अमूषा । अमुष्या अमुयो अमूषु ॥ इदम सौ ॥

१८८ इय् ।१।२।२११। इदम इद्रूपस्य इय् भवति सौ परे ॥ सुलुक् । अन्यत्रात्वालुचोरादि दस्य म गोरिंगादि । टौसोरने आडेत्यादि । समयादौ सुप्यश्याङ् । ङिति आङि याटि च अगि च कृते पुनर्दम् । शेष मासवत् । इयम् इमे इमा । इमाम् इमे इमा । अनया आभ्या आभि । अस्यै आभ्याम् आभ्य । अस्या आभ्याम् आभ्य । अस्या अनयो आसाम् । अस्याम् अनयो आसु ॥ एतद्शब्दस्य सौ तस्य स षत्व च । शेष तच्छब्दवत् अन्यत्राविशेष । एषा एते एता । इत्यादि ॥ अन्वादेशे । एनाम् एने एना । एनया । एनयो । एनयो ॥ ऐकश

१ तृतीयादौ टास्यादित्यादिकार्यम् ॥

२ असत्वे सत्यादेश पुनगु । प्राक् मत्व अनन्तर आङ् अत्याकारलुक् पश्चादाङो द्विमात्रको गु ॥

३ पारिशेष्यात्स्त्रियामयमादेश । नपि तु नित्यत्वात्प्रथममेव लुग्भवति ॥

४ आदिशब्दादेवादि भवति ॥

५ अनियमवाचिन एकशब्दस्य द्विवचनादयो भवन्ति ॥

ब्दस्य । एका एके एका । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य अत्वाड्गीत्वादौ । द्वे । द्वे । द्वाभ्या । द्वाभ्या । द्वाभ्या । द्वयो । द्वयो ॥ किम कादेशे आड् । शेष तच्छब्दवत् । का के का । इत्यादि ॥ द्वितीयाशब्दस्य सर्वादित्वपक्षे ङस् अन्यत्र सर्वत्र दयाशब्दवत् । द्वितीया द्वितीये द्वितीया । इत्यादि । ङिति द्वितीयस्यै द्वितीयायै । द्वितीयस्या द्वितीयाया । द्वितीयस्या द्वितीयाया । द्वितीयस्या द्वितीयाया । सुगम शेषम् । एव तृतीयाशब्द ॥

१८९ विदिक् च[1] ।१।२।१७४। विदिग्वाचि शब्दरूप सर्वादि वा भवति ॥ उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । उत्तरपूर्वासाम् उत्तरपूर्वाणाम् । एव दक्षिणपूर्वादय ॥ नासिकाशब्दात् स्वादय सुटि दयाशब्दवत् । असुटि पद्दन्नित्यादिना वा नसादेश । तस्मिन् नसादेशस्य वलादौ पदत्वाद्धित्वादि । नासिका नासिके नासिका । इत्यादि । शसादौ । नस नासिका । नसा नासिकया । नोभ्या नासिकाभ्या । नोभि नासिकाभि ॥ नसे नासिकायै । नोभ्या नासिकाभ्या । नोभ्य नासिकाभ्य ॥ नस नासिकाया । नोभ्या नासिकाभ्या । नोभ्य नासिकाभ्य ॥ नस नासिकाया । नसो नासिकयो । नसा नासिकाना ॥ नसि नासिकाया । नसो नासिकयो । नस्सु न सु नासिकासु ॥ निशाशब्दात् स्वादय । सुटि दयाशब्दवत् । असुटि पद्दन्नित्यादिना वा निशित्यादेश । तस्य वलादौ पदत्वे ॥

१९० व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।१।२।९०। व्रश्चादीना चवर्गस्य छकारशकारयोश्च षकारो भवति पदान्ते जलि च परे॥ इति शस्य षकार प्राप्त चो कुरिति कुत्व च अषात्वात्र भवत । जलो जशिति शस्य ज । सुपि जश्त्वे श्चुत्वेन सस्य श । शश्छोऽमीति वा छत्वं चर्त्वं च । अन्यत्र दयाशब्दवत् । निशा निशे निशा । इत्यादि । शसादौ निश निशा ॥ निशा निशया । निज्भ्या निशाभ्या । निज्भि निशाभि ॥ निशे निशायै । निज्भ्या निशाभ्या । निज्भ्य निशाभ्य ॥ निश निशाया

[1] चकारो वेत्यस्यानुकर्षणार्थ । नानुक्तसमुच्चयाय । 'नव पूर्वा वादौ ।' ।१।२।१७२। इत्यस्माद्वाऽनुवर्तते । उत्तरत्र नानुवर्तते ॥

निज्भ्यां निशाभ्यां । निज्भ्यः निशाभ्यः ॥ निशः निशायाः । निशोः निशयोः । निशां निशानां ॥ निशि निशायां । निशोः निशयोः । निट्सु निच्छु निशासु ॥ इकारान्तस्त्रीलिङ्गो रुचिशब्दः ततः स्यादयः सुटि रविशब्दवत्[1] शसि शस्यगिनि दीर्घः । अस्त्रीनि निषेधात् टायां न नाभावः । यत्रः । ङिति । " इदुतो ग्यैतोऽस्त्रे ।१४०। " इत्यधिकृत्य ॥

१९१ स्त्रियाः चादः ।१।२।२१। नीलिङ्गादिकारान्तादुकारान्ताश्च परस्य ङितः सुपः आट् भवति ॥ टः इत् आदिविध्यर्थः ऐनादि । डेराम् आडभावे रविशब्दवत् । रुचिः रुची रुचयः । हे रुचे हे रुची हे रुचयः । रुचिं रुची रुचीः । रुच्या रुचिभ्यां रुचिभिः । रुच्यै रुचये रुचिभ्यां रुचिभ्यः । रुच्याः रुचेः रुचिभ्यां रुचिभ्यः । रुच्याः रुचेः रुच्योः रुचीनां । रुच्यां रुचौ रुच्योः रुचिषु ॥ एवं मतिकृतियुवतिबुद्धिसिद्धिप्रभृतयः ॥ विंशत्यादयः सङ्ख्येये एकवचनान्ता एव ततः स्यादयः । रुचिशब्दवत्प्रक्रिया । विंशतिः । हे विंशते । विंशतिं । विंशत्या । विंशत्यै विंशतये । विंशत्याः विंशतेः । विंशत्याः विंशतेः । विंशत्यां विंशतौ । एवं षष्टिसप्ततिअशीतिनवतिशब्दाः ॥ सङ्ख्यानवाचित्वे तु द्विवचनबहुवचनान्ता अपि भवन्ति । द्वे विंशती । बहवो विंशतयः ॥ त्रिशब्दात् जसादयः ॥

१९२ त्रिचतुरः[2] स्त्रियां तिसृचतसृ ।१।२।२२०। स्त्रीलिङ्गे त्रिचतुरोः तिसृचतसृ इति क्रमेण आदेशौ भवतः सुपि परे ॥ इति त्रिशब्दस्य तिसृ ॥

१९३ रोऽनेपोऽच्यु ।१।२।२२२। तिसृ चतसृ इत्येतयोः ऋकारस्य

---

१ स्त्रिया इति पञ्चमी न षष्ठी । पञ्चम्या च परत्वमात्रं गृह्यते न व्यवधानसम्बन्धि- समन्यसम्बन्धित्वं वा सुपो विशेषः । ततोऽभयत्रापि भवति विशेषानाश्रयणात् । विशेषाश्रयणे तु विशेषान्तरे न स्यादित्याद्रियते ॥ स्त्रिया इति किं? मुनयः साधवे ॥

२ उद्देश्यविधेययोः समसङ्ख्याकत्वे यथासङ्ख्यं विधेयान्वयो भवति ॥

३ तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे अयमादेशः भवति ॥ तत्सम्बन्धिनि तिस्रः चतस्रः । अन्यसम्बन्धिनि प्रियतिस्रः प्रियचतस्रः । अनप इति किं? प्रियतिसृणि ॥ अचीति किं? तिसृभिः चतसृभिः ॥

रस्य रेफादेशो भवति अजादौ सुपि परे न नपि ॥ आमो नामि अतिसृ-चतुष्प इति वचनान्न दीर्घ । तिस्र । हे तिस्र । तिस्र । तिसृभि । तिसृभ्य । तिसृभ्य । तिसृणा । तिसृषु ॥ ईकारान्तस्त्रीलिङ्गो लक्ष्मीशब्द । तत स्वादय । रुविसर्जनीयौ । अजादौ यत्र् । एकामन्त्रणे नित्यादृत्वात ह्रस्व सुलुक । अमि मत्नलुचो । शसि दीर्घ । ङिति “ स्त्रिया वाट् ।१९१। ” इत्यधिकृत्य ॥

१९४ ङ्योऽपुंस ।१।२।३०। अपुंसि स्त्रिया वर्तमानादीकारान्तादूकाराताच्च परस्य ङित सुप आड् भवति नित्यम्[1] ॥ ट इत् आदिनिम्य र्थे । ऐजादि । सम्भवदादृत्वादामो नामि णत्वम् । आटि ङेराम् । लक्ष्मी लक्ष्म्यौ लक्ष्म्य । हे लक्ष्मि हे लक्ष्म्यौ हे लक्ष्म्य । लक्ष्मीं लक्ष्म्यौ लक्ष्मी । लक्ष्म्या लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभि । लक्ष्म्यै लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभ्य । लक्ष्म्या लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभ्य । लक्ष्म्या लक्ष्म्यो लक्ष्मीणा । लक्ष्म्या लक्ष्म्यो लक्ष्मीषु ॥ एव तन्त्रीतन्द्रीतरीदरीप्रभृतय ॥ ङीप्रत्ययान्तस्य गौरीशब्दस्य सो भेदोऽस्ति । हल्ङ्याडिति सोर्लुक् । अन्यत्र लक्ष्मीशब्दवत् ॥ गौरी गौर्यौ गार्य । इत्यादि । एव क्रोष्ट्रीराज्ञीभवतीभवन्तीपचन्तीप्राचीप्रतीचीउभयीकार्तिकीचैत्रीदाक्षीकुमारीपत्नीमुमुर्खीत्रिलोकीगेहिणीअर्याणीगणकीहिमानी–भूमीशुर्वीपल्क्नीपिशङ्गीमयूरीसखीप्रभृतयो ङ्यन्ता नेया ॥ स्त्री[2]शब्दवत् स्वादय हल्ङ्याडिति सोर्लुक् । अजादौ ॥

१९५ स्त्रिया ।१।२।४२। स्त्रीशब्देवर्णस्येय् भवति अजादौ सुपि परे ॥

१९६ वामशसि ।१।२।४३। स्त्रीशब्दस्येवर्णस्येय् वा भवति अमूग

---

१ नित्यमित्यनेनान्यसम्बन्धिनो वा भवतीत्यर्थ । नद्यै लक्ष्म्यै । अतिलक्ष्म्यै अतिलक्ष्मये स्त्रियै पुरुषाय वा ॥

२ स्यतस्त्यायतेस्तृणातेस्तनातेर्वा औणादिकसूत्रेण त्रट् प्रत्ययो धातोश्च सकारादेशो निपात्यते । टित्त्वान् ङी । तृणानि स च पर च दोषेणाच्छादयतीति स्त्री ॥

सो परत ॥ ङिति आट् । आमो नाम् । ङेराम् । शेष सुगम । स्त्री स्त्रियौ स्त्रिय । हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रिय । स्त्रिय स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रिय स्त्री । स्त्रिया स्त्रीभ्या स्त्रीभि । स्त्रियै स्त्रिभ्या स्त्रीभ्य । स्त्रिया स्त्रीभ्या स्त्रीभ्य । स्त्रिया स्त्रियो स्त्रीणा । स्त्रिया स्त्रियो स्त्रीपु ॥ श्रीशब्दात् स्वादय । अड्यन्तत्वात् सोर्न लुक् । अजादौ भ्रूहलितीय् । एकामन्त्रणे विकल्पितादृत्वात् न ह्रस्व । ङिति ॥

१९७ वेयुवोऽस्त्रिया॰ ।१।२।३१। इयुवादेशभावीकारोकारान्ता भ्या स्त्रीलिङ्गाभ्या परस्य ङितस्सुप आड्वा भवति न स्त्रीशब्दस्य ॥ पुनरियू॥

१९८ नामाम॰ ।१।२।३२। इयुवादेशभावीकारोकारान्ताभ्या स्त्री॰ लिङ्गाभ्या परस्यामो नाम् वा भवति न स्त्रीशब्दस्य ॥ शेष प्राग्वत् । श्री श्रियौ श्रिय । हे श्री हे श्रियौ हे श्रिय । श्रिय श्रियो श्रिय, । श्रिया श्रीभ्या श्रीभि । श्रियै श्रिये श्रीभ्या श्रीभ्य । श्रिया श्रिय श्रीभ्या श्रीभ्य ॥ श्रिया श्रिय श्रियो श्रीणा श्रिया । श्रिया श्रियि श्रियो श्रीपु ॥ एव धी नीप्रभृतय ॥ उकारान्तस्त्रीलिङ्गो धेनुशब्द । तत स्वादय । स्त्रिया वाट् । धेनु धेनू धेनव । हे धेनो हे धेनू हे धेनव । धेनु धेनू धेनू । धेन्वा धेनुभ्या धेनुभि । धेन्वै धेनवे धेनुभ्या धेनुभ्य । धेन्वा धेनो धेनुभ्या धेनुभ्य । धेन्वा धेनो धेन्वो धेनूना । धेन्वा धेनौ धेन्वो धेनुपु । एव तनु- रज्जुस्नायुऊरुकरेणुप्रभृतय ॥ ऊकारान्तस्त्रीलिङ्गो जम्बूशब्द तत स्वादय लक्ष्मीशब्दवत् । जम्बू जम्ब्वौ जम्ब्व । हे जम्बु हे जम्ब्वौ हे जम्ब्व । जम्बू जम्ब्वौ जम्बू । जम्ब्वा जम्बूभ्या जम्बूभि. । जम्ब्वै जम्बूभ्या जम्बूभ्य । जम्ब्वा जम्बूभ्या जम्बूभ्य । जम्ब्वा जम्ब्वो

१ स्त्रीणामित्यत्र तु नम् ह्रस्वाद् साट. ।११९ इति सूत्रेण स्त्रीशब्दस्य साट्ना दाम षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने नित्य नामित्ययमादेशो भवतीत्यमाघवृत्तावुक्तम् ॥

२ स्त्रीशब्दस्य न भवतीति किं? स्त्रीणा परमस्त्रीणां । अत्राप्यन्यसम्बन्धिन आमो नाम् वा भवतीत्यर्थ । श्रीणा श्रियां । सुश्रीणा सुश्रियां स्त्राणा सुस्त्राणा वेति । अत एव प्राक् पुल्लिङ्गेषु सुश्रियां सुस्त्राणामित्युदाहृतम् ॥

जम्बूना। जम्ब्वा जम्ब्वो जम्बूषु। एवं चमूवधूयवागूकद्रूप्रभृतयः॥ भ्रूशब्दात् स्वादयः। अचि श्नुधात्वित्युव् शेषं श्रीशब्दवत्। भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः। हे भ्रूः हे भ्रुवौ हे भ्रुवः। भ्रुवं भ्रुवौ भ्रुवः। भ्रुवा भ्रूभ्यां भ्रूभिः। भ्रुवै भ्रुवे भ्रूभ्यां भ्रूभ्यः। भ्रुवाः भ्रुवः भ्रूभ्यां भ्रूभ्यः। भ्रुवाः भ्रुवः भ्रुवोः भ्रूणां भ्रुवां। भ्रुवां भ्रुवि भ्रुवोः भ्रूषु॥ एवं सुभ्रूप्रभृतयः॥ ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गो मातृशब्दः। ततः स्वादयः पितृशब्दवत्। शसि तु शस्यगिति दीर्घः। माता मातरौ मातरः। हे मातः हे मातरौ हे मातरः। मातरं मातरौ मातॄः। इत्यादि। एवं दुहितृननान्दृयातृप्रभृतयः॥ स्वसृशब्दस्य आरेः तृन्स्वस्रित्यादिना दीर्घः। स्वसा स्वसारौ स्वसारः। हे स्वसः हे स्वसारौ हे स्वसारः। स्वसारं स्वसारौ स्वसॄः। इत्यादि॥ ॠकारऌकारॡकारान्ता अप्रसिद्धाः॥ एकारान्तः परमेशब्दः पुल्लिङ्गवत्॥ ओकारान्तो द्योशब्दः। ततः स्वादयः गोशब्दवत्। द्यौः द्यावौ द्यावः। इत्यादि॥ ऐकारान्तः सुरैशब्दः। ततः स्वादयः रैशब्दवत्। सुराः सुरायौ सुरायः। इत्यादि॥ औकारान्तो नौशब्दः। ततः स्वादयः ग्लौशब्दवत्। नौः नावौ नावः॥

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः समाप्ताः॥

॥ अथाजन्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते॥

तत्राकारान्तनपुंसकलिङ्गो ज्ञानशब्दः। ततः स्वादयः। नपोऽचो ह्रस्वः। "पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दक् स्वमोः।२१३।" इत्यधिकृत्य॥

१९९ अतोऽम्।१।२।४। अकारान्तस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनोः स्वमोरमित्यादेशो भवति॥ मत्वलुचौ औतो गी॥

---

१ अत इति पञ्चमीविज्ञाने नपुंसकापेक्षया परत्वमात्रमुपादाय विधौ प्रियकुण्डः अतिकुण्ड इत्यत्रापि स्यात् इति तत्सम्बन्धिविज्ञानेनाह नपुंसकस्य सम्बन्धिनोरिति॥ सूत्रे अत इति तकारः किमर्थः? ननु तेयानित्यवधारणार्थ इति चेन्न प्रमाणाभावात्। 'नपोऽचो ह्रस्वः।२१६" इति विधानाच्च इति चेन्न, तकारो लाघवार्थः। यदि 'अस्याम्' इत्युच्येत गुरुद्वयं स्यात्॥

२०० जश्शसः शि ।१।२।१८। नपुंसकस्य जश्शसो शिर्भवति ॥ श इत् सर्वादेशार्थ । " नम्सुपि ।२१७। " इत्यधिकृत्य ॥

२०१ शावचः ।१।२।११। अजन्तस्य नपो नम् भवति शौ परे ॥ अमावितौ । अकार उच्चारणार्थ । मकारो देशविध्यर्थ ॥

२०२ मिदचोऽन्त्यात् ।१।१।४५। मित्रस्य विधीयते तस्याचान्त्यादच परो भवति ॥ " सप्स्वसृ० ।१७१। " इत्यधिकृत्य ॥

२०३ न्यक् ।१।२।१३४। दयनप्सुटि परे यो नकार तस्मिन् परे पूर्वोऽर्दार्घो भवति न चेकामन्त्रणे ॥ आमन्त्रणे सोरमि ह्रस्वोऽमश्च लुक् । औजसो मात्रत् । अमि मत्वट्चौ । औटो गी । शस शौ मात्रत् । टादौ पुवत् । ज्ञान ज्ञाने ज्ञानानि । हे ज्ञान हे ज्ञाने हे ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । ज्ञान ज्ञाने ज्ञानानि । ज्ञानेन ज्ञानाभ्या ज्ञानै । इत्यादि शेष धर्मशब्दवत् ॥ एव दर्शनचारित्रधनधान्यकुलादय ॥ हृदयशब्दस्य प्रथमाद्वितीययो ज्ञानशब्दवत् । टादौ पदन्नित्यादिना वा हृदित्यादेश । सुपि चर्त्वे । हृदा हृदयेन हृभ्या हृदयाभ्याम् इत्यादि । हृत्सु हृदयेषु ॥ उदकशब्दस्यापि टादा पद्दन्नित्यादिना वा उदन्नित्यादेश । अजादौ । " पादोऽपदस्य न्यमुट्छ्यादौ पद् ।२५२। " इत्यधिकृत्य ॥

२०४ श्नोऽनोऽह्रस्वमात् ।१।२।१४०। अपदान्तस्यान श्नादेशो भवति सुट्छ्यादिवर्जिते प्रत्यये ग्या च परत न हल परान्माच्च परस्य ॥ शतावितौ पूर्ववत् । हलादौ सिद्धलीति पदत्वे । सयोगस्यादिस्को र्टुगित्यधिकृत्य ॥

---

१ मिदचोऽ न्त्यादिति सूत्रे अच इ येकवचन जातावेव । निर्धारणे षष्ठीयम् । निर्धारण च जातिगुणक्रियाभि समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् । जातौ पुरुषाणा क्षत्रिय शूर । गुणस्य गवा कृष्णा गौ सम्पन्नक्षीरा । क्रियाया गच्छता धावन्त शीघ्रा इस मोघवृत्तौ ॥

२०५ नं' ।१।२।९५। पदान्ते नस्य लुग्भवति ॥

२०६ न्लुक् सुबाश्रये ।१।२।४७। नस्य लुक् सुबाश्रये कार्ये प्राप्ते असदिव भवति ॥ असत्त्वे भ्यत्वा इत्यादि सुबाश्रय कार्यं न भवति। पुनर्लुक्। लुचि सकृद्बाधितो विधिर्बाधित एवेति युक्त्या पुनरात्वादि न भवति। डौ ॥

२०७ ङिग्योर्वा ।१।२।१५०। अपदान्तस्यान श्नो वा भवति ङौ ग्या च परत न हल्त्वमात्परस्य ॥ उद्ना उदकेन उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभि उदके। उद्ने उदकाय उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभ्य उदकेभ्य। उद्न उदकात् उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभ्य उदकेभ्य। उद्न उदकस्य उद्नो उदकयो उद्नाम् उदकानाम्। उद्नि उदनि उदके उद्नो उदकयो उदसु उदकेषु ॥ एवमासनशब्दस्य टादौ आसन्नित्यादेशे प्रक्रिया। आस्ना आसनेन आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभि आसने। आस्ने आसनाय आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभ्य आसनेभ्य। आस्न आसनात् आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभ्य आसनेभ्य। आस्न आसनस्य आस्नो आसनयो आस्नाम् आसनानाम्। आस्नि आसनि आसने आस्नो आसनयो आससु आसनेषु ॥ उपकुम्भशब्दात्स्वादय। "आतोऽनाट श्लुक् १४८।" इत्यधिकृत्य ॥

२०८ अव्ययीभावस्य ।१।२।१५५। अव्ययीभावस्य नप सम्बन्धिन सुप श्लुग्भवति ॥ इति श्लुचि प्राप्ताया ॥

---

१ सर्वस्मिन् पुर्वीरन् इत्यत्रापदत्वसामर्थ्यादेव नस्य लुक् न भवति। उपदेश इति कि? 'सर्वादेङसस्मै स्मिन् स्मात् स्मै, इति 'रशौ श्लसा' इत्यादिसूत्रेषु स्मिन् रन् इत्यादिनिर्देश दलर्थं इत्यमापवृत्तौ ॥

२ नो लुक् न्लुक्। आर्धायत इत्याश्रय सुप् आश्रयो य स्मिन्। ध्नहभ्यां ब्रह्महभ्या मित्यत्र 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति तम भवति इत्युपे कोऽध अन्तवर्तिन वि भक्त्यमानित्त 'ह्रस्वस्य तक् पिति कृति ।४।१।४२।, इति सूत्रेण तगागम 'अत' इति सूत्रेण लुर् च न भवति। कुत'' 'न' इति सूत्रेण क्रियमाणे नस्य लोप र सुदायाश्रयो भवति यत प ... ।असिद्धमायत्वानित बहिरङ्गत्वायम् ॥

२०९ नात[1] ।१।२।१५६। अदन्तस्याव्ययीभावस्य नप सम्बन्धिन स्लुन भवति ॥

२१० अमपञ्चम्याः ।१।२।१५७। अदन्तस्याव्ययीभावस्य नप स्वसुपोऽम् भवति न पञ्चम्या ॥ मत्वादि ॥

२११ तृतीयाया वा ।१।२।१५८। अदन्तस्याव्ययीभावस्य नप स्वस्यात्तृतीयाया अम् वा भवति॥ पञ्चम्यामपञ्चम्या इति निषेधात् नाम्॥

२१२ सप्तम्याः ।१।२१५९। अन्तस्याव्ययीभावस्य नप स्वसप्तम्या अम् वा भवति ॥ उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भम् उपकुम्भेन उपकुम्भम् उपकुम्भाभ्याम् उपकुम्भम् उपकुम्भै । उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भात् उपकुम्भात् उपकुम्भाभ्याम् उपकुम्भेभ्य । उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भे उपकुम्भम् उपकुम्भयो उपकुम्भम् उपकुम्भेषु उपकुम्भम् ॥ एवम् उन्मत्तगङ्ग पारेसमुद्र मध्येपुरम् अन्तस्ससार यानदमल बहिर्ग्रामम् परिग्रामम् अपग्रामम् आससार प्राग्ग्रामम् अभिमिल प्रतिपुरम् अनुवनम् इतिसमन्तमद्र सुमद्र सस्थलम् आमूलम् अतिशीतम् अध्यात्मम् अनुरथ सतृण यथाक्रम प्रभृतय शब्दा नेया ॥ सर्वादय प्रथमाद्वितीययो ज्ञानशब्दवत् टादौ पुवत् । सर्व सर्वे सर्वाणि । इत्यादि । टादौ । सर्वेण सर्वाभ्या सर्वै । इत्यादि नेतव्यम् ॥ अन्यशब्दात् स्वादय ॥

२१३ पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दक् स्वमो[3] ।१।२।२। नपोऽ-

---

१ तत्सम्बन्धीति विनानादिह न भवति प्रियोपवधु प्रत्युपवधु ॥ योगविभाग उत्तराथ । अत इति किं अधिश्रि ॥

२ अमित्ययमादेशा भवति । उपकुम्भ तिष्ठति । उपकुम्भ पश्यति ॥

३ पञ्च मानमस्येति पञ्चन् तस्य पञ्चतोऽन्यादे । अन्य, अन्यतर, इतर, डतर डतमेति पञ्च । अत्र अन्यादयस्तिस्र प्रकृतय । डतरडतमप्रत्ययान्ता द्वौ शब्दौ एत पञ्च । के ते? अन्य, अन्यतर, इतर, कतर कतम यतर, यतम ततर ततम अन्यान्यतरता। डतरडतमप्रत्ययान्तौ च अन्यादिपञ्च ज्ञातव्या सर्वा न्नेनानन ॥

न्यादिपञ्चकस्य दगभवति स्वम्वमो परत नैकतरस्य ॥ अकावितौ। अकार उच्चरणार्थ । ककारोऽन्त्यविध्यर्थ ॥

२१४ श्लुक् ।१।२।५। नप स्वमो श्लुम्भवति ॥ शित्त्वात्सर्वस्य। चर्जेश इति वा चर्त्वं। शेष पुर्ववत्। अन्यत अन्यद् अन्ये अन्यानि। हे अन्यत् हे अन्यद् हे अन्ये हे अन्यानि। अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि। टादौ पुवत् ॥ एवमन्यतरइतरकतरकतमादय । अनेकतरस्येति निषेधात् "कतर"शब्दस्य सर्वशब्दवद्रूप नेयम्। एकतरम् एकतरे एकतराणि। इत्यादि ॥ एवमन्यतमशब्दस्यापि ॥ अन्यादिपञ्चके अन्यतरशब्दग्रहणात् दगभाव । अन्यतमम् अन्यतमे अन्यतमानि ॥ तद्शब्दात् स्वादय । नित्यत्वात्प्रागेव स्वमो श्लुचि सत्या स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥

२१५ श्लुचीगेनत ।१।१।५२। परस्य श्लुचि सत्या पूर्वकार्यमिगेनदिति द्वयमेव भवति ॥ नान्यदिति नियमान्नात्वादि। अन्यत्रात्वाश्लुचौ। सर्वकार्ये कृते पश्चात्मत्वगुत्वे। टादौ पुवत्। अद अमू अमूनि। अमन्त्रणद्वितीययोरप्येवम्। अमुना अमूभ्याम् अमीभि । इत्यादि ॥ इदम स्वमो श्लुगादि शेष पूर्ववत्। इदम् इमे इमानि। टादौ पुवत्। अनेन आभ्याम् एभि । इत्यादि ॥ एतद्शब्दस्याप्येवम्। एतत् एतद् एते एतानि । इत्यादि ॥ अन्वादेशे अम श्लुच्यपि श्लुचीगेनदिति वचनादेनद्भवति। शेष पूर्ववत्। एनत् एनद् एने एनानि इत्यादि ॥ एकशब्दस्य। एकम् एके एकानि। इत्यादि ॥ द्विशब्दस्यात्वप्यादि। द्वे द्वे द्वाभ्याम् इत्यादि ॥ किशब्दस्य स्वमो श्लुचि कादेशो न भवति। अन्यत्र कादेशे प्यादि सर्वशब्दवत्। किं के कानि। इत्यादि ॥ आकारान्त सोमपाशब्द तस्य ॥

२१६ नपोऽचो ह्रस्व[1] ।१।२।१। अजन्तस्य नपुंसकस्य ह्रस्वो

---

१ अत्र उणादिप्रत्ययतोऽन्यतरशब्दो न डतरप्रत्ययान्त ॥

२ विशेषण विशेषस्य समुदायस्यान्तो भवतीति चिन्तामणावुक्तत्वादजन्तस्येत्यापन्न तेन ग्रामणि कुलमिति ॥

भवतीति ह्रस्व ॥ तत स्यादय । ज्ञानशब्दवत्प्रक्रिया । सोमप सोमपे सोमपानि । इत्यादि ॥ इकारान्तो वारिशब्द । तत स्यादय । सो लुक् आतो ङीन्वे । "इको लुक् ।२१८" इत्यधिकृत्य ॥

२१७ नम् स्वुपि ।१।२।१०। इगन्तस्य नपो नम् भवति अजादौ स्यसुपि परे ॥ अमावितौ पूर्ववत । अनप्सुटि इति निषेधात् न्यागिति न दीर्घ । णत्व । जस शौ नमादि । एकामन्त्रणे सो लुचि ॥ ' जरसो वा ।१।२।६। " इत्यधिकृत्य ॥

२१८ इको लुक् ।१।२।७। इगन्तस्य नप स्वमो लुक् लुग्वद्वा भवति ॥ लुचि ह्रस्वेत इत्येद् न लुचि । अम लुचि शेष प्राग्वत् । टादावजादौ नम् । आमो नम्ह्रस्वादसाट इति ना । सिद्धलीति पदत्वे' न 'इति नलुक् दीर्घ । वारि वारिणी वारीणि । हे वारे हे वारि हेवारिणी हे वारीणि । वारि वारिणी वारीणि । वारिणा वारिभ्या वारिभि । वारिणे वारिभ्या वारिभ्य । वारिण वारिभ्या वारिभ्य । वारिण वारिणो वारीणा । वारिणि वारिणो वारिषु ॥ अधिस्त्रिशब्दात् स्यादय । तस्याव्ययीभावत्वादव्ययीभावस्येति सुप लुक् । अधिस्त्रि अधिस्त्रि अधिस्त्रि । इत्यादि ॥ दध्यस्थिसक्थ्यक्षिशब्दाना प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । टादौ ॥

२१९ दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽनङ् ।१।२।७। दधि अस्थि सक्थि

---

१ सुपीति किं? तौम्बुरव चूर्णम् । स्वमव्यवधानादिह न भवति बहुवारी निवारी क्प । प्रक्रियाया इगन्तस्येति किं? काण्ड कुड्ये । नपुसकस्येति किं? मुनी साधू ॥

२ जरसन्तस्य नप स्वमो लुग्भवति वा ॥ अतिजर । अतिजरस कुल ॥

३ प्रक्रियाया लुग्वा लुग्वचन अम सवर्णपाधम् । स्वमोर्लुग्भवतीत्यनुक्त्वा लुक् लुग्वद्वा भवतीति वचनात् सवाम् लुप्यते । अन्यथा मकार एव लुप्येतत्यथ । इगन्तस्येति किं? यत्कुल तत्कुलम् ॥

४ अयमनङादेशस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिन्यपि अजादावापि परे नित्य भवति ॥ परमदध्ना । परमास्थ्ना । प्रियाक्ष्णा पुरुषेण ॥ अतिदध्ना स्त्रिया ॥ नप्यस्य योगस्यो शरस्त्रानुवृत्तसम्प्रत्यया अनङ् भवति । आपीति किं? दधिनि । नपुसकस्येति किं? दधिना दध्ये । दधिनाम कश्चिद्दानशीलो वा दधी दाने धातु ॥

अक्षि इत्येतेषां नपामनङ् भवत्यजादावपि परे ॥ अङावितौ । अनुच्चारणार्थं । इकारोऽन्त्यादेशार्थं । आदेशः । दधि दधिनी दधीनि । इत्यादि । दध्ना दधिभ्यां दधिभिः । दध्ने दधिभ्यां दधिभ्यः । दध्नः दधिभ्यां दधिभ्यः । दध्नः दध्नोः दध्नां । दध्नि दधनि दध्नोः दधिषु । एवमस्थिसक्थ्यक्षिशब्दाः ॥ त्रिशब्दात् जश्शसोः शौ नमादि । अन्यत्र पुंवत् । त्रीणि त्रीणि त्रिभिरित्यादि ॥ शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः वारिशब्दवत् । टादौ ॥

२२० पुंवद्गालवस्यान्यतोऽच्यपि ।१।२।८। यदिगन्तमन्यतो विशेष्यवशान्नपि वर्तते तत्पुनद्वा भवति अजादावपि परे ॥ पुंवद्भावे रविशब्दवत्प्रक्रिया । नत्वे नपुंसकत्वे वारिशब्दवत् । शुचि शुचिनी शुचीनि । इत्यादि । शुचिना शुचिभ्यां शुचिभिः । शुचिने शुचये शुचिभ्यां शुचिभ्यः । शुचिनः शुचेः शुचिभ्यां शुचिभ्यः । शुचिनः शुचेः शुचिनोः शुच्योः शुचीनां । शुचिनि शुचौ शुचिनोः शुच्योः शुचिषु ॥ एवं सखिपत्यादयः आश्रयलिङ्गाः ॥ ईकारान्तस्य ग्रामणीशब्दस्य नत्वे 'नपोऽचो ह्रस्वः' इति ह्रस्वे शुचिशब्दवत् रूपं नेयं ॥ ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । इत्यादि । टादौ नम्ह्रस्वौ वा न भवतः । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये ग्रामणिने इत्यादि ॥ उकारान्तत्रपुशब्दः वारिशब्दवत् । त्रपु त्रपुणी त्रपूणि । इत्यादि ॥ एवं तालुजानुकशेरुप्रभृतयः ॥ उपवधुशब्दात् स्वादयः । अव्ययीभावस्येति सुपः श्लुक् । उपवधु उपवधु उपवधु । इत्यादि ॥ मृदुपटुगुरुलघुप्रभृतीनामाश्रयलिङ्गानां शुचिशब्दवत् प्रक्रिया । मृदु मृदुनी मृदूनि । इत्यादि ॥ ऊकारान्तस्य खलपूशब्दस्य ह्रस्वे कृते ग्रामणिशब्दवत् । खलपु खलपुनी खलपूनि । इत्यादि ॥ ऋकारान्तस्य कर्तृशब्दस्याश्रयलिङ्गत्वात् शुचिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि । इत्यादि ॥ एवं नेतृभर्त्रादयः । उपकर्तृशब्दात् स्वादयः अव्ययीभावस्येति सुपः श्लुक् । उपकर्तृ

१ अस्मिन् सूत्रे चकारेण वाऽनुवर्तनमुत्तरत्राविकल्पार्थम् । 'जरसो वा' इत्यतो वा इति 'इको लुक्' इत्यत इकः इति च चकारः समुच्चिनोति । अत समुच्चयार्थश्चकारोऽत्र ।
२ वेति विकल्पे । तत्र पुंस्त्वे नम्ह्रस्वौ न भवतः इत्यर्थः ॥

उपकर्तृ । इत्यादि ॥ ऋकारलृकारलॄकारान्ता अप्रसिद्धा ॥ एकारान्त परमेशब्द । तस्य ह्रस्व आसन्न इति इकार । ग्रामणिशब्दवत् प्रक्रिया । परमि परमिणी परमीणि ॥ टादौ । परमिणा परमया परमिभ्यां परमिभि । इत्यादि ॥ ओकारान्त अतिद्योशब्द । ततः स्यादय । ह्रस्वादि । अतिद्यु अतिद्युनी अतिद्यूनि ॥ टादावजादौ वा पुंवद्भाव । अतिद्युना अतिद्यवा ॥ अतिद्युने अतिद्यवे ॥ अतिद्युन अतिद्यो ॥ अतिद्युन अतिद्यो अतिद्युनो अतिद्यवो अतिद्यूनाम् अतिद्यवाम् ॥ अतिद्युनि अतिद्यवि अतिद्युनोः अतिद्यवोः अतिद्युषु ॥ ऐकारान्त अतिरैशब्द तस्य ह्रस्वे । अतिरि अतिरिणी अतिरीणि । टादौ । अतिरिणा अतिराया । हलादौ एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति इति न्यायेन रायस्भीस्यात् अतिराभ्यामित्यादि ॥ औकारान्त अतिनौशब्द । तस्य ह्रस्वे । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि । टादौ । अतिनुना अतिनावा अतिनुभ्याम् अतिनुभि । इत्यादि ॥ ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गा ॥

॥ अथ हलन्ता पुल्लिङ्गा कथ्यन्ते ॥

तत्र हकारान्तो गुडलिह् शब्द । ततः स्यादय । हल्ड्याडिति सोर्लुक्। “इगो लिलुडाघोढ ।१।२।८१।” इत्यधिकृत्य ॥

२२१ हः ।१।२।८३। हस्य ढो भवति पदान्ते जलि च प्रत्यये परे ॥ जश्त्वचर्त्वे । अजादौ सन्निकर्ष । सुपि चर्त्वे । गुडलिट् गुडलिड् गुडलिहौ गुडलिह । इत्यादि । गुडलिट्सु गुडलिट्त्सु ॥ एवं मधुलिह् परीषह् इत्यादय ॥ गोदुह्शब्दात् स्यादय । सुलुक् ॥

२२२ दादेरेधादेर्घः[2] ।१।२।८४। दकारादेरेधादेर्धातोर्हस्य घो

---

१ इग परेषा लिड्लिट्गुडा घस्य ढकारो भवति, चकृत्वे ॥

२ एधादेरिति शब्दो धातोरित्यस्याध्याहारार्थ । आदिशब्दस्य प्रकारोऽर्थ । ततश्च एधादेर्धातोर्यो धकारादिरवयवस्तस्य हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे घकारादेशो भवति ॥ अस्मिन्सूत्रे घविधानं भष्भावार्थम् । दादेरिति किं? गुडलिहौ । एधादेरिति किं? दामलिट् । ह इति किं? दृष्ट ॥

भवति पदान्ते जलि च प्रत्यये परे ॥

२२३ बशो भष् झषः स्ध्वोश्चैकाचः प्रत्यये ।१।२।७६। झषन्तस्यैकाचोऽवयवस्य बशो भष् भवति पदान्ते सादौ ध्वादौ च प्रत्यये परे॥ आसन्न । जश्त्वचर्त्वे । सुपि चर्त्वपत्वे । गोधुक् गोधुग् गोदुहौ गोदुह । आमन्त्र्येऽप्येव । गोदुह गोदुहौ गोदुह । गोदुहा गोधुग्भ्या गोधुग्भि । गोदुहे गोधुग्भ्या गोधुग्भ्य । गोदुह गोधुग्भ्या गोधुग्भ्य । गोदुह गोदुहो गोदुहा । गोदुहि गोदुहो गोधुक्षु ॥ एव रत्नदुह्-कामदुह्गुणदुहादय ॥ मित्रद्रुह्शब्दात् स्वादय ॥

२२४ द्रुह्मुहस्नुहस्निहो वा ।१।२।८६। द्रुहादीना हस्य घो वा भवति पदान्ते जलि च परे ॥ पक्षे ढ, शेष प्राग्वत् । मित्रध्रुक् मित्रध्रुग् मित्रध्रुट् मित्रध्रुड् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुह ॥ एव मुहमस्नुहप्रस्निह्-शब्दा ॥ अनडुह्शब्दात् स्वादय ॥

२२५ वाः ।१।२।१२८। अनडुह्चतुरशब्दयोरुतो वा इत्यादेशो भवति श्यनप्सुटि परे ॥

२२६ अनडुहो नम् ।१।२।११३। अनडुह सौ परे नम् भवति॥ अमावितौ । मित्त्वादन्त्यादच परो भवति सुलुक् । पदस्येति हस्य लुक् । न इति नलुचि परविधौ कर्तव्ये ॥

२२७ परे ।१।२।४९। परे कार्ये कर्तव्ये पूर्वमसद्भवति । इति पदस्ये स्यन्तलुचोऽसत्त्वान्न नलुक् । अय न्यायो धर्मानित्यादावपि द्रष्टव्य । एकामन्त्रणे ॥

२२८ वोऽनडुच्चतुरोः ।१।२।१२७। अनडुह्चतुरोरुतो वो भवति

---

१ अत्र ध्वग्रहणोपादानादिह न भवति दादृ्धि । एकाच इति किं धामलिट् । प्रत्यये इति किं दध्य । चकार समुच्चयार्थ ॥

२ द्रुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । स्नुह उद्गिरणे । स्निह प्रीतौ ॥

३ आड्डुष चतुर्च अनडुच्चतुरौ । तयो उ अनडुच्चतुरु । तस्य अनडुच्चतुरो । हे प्रियचच । हे अतिचच इत्यादि ॥

षकाम तणे ॥ नम् । सुलुगन्तलुचौ । हलादौ ॥

२२९ अनडुद्द्युष्णिग्दिग्दृक्स्पृग्दृघृन्परिव्राट् ।१।२।७०। अनडुह् दिव् उष्णिह् दिश् दृश् स्पृश् दधृष् परिव्राज् इत्येते शब्दा पदान्ते कृतदरजोत्वगत्वडत्वा निपात्यन्ते ॥ अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाह । हे अनड्वन् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाह । अनड्वाह अनड्वाहौ अनडुह । अनडुहा अनडुद्भ्याम् अनडुद्भि । अनडुहे अनडुद्भ्याम् अनडुद्भ्य । अनडुह अनडुद्भ्याम् अनडुद्भ्य । अनडुह अनडुहो अनडुहाम् । अनडुहि अनडुहो अनडुत्सु ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ वकारात सुदिव्शब्द ॥

२३० द्यौः ।१।२।११२। दिव सौ द्यौरिति निपात्यते ॥ अचि सन्निकर्षे आमन्त्र्येऽप्येव । हलादौ अनडुदिति निपातनात् दिवो द्युभाव । सुद्यौ सुदिवौ सुदिव । हे सुद्यौ हे सुदिवौ हे सुदिव । सुदिव सुदिवौ सुदिव । सुदिवा सुद्युभ्या सुद्युभि । सुदिवे सुद्युभ्या सुद्युभ्य । सुदिव सुद्युभ्या सुद्युभ्य । सुदिव सुदिवो सुदिवा । सुदिवि सुदिवो सुद्युषु ॥ रेफान्त सुवाश्शब्द । तत स्वादय । सुलुचि रस्य विसर्जनीय । हपि विसर्जनीयस्य र । सुपि ॥

२३१ रस्सुप्सि ।१।२।७४। रस्य रिर्भवति सुप से परे ॥ इदित्

---

१ अनडुहश दस्य दत्व दिव्शब्दस्य उत्व उष्णिहादानां गत्व परिव्राज्शब्दस्य दत्व च निपात्यते ॥

२ यकारात समय्शब्द । समय् समयौ समय । वलादौ व्योऽप्यति यलुक् समभ्याम् ॥

३ दिव् इत्यव्युत्पन्नस्य प्रातिपदिकस्य तत्सम्बन्धिप्रत्ययसम्बन्धिनि वा सकारादौ श्यन प्सुटि परे ओकारो निपात्यते । द्यौ । हे द्यौ । प्रियद्यौ । अतिद्यौ । अधादक्रियाशब्दस्याव्युत्पन्नस्य निपातनादक्षद्युरित्यत्र न भवति ॥

४ र इति किं? भित्सु अहस्सु पयस्सु इत्यत्र रेरसत्त्वान्न भवति ॥ सुप इति किं? गीस्सुनोति धूस्सुनाति । स इति किं? गी धू । इदमेव ज्ञापक सुप्ग्रहणे प्रत्याहारग्रहण मवलम्ब्य । रेफस्य रिवचन विसर्जनीयबाधनार्थम् ॥

विसर्जनीयापवाद । सुवा सुवारौ सुवार । हे सुवा हे सुवारौ हे सुवार । सुवार सुवारौ सुवार । सवारा सुवार्भ्यां सुवार्भि । सुवारे सुवार्भ्यां सुवार्भ्य सुवार सुवार्भ्यां सुवार्भ्य । सुवार सुवारो सुवारा । सुवारि सुवारो सुवार्षु ॥ एव सुद्वारादय ॥ चतुरशब्दस्य बह्वर्थवाचित्वाउतो जसादय । जस्युतो वा ॥

२३२ रष्णां सङ्ख्यानाम् ।१।२।३४। रषनान्ताना सङ्ख्यावाचिना सम्बन्धिन आमो ना भवति ॥ अतिसृचतुष्प इति निषेधात् न दीर्घं णत्व। सुपि रि । चत्वार । हे चत्वार । चतुर । चतुर्भि । चतुर्भ्य । चतुर्भ्य । चतुर्णां । चतुर्षु ॥ लकारजकारान्तावप्रसिद्धौ ॥ मकारान्त प्रदाम्शब्द । तत स्वादय सुलुक् ॥

२३३ म्वोश्च मो नि: ।१।२।६९। मकारान्तस्य धातोर्नकारो भवति पदान्ते मवयोश्च परत ॥ सुपि ॥

२३४ ङ्नस्तद् सोऽश्चे ।१।१।१४६। पदान्ते ङनाभ्यां परस्य सस्य तड्वा भवति न श्च सयोगस्य ॥ ट इत् आदिनिव्यर्थे । अदुच्चारणार्थे प्रदान् प्रदामौ प्रदाम । हे प्रदान् हे प्रदामौ हे प्रदाम । प्रदाम प्रदामौ प्रदाम । प्रदमा प्रदान्भ्यां प्रदान्भि । प्रदामे प्रदान्भ्यां प्रदान्भ्य । प्रदाम प्रदान्भ्यां प्रदान्भ्य । प्रदाम प्रदामो प्रदामा । प्रदामि प्रदामो प्रदान्त्सु प्रदान्सु ॥ एव प्रताम्प्रकाम्प्रशामादय ॥ ङकारातोऽप्रसिद्ध ॥

---

२ रष्णामिति किं? त्रिंशताम् चत्वारिंशताम् । रष्णामिति बहुवचन षष्ठ्यभिव्यक्त्यर्थम् । तेन तत्सम्बन्धिन एव भवति नान्यसम्बन्धिन ॥

२ अश्च असयोगस्यावयवश्चेत्सकारो न भवति । अश्च इति किं? अद्श्योतति पद्श्योतति। श्चुतृ क्षरणे । भवाञ्श्योतति ॥ नन्वत्र सकार एव नास्ति किं अश्च इति निषेधेनेति चेत् तत्रान्तरङ्गत्वाद्यद्यपि श्चुत्वेन शकारो भवति तथापि तस्य सकारोपदेशसामर्थ्यात्सकारोपस्थिति विज्ञायते । अन्यथा सकारोपदेशानर्थक्यात् ।

णकारान्त सुगण्शब्द । तत स्यादय । सुलुगादि । सुपि ॥

२३५ ङ्णो गरुडक् शरि ।१।१।१४५। पदान्ते ङणयोर्यथासङ्ख्य गक्डकौ वा भवत शरि परे ॥ अकावितौ अनुच्चारणार्थं । कोऽन्तवि द्धचर्थ । चर्त्व । टो पदान्त इत्यनेन ष्टुत्वनिषेध । सुगण् सुगणौ सुगण । इत्यादि । सुगण्ट्सु सुगण्सु ॥ एव सुरण्सुभण्विष्वण्णादय ॥ नकारा न्तात् राजन्शब्दात् स्यादय सुट्टक् । न्यगिति दीर्घ । न इति नलुक् । एकामन्त्रणे सुलुचि ' न ङान्लुगिति ' वचनात् न नलुक् । शसादावजादौ ' श्नोऽन ' इति श्न । श्चुत्वेन नस्य ञ । हलादौ पदत्वेन नलुक् । तस्या ' न्लुक्सुबाश्रये ' इत्यसत्वान्नात्वादि । ङौ वा श्न । शेष पूर्ववत् । राजा राजानौ राजान । हे राजन् हे राजानौ हे राजान । राजान राजानौ राज्ञ । राज्ञा राजभ्या राजभि । राज्ञे राजभ्या राजभ्य । राज्ञ राजभ्या राजभ्य । राज्ञ राज्ञो राज्ञा । राज्ञि राज्ञो राजसु ॥ एव मूर्धन्उक्षन्त क्षन्प्रभृतय ॥ दिवन्शब्दस्य सुटि राजन्शब्दवत् । असुटि श्ने ॥

२३६ धातोर्म्रीग्दीर्घोऽयट्ल्नि चाच्छुर्कुरो: ।१।२।६८। छुर्कुरुवर्जितस्य धातोरिग्दीर्घो भवति पदान्ते यमत्ययनर्जितहल्परयो नपरयोश्च चकाररेफयो परत ॥ शेष सुगमम् । दिवा दिवानौ दिवान । इत्यादि दीव्न । दीव्ना दिवभ्या दिवभि । इत्यादि ॥ सुपर्वन्शब्दात् स्यादय । राजन् शब्दवत् । इयास्तु भेद अहत्वमादिति निषेधान्न श्न । सुपर्वा सुपर्वाणौ सुपर्वाण । इत्यादि । शसादौ सुपर्वण । सुपर्वणा इत्यादि । एव सुश र्मन्श्रीवर्मन्नित्यादय ॥ पूषन्शब्दात् स्यादय ॥

२३७ इन्हन्पूषार्यम्ण: शौ ।१।२।१२६। इन् हन् पूषन् अर्य मन् इत्येतेषा शावेव परे पूर्वोऽदीर्घो भवति ॥ इति नियमादत्र दीर्घेऽप्राप्ते ॥

२३८ सावतोश्च १।२।१२७ अत्वन्तस्य इन्हन्पूषार्यम्णा च दीर्घो भवति सौ परे न चैकामन्त्रणे ॥ णत्व शेष प्राग्वत् । पूषा पूषणौ पूषण । इत्यादि ॥ एवमर्यमन्शब्द ॥ ब्रह्महन्शब्दात् स्यादय पूषन्श-

ऱ्ववत् प्रक्रिया। "पूर्वपदस्थाद्वान्तनम्सुप ।१।२।५७।" इत्यधिकृत्य ॥

२३९ संकेकाचोः ।१।२।५८। पूर्वपदस्थाभ्या षूभ्या परस्य कवर्गवत एकाचश्चोत्तरपदस्यान्तनम्सुपा नस्य णो भवति ॥ असुटि श्वे "दादेरेधादेर्घ ।२२२" इत्यधिकृत्य ॥

२४० नि घ्नः ।१।२।८५। हनो हस्य घो भवति नकारे परे ॥

२४१ घि घ्नः ।१।२।५२। हनो हस्य घे सति नस्य णो न भवति ॥ शेष प्राग्वत् । ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महण । हे ब्रह्महन् ॥ ब्रह्मघ्न ॥ ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्या ब्रह्महभि । इत्यादि ॥ एव भ्रूणहन्वृत्रहन्शब्दौ ॥ करिन्शब्दात् स्वादय पूषन्शब्दवत्प्रक्रिया। करी करिणौ करिण । इत्यादि ॥ एव हस्तिन्दन्तिन्दण्डिन्प्रभृतय ॥ श्वन्शब्दात् स्वादय सुटि राजन्शब्दवत्। असुट्यजादौ ॥

२४२ श्वयुवन्मघोनां वस्येसुप्युश् ।१।२।१४८। श्वन्युवन्मघवन् इत्येतेषा अपदान्ताना वशब्दस्योश् भवति सुट्छिण्यादिवर्जिते ईप्रत्यये स्या च सुपि प्रत्यये च परत ॥ श इत् सर्वादेशार्थ शेष प्राग्वत् ॥ श्वा श्वानौ श्वान । इत्यादि । शुन ॥ शुना श्वभ्या श्वभि । इत्यादि ॥ एव,

---

१ पूर्वपदस्थात्पूात्परो य उत्तरपदस्यान्तो यश्च नम् यश्च सुबवयवो नकार तस्य वा णो भवति ॥ माषवापिणौ । माषवापिनौ । व्रीहिवापिणौ व्राहिवापिनौ । नम् माषवापाणि माषवापानि । प्रहिण्वन् प्रहिण्वन् । सुप् माषवापेण माषवापेन । व्रीहिवापेन व्राहिवापेण । पूर्वपदस्थादिति किं? कूरवारेणा । अन्तनम्सुपामिति किं? गर्गाणो भगिनी गगभगिनी ॥

२ सह कु कवर्गो येन तत्सकु । एकोऽच् यस्यास्ति न द्वितीय इति तदेकाच् सकु च एकाच् च सकुकाचे तयो । तथाच पूर्वपदस्थानिमित्तादुत्तरस्य कवर्गवत्येकाचि चोत्तरपदे तदन्तस्य नम् सुबवयवस्य च नकारस्य च नित्य णकारो भवति ॥ कवर्गवतोऽन्त नम्सुपाम् मोक्षगामिणौ स्वर्गकामाणां पुष्पमेघाणां ॥

३ युवन्निति नकारोच्चारण नकारान्तप्रत्ययार्थम् तेनेह न भवति । युवती पश्य । युवत्या युवत्यै । प्रातिपदिकग्रहण लिङ्गविशिष्टस्यापि प्राप्नोति । तत्रवद्वना इत्यत्र तु अर्थवद्ग्रहणान्न भवतीत्यमोघवृत्तौ ॥

सुधाशब्दवन्मघुसुधि दीर्घं । शुना शुनौ शुना । इत्यादि । शुन । शुना शुनभ्यां शुनभि । शुने शुनभ्यां शुनभ्य । इत्यादि ॥ एवं मघवन्शब्द स्यानुटनुस्वेर् । मघवा मघवानौ मघवान । इत्यादि । मघोन । मघोना मघवभ्यां मघवभि इत्यादि ॥ पथिन्शब्दात् स्यादय ॥

२८३ इयनप्लुटयन् ।१।२।१००। पथिन मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येते षा अन्त्यानादेरन् भवति शावनपुंसकीये च सुटि परे ॥

२८४ थो न्द ।१।२।११०। पथ्यादीना थकारस्य न्द् भवति इयन प्सुटि परे ॥ अटाविनौ अनुच्चारणार्थौ । ट आदिविध्यर्थं । सौ ॥

२८५ ओस्स्यन ।१।२।१११। पथ्यादीनामन आद्भवति सौ परे । अनाश्रय इति निषेधान् हल्ङ्याडिति सुलुचि प्राप्ताया न स्थानिवद्भाव । रित्यादि । अन्यत्र न्यगिति दीर्घ । अशादावसुटि ॥

२८६ न पथिमथ्यृभुक्षा ।१।२।१०८। नान्तानामपदान्तानां पथ्यादीनामन्त्याजादेर्लुग्भवति ॥ हलि पदत्वादन्त्याजादेर्लुक् पुनर्न इति नलुक् । पन्था पन्थानौ पन्थान । हे पन्था हे पन्थानौ हे पन्थान पन्थान पन्थानौ पथ । पथा पथिभ्यां पथिभि । पथे पथिभ्यां पथिभ्य पथ पथिभ्यां पथिभ्य । पथ पथो पथां । पथि पथो पथिषु ॥ एवं मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ ॥ मन्था मन्थानौ मन्थान । ऋभुक्षा ऋभुक्षाणौ

---

१ अन इति षष्ठ्यास्स्थानेऽन्तऽत्र । सकारादौ स्यप्सुटि परे अनस्स्थाने आकारा देशो भवति । सौति किं पन्थानौ । अन इति किं थकारस्य माभूत् सकारादौ स्यन्सु टीति वचनसामर्थ्यात्प्राक् सोर्लुक् न भवति ॥

२ पथिन् स् इत्यत्र स्यनप्सुट्यभित्यनि सति पथन् स् इति भवति । थो नडिति नडागमे सति पन्थन् स् इति भवति । ओस्स्यन इति अन आकारे कृते पन्थास् इति भवति । अत्र ओस्स्यन इति विहितस्याकारस्य स्थानीभूतस्य नकारस्य पथन् स इति स्थानिवद्भावं कृत्वा हल परलक्षणायां सोर्लुचि स्थानिवद्भावाभावान्न भवति ॥ अथवा पथन् स् इत्यत्र प्रथम सोर्लोपं कृत्वा पश्चात्सौ स्थानिवद्भाव कृत्वा ओस्स्यन इत्याकारो भवतीत्यारेकायां ओस्स्यन इति सकारहल्मात्रग्रहणात् तत्राप्यलाश्रयत्वात् स्थानिवद्भाव । अत एवोभयत्र सोर्लुक् न भवति ॥

ऋभुक्षाण । इत्यादि ॥ पञ्चन्शब्दस्य बहुत्ववाचित्वात्ततो बहुवचनान्येव । डतिष्णा सङ्ख्याया इति जश्शसो श्लुक् । श्लुचीगेनादिति नियमान्न दीर्घ । न इति नलुक् । आमो ष्णा सङ्ख्यानामिति नाम् न्लुक् दीर्घ । पञ्च । हे पञ्च । पञ्च । पञ्चभि । पञ्चभ्य । पञ्चभ्य । पञ्चाना । पञ्चसु ॥ त्रीन् सकयोरप्येवम् । एव सप्तन् नवन् दशन् एकादशन् इत्यादय ॥ अष्टन्शब्दात् जसादय ॥

२४७ वाऽष्ट आ' ।१।२।२१९। अष्टन्शब्दस्य आद्वा भवति सुपि परे ॥ एकाल्त्वादन्त्यस्य[1] दीर्घ ॥

२४८ अष्ट औश् ।१।२।१५३। अष्टाशब्दात्परयो जश्शसोरौश् भवति ॥ श इत् सर्वादेशार्थ । ऐच् पक्षे पञ्चन्शब्दवत् । अष्टौ अष्ट । हे अष्टौ हे अष्ट । अष्टौ अष्ट । अष्टाभि अष्टभि । इत्यादि । आमो नित्यत्वान्नामि पुनराकार अष्टानाम् । अष्टासु अष्टसु ॥ जकारान्तो भिषज्शब्द । तत स्वादय सुलुक् ॥

२४९ चो' कु' ।१।२।८८। चो कुर्भवति पदान्ते जलि च परे ॥ आसन्न इति घोषवतो जस्य तादृशो ग चर्त्वे च । सुपि कुत्वे षत्वे च कृते चर्त्वे च । भिषक् भिषग् भिषजौ भिषज । इत्यादि । भिषक्षु ॥ एव जन्म भाज् सुकृतभुज् इत्यादय ॥ युज्शब्दात् स्वादय ॥

२५० युञ्जोऽसमासे[2] ।१।२।११५। असमासे युज्र श्यनप्लुटि नम्भवति ॥ युज्यचीति नस्य ञ । अजादौ श्नुत्वेन ञ । युङ् युञ्जौ युञ्ज । इत्यादि ॥ समासे न नम् । वियुक् वियुग् वियुजौ वियुज । इत्यादि ॥ धानाभृज्ज्शब्दात् स्वादय ॥

---

१ अयमाश् सास्सम्बन्धिनोरेव भवतीति विज्ञायते । तेन प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानिष्टतीत्यत्र न भवति ॥

२ युजृन् योगे । ऋकारनिर्देशात् युजि समाधावित्यत्र न भवति । युञ्जमापन्ना । असमास इति किं? अश्वयुक् अश्वयुजौ अश्वयुज । श्यनप्लुटीति किं? युजौ पश्य । युञ्जी कुले ॥

२५१ सयोगस्यादिस्कोर्लुक् ।१।२।९१। सयोगस्याद्यो , सकयो र्लुग्भवति पदान्ते जलि च परे ॥ मस्चभ्रस्जेत्यादिना जस्य ष जस्त्वचर्त्वे। अजादौ श्चुत्वेन सस्य श पुनर्जश्त्व । धानाभृट् धानाभृड् धानाभृज्जौ धाना भृज्ज । इत्यादि । धानाभृड्भ्याम् धानाभृट्सु ॥ विश्वसृज्शब्दात् स्वादय मस्चभ्रस्जेत्यादिना जस्य ष । विश्वसृट् विश्वसृड् विश्वसृजौ विश्वसृज इत्यादि ॥ एव कसपरिमृज् देवेज् सम्राज् विभ्राज् इत्यादय ॥ परिव्राज्-शब्दात् स्वादय । अनडुदित्यादिना जस्य ड । चर्त्वे । परिव्राट् परिव्राड् परिव्राजौ परिव्राज । इत्यादि ॥ थगडान्ता अप्रसिद्धा ॥ दकारान्त सर्वविद्शब्द । तत स्वादय सुलुगादि सुगम ॥ सर्ववित् सर्वविद् सर्वविदौ सर्वविद । इत्यादि एव तत्त्वविद्वेदविदादय ॥ द्विपाद्शब्दात् स्वादय सुटि अविशेष । शसादावजादौ ॥

२५२ पादोऽपदस्य न्यसुट्छिण्यादौ पद् ।१।२।१४४।अ पदस्य पाद पद्भवति सुट्छिण्यादिवर्जिते प्रत्यये ण्या च परत ॥ चाद्धि ,पद-स्यान्न पद् । द्विपात द्विपाद् द्विपादौ द्विपाद । हे द्विपात् हे द्विपाद् हे द्विपादौ हे द्विपाद । द्विपाद द्विपादौ द्विपद । द्विपदा द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भि । इत्यादि ॥ एव सुपाद्चतुष्पादादय ॥ झकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ भकारान्तो गर्द-भ्शब्द । तत स्वादय । वशो भषिति दस्य ध शेष गाम्वत् । गर्धप् गर्धब् गर्दभौ गर्दभ । इत्यादि ॥ घढान्तावप्रसिद्धौ ॥ धकारान्त , सुबुध्श ब्द । तत स्वादय भषादि । सुभुत् सुभुद् सुबुधौ सुबुध । इत्यादि । एव तत्त्वबुध्विश्वबुध्प्रभृतय ॥ खफान्तावप्रसिद्धौ ॥ छकारान्त तत्त्वप्राच्छ्

१ यदि पदान्त जलि चेति विशेषण सयोगस्य न भवति तर्हि दध्रिरपातमित्यत्र प्राप्नोति । यदि आदिग्रहण न क्रियत तर्हि मावर्त्तीत्यत्र अन्तेऽपि प्राप्नोति ॥

२ गद शब्दे इति धातु । 'कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' इति शाकटायनीयोणादि सूत्रेण अभच्प्रत्यय इति सुबोधिन्यामुक्तम् ॥ ततो गर्दभ इवाचरतीति पश्चात् क्विपि सति अत इति सूत्रेणाकारस्य लुचि सति गर्दभ् इति स्यात् ॥ तथाच गदत्युच्चैरिति गर्दभ ॥

शब्द । तत स्वादय । मरचेत्यादिना छस' प । जश्त्वादि । अजादौ अजाञ्छाङ इति द्वित्व । तत्त्वमाट् तत्त्वमाड् तत्त्वमाच्छौ तत्त्वमाच्छ । इत्यादि ॥ ठकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ थकारान्त सूत्रमथशब्द तत स्वादय जश्त्वचर्त्वे । सूत्रमत् सूत्रमद् सूत्रमथौ सूत्रमथ । इत्यादि ॥ एव अग्निमथादय ॥ चकारान्त सुवाच्शब्द तत स्वादय कुत्वजश्त्वादि । सुवाक् सुवाग् सुवाचौ सुवाच इत्यादि ॥ एव वारिमुच्बहुसेच्प्रभृतय ॥ क्रुञ्चशब्दात्स्वादय सुलुगन्तलुचौ ॥

२६३ युज्यञ्चिक्रुञ्चः ।१।२।८९। युजअञ्च्क्रुञ्च् इत्येतेषा नस्य ङुर्भवति पदान्ते जलि च परे ॥ आसन्न इत्यनुनासिको ङ । अजादौ सुपि । म्रामित्यादिना नस्य ञ । सुपि ङणो गक् ङक् शरीति वा गक् । क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्च । इत्यादि ॥ मूलवृश्च् शब्दात् स्वादय । सयोगस्येति सलुक् । मरचभ्रस्जेति चस्य प जश्त्वादि । अजादौ श्चुत्व । मूलवृट् मूलवृड् मूलवृश्चौ मूलवृश्च । इत्यादि ॥ एव वृक्षवृश्चादय ॥ प्राञ्च्शब्दात् स्वादय ॥

२६४ उगिदचोऽनेघादेः ।१।२।११४। उगितोऽञ्चतेश्च नम् भवति शावनप्सुटि परे नैधादे ॥ अमावितो । प्राञ्चत् सुलुगन्तलुचौ । युज्यञ्चेति नस्य ङ । अजादौ म्रामिति ञ । शसादावजादौ ॥

२६५ श्वोऽश्च ।१।२।१४१। पदान्तस्याच श्वादेशो भवति यसुट्झिप्यादौ परे ॥ शतावितौ श सर्वादेशार्थ अदुच्चारणार्थ ॥

२६६ श्वे ।१।२।१३९। श्वादेशे पूर्वोऽन्दीर्घो भवति ॥ सन्निकर्ष । हलादौ कुत्वजश्त्वे सुपि पत्वचर्त्वे । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च । हे प्राङ् हे प्रा-

१ अपदस्थञ्चत्यवयवो योऽञ्चतिर्लुप्तनकारस्तस्य श्च इत्ययमादेशो भवति ॥

२ योगविभाग उत्तरस्य निवृत्त्यर्थ । श्वोऽश इति च शकारानुबन्धश्वकारादशस्त स्मिन् परे पूर्वोऽन्दीर्घो भवति ॥ शकारानुबन्धापादानादिह न भवति अभिचित् ॥ अ कारस्तदभिव्यक्त्यर्थ । अन्यथा हि मधुश्चुतमाचष्टे इति मधुक् मधुश्चौ मधुश्च इत्यत्र स्यात् । श्वादेशे दीर्घश्च प्राञ्च इत्यादिशब्देषु योजनीय. । पञ्चम्यन्तत्वेनप्रतिपत्तिर्निर्देशे स्थले च गर्दा ॥

ञ्चौ हे प्राञ्च । प्राञ्च प्राञ्चौ प्राच । प्राचा प्राग्भ्या प्राग्भि । इत्यादि ॥ एवमपाञ्छब्द ॥ प्रत्यच्छब्दात् स्यादय प्राच्छब्दवत् प्रक्रिया । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्च । हे प्रत्यङ् हे प्रत्यञ्चौ हे प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्च प्रत्यञ्चौ प्रतीच । प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भि । प्रतीचे । इत्यादि ॥ उदञ्च्छब्दस्य सुत्वविशेष । असुध्यजादौ ॥

२५७ उद ई ।१।२।१४७। उद परस्यापदस्याञ्च आदेरीद्भवति स्यमुट्छिण्यादौ परे ॥ शेष प्राग्वत् । उदङ् उदञ्चौ उदञ्च । हे उदङ् हे उदञ्चौ हे उदञ्च । उदञ्चम् उदञ्चौ उदीच । उदीचा उदग्भ्याम् उदग्भि । इत्यादि ॥ देवद्र्यञ्च्छब्दात् स्यादय । देव अञ्च् इति स्थिते ॥

२५८ विष्वग्देवसर्वादेर्ड्रिगञ्चि क्कौ ।२।२।६५। विष्वग्देवशब्दयो सर्वादेश्च टद्रिर्भवति क्विन्तेऽञ्चि परे ॥ डकारितौ डोऽन्त्यादिलुगर्थ । क्कौ देशविध्यर्थं । पुनर्यण् । शेष प्राग्वत् । देवद्र्यङ् देवद्र्यञ्चौ देवद्र्यञ्च । हे देवद्र्यङ् हे देवद्र्यञ्चौ हे देवद्र्यञ्च । इत्यादि । असुटि । देवद्रीच । देवद्रीचा देवद्र्यग्भ्या देवद्र्यग्भि । इत्यादि ॥ एव विष्वद्र्यङ्सर्वद्र्यञ्चुतद्र्यञ्चुयद्र्यञ्च्प्रभृतय ॥ अदद्र्यञ्च्छब्दस्य ॥

२५९ वाऽद्रे. ।१।२।४५। अद्र्यन्तस्यादसो दस्य मो वा यथासम्भव भवति ॥ माद्वाले गु । स च पिनाम्यामन्यस्मिन्नसानिति यत्नादौ कृते पुनर्गु । अदमुयङ् अदमुयञ्चौ अदमुयञ्च । हे अदमुयङ् हे अदमुयञ्चौ हे अदमुयञ्च । अदमुयञ्च अदमुयञ्चो । असुटि श्वे दीर्घे च कृते गोर्गित्वात् यत्नोऽभावे प्रकृतिभाव एव । अदमुईच । अदमुईचा अदमुयग्भ्याम् अदमुयग्भि । इत्यादि ॥ एवम् अमुमुयञ्च्छब्द ॥ अमुद्र्यञ्च्छब्दस्य । अमुद्र्यङ् अमुद्र्यञ्चौ अमुद्र्यञ्च । हे अमुद्र्यङ् हे अमुद्र्यञ्चौ हे अमुद्र्यञ्च । अमुद्र्यञ्चम् अमुद्र्यञ्चौ । असुटि श्वे दीर्घे । अमुद्रीच । अमुद्रीचा अमुद्र्यग्भ्याम् अमुद्र्यग्भि । इत्यादि ॥ एवम् अदद्र्यञ्च्छब्द ॥ सम्यञ्च् महाञ्च् इति स्थिते ॥

२६० समसहस्य समिसध्रि ।२।२।६६। समसहशब्दयो समि सध्रि इत्यादेशौ क्रमेण भवत क्विन्ते अञ्चि परे ॥ यञ् तन स्वादय प्राच्शब्दवत् प्रक्रिया ।सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्च । इत्यादि ॥ एव सध्र्य-ञ्शब्द ॥ तिरस् अच् इति स्थिते ॥

२६१ तिरसस्तिर्ये ।२।२।६७। तिर शब्दस्य तिरिर्भवति अञ्चे-रति परत ॥ तत स्वादय । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्च । इत्यादि ॥ असुटि श्वे अदभावान्न तिर्यादेश सस्य श्चुत्व । तिरश्च । तिरश्चा तिर्य-ग्भ्या तिर्यग्भि । इत्यादि ॥ टकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ तकारान्तो मरुच्छब्द तत स्वादय जश्त्वचर्त्वे । मरुत् मरद् मरुतौ मरुत । इत्यादि ॥ एव हरित्प्रभृतय ॥ भवतु इति स्थिते उदित् नमाद्यर्थं । तत स्वादय । सुटि उगिदचोऽनेधादेरिति नम् । सौ सावतोश्चेति दीर्घ मुलुगन्तलुचौ । एकामन्त्रणे ॥

२६२ वोशनोशनन्नघोभगोभो'स्वमश्चैकामन्त्रणे ।१।२।१२१ उशनस् अघवत् भगवत् भवत् इत्येतेषा एकामन्त्रणे उशन उशनन् अघोर् भगोर् भोरित्येते आदेशा क्रमेण वा निपात्यन्ते स्वमोश्च लुक् ॥ पक्षे मुल गन्तलुचौ । शेष सुगम । भवान् भवन्तौ भवन्त । हे भो हे भवन् हे भ-वन्तौ हे भवन्त । असुटि न नम् । भवत । भवता भवद्भ्या भवद्भि ॥ एवमघवतुभगवतुशब्दौ उदनुबन्धौ । गोमतुधनवतुशब्दादीनामुदनुबन्धाना । गोमान् गोमन्तौ गोमन्त । हे गोमन् । इत्यादि॥ धनवान् धनवन्तौ धनव-न्त । इत्यादि भवतुशब्दवत्प्रक्रिया ॥ शतन्ताद्भवत्शब्दात् स्वादय । ऋदित् नमाद्यर्थं । सुटि नम् । सावत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घ । शेष प्राग्वत् भवन् भवन्तौ भवन्त । असुटि । भवत । भवता भवद्भ्या भवद्भि । इत्यादि॥ एव पचत्पतत्अदत्दीव्यत्सुन्वत्क्रीणत्नुदत्तन्वत्रुन्धत्चोरयित् योजयित्प्रभृतय शब्दा नेया ॥ महत्शब्दात् स्वादय । ऋदित् उगित्कार्यार्थं । नमादि ॥

---

१ सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूप सान्त तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ॥

२६३ स्महतः ।१।२।१३५। सान्तस्य महतश्च नकारे पूर्वोऽन्दीर्घो भवति स्यनप्सुटि परे न चैकामन्त्रणे ॥ शेष प्राग्वत्। महान् महान्तौ महान्त । हे महन् हे महान्तौ हे महान्त । महान्त महान्तौ महत । महता महद्भ्याम् इत्यादि ॥ ददतृशब्दात् स्वादय । ऋदित् उगिदच इति नमि प्राप्ते ॥

२६४ न नम् ।१।२।१५। द्विरुक्तस्य जक्षादिपञ्चकस्य च शसन्तस्य नम् न भवति ॥ ददत् ददतौ ददत । इत्यादि ॥ एव दधत्जुहृ-वृतोभवतृपापचतृजक्षतृजागृतृदारिद्रतृचकासतृशासतृप्रभृतय शब्दा ज्ञेया ॥ फकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ पकारान्त स्वप्शब्द तत स्वादय सुटि नश्च स्वित्यादिना दीर्घ । स्वाप् स्वापौ स्वाप । इत्यादि भादौ ' भेऽपोऽद् । २६९।" इत्यद् । स्वद्भ्या स्वद्भि । इत्यादि ॥ शकारान्तो विश्शब्द । तत स्वादय । भ्रश्चेत्यादिना शस्य ष जश्त्वादि शेष प्राग्वत् । विट् विड् विशौ विश । इत्यादि ॥ एव परिव्रश् आदयादय ॥ तादृक्शब्दात् स्वादय । अनडुदिति शस्य ग शेष सुगम । तादृक् तादृग् तादृशौ तादृश । इत्यादि ॥ एव यादृश्अमूदृश्एतादृश्ईदृश्एतादृश्त्वादृश्भवादृश्मादृश्कीदृश्अन्यादृश्सदृश्सुदृश्प्रभृतय शब्दा ज्ञेया ॥ तत्त्वदिश्शब्दात् स्वादय । अनडुदिति शस्य ग । तत्त्वदिक् तत्त्वदिग् तत्त्वदिशौ तत्त्वदिश । इत्यादि ॥ गुणस्पृश्शब्दात् स्वादय अनुडदिति शस्य ग । गुणस्पृक् गुणस्पृग गुणस्पृशौ गुणस्पृश । इत्यादि ॥ षकारान्तो विद्विष्शब्द तत स्वादय जश्त्वादि । विद्विट् विद्विड् विद्विषौ विद्विष । इत्यादि ॥ एव रत्नमुष् वैरिपिष्कन्याश्लिष्प्रभृतय ॥ षष्शब्दस्य बहुत्ववाचित्वात्ततो जसादय । डतिष्णामिति जश्शसो लुक् जश्त्वादि । ष्णां सङ्ख्यानामिति

१ जक्षु भक्षणहसनयो । जागृ निद्राक्षये । दरिद्रा दुर्गतौ । चकासृ दीप्तौ । शासु अनुशिष्टौ ॥

आमो,-नाम् अदन्तम् । ,अनाम्नवतिनगरीणामिति निषेधेन ,ष्टुत्व । प्रत्यये इत्यनुनासिक ।,अतिसृचतुष्प इति निषेधात्-नामि न दीर्घ । पट् पड् । पट् पड् । । पड्भि । पड्भ्य । पड्भ्य । षण्णा । पट्सु पट्सु ॥ सकारान्तो वेधस्शब्द । तस स्वादय ॥

२६५-असोऽनेधादेः ।१।२।१२८। असन्तस्याग्दीर्घो भवति सौ परे नैधादे न चैकामन्त्रणे ॥-सुलुचि सस्य रिविसर्जनीयौ । मादौ सुपि सस्य रित्वोत्वयोरेड् सुपि रिर्विसर्जनीयश्च । तस्य शरि चेति वा स । वेधा, वेधसौ वेधस । हे वेध हे ,वेधसौ हे वेधस । वेधसा वेधोभ्या वेधोभिरित्यादि । वेधस्सु-वेध सु । एव चन्द्रमस्सुवचस्प्रभृतय ॥ दोस्शब्दात् ,स्वादय सुलुगादि । अजादौ षत्व । असुटि पद्वन्निति , वा दोषन्नादेश । श्नादि । दो । दोषौ । दोष । इत्यादि । दोष्ण दोष । दोष्णा दोषा दोषभ्या ,दोर्भ्याम् इत्यादि ॥ उशनस्शब्दात् ,स्वादय । ऋदुशनसीत्यादिना सोर्डादेश -डित्यन्त्याजादेर्लुक् । एकामन्त्रणे । वोशनो शनानिति विकल्पेनादेशद्वय ।,पक्षे वेधस्शब्दवत् । अन्यत्ताविशेष । उशना उशनसौ उशनस । हे उशन हे उशनन् हे उशन हे उशनसौ हे उशनस । इत्यादि वेधस्शब्दवत् ॥ पुरुदशस्शब्दस्य सोर्डादेश अन्यत् वेधस्शब्दवत् । पुरुदशा पुरुदशसौ - पुरुदशस ॥ एवमनेहस् शब्दस । अनेहा अनेहसौ अनेहस । इत्यादि ॥ पुम्सुशब्दात् स्वादय । उदित् नमाद्यर्थ ॥

२३६ पुंसो डम् ।१।२।११६। पुंस्शब्दस्य डम् भवति श्यनप्सुटि परे ॥ ड इत् अन्त्यादेशार्थ । नम् । स्महत इति दीर्घ सुलुगन्तलुचौ । शल्यनुस्वार । हलादौ पदस्येति सुटुक् । मस्य परस्योऽनुनासिकोऽनुस्वारो वा । सुंप्यनुस्वार, एव । शर्व्वम इत्यत ,नमुपदनात् नुसादेशानुस्वारस्यैव शरि ग्रहणान्मकारादेशानुस्वारात्परस्य ,सम्य पित्वं भवति । पुमान्

१ कर्म्मणा निरनुनासिकत्वेन 'मम्मो हालि सौ । ४७१' इत्यनुनासिकस्याप्राप्तौ पुंसो मकारस्य "शल्यनुस्वार । ४६' , इत्यनुस्वारो भवति ॥

ज्व्सादय । जसि तगम्वास्तित्यादिना दीर्घ । माद्रौ सुपि ॥

२६९ भेऽपोऽद् ।१।२।२१८। अपोऽद्भवति भादौ सुपि परे ॥ आप । हे आप । अप । अद्भि । अद्भ्य । अद्भ्य । अपाम् । अप्सु ॥ शकारान्तो दृश्शब्द ताहशशब्दवत् । एव दिशस्पृशप्रभृतय ॥ षकारान्तो रुष्शब्द । तत स्वादय सुलुक् । रुद् रुट् रुषौ रुष । इत्यादि । एव त्विषत्रिष्टुप्गुणगुषप्रभृतय ॥ दधृष्शब्दात् स्वादय । अनडुदिति षस्य ग । दधृक् दधृग दधृषौ दधृष । इत्यादि ॥ सकारान्तोऽर्चिस्शब्द । तत स्वादय । सुलुक् सस्य रविसर्जनीयौ ॥ अजादौ सस्य षि । हलादौ विसर्जनीयस्य र । अर्चि अर्चिषौ अर्चिष । हे अर्चि हे अर्चिषौ हे अर्चिष । अर्चिषम् अर्चिषौ अर्चिष । अर्चिषा अर्चिर्भ्याम् अर्चिर्भि । इत्यादि ॥ सुवयस् सुपयस् इत्यादीना वेधस्शब्दवत् ॥ अनुस्वाराद्यन्ता अप्रसिद्धा ॥

॥ इति हलन्ता स्त्रीलिङ्गा ॥

॥ अथ हलन्ता नपुसकलिङ्गा उच्यन्ते ॥

तत्र हकारान्तो गोदुह्शब्द । तत स्वादय । स्वमोश्च लुक् । हस्य घ । वशो भष । जस्त्वादि । औतो गी । जश्शसोश्शौ ॥

२७० जलाम् ।१।२।१२। अच परा या जल्जाति तदन्तस्य नपो नम् नित्य भवति शौ परे ॥ नस्यानुस्वार टादौ पुवत् । गोधुक् गोधुग्

---

१ भादौ सुपीति किम् अप्सु । अभिभ्यु ।

२ जलामिति जातिर्नैहुवद्विकाराया्याम् ।१।३।९४। आत्मय एक अन्यस्यां नामधेये अभिधेयत्वेन वतमानो बहुवद्वा भवति ॥ सम्पन्नो यव । सम्पन्ना यवा । सम्पन्नो व्रीहि । सम्पन्ना व्रीहय । एकेति किम् शोभने कुण्डिनी कलिङ्गेषु । अत्र सख्येत स्नेनैकसमुदायद्वयविवक्षा ॥' इति सूत्रेण जातौ बहुवचनम् । जलामिति बहुवचनेन या जल्जातिर्जातिवचनेन जसादयो वर्णा सा जातिर सम्गृह्यमाणा निर्दिश्यत ॥ प्रक्रियायां अच परा इति किम् बहूर्ज सूर्जे । अत्र बहव ऊर्जा एषा त शाभना ऊर्जा एषां त इति समासे कृते । तत्रस्कारादच परो रेफ न तस्मात् नम् । जल् तु ज कारो नासावच पर इत्यत नम न स्यात् । असत्यपि नम स्यादेव ॥

गोधुही गोदुहि। हे–३। पुनरपि। गोधुक् गोधुग् गोदुही गोदुहि। गोदुहा गोधुग्भ्यां गोधुग्भिः। इत्यादि। एवं विश्वलिहादयः॥ धवान्तावप्रसिद्धौ॥ रेफान्तो वार्शब्दः। ततः स्वादयः। स्वमोश्च लुक्। जश्शसोःश्शौ धजलन्तत्वान्न नम्। शेषं प्राग्वत्। वाः वारी वारि। हे वाः हे वारी हे वारि। पुनरपि। वाः वारी वारि। वारा वार्भ्यां वार्भिः। इत्यादि॥ चतुरशब्दा-त्स्वादयः। जश्शसोःश्शी उतो वा। शेषं प्राग्वत्। चत्वारि। हे चत्वारि। चतुर्भिः। इत्यादि॥ लमान्तावप्रसिद्धौ॥ मकारान्तः प्रियमदाम्शब्दः। ततः स्वादयः। पूर्ववत्प्रक्रिया। प्रियप्रदान् प्रियप्रदामी प्रियप्रदामि। इत्यादि॥ ञकारान्तोऽप्रसिद्धः॥ णकारान्तः सुगण्शब्दः। ततः स्वादयः। सुगण् सुगणी सुगणि। इत्यादि॥ नकारान्तः कर्मन्शब्दः ततः स्वादयः। स्वमोः लुकि। नलुक्। शौ न्यगिनि दीर्घः। एकामन्त्रणे॥

२७१ अलुग्वा।१।२।३। एकामन्त्रणे नडालुगिति या नकारस्या-लुक् सा नपुंसके वा भवति॥ पक्षे नस्य लुक् शेषं प्राग्वत्। कर्म कर्मणी कर्माणि। हे कर्मन् हे कर्म हे कर्मणी हे कर्माणि। कर्म कर्मणी कर्माणि। कर्मणा कर्मभ्यां कर्मभिः। इत्यादि। एवं चर्मन्वर्मन्नर्मन्शर्मन्प्रभृतयः॥ अहन्शब्दात् स्यादयः। स्वमोः लुक्। सजूरहन्स इति नस्य रि तस्य विसर्जनीयः। ग्याङिर्योर्नेर्नि वा श्नः। हलादौ नस्य रि उदत्मेड् च। सुपि विसर्जनीयः सश्च वा। अहः अह्नी अहनी अहानि। हे अहः हे अह्नी हे अहनी हे अहानि। अहः अह्नी अहनी अहानि। अह्ना अहो-भ्याम् अहोभिः। अह्ने अहोभ्याम् अहोभ्यः। अह्नः अहोभ्याम् अहोभ्यः। अह्नः अह्नोः अह्नाम्। अह्नि अहनि अह्नोः अहःसु अहस्सु॥ जकारान्तः असृज्शब्दः। ततः स्वादयः। नमादि। टादौ पद्दन्नित्यादिना वा असन्ना-देशः। पुनः प्राग्वत् स्वादि। शेषं सुगमम्। असृक् असृग् असृजी असृञ्जि। हे असृक् हे असृग् हे असृजी हे असृञ्जि। असृजा अस्ना असृग्भ्याम् असभ्याम् असृग्भिः असभिः। असृजे अस्ने असृग्भ्याम् असभ्याम् असृग्भ्यः असभ्यः। असृजः अस्नः असृग्भ्याम् असभ्य

असृम्य असम्य । अस्रृज असृज असृजो असृजो असृजाः असृजम् । असृर्जि असानि अस्त्रि असृजो असृजो असृक्षु असत्सु ॥ वगडान्ता अप्रसिद्धा ॥ दकारान्त सुविन्शब्द । तत स्यादय । सुवित् सुविद् सुविदी सुविन्दि । इत्यादि ॥ द्विपात्शब्दात् स्यादय । ग्या पदादेश शेष प्राग्वत् । द्विपात् द्विपाद् द्विपदी द्विपादि । हे द्विपात् हे द्विपाद् हे द्विपदी हे द्विपान्दि । द्विपदा द्विपाभ्यां द्विपाद्भि । इत्यादि ॥ ढान्तोऽप्रसिद्ध ॥ भकारान्त सुककुभ्शब्द । तत स्यादय । सुककुप् सुककुब् सुककुभी सुककुम्भि । इत्यादि ॥ घढान्तावप्रसिद्धौ । धकारान्त सुबुध्शब्द । तत स्यादय । सुभुत् सुभुद् सुबुधी सुबुन्धि । इत्यादि ॥ खफान्तावप्रसिद्धौ ॥ छकारान्त शब्दप्राच्छ्शब्द । तत स्यादय । शब्दप्राट् शब्दप्राड् शब्दप्राच्छी शब्दप्राञ्छि । इत्यादि ॥ ठकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ थकारान्त सुमथशब्द । तत स्यादय । सुमन् सुमद् सुमथी सुमन्थि इ० । चकारान्त प्राञ्चशब्द । तत स्यादय । ग्या श्चादेशे दीर्घ । शेष प्राग्वत् । प्राक् प्राग् प्राची प्राञ्चि । इत्यादि ॥ एवमपाच्शब्द । प्रत्यच्शब्दात् स्यादय । ग्या श्चदीर्घौ । प्रत्यक् प्रत्यग् प्रतीची प्रत्यञ्चि । इत्यादि ॥ उदच्शब्दस्य । उदक् उदग् उदीची उदञ्चि । इत्यादि ॥ सम्यच्शब्दस्य । सम्यक् सम्यग् समीची सम्यञ्चि इत्यादि ॥ सध्यच्शब्दस्य । सध्यक् सध्यग् सध्रीची सध्यञ्चि । इत्यादि ॥ तिर्यच्शब्दस्य तिर्यक् तिर्यग् तिरश्ची तिर्यञ्चि इत्यादि ॥ टान्तोऽप्रसिद्ध ॥ तकारान्त शकृत्शब्द । तत स्यादय । शकृत् शकृद् शकृती शकृन्ति । इत्यादि । टादौ पद्दन्नित्यादिना वा शकन्नादेश आदि । शकृता शक्ना शकृद्भ्या शकभ्या शकृद्भि शकभि । इत्यादि ॥ यकृत्शब्दात् स्यादय । यकृत् यकृद् यकृती यकृन्ति । इत्यादि । टादौ पद्दन्नित्यादिना वा यकन्नादेश यकृता यक्ना यकृद्भ्या यकभ्या यकृद्भि यकभि । इत्यादि ॥ दधत्शब्दात् स्यादय । ऋदित् । शौ ॥

२७२ अज्झेदशतु ।१।२।१४। अच्प्रकृति झिर्वत्सद्वानो सोऽ-

ज्ञि तस्माद्द्विरुक्ताज्जक्षादिपञ्चकाच्च परो य शता तदन्तस्य नपो नम् वा भवति शौ परे ॥ शेष सुगम । दधत् दधद् दधती दधन्ति दधति । एव दद्दतृजक्षतृप्रभृतय ॥ यातृशब्दात् स्यादय । ऋदित् ॥

२७३ ङीग्योर्वाऽऽद्श्च ।१।२।१६। अवर्णात् परो य शता तदन्तस्य नपो नम् वा भवति ङीग्यो परत न श्नाप्रत्ययात् ॥ यात् याद् याती यान्ति । इत्यादि । एव भात् तुदत् करिष्यत् इत्यादय ॥ भवतृशब्दात् स्यादय ॥

२७४ शप्श्यात् ।१।२।१७। शपः श्याच्च परस्य शतुर्नम् नित्य भवति ङीग्यो परत ॥ भवत् भवद् भवन्ती भवन्ति । इत्यादि ॥ एव दीव्यत्शब्दस्य । दीव्यत् दीव्यद् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । इत्यादि ॥ क्षीणत्शब्दस्य अश्न इति निषेधात् ङीग्योर्न नम् । क्षीणत् क्षीणद् क्षीणती क्षीणन्ति । इत्यादि ॥ फषान्तानप्रसिद्धौ ॥ शकारान्त सदृश्शब्द । तत स्यादय । सदृक् सदृग् सदृशी सदृंशि[3] । इत्यादि । एव तादृशादय ॥ षकारान्त सुपिष्शब्द । तत स्यादय । सुपिट् सुपिड् सुपिषी सुपिंषि । इत्यादि ॥ सकारान्त पयस्शब्द । तत स्यादय । शौ नमि । 'स्महत' इति दीर्घे शेष माग्वत् । पय पयसी पयांसि । इत्यादि । एव तेजस्वयस्एनस्अनस्प्रभृतय ॥ विद्वस्शब्दात् स्यादय । ग्या क्वस उत् । शेष माग्वत् । विद्वत् विद्वद् विदुषी विद्वांसि । एवमनाश्वप्पेचिवस्प्रभृतय ॥ अर्चिस्शब्दात् स्यादय । शौ नमि दीर्घे च कृते

---

१ ङीग्योरिति किं तुदता कुलेन । आदिति किं सुवती कुले । सन्ती स्त्री सन्ती कुले । अश्न इति किं क्षीणती स्त्री क्षीणती कुले ॥ अश्न आदिति विशेषणाद् श्न इति निषेधाच्च लप्दीपाभ्यां पूर्वं नम् भवति । भूतपूर्वतया वा अत इत्यनुक्त्वा आदश्न इति वचनात्परत्वादनुवृत्ताश्च पूर्वं श्नस्य ॥

२ भवतिर्भावप्राप्तिभवनमात्रे । द्विवि । हि भवन सन्निधिमात्रमापत्तिभवन च । तत्रहापत्ति । घट इति सन्निधभवनम् । मृद्घटीभवतीत्यापत्तिभवनम् ॥

३ अलामिति नम् । न्यगिति ... ध्ये शकारस्य गकार ॥

पुनरनुस्वारषत्वे । अर्चि अर्चिषी अर्चींषि । इत्यादि । एवं सर्पिर्मुहुर्वि सममूतय ॥

॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथालिङ्गौ युष्मदस्मच्छब्दावुच्येते ॥

तत्र स्वादय "युष्मदस्मद्भ्यामाकम् ।२८७। , इत्यन्तं ॥

२७५ त्वाहौ सौ ।१।२।१८७। युष्मदस्मदोस्त्वेतयो त्व अहं इत्येतावादेशौ यथासङ्ख्यं भवतः तदन्तस्यापि अन्यसम्बन्धिनि वा सौ परे ॥ युष्मदस्मत्प्रकरणामन्ते सुप तत्संबन्ध्यन्यसम्बन्धिन्य वाच्य ॥

२७६ ङेसुटोऽम् ।१।२।१८०। युष्मदस्मद्भ्यां परयोर्ङेसुटोरम् भवति ॥ मत्यलुचौ ॥

२७७ मन्तस्य युवावौ द्वयो ।१।२।१८५। द्वित्वे युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य रूपस्य युवावौ भवतः सुपि परे॥

२७८ अमौश्चल्या ।१।२।१८३। युष्मदस्मदोरात् भवति अमि औति हलादौ च सुपि परे ॥ 'एदे' इत्यतो लुक् । अमद्वाँ । जसि ॥

२७९ यूयवयौ जसि ।१।२।१८८। युष्मदस्मदोर्यूयवयौ भवतो जसि परे ॥ अमादि । आमन्त्रणेऽप्येवम् । अमि ॥

---

१ अलिङ्गावयकालिङ्गौ लिङ्गनिमित्तशब्दस्कारानहावित्यर्थ । पञ्च पद् इति, उर्धे. नाम यूय वयम् ॥

२ अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तो युवामतियुवाम् । अतिक्रान्तो युष्मानतित्व अत्यहम् ॥

३ द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मकारोऽन्तमानात्ययन्तस्य तदन्तस्यान्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे यथाक्रमं युव आव इत्येतावादेशौ भवत ॥ अतिक्रान्तौ युवां अतियुवाम् । अत्यावाम् ॥ अतिक्रान्तौ युवां अतियुवाम् अत्यावाम् ॥ अतिक्रान्तान् युवां अतियवान् अत्यावान् ॥ एवं अतियुवया अत्यावया इत्यादि ज्ञेयम् । मन्तस्येति किं? युवयोरित्यादि ॥

४ अमौश्चगीति किं? त्वं अहं त्वां माम् ॥ औतिग्रहणेन 'ङसुटोऽम्' इति सूत्रेण इतऽम परे भवतीत्यर्थ ॥

५ सर्वनाम्नामामन्त्रणं नास्तीति मतमत इति त्वाम्भ्यामुपसंवादाम् नगविधिर्वि कल्पनीय ॥

२८० त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ।१।२।१८६। एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ भवत सुपि प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परत ॥ अरागि औटि पूर्ववत्। शसि ॥

२८१ ङ्सोऽभ्यसोऽम्नाभ्य ।१।२।१७८। युष्मदस्मद्भ्या परस्य ङसोऽश् भवति शस आदेर्न चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यस अभ्यम् ॥ आत्वादि। टाया त्वमौ ॥

२८२ यौ मि य ।१।२।१८४। युष्मदस्मदोयो भवति ङिटौसु परत ॥ अदेन् एद इत्यतो लुक्। भ्यामि युवाव्यां आत्वदीर्घौ। मिस्यप्यात्वदीर्घौ ॥ ङयि ॥

२८३ तुभ्यमह्यौ ङयि ।१।२।१८९। युष्मदस्मदोस्तुभ्यमह्यौ भवतो ङयि परे ॥ ङेरमादि। भ्यामि प्रागवत् भ्यस अभ्यमि ॥

२८४ दोर्लुक् ।१।२।१८१। दान्तयो युष्मदस्मदोर्लुग्भवति सुपि परे ॥ एद इति लुक् ॥ ङसौ त्वमौ ॥

२८५ भ्योऽस्मोऽद् ।१।२।१७९। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसे भ्यसश्च अद् भवति ॥ दोर्लुगकुर्वे। वा चर्वे। भ्यामि प्रागवत् । भ्यसोऽदादि। ङसि ॥

२८६ तवममौ ङसि ।१।२।१९०। युष्मदस्मदोस्तवममौ भवतो ङसि परे ॥ ङसोऽश्। शित्त्वात्सर्वस्य। एद इति लुक्। 'ओसि युवाव्योरादि। आमि ॥

२८७ युष्मदस्मद्भ्यामाक ।१।२।१७७। युष्मदस्मद्भ्यां परस्याम आकं भवति ॥ दोर्लुगादि। ङौ त्वमौ यत्वादि। ओसि प्रागवत् सुप्यात्वादि। त्व युवा यूय। हे त्व हे युवा हे यूय। त्वां युवा युष्मान्। त्वया युवाभ्या युष्माभि । तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्य। त्वत् त्वद् युवाभ्या युष्मत् युष्मद्।

१ भवता सहवर्तितऽ। भोऽस्। तस्य भौस। अत्र पञ्चम्येकवचनस्य न तु पञ्चमीबहुवचनस्य। अस्तद्वर्तितस्य भ्यः पञ्चमीबहुवचनस्य ग्रहण न तु चतुर्थीबहुवचनस्य। तथोक्तवतः ... विशेषितेः ॥

तव युवयो युष्माक। त्वयि युवयो युष्मासु ॥ अहम् आवां वयम्। माम् आवाम् अस्मान्। मया आवाभ्याम अस्माभि। मह्यम् आवाभ्याम् अस्मभ्यम्। मत् मद् आवाभ्याम् अस्मत् अस्मद्। मम आवयो अस्माकं। मयि आवयो अस्मासु ॥

२८८ तिङो वाक्य ।१।१।६१। तिङन्तस्य विशेषण तेन सह वाक्यसंज्ञ भवति ॥

२८९ पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युष्मिभक्ते ।१।२।१९१। स्ववाक्यावयवात्पदात्परयो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौ यथासङ्ख्य वा भवत ॥ धर्मो वो रक्षतु। धर्मो युष्मान् रक्षतु। दान वो दीयते। दान युष्मभ्य दीयते। तिङन्तादिपदाप्रयोगेऽपि तदर्थान्वयाद्वाक्यत्व। शील व स्व। शील युष्माक स्व। धर्मो नो रक्षतु। धर्मोऽस्मान्रक्षतु। दान नो दीयते। दान अस्मभ्य दीयते। शील न स्व। शीलमस्माक स्व ॥

२९० वाम्नावौ द्वित्वे ।१।२।१९२। द्वित्वे वर्तमानयोर्यथोक्तविशेषणयो युष्मदस्मदो वाम्नाविन्येतावादेशौ यथासङ्ख्य वा भवत ॥ धर्मो वा रक्षतु। धर्मो युवा रक्षतु। दान वा दीयते। दान युवाभ्या दीयते। शील वा स्व। शील युवयो स्व। धर्मो नौ रक्षतु। धर्म आवा रक्षतु। दान नौ दीयते। दानमावाभ्या दीयते। शील नौ स्व। शीलमावयो स्व ॥

२९१ तेमयावेकत्वे ।१।२।१९३। एकत्वे वर्तमानयोर्यथोक्तविशेषणयोर्युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्य ते मे इत्यादेशो वा भवत ॥ दान ते दीयते।

---

२ एकवचनसामर्थ्यादेकक्रियया वाक्यम्। आकाङ्क्षायोग्यतासंनिसम्बन्धेन कारण त्रयम्। एतल्लक्षण यस्मिन्वचनत तदेव वाक्यम्। इह साक्षात्परम्परया वा तिङन्तस्य विशेषण प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा तेन तिङन्तेन प्रयुज्यमानेनाप्रयुज्यमानेन वा सह वाक्यसंज्ञ भवति ॥ धर्मो वो रक्षतु। शालीना ते ओदन ददाति। देवदत्तेन वो दातव्यम्। साकाङ्क्षत्वेऽपि तिङन्तभेद वाक्यभेदार्थ वचनम्। ओदन पच तव भविष्यति। पच तव भविष्यति। ओदन भविष्यति मन भविष्यति। यथाप्रकरणाद्यऽवगतावप्रयोग ॥

दान तुभ्य दीयते। शील ते स्व। शील तव स्व। दान मे दीयते। दान मह्य दीयते। शील मे स्व। शील मम स्व॥

२९२ त्वामौ छितीयाया. ।१।२।१९४। एकत्वे वर्तमानयो यथोक्तविशेषणयोर्युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्य द्वितीयान्तयो त्वा मा इत्यादेशौ वा भवत ॥ धर्मस्त्वा रक्षतु। धर्मस्त्वा रक्षतु। धर्मो मा रक्षतु। धर्मो मा रक्षतु॥

२९३ नेवामन्त्र्य पूर्वं ।१।२।१९५। युष्मदस्मद्भ्या पूर्वमामन्त्र्य-पद नेव असदिव भवति॥ असत्त्वे पदात्परत्वाभावात् तयोर्वस्नसादि न भवति। हे जना युष्मान्रक्षतु धर्म इत्यादि। हे जना अस्मान्रक्षतु धर्म इत्यादि। यत्र त्वामन्त्र्यपदात्पूर्वं पदान्तरमस्ति तत्र पदात्परत्वाद्वस्नसादि भवति। धर्मो हे जना वो रक्षतु। धर्मो हे जना नो रक्षतु इत्यादि। राजते

---

१ इवग्रहणमामन्त्र्यशब्दश्रवणार्थम्। पूर्वस्याविद्यमानवद्भावो व्यवहितस्यापि अविद्यमानवद्भावार्थ। अन्यथा हि नामन्त्र्यादित्येवोच्येत। तेन देवदत्त धर्मो नो रक्षतु इत्यत्र "पदात्प्रथमाया वा ।५।२।२०८। पदात्पर यत्प्रथमान्त पद तस्मात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्यादेशे यदुक्त वस्नसादि तद्वा भवति॥ यूय विनीतास्तद्गुरवो वो। यूय विनीतास्तद्गुरवो युष्मान्। वय विनीतास्तद्गुरवो न। वय विनीतास्तद्गुरवोऽस्मान्। युवा सुशीलौ तद्गुरवो वा। तद्गुरवो युवा। आवा सुशीलौ तद्गुरवो नौ। तद्गुरव आवा मानयन्ति॥ अथो क्षमा तत् श्रमणास्ते तुभ्यम्। अथो क्षमा तत् श्रमणा मे। अथो क्षमा तत् श्रमणा मह्यम् ज्ञान प्रयच्छन्ति॥ धनवाँस्त्व तल्लोकस्त्वा त्वा। धनवानह तल्लोको मा तल्लोको मा मानयति॥ इति चिन्तामणौ" इति विकल्पो न भवति॥ स्वरूपश्रुत्यर्थमामन्त्र्यपद आदेशाभावे नेवेति पदम्। आमन्त्र्यते सम्बोध्यते यत्पद तदामन्त्र्यम्। अविद्यमानत्वे प्रयोजन वस्नसाद्यभावादि। इवग्रहण श्रवणार्थम्। आमन्त्र्यमिति किं? धर्मो वो रक्षतु॥ पूर्वमिति किं? मयैतत्सर्वमाख्यात युष्माक मो मुनिपुङ्गवा। मरस्मरस्वेऽत पादाद्योरिति प्रतिषेधो न स्यात्॥

जिनराज ते ॥ "नै ।१।२।१९७।" इत्यधिकृत्य ॥

२९४ पादाद्योः ।१।२।१९८। पादाद्यो तयो वसमादि न भवति ॥

त्रिलोकनगराधीशो युष्मान् पातु जिनेश्वर ।

तस्यैव शासन पुण्यमस्माकं मोक्षकारणम् ॥ इत्यादि ॥

२९५ मनसीक्षार्थे ।१।२।१९९। मनसीक्षार्थे धातुभियोगे त- योर्वसमादि न भवति ॥ जनो युष्मान् समीक्षते । जनोऽस्मान् प्रेक्षते इ- त्यादि ॥ मनसीति किं? जनो य पश्यति चक्षुषा ॥

२९६ चवाऽहैवयोगे ।१।२।२००। चादिभिर्योगे सम्बन्धे सति तयोर्वसादि न भवति ॥ जनो युष्माश्च पश्यति । दान युष्मभ्य वा दीय ते । इद युष्माकमह शील । जनो युवा ह पश्यति । जनस्त्वामेव पश्यति इत्यादि । एवमस्मदोऽपि ॥

२९७ नित्यमन्वादेशे ।१।२।२०१। कथितस्य कथनमन्वादेश तस्मिन् यथोक्तविशेषणयोर्युष्मदस्मदोर्वसमादि नित्य भवति । यूय विनीतास्त द्वो गुरवो मानयन्ति । वय विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति इत्यादि ॥ अ न्वादेशे नित्यविधानात्पूर्वत्र विकल्प ॥

॥ अथाव्ययान्युच्यन्ते ॥

२९८ तस्वन्डामघण्तस्याक्त्वान्तुन्तिसुङ्सस्वाभस्वरा-

१आमन्त्र्यपद विशेष्य । युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमामन्त्र्यपदे तद्विशेषणे पर न नेव अविद्यमानवच्च भवति । भो साधू सुविहितौ वां शरण प्रपद्ये । भो साधो सुविहित त्वां शरण प्रपद्ये । भो साधो सुविहित नो रक्ष । भो साधो सुविहित मा रक्ष ॥

२ ईक्षा दर्शन तदर्थधातुभि सहित यद्वाक्य तस्य पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्त वस्न सादि तन्न भवति । सा चेदीक्षा मनसि मनोविषया भवति ॥

३ तस् यन् डाम् अघण्तसि आम् क्त्वा अम् तुम् इति प्रत्यया । प्रत्ययश्च प्रकृत्य- विनाभावीति एतत्प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपमिति विज्ञेयम् । द्विवार तस् किं? इति चेत् "स्याद्यभ्यो तस् ।१८१।" इति य तस् स अघण्तसीति प्रत्याहारे उपात्त । अत एकदिशि ।७४८।' इत्यनेन कृततसन्तस्य ग्रहणार्थं पुनस्तसग्रहणम् ॥ यन् इत्यादि साहचर्यात्तसपि तद्धित एव गृह्यते तेन पचत इत्यादावव्ययत्व नास्ति ॥ आमिति

दोन्यदव्ययम्।१।१।३९। ॥ तस् वत् डा इत्येतदन्तानि णव जितत्स्यन्तानि आम् क्त्वा अम् तुम् इत्येतदन्तानि तिसञ्ज्ञानि सुड्ससुप्रति रूपाणि स्वरादीनि च शब्दरूपाण्यव्ययसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥ तस् पीलु मूलतस् इति स्थिते ॥

२९९ अव्ययात्स्वौजस् ।१।३।९७। अव्ययात् स्वौजस प्र त्यया परे भवन्ति ॥

३०० अव्ययस्य ।१।२।१५४। अव्ययस्य सम्बन्धिन सुप श्लुग्भवति॥ पदसञ्ज्ञाया सस्य रित्यादि। पीलुमूलतो निर्योतते विद्युत्। एवमन्यत्रापि॥ वत मुनिवद्वृत्तमस्य ॥ डाम् । किंनरा ॥ तसि । रावणत रामत बहुश ॥ आम् द्रयाचक्रे ॥ क्त्वा भूत्वा ॥ अम् । पूर्वभोज ॥ तुम् । कर्तुं ॥ ति । पटपटा-कृत्य माध्नकृत्य ॥ सुड्प्रतिरूप । रात्रौ । वेलायाम् ॥ अस्ति स्यात् ॥ ससुप्रतिरूपाणि तत । कथ ॥ स्वरादि । स्वस्तिष्ठति अन्तस्तिष्ठति प्रातर्गच्छतीत्यादि ॥

सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

॥ इति नामसग्रह ॥

लिङ्लडादेशस्य ग्रहणम् न तु षष्ठीबहुवचनस्य । तत्कथमिति चेत् ऐकान्तिकानैकान्तिक प्रसङ्गे हि एकान्तिकप्रत्ययो भवति । षष्ठीबहुवचनं तु कचिदाम् कचिदामित्यादे शप्राप्तत्वादनैकान्तिकमिति तस्य ग्रहणं न भवति । लिङ्लेदादेशस्याम् एकान्तिक एवेति तस्य ग्रहणम् । क्त्वा इति ककारोऽसन्देहार्थः । त्वामित्युच्यमाने भावत्वतलिति त्वप्रत्ययो वेति सन्देह ॥ अमिति न द्वितीयैकवचनग्रहणम् । अनुबन्धसाहचर्यात् णमुल्णमुलनुबन्धौ विना अमिति रूपस्य ग्रहणम् ॥ पीलुवृक्षफलपर्यायौ केन ॥

१ सूत्रपाठो द्विविध अन्वयपाठ संहितापाठश्चेति । तत्रान्वयपाठ पदच्छेदादिव्युत्पाद नाय । संहितापाठो ग्रन्थसङ्कोचाय । तयो अन्वयोऽयमन्वयपाठ ओंकारस्याग्रेऽयं । अत्र पौनःपुन्यमुणगायम ॥

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययान्ता उच्यन्ते ॥

" स्त्रियामनूडः स्त्रियाम् १९२ " इत्यधिकृत्य ॥

३०१ गुरूपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिञः ष्यङ् ।१।३।२। अनार्षेऽपत्ये अणिञन्तस्य गुरूपोत्तमस्य स्त्रियां ष्यङ् भवति ॥ स्यादीनां वर्णानाम् अन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमं । पञ्चाग्निनी । षकारः ष्यदिति प्रत्याहारार्थः । ङकारः अन्त्यादेशार्थः । आट् कारीषगन्ध्या दैवदत्त्या । गुरूपोत्तमस्येति किम् औपगवा दाक्षी ॥

३०२ नृदुगिदृश्चोऽस्वस्रादेर्ङी ।१।३।७। स्त्रियां वर्तमानान्नान्ता ऋदन्तादुगिदन्तादञ्चत्यन्ताच्च ङीप्रत्ययः परो भवति न स्वस्रादेः ॥ श्व इव् । नान्तात् राज्ञी । श्वादि । सोर्ङ्ग्यङ्याडिति लुक् । ऋत ॥

३०३ क्रोष्टोः ।१।३।१। स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य ऋदादेशो भवति ॥ क्रोष्ट्री कर्त्री । उगित । भवती यान्ती याती भवन्ती । अञ्च । प्राची अपाची प्रतीची उदीची समीची सध्रीची तिरश्ची । अस्वस्रादेरिति किं । स्वसा दुहिता ननान्दा माता याता ॥

३०४ पादो वा ।१।३।९। स्त्रियां पादन्तात् ङी वा भवति ॥ ङ्या पादोऽपदस्येति पद्भावः । द्विपदी द्विपाद् ॥

---

१ अनुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्परश्च यः । इति गुरुलक्षणम् ॥ उत्तमशब्दोऽव्युत्पन्नः । स्यादीनां वर्णानामन्त्य उत्तमः । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं गुरुरुपोत्तमं यस्यासौ तस्य ॥ ऋषिसम्बन्धि आर्षम् । अनार्ष इति किं वासिष्ठी । अपत्य इति किं अहिच्छत्रेण जाता आहिच्छत्री । स्त्रियां इति अणिञ इति विशेषणत्वादण् न भवति । करीषगन्धेरपत्यं पुमान् कारीषगन्धः इहेव कारीषगन्धा यस्यां स्थाल्यां बहु कारीषगन्धी इत्यत्र टिड्ढाणिति ङी । सौधर्मी गौरादित्वात् ङी ॥

२ ऋदिति तकारः किं गॄ इत्यत्र न भवति । भवती महती इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं व्यपदेशिवद्भावाद्भवति । उगित्वात्सिद्धे अञ्चतिग्रहणं धातोरुगितो अग्रहणार्थम् उखास्रत् । अस्वस्रादेरिति किं स्वसा परमस्वसा अतिस्वसा । तिस्रः चतस्रः । तिसृचतसॄ स्वस्रादिषु पाठः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं ॥

३०५ कुम्भपद्यादौ ।१।३।१०। कुम्भपद्यादय स्त्रिया ङ्यन्ता निपात्यन्ते ॥ कुम्भपदी कलशपदी इत्यादि ॥ ऋच्च्यादित्यधिकृत्य ॥

३०६ मन्नन्बहुव्रीहेर्न च ।१।३।१२। स्त्रिया मन्नन्तादन्नन्तबहुव्रीहेश्च आङ् प्रत्ययो वा भवति प्राप्तश्च न भवति ॥ ड इत् अन्त्याजादिलुगर्थं । दामा दामे दामा । दामा दामानौ दामान । बहुराजा बहुराजे बहुराजा । बहुराजा बहुराजानौ बहुराजान । अजेत्याङ् अजा अश्वा एलका मूषिका उष्णिहा कुञ्चा इत्यादि ॥

३०७ टिड्ढणढञणञ्गौरादिभ्य. ।१।३।१४। स्त्रिया टित ठण्-ढण्भ्याम् इञित अणत अञ गौरादिभ्यश्च ङी भवति ॥ टित उभयट् इति स्थिते । ट इत् ङ्यर्थं ॥

३०८ लुगत ।१।३।७८। अतो लुग्भवति ङ्या परत ॥ उभयी । ठण आक्षिकी । ढण नादेयी । इञ दाक्षी । अण औपगवी कुम्भकारी । अञ औत्सी । गौरादिभ्य गौरी । मत्स्य ङी इति स्थिते अलुचि ॥

३०९ मत्स्यतद्धितस्य हलो यः ।१।३।७९। मत्स्यशब्दस्य तद्धितप्रत्ययस्य च हल परस्य यस्य लुग् भवति ङ्या परत ॥ मत्सी मनुषी ॥

३१० सूर्यागस्त्ययोश्छे च ।१।३।८०। सूर्यागस्त्ययोर्ङ्यां छे प्रत्यये च यस्य लुग्भवति ॥ सौरी आगस्ती ॥

३११ वयस्यनन्त्ये ।१।३।१७। स्त्रियामनन्त्ये वयसि वर्तमानात्

---

१ आदिशब्देन एकपदी, शतपदी, मुनिपदी, गोपापदी इत्यादिशब्दानां ग्रहणम् ॥

२ ठण् इत्यत्र ठढ इत्येतयोर्द्वयोर्मध्ये स्थितो यो णकार स इह देहलीदीपन्यायेन द्वयोरपि सम्बध्यते । तेन ठण् ढण् इति गृह्यते । इश्च इन् च ईम् । अनेकारप्रश्लेष किं? वाराणा । बालाक्या इत्यत्र ङी न भवति ॥

३ छे इति किं? सौर्य आगस्त्य । सूर्यस्येय सौरी । छ प्रत्यये सूरीय । आगस्तीय ॥

अर्कोगन्ता ङी भवति ॥ ज्यागी तरणी । तनन्य डति किं स्थविरा ॥

३१२ ऊङ ।१।३।२०। स्त्रियामुतन्ताद्रज्जुमादेर्ङी भवति ॥ ग । घटोघ्नी ॥

३१३ श्वचनो वा ।१।३।२१। श्वचनोऽन्ताद्रज्जुमादे स्त्रिया ङी वा भवति ॥ बहुगन्नी बहुगना । श्वन इति किं बहुश्वा बहुश्वे बहुश्वा । बहुश्वा बहुश्वा ॥ बहुश्वान ॥

३१४ अनाच्छादनाज्जाते पूर्वपदात् क्तादजातकृतमितप्रतिपन्नात् ।१।३।२४। अनाच्छादनाज्जातिवाचिन पूर्वपदात्परे य क्तान्त जातकृतमितप्रतिपन्नवर्जित शब्द तदन्ताद्रज्जुमादे स्त्रिया ङी भवति ॥ शङ्खभिन्नी पेशऊनी । अनाच्छादनादिति किं वस्त्रच्छन्ना । जातेरिति किं मासयाता । जातादिप्रतिषेध किं दन्तजाता दन्तकृता स्तनमिता गुणप्रतिपन्ना ॥

३१५ पाणिगृहीतीति पत्नी ।१।३।२५। स्त्रियां पाणिगृहीतीत्येवमकारा पत्नीवाचकशब्दा ङ्यन्ता निपात्यन्ते ॥ पाणिगृहीती करगृहीती पाण्यात्ती ॥

३१६ वाऽस्वाङ्गात् ।१।३।२६। अस्वाङ्गवाचिनो य क्तान्त तदन्ताद्रज्जुमादेरकाविशेषणात् स्त्रियां ङी वा भवति ॥ पलाण्डुभक्षिती पलाण्डुभक्षिता । अस्वाङ्गादिति किं शङ्खभिन्नी ॥

३१७ असहनञ्विद्यमानान्नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृ-

१ अत' इत्यनुवर्तनादकारान्तात् ङी भवतीत्यर्थ । अत इति किं शिशु बाला इत्यादिरजादि । अभिन्नरजस्का पुरुषणासम्प्रयुक्ता स्त्री कुमारी । प्राणिनो कालकृताव स्था वयआदिवय । तद्द्विविध वृद्धिमत् हानिमच्च । तत्र वृद्धिमदन्त्यम् । हानिमद त्यमिति ज्ञेयम् ॥

२ सह च नञ् च विद्यमान च सहनञ्विद्यमान यस्मिन् तत् तस्मात् । पूर्वपदविशेषणमिद । बहवोऽच्चो यस्य स बह्वच् । अन्त्यस्य समीप यतत इत्युपान्त्य संयोग उपान्त्यो यस्य स संयोगोपान्त्य बह्वच्च स संयोगोपान्त्य स न विद्यत यस्य तत् तथोक्त । पुन नासिकादीनां द्वन्द्व ट वा पश्चादनन द्वन्द्व ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठादबह्वच्सयोगोपान्त्यात् स्वाङ्गात् समासात्
।१।३।२७। सहनञ्विद्यमानवर्जितादस्वाङ्गवाचिनः परं यन्नासिकादि यच्चाबह्वच सयोगोपान्त्यान्यस्वाङ्गवाचि तदन्तादन्तात्समासात् स्त्रियां ङी वा भवति ॥ दीर्घनासिकी दीर्घनासिका । तलोदरी तलोदरा । बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा । समजङ्घी समजङ्घा । चारुदन्ती चारुदन्ता । लम्बकर्णी लम्बकर्णा । पटुशृङ्गी पटुशृङ्गा । नताङ्गी नताङ्गा । तनुगात्री तनुगात्रा । कलकण्ठी कलकण्ठा । अबह्वच् सयोगोपान्त्यात् स्वटी स्वटा शृङ्खिकी । स्निग्धकेशी स्निग्धकेशा । पृथुस्तनी पृथुस्तना रामा । बहुकेशी बहुकेशा रथ्या । दीर्घमुखी दीर्घमुखा प्रतिमा । असहनञ्विद्यमानादिति किं सहनासिका अनासिका विद्यमाननासिका । अबह्वच्सयोगोपान्त्यादिति किं पृथुजघना चारुगुल्फा । स्वाङ्गादिति किं बहुशोभा पुरी । बहुशोफा जरती । बहुकफा बहुज्ञाना कन्या । अत इति किं कल्याणपाणिः ॥

अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ॥
च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥

---

१ विकारो वातादिक्षोभजन्मा तत्स्वाङ्गं न भवति । न विद्यते विकारोऽस्यासावविकारः । अथवा विशेषेण द्रव्यस्यावस्थान्तरं करोतीति विकारः न विकारोऽविकारः । शोफादानां विकारत्वान्न ङी ॥ द्रवणं द्रवः न विद्यते द्रवोऽस्येत्यद्रवं । द्रवतीति वा द्रवं न द्रवमद्रवं तत्स्वाङ्गम् । द्रवरूपं कफादि तत्र ङी न भवति ॥ रूपादियोगो मूर्तिः । असर्वगतद्रव्यपरिणामो वा मूर्तिः तद्योगान्मूर्तं पुद्गलद्रव्यं तत्स्वाङ्गम् । तेनेह ङी न भवति बहुज्ञाना । ज्ञाने ह्यात्मधर्मो न मूर्तम् ॥ आयुरुच्छ्वासादयो दशेन्द्रियाणि प्राणाः ते येषां सन्ति ते प्राणिनः ते इह द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः प्राणिनस्तेषु तिष्ठतीति प्राणिस्थम् ॥ प्राणिस्थस्यैवावयवस्य स्वाङ्गत्वव्यपदेशात् बहुकेशी रथ्या इत्यत्र कथं ङी भवतीति चेत् अपरं लक्षणद्वयमुच्यते । प्राणिनश्च्युतं चलं अङ्गं तदविकारादिलक्षणयुक्तं स्वाङ्गं भवति तेन बहुकेशी रथ्या इत्यत्र ङी भवत्येव ॥ प्रतिमादिषु स्थितं च स्वाङ्गवाचि यदङ्गं तन्निभं तदविकारादिलक्षणसन्निभमङ्गं स्वाङ्गमुच्यते । तेनेह ङी भवति दीर्घमुखी प्रतिमा ॥ आदिशब्देन आलेख्यादिपरिग्रहः चित्रादिविलेखितपरिग्रह इत्यर्थः ॥

३१८ द्विगो ।१।३।३९। अदन्तात् द्विगोः स्त्रियां ङी भवति ॥ त्रिलोकी अष्टसहस्री ॥

३१९ न पत्यन्तस्य ।१।३।४०। पत्यन्तस्य स्त्रियां नो भवति ॥ नान्तत्वे नृदुगिदिति ङी । दृढपत्नी दृढपति ॥

३२० सपत्न्यादौ ।१।३।४१। सपत्न्यादि स्त्रियां साधुर्वेदितव्यः ॥ सपत्नी एकपत्न्यादि ॥

३२१ पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यावविधवागर्भिण्यो ।१।३।४२। अविधवायां पतिवत्नीति निपात्यते गर्भिण्यामन्तर्वत्नीति ॥

३२२ रोहिणरेवतान्नक्षत्रे ।१।३।४३। रोहिणरेवताभ्यां स्त्रियां ङी भवति नक्षत्रे वाच्ये ॥ रोहिणी रेवती । नक्षत्र इति किं । रोहिणा रेवता ॥

३२३ नीलात्प्राण्योपध्यो ।१।३।४४। नीलशब्दात् स्त्रियां ङी भवति प्राणिन्योषधौ चार्थे ॥ नीली गौ नील्योषधि । अन्यत्राट् । नीला मेघमाला ॥

३२४ आर्यक्षत्रियाद्वाऽऽन् ।१।३।४८। आर्यक्षत्रियशब्दाभ्यां स्त्रियामान्प्रत्ययो वा भवति ॥ नान्तत्वे ङी । पक्षे आट् । आर्याणी आर्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया ॥

३२५ धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः ।१।३।४९। धववाचिनो यो गाचत्सम्बन्धात् स्त्रियां वर्तमानाच्छब्दात् ङी भवति न ज्येष्ठादिभ्य ॥ गणकस्य भार्या गणकी क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियी । अज्येष्ठादिभ्य इति किं[२] ज्येष्ठस्य भार्या ज्येष्ठा । एव कनिष्ठा ॥

१ पतिरस्यातीति पतिवत्नी विवाहात्सभर्तृमती । उदरान्तरे गर्भोऽस्या अस्तीत्य त वत्नी गर्भिणी । एतौ मतुप्रत्ययान्तौ निपात्येते ॥ अन्यत्र पतिमती भूमि । अन्तरम स्यां शालायां वतने इति अन्तरवती शाला ॥

२ अयते गम्यते गुणैर्गुणवद्भिरिति वा आय । क्षतादपायात्त्रायत रक्षतीति क्षत्र क्षत्रस्यापत्य पुमान् क्षत्रिय । पुनर्द्वन्द्व । अधवयोगेऽय विधि । धवयोगे तु परत्वात् ङी आर्यी क्षत्रियी । आर्याणी स्वयमार्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । अत आर्यस्य भार्या क्षत्रियस्य भार्या इति वा नार्थ । स्वयमेवार्या स्वयमेव क्षत्रिया इत्यर्थ ॥

३२६ **पूतक्रतुवृषाकपिकुसितकुसीदादैच्** च ।१।३।५०। पूतक्रत्वादिभ्यो धवयोगात् स्त्रिया वर्तमानेभ्यो ङी भवति तेषामैच् चादेश ॥ च इत् आदेशत्वज्ञापनार्थं । आय् । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी । एवमग्नायी वृषाकपायी कुसितायी कुसीदायी ॥

३२७ **मनोर्वा** **ऐच्** ।१।३।५१। मनुशब्दाद्धवयोगात् स्त्रिया ङी वा भवति ऐचान्तादेश ॥ च इत् । मनायी मनावी मनु ॥

३२८ **मातुलाचार्योपाध्यायादान्** च ।१।३।५२। मातुलादिभ्यो धवयोगात् स्त्रिया ङी आन् च भवतो वा ॥ नान्तत्वे पुनर्ङी पक्षे आड् । मातुलस्य भार्या मातुली मातुलानी मातुला । एवम् आचार्यी आचार्यानी । क्षुभ्नादित्वान्न णत्व । आचार्या उपाध्यायी उपाध्यायानी उपाध्याया ॥

३२९ **वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान्** ।१।३।५३। वरुणादिभ्यो धवयोगे स्त्रिया नित्यमान् भवति ॥ ङी । वरुणस्य भार्या वरुणानी । एवमिन्द्राणी मृडानी भवानी शर्वाणी रुद्राणी ॥

३३० **हिमारण्यादुरौ** ।१।३।५७। उरौ महत्त्वर्थे वर्तमानाभ्या हिमारण्यशब्दाभ्या स्त्रियामान् भवति ॥ ङी । उरु हिम हिमानी । उर्वरण्यमरण्यानी ॥

३३१ **वेदक्तिनो** **ङी** ।१।३।५८। स्त्रियामिदन्ताद् ङी वा भवति न क्तिन ॥ दीर्घ । शक्ति शक्ती । यष्टि यष्टी । अङ्गुलि अङ्गुली । अक्तिन इति किं[1] कृति बुद्धि ॥

---

१ वा इदक्तिन ङी इति पदच्छेद । वा इति विकल्पार्थ । इदक्तिन इति न विद्यत क्तिन् यस्य स अक्तिन् इकारमात्र इत् इश्चासावक्तिन् च इदक्तिन् तस्मादिदक्तिन । क्तिन्प्रत्ययरहितेकारान्तात् स्त्रियो ङी वा भवतीत्यर्थ । इदिति किं धेनु । तत्र किं सेनानी स्त्री । क्तिन्निति नकार किं 'नाम्नि क्ति' इति क्तिप्रत्ययान्ताभिधेयार्थं क्तिमन्तात्प्रत्ययं च न ग्रहणम् ॥ शक्तिरिति स्थिते तस्मात् ङीप्रत्यय । शक्न शक्ती ॥ पूर्वा ङ प्रत्ययो व्यवहित इति ङीग्रहणम् ॥

३३२ गुणादुतोऽचोऽखरोः ।१।३।५९। अच परो य उत् तदन्ताद्गुणवाचिन स्त्रिया ङी या भवति न खरो ॥ यत्र । मृद्वी मृदु । पट्वी पटु । गुणादिति किं? आखुरियम् इषुरिय चिकीर्षुरियम् । अखरो रिति किं? खररियम् । अच इति किं? पाण्डुरिय बभ्रुरिय ॥

३३३ बह्वादे' ।१।३।६१। बह्वादिभ्य स्त्रिया ङी या भवति ॥ बह्वी बहु । पद्धती पद्धति । चण्डी चण्डा । कल्याणी कल्याणा ॥

३३४ क्नोऽसितपलितात् ।१।३।६३। असितपलिताभ्या वर्ण वाचिभ्या स्त्रिया ङी या भवति तकारस्य क्नादेशश्च ॥ असिक्नी अ सिता । पलिक्नी पलिता ॥

३३५ कालशबलसारङ्गपिशङ्गपिङ्गलकल्माषात् ।१।३।६४। कालादिभ्यो वर्णवाचिभ्य स्त्रिया नित्य ङी भवति ॥ काली शबली सारङ्गी पिशङ्गी पिङ्गली कल्माषी ॥

३३६ जातेरस्त्रीयेशूद्रात् ।१।१।६५। अदन्ताज्जातिवाचिन स्त्रियां

---

१ अगुरारिति उत इत्यस्य विशेषणम् । गुणमात्रवृत्ते शब्दस्य स्त्रीत्वव्यपदेशाभावात् गुणादित्यस्य गुणवति द्रव्ये वर्तमानाच्छब्दात् ङीप्रत्ययो ज्ञातव्य ॥ अत्र मृदु पटु इत्यादीनाम त्यस्योकारस्याच परत्व नास्ति कथ ङीप्रत्यय ? इति चेत् येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि आचार्याणां वचनप्रामाण्याद्भवतीत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयत इति मृदु इत्यत्र ऋकारात्परस्य दकारस्य व्यवधान कृत्वा उकारस्याच परत्व तस्मात् ङ ॥

२ अत्र आखुरिति जातिवाची । इषुरिति द्रव्यवाची । चिकीर्षुरिति क्रियावाची अतो ङी न भवति ॥ खररिति गववाची गर्वो गुण इति गुणवाचिन प्राप्ते निषेध ॥ पाण्डु बभ्रु इत्यत्र हल्द्वय व्यवधानेन उकारस्याच परत्व नास्तीति ङी न भवति । खनरस्य धर्षीरयति परेषा चित्तानीति खरु । अथवा खादति ग्रसते परमात्मकार्यमिति खरुरेव । चेतुमिच्छु चिकीषु चीञ् चयने ॥

३ य इत्यस्य यान्तमित्यर्थ । अत इत्यधिकारात्पारम्पर्यस्यापि यकारस्यातोपचार । यूका इति पूर्वास्मिन्नेव स्त्रीलिङ्ग । क्षत्रिया इति यान्तोऽयम् ॥ महाशूद्रीति समुदायात् ङी भवत्येव जातित्वाभावात्तस्यैवायं निषेध । धवयोगलक्षणो ङी भवत्येव शूद्रस्य भाया शूद्री इति ॥

ङी भवति स्त्रीलिङ्गे यान्त शूद्रशब्द च वर्जयित्वा ॥ कुक्कुटी तटी हरीतकी बिभीतकी आमलकी ॥ अस्त्रीयशूद्रादिति किं[1] यूका क्षत्रिया शूद्रा ॥ जातेरिति किं[1] धवला देवदत्ता जाता ॥

३३७ नुरितः ।१।३।७०। इदन्तान्मनुष्यजातिवाचिन स्त्रिया ङी भवति ॥ कुन्ती दाक्षी ॥

३३८ ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः ।१।३।७१। मनुष्यजातिवाचिन अप्राणिजातिवाचिनश्च स्त्रियामुदन्तादूद् भवति युशब्दान्त रज्ज्वादींश्च वर्जयित्वा ॥ कुरू इक्ष्वाकू अलाबू कर्कन्धू । अप्राणिन इति किम्[1] आखु । अयुरज्ज्वादिभ्य इति किम्[1] अध्वर्युरिय रज्जु हनु ॥

३३९ ऊरूत्तरपदादौपम्ये ।१।३।७२। ऊरूत्तरपदात् स्त्रियाम ऊद्भवति औपम्ये द्योत्ये ॥ रम्भास्तम्भोरू करिकरवृत्तोरू ॥

३४० सहसफसहितसहितलक्ष्मणवामादे ।१।३।७३। सहादिपूर्वादूरूत्तरपदात् स्त्रियां ऊद्भवति ॥ सहोरू सफोरू सहितोरू सहितोरू लक्ष्मणोरू वामोरू ॥

३४१ नारी सखी पङ्गुश्वश्रू[1] ।१।३।७५। एते स्त्रिया प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ नारी सखी पङ्गू श्वश्रू ॥

३४२ यूनस्तित् ।१।३।७६। युवन्शब्दात् स्त्रिया तिद्भवति ॥ त इत् । प्यत्प्रत्याहारार्थ । न इति नलुक् । पुन वेदकिनो ङीति ङी नै भवति । युवति ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययान्तसङ्ग्रह ॥

---

१ युश्च रज्ज्वादयश्च युरज्ज्वादय न युरज्ज्वादय अयुरज्ज्वादय । रज्ज्वादयस्तु प्रयोगगम्या ॥ नुरित " इत्यतो नुरित्यनुवर्तत । अप्राणिन इति व्याकरणशास्त्रे स्थावराणा प्राणित्व नास्ति त्रसानामेव ॥ २ सफशब्द सक्थ्यर्थ ।

३ युवन्शब्दात् नृदुगीति प्राप्तो तद्बाधनार्थ तिद्विधानात् गरुद्बाधिनो ।यचिर्गोधिन एवेति युत्तया पुनर्वेदकिनो ङीति ङी न भवति ॥

॥ अथ विभक्त्यर्थाः संगृह्यन्ते ॥

३४३ सुपोऽत्रयी विभक्तिः ।१।३।१८१। स्यादीनां त्रयी त्रयी विभक्तिर्भवति ॥

३४४ प्रथमादिः ।१।३।१८२ सा विभक्तिः प्रथमा द्वितीयेत्यादिसंज्ञा भवत्या सप्तम्याः ॥ कस्मिन्नर्थे प्रथमा ॥

३४५ योगे ।१।३।९३। योगे सम्बन्धे पदानां परस्परापेक्षालक्षणे गम्यमाने इतो वक्ष्यमाणं कार्यं भवति इति वेदितव्यम् । एवञ्चेमहा- निति प्रधानेऽर्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति । धर्मः धर्मौ धर्माः । मुखयति मुखयतः मुखयन्ति इत्यादिक्रियायोगो द्रष्टव्यः । आमन्त्रणेऽपि आमन्त्र्ये इति प्रथमैव । हे धर्म हे धर्मौ हे धर्माः । मा रक्ष । मां रक्षत । मा रक्षत । इत्यादिक्रियासम्बन्धो योज्यः ॥ कस्मिन्नर्थे द्वितीया ॥

३४६ हाधिक्समयानिकषोपर्युपर्यध्यधोऽधोऽन्तरान्तरेणतस्पर्यभिसर्वोभयैश्चाप्रधानेऽमौद्शस् ।१।३।१००। हादिभिस्तसन्तैश्च पर्यादिभिर्योगेऽप्रधाने अनभिहितेऽर्थे वर्तमानादमौद्-

---

१ विभज्यन्ते विभागीक्रियन्ते सङ्ख्याकर्मादयोऽर्था आभिरिति विभक्तयः । विभक्ती नामर्था विभक्त्यर्थाः । उच्चरितासु यत्तासु गुणप्रधानभावेनावस्थिताः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्या कर्मादिलक्षणाः पञ्च अर्थाः प्रतीयन्ते ॥ तत्र स्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणाः प्रकृत्यर्थाः । सङ्ख्याकर्मादिलक्षणा विभक्त्यर्थाः । उक्तं च— जातिर्व्यक्तिश्च लिङ्गं च प्रकृत्यर्थोऽभिधीयते ॥ सङ्ख्या च कारकं चैव प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ॥

२ योगे इत्यस्य सम्बन्धे इत्यर्थः । स च सम्बन्धो द्विविधः एकार्थता व्यपेक्षा च । तत्र एकपदे एकार्थता अन्यत्र व्यपेक्षा ॥ प्रक्रियायां वक्ष्यमाणं कार्यमित्यस्य योग इति सूत्रादग्रे क्रमसूत्रापेक्षया वक्ष्यमाणं कार्यमित्यर्थः ॥

३ अभिहितं क्रियया कथितं प्रधानम् । अभिहितत्वादेव कारकमतिरोहितमात्मानमादर्शयतीति प्राधान्यमनुभवति । अनभिहितं तु तिरोहितं न प्राधान्यमनुभवति ॥

शसो भवन्ति ॥ हा चैत्र वर्धते व्याधि । धिक् चैत्र विकृत । पर्वत ए-मया नदी वहति । ग्राम निकषा वन । स्वर्गमुपर्युपरि स्वर्गा । लोकमध्यधि जीवाद्यर्था । नरकभूमिमधोऽधो नरकभूमय । अति वृद्धन्तु कुरून् महद् बल । निषध नील चान्तरा विदेहा । धर्ममन्तरेण न वै सुख । ग्राम परितो वनानि । ग्राममभितो ग्रामा । ग्राम सर्वतो ग्रामा । सीता-मुभयत प्राग्विदेहा । चकारादनुक्तेऽपि "बुभुक्षित न प्रतिभाति कि-ञ्चित्" इत्यादि ॥

३४७ वीप्स्यलक्षणेत्थभवनेष्वभिना ।१।३।१०१। साक-ल्येन व्याप्तीच्छा वीप्सा तत्कर्म वीप्स्य । लक्ष्यते वस्तु येन तल्लक्षणम् । इत्थभावविषय इत्थभवनम् । एष्वप्रधानार्थेषु वर्तमानात् द्वितीया भवत्यभि-ना योगे ॥ वृक्षवृक्षमभि सिञ्चति । वृक्षवृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । मातर परि मातरमभि साधुश्चैत्र ॥

३४८ भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ।१।३।१०२। भागोऽस्या-स्तीति भागी तस्मिन् वीप्स्यादिषु चार्थेषु द्वितीया प्रतिपर्यनुभिर्योगे ॥ मा प्रति मा परि मामनु देवदत्त यत्तद्देय । वृक्षवृक्ष प्रति वृक्षवृक्ष परि वृक्षवृक्ष-मनु सिञ्चति । वृक्ष प्रति वृक्ष परि वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । मातर प्रति मातरमनु साधुश्चैत्र ॥

३४९ उत्कृष्टेऽनूपेन ।१।३।१०४। उत्कृष्टेऽधिकेऽप्रधानेऽर्थे व र्तमानात् द्वितीया भवति अनूपाभ्या योगे ॥ अनु समन्तभद्र तार्किका । उप शाकटायन वैयाकरणा ॥ कर्मणीति क्रियाविषये अप्रधाने द्वितीया

---

१ सूत्रे पयादीनां द्वन्द्व कृत्वा तथा कर्मधारयसमास । ततश्च तेषां तसन्तानामिति प्रतिपत्ति ।' ततो हादानां द्वन्द्व ॥ परार्थमप्रधान प्रधानमुपकार्यं यदर्थमन्यदुपादायते ततोऽन्यत्तस्योपकारक यत्तदर्थं तद्विशेषण तत्प्रधानम् । अप्रधानमिति किं प्रधान न भवति । हा तात, धिङ्मातरित्यादौ च तातादेराम न्त्रणया विवक्षा न हादेर्युक्तत्वेने-ति न भवति ॥ हा कृत देवदत्तस्य धिक्कृत देवदत्तस्येत्यत्र हादे कृते न्यग्भूतस्य न स्वय योग । कस्य तर्हीति चेत् तद्विशिष्टस्ये त्यमोपवृत्तौ ॥

भवति ॥ तच्च कर्म द्विविधं । निर्वर्त्यं गम्यं चेति । कार्यविकार्यप्रध्वस्यादिकं निर्वर्त्यं । प्राप्यप्रकाश्यज्ञेयादिकं गम्यं । घटं करोति । शरं लुनाति । दुरितं हन्ति । वनं दहति ॥ ग्रामं गच्छति । गृहं प्रकाशयति दीपः । अर्थं जानाति । शिष्यं प्रबोधयति इत्यादि ॥

३५० दिवः करणे वा ।१।३।१०६। दिवो धातोः करणेऽर्थाभिधाने वर्तमानात् द्वितीया वा भवति ॥ अक्षान् दीव्यति अक्षैर्दीव्यति ॥

३५१ पणोऽव्यवहारे ।१।३।११०। पणतेर्व्यवहरतेश्च कर्म कर्म वा

---

१ यन्निवर्त्यते प्रागसदवस्थं सत्प्रादुर्भाव्यते तन्निर्वर्त्यम् । यथा कुम्भं करोति, नगरं करोति । अत्र हि कुम्भादयः प्रागसन्तः प्रादुर्भाव्यन्ते । यद्यपि मृदादिरूपेण कुम्भादयः सन्ति तथापि न तेन रूपेण ते कुम्भादय उच्यन्ते ॥ अपि तु कैनचित्पर्यायेणैव । न तेन ते प्राक् सन्ति । स्वात्मनाऽसन्नेव निष्पाद्यते तत्कार्यं भवति ॥ यत्तदुत्तरमवस्थान्तरं नीयते तद्विकार्यमिति । तच्च द्विविधं उपमृद्यद्रूपमनुपमृद्यद्रूपं चेति । तत्रोपमृद्यद्रूपं यथा पलालं दहति । पतितं हन्ति । एतत्प्रध्वस्य भवतीत्युपमृद्यद्रूपं भवति ॥ अनुपमृद्यद्रूपं यथा काशात्कटं करोति शरं लुनाति । न हि यद्रूपमादाय काशेषु काशशब्दप्रवृत्तिस्तस्य कटावस्थायामभाव इत्यनुपमर्दः । तदेव विकार्यम् ॥

२ करण इति किं? गृहे दीव्यति । करणं साधकतमम् । ननु च कर्म च ।१।३।१०७। दीव्यतेर्यत्करणं तत्कर्म च करणं च भवति ॥ अक्षाणां देवनं अत्र कर्मत्वे परत्वात् करणतृतीयां बाधित्वा कर्मषष्ठी । देवना अक्षाः । अत्र करणेऽनट् । अक्षैर्देव्यते देवदत्तो गुरुदत्तेन । अत्र करणत्वात्तृतीया । इति चिन्तामणौ इति सूत्रेण तस्य करणस्य करणत्वं कर्मत्वं चाभ्यनुज्ञायते । तत्र कर्मत्वे द्वितीया करणत्वे तृतीया च भवति तत्किमनेनेति चेत्सत्यम् । यदीदं नारभ्येत तदा, अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयातृतीयाविध्योरन्यत्र सावकाशयोरुपनिपतितयोः परत्वात्करणलक्षणस्य तृतीयैव स्यात् न कर्मलक्षणा द्वितीया ॥ अतो द्वितीयाप्राप्त्यर्थमिदम् ॥

३ न विनिमेयद्यूतपणम् ।१।३।१०८। यद्विनिमेयं क्रेयविक्रेयं द्यूतपण्यं द्यूतजेयं तद्वा कर्म न भवति । कर्मकार्यं न करोतीत्यर्थः ॥ शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । क्रयविक्रयद्यूतपणं वा तद्विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । कर्मत्वाभावे षष्ठी । शतस्य दीव्यते । शतस्य द्यूतं । शतस्य देवितव्यम् । शतस्य सुदेवम् । शतस्य द्यूतो देवदत्तः । विनिमेयद्यूतपणमिति किं? देवान् दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ॥ शलाकां व्यवहरति विगणयति पातयतीत्यर्थः ॥ इति चिन्तामणौ ॥

भवति ॥ शत पणते । शतस्य पणते । शत व्यवहरति । शतस्य व्यवहरति ॥

३५२ स्मृत्यर्थदयीशां कर्म ।१।३।१११। स्मृत्यर्थानां धातूनां दयीश्योश्च यत्कर्म तद्वा कर्म भवति ॥ कर्मत्वे द्वितीया । अन्यत्र षष्ठी । धर्म स्मरति । धर्मस्य स्मरति । देव ध्यायति । देवस्य ध्यायति इत्यादि । धर्म दयते । धर्मस्य दयते । लोकमीष्टे लोकस्येष्टे ॥

३५३ कृञः प्रतियत्ने ।१।३।११२। प्रतियत्ने अर्थे कृञ कर्म कर्म वा भवति ॥ एधो दकमुपस्कुरुते । एधो दकस्योपस्कुरुते ॥

३५४ हिंसायां जासनाटक्राथपिपनिप्रघ्नाम् ।१।३।११४। हिंसाया वर्तमानानाम् एतेषा कर्म वा कर्म भवति ॥ चोरमुज्जासयति चोरस्योज्जासयति । चोरमुन्नाटयति चोरस्योन्नाटयति । चोरमुत्क्राथयति चोरस्योत्क्राथयति । चोर पिनष्टि चोरस्य पिनष्टि । चोर निहन्ति चोरस्य निहन्ति चोर प्रहन्ति चोरस्य प्रहन्ति । चोर निप्रहन्ति चोरस्य निप्रहन्ति ॥

३५५ आशिषि नाथ ।१।३।११५। नाथते कर्म वा कर्म भवति आशिषि गम्यमानायाम् ॥ धर्म नाथते धर्मस्य नाथते ॥ धर्मो मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थ ॥

---

१ धर्म दयत रक्षतीत्यर्थ । लोकमीष्टे लोकमुद्धरतीत्यर्थ ॥

२ सतोऽतिशयाधान प्रतियत्न । अथवा सतो गुणान्तराधानायापायपरिहाराय वा समीहा पुनःपुनर्यत्न स एव प्रतियत्न । प्रथम तावदयस्यात्मलाभाय यत्नो भवति । लब्धात्मनो यो यत्न स पुनर्यत्न ॥ कृञ इति किं? कृध् हिंसायामिति स्वादि । स तु प्रतियत्ने नास्तीत्यत एवास्योपस्कुरुते इति पद न भवति किंतु 'डुकृञ् करणे' इत्यस्यैव भवति । ततस्तस्यैव ग्रहण कर्तव्यम् । अन्यथा एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धस्येति कृणोतेर्हिंसार्थस्यैव ग्रहण स्यात् । प्रतियत्न इति किं कुम्भ करोति ॥

३ जस ताडने । जस हिंसायाम् । नट अवस्यन्दने । क्रथ हिंसायाम् । पिष् सञ्चूर्णने । हन हिंसागत्यो । बहुवचन सर्वभङ्गार्थम् ॥

३५६ शीङ्स्थासोऽधेराधार[1] ।१।३।१२१। अधिपूर्वाणां शी ङ् स्था आस् इत्येतेषां धातूनां आधारः कर्म भवति ॥ धर्ममधिशेते । धर्ममधितिष्ठति । धर्ममध्यास्ते ॥

३५७ वसोऽन्वुपाध्याङः ।१।३।१२३। अनूपाध्याङ्पूर्वस्य वस तेराधारः कर्म भवति ॥ धर्ममनुवसति । धर्ममुपवसति । धर्ममधिवसति । धर्ममावसति ॥

३५८ अभिनिविशश्च ।१।३।१२४। अभिनिपूर्वस्य विशेराधार कर्म भवति ॥ धर्ममभिनिविशते । चशब्दात् क्वचिन्न भवति । अ न्येऽभिनिविशते ॥

३५९ कालाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम् ।१।३।१२५। अकर्मकाणां धातूनां आधारः कालाध्वक्रियादेशरूपं कर्म वा भवति अकर्म च ॥ मासमास्ते । क्रोशं स्वपिति । गोदोहमास्ते । ग्रामं वसति ॥ पक्षे सप्तमी मासे आस्ते इत्यादि ॥

३६० कालाध्वनोर्व्याप्तौ[2] ।१।३।१२७। कालाध्वनोर्द्वितीया भवति व्याप्तौ नैरन्तर्ये गम्यमाने ॥ मासमध्यगीष्ट । क्रोशं गिरिः ॥ क्वचिन्नत्वे तृतीया ॥

३६१ टाभ्यामिस्सिद्धौ[3] ।१।३।१२७। कालाध्वनोरप्रधानयोर्वर्ते

---

१ वसतेरिति अदादयनदादरनदादरेव ग्रहणमिति वस् निवासे इत्यनदादेरेव ग्रहणम् वसि निवासे इत्यस्मात्कुतो न भवतीति चेत् अदादित्वान्न भवतीत्याह वसतेरिति प्रक्रि यायाम् ॥ अन्वादिसाहचर्यादुपेत्यस्य स्थानार्थस्यैव ग्रहणात् ग्राम उपवसति भोजननि वृत्तिं करोतीत्यत्र न भवति ॥

२ कालाध्वनोरिति किं? स्थाल्यां पचति । व्याप्ताविति किं? मासेऽधीते । मास स्याधीते । क्रोशे क्रोशस्य वा । अत्र व्याप्तेरिति षष्ठ्या सप्तम्या वा अयमपवाद । अव्याप्तौ सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । आधारविवक्षायां सप्तमी ॥

३ सिद्धिः क्रियाफलनिष्पत्तिः । ततश्च क्रियाव्याप्तावनाय विधिन द्रव्यगुणव्याप्ताविति क्रियाव्याप्तिरेवोपाहियते । सिद्धाविति किं? मासमधीतम् । अत्र व्याप्तिमात्रे ग म्यते न सिद्धिः । पूर्वेण द्वितीयाप्राप्तौ तद्बाधनार्थं योग । क्रोशेन सूत्रपाठमाम्नत । म्ना अभ्यासे इति धातु ॥

मानात् टाभ्याभिसो भवन्ति सिद्धो क्रियानिष्पत्तौ गम्यमानायाम् ॥ मासेन व्याकरणमध्यगीष्ट । क्रोशेन सूत्रपाठमामनत् ॥ हेतुकर्तृ इत्यादिना हेत्वादिष्वप्रधानेषु वर्तमानात्तृतीया भवति । कारण हेतु तत्र धर्मेण सुख विद्यया यश ॥ स्वतन्त्र कर्ता तत्र चैत्रेण क्रियते कट । आत्मना स्त्रीयते ॥ साधकतम करण तत्र देवदत्त परशुना छिनत्ति । आत्मा ज्ञानेन परिच्छिनत्ति ॥ अर्थविशेषचिह्नमित्थभूतलक्षण श्वेतच्छत्रेण राजानमद्राक्षीत् । ज्ञानेनात्मा लक्ष्यते ॥

३६२ सहार्थेन ।१।३।१२९। सहार्थेन युक्तात् तृतीया भवति ॥ पुत्रेण सहागत । पुत्रेण सह स्थूल । पुत्रेण सार्धं । पुत्रेण साक । पुत्रेण सम । पुत्रेण सत्रा । पुत्रेणामा भुङ्क्ते ॥

३६३ यद्भेदैस्तद्वदाख्या ।१।३।१३०। यस्य भेदै प्रकारैस्तद्वतोऽर्थस्याख्या सज्ञा भवति तस्मिन् प्रकारवत्यप्रधाने अर्थे वर्तमानात्तृतीया भवति ॥ अक्ष्णा काण । जात्या क्षत्रिय ॥

३६४ प्रसितावबद्धोत्सुकैः ।१।३।१३२। प्रसितादिभिर्युक्ते आधारे वर्तमानात् तृतीया वा भवति ॥ पक्षे सप्तमी । केशै प्रसित केशेषु प्रसित । केशैरवबद्ध केशेष्ववबद्ध । धर्मेणोत्सुक धर्मे उत्सुक । तत्रासक्त इत्यर्थ ॥ कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ॥ ङेभ्याम्यसिनि सम्प्रदाने अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् ङेभ्याभ्यसो भवन्ति ॥ वृक्षाय जल ददाति । साधुभ्यो दान वितरति । राज्ञे दण्ड वितरति छात्राय । चपेटा ददाति । मातापितृभ्या कशिपू प्रयच्छते । मृगेभ्य तोय वितरति ॥

३६५ स्थानिवुणः ।१।३।१३६। यस्याप्रयुक्तस्यार्थे प्रतीयते स स्थानी । तस्य वुणन्तस्य कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ एधेभ्यो व्रजति । एधानाहारको व्रजतीत्यर्थ ॥

---

१ य करोति स कर्ता । क्रियासिध्दौ स्वतन्त्रमगुणभूत परैरप्रयोज्य कारकमित्यर्थ । यद्व्यापार धातुराह तत्कारक वा कर्ता । आत्मा ज्ञानेन परिच्छिनत्ति । अत सातत्यगमने भवति सतत गच्छति जानातीत्यात्मा ॥

३६६ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपो न च कर्म ।१।३। १३७। क्रोधाद्यर्थधातुभिर्युक्ते यं प्रति कोपो भवति तस्मिन्नप्रधाने अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी भवति । तद्विषयं कर्म न भवति च ॥ देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय कुप्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देवदत्ताय अपचिकीर्षति । देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ॥ न च कर्मेति किं? देवदत्ताय कुप्यते ॥

३६७ क्रुद्द्रुहा नोपसर्गात् ।१।३।१३८। उपसर्गात्पराभ्यां क्रुद्द्रुहाभ्यां युक्ताच्चतुर्थी न भवति ॥ चैत्रमभिक्रुध्यति । चैत्रमभिद्रुह्यति ॥

३६८ स्पृहेर्वा ।१।३।१३९। स्पृहेर्धातोः कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी वा भवति ॥ धर्माय स्पृहयति । धर्मं स्पृहयति ॥

३६९ मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा ।१।३।१४०। यस्माद् यत्राऽन्यस्य ज्ञायते तस्मिन् मन्यते कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी वा भवति न काकादे ॥ तृणाय मन्यते भोगान् । तृणं मन्यते भोगान् । अकाकादिष्विति किं? काकं मन्यते याचकं ॥

३७० भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थैर्हितैराशिषि ।१।३ ।१४१। भद्राद्यर्थैर्हितशब्देन युक्ते अप्रधाने अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वा

१ अमर्षः क्रुध् । अपचिकीर्षा द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । एतदर्थैर्धातुभिर्योगे । यं प्रतीति किं? मनसा क्रुध्यति । मनसा द्रुह्यति ॥ नो चेत् यं प्रतीत्यकृत्वा कोपे इति सप्तम्या निर्दिश्येत ॥ तत्र क्रुधि साक्षात्कोपविषयः । द्रुहादयः परंपरया । तदर्थानां कोपकार्यतया कोपविषयत्वादिति ॥ कोपविषयैरेतैर्योग इति शब्दप्रतिपत्तौ तादृक् मनसेत्यत्रापि स्यात् । यं प्रतीति सति न स्यात् । मनः प्रति कोपाभावात् यस्मिन् कोप इति तदर्थः । न च कर्मयुक्ते किं प्रतिग्रहणेनेति चेत् कर्तर्यपि स्यात् ॥ कोप इति किं? धनिनो द्रुह्यति धनेच्छया । भार्यामीर्ष्यति कार्येण । देवदत्तमसूयति लिप्सया । कर्मप्रतिषेधो भावादौ लायथः । देवदत्तायासूयते । असु मानस उपतापे ॥

२ स्पृहयतेर्धातोर्यदाप्यं प्राप्तं कर्म तस्मिन्निति । स्पृहेरिति षष्ठ्या यदहितमप्याप्ये इत्यपेक्ष्यते । अन्यथा योगे इत्येतदभिसम्बन्धे प्रक्रमाभेदेन तृतीया निर्दिश्येत यथा 'क्रुद्द्रुहा नोपसर्गात्' इति । आप्ये इति किं पुष्पेभ्यः स्पृहयति मनसा । स्पृह ईप्सायाम् ॥

भवति आशिषि प्रयुज्यमानायाम् ॥ पक्षे षष्ठी । धर्माय भद्रमस्तु धर्मस्य वा । धर्माय शुभमस्तु धर्मस्य वा । चैत्रायायुर्भूयात् चैत्रस्य वा । चैत्राय जीवित भूयात् चैत्रस्य वा । धर्माय क्षेम भूयात् धर्मस्य वा । धर्माय कुशल भूयात् धर्मस्य वा । सङ्घाय सुखमस्तु सङ्घस्य वा । सङ्घाय शर्मास्तु सङ्घस्य वा । चैत्रायार्थो जायतां चैत्रस्य वा । चैत्राय फल सम्पद्यता चैत्रस्य वा । चैत्राय हितमस्तु चैत्रस्य वा । चैत्राय पथ्य भूयात् चैत्रस्य वा ।

३७१ शक्तार्थवषणम[1]स्वस्तिस्वाहास्वधाहितैः ।१।२।१४२। शक्तार्थैर्वषडादिभिश्च युक्तेऽप्रधानार्थे वर्तमानाचतुर्थी नित्य भवति ॥ चैत्राय शक्तो मैत्र । मल्लाय प्रभवति मल्ल । पुरुषायाल युवति । अग्नये वषट् । अर्हते नम । धर्माय स्वस्ति । इन्द्राय स्वाहा । गुरुभ्यस्स्वधा । सर्वस्मै हित ॥

३७२ रुचिक्लृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ।१।२।१४३। रुच्यर्थैर्धातुभिर्युक्ते प्रेये क्लृप्यर्थैर्विकारे धारिणा चोत्तमर्णे वर्तमानाचतुर्थी भवति ॥ साधवे रोचते धर्म । सुहृदे स्वदते तत्त्व । श्लेष्मणे कल्पते दधि । बन्धाय जायते राग । चैत्राय शत धारयते मैत्र ॥

३७३ उत्पातेन ज्ञाप्ये ।१।२।१४७। उत्पातेन ज्ञाप्ये वर्तमानाचतुर्थी भवति ॥

॥ श्लोक ॥ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ॥
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ १ ॥

---

१ नमश्शब्दोऽव्ययानव्ययश्च । तत्र वषडादिभि साहचर्यादनव्ययस्य । तद्योग चतुर्थी भवति । नम सिध्देभ्य । तैन साहचर्यादनव्ययस्य । तद्योगे द्वितीया । सिध्द नम ॥

२ प्रेय इति किं देवदत्ताय रोचते मोदको माधुर्येण । अत्र माधुर्ये न प्रेयस्तम मतो न स्यात् । सर्वदासेनप्रोचते इत्यत्र प्रतिभातीति दीप्त्यर्थमात्र भवति । दीप्ति अभि प्रीत्यां दीप्तौ च वर्तते । तत्र न स्यात् ॥ ऋण उत्तम उत्तमर्ण धनिक इत्यर्थ ॥

३६६ क्रुद्द्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपो न च कर्म ।१।३। १३७। क्रोधाद्यर्थधातुभिर्युक्ते यं प्रति कोपो भवति तस्मिन्नप्रधाने अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी भवति । तद्विषयं कर्म न भवति च ॥ देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय कुप्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देवदत्ताय अपचिकीर्षति । देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ॥ न च कर्मेति किं[1] देवदत्ताय कुप्यते ॥

३६७ क्रुद्द्रुहा नोपसर्गात् ।१।३।१३८। उपसर्गात्पराभ्यां क्रुद्द्रुहाभ्यां युक्ताच्चतुर्थी न भवति ॥ चैत्रमभिक्रुध्यति । चैत्रमभिद्रुह्यति ॥

३६८ स्पृहेर्वा ।१।३।१३९। स्पृहेर्धातोः कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी वा भवति ॥ धर्माय स्पृहयति । धर्मं स्पृहयति ॥

३६९ मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा ।१।३।१४०। यस्मात् अवज्ञाऽन्यस्य ज्ञायते तस्मिन् मन्यते कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी वा भवति न काकादेः ॥ तृणाय मन्यते भोगान् । तृणं मन्यते भोगान् । अकाकादिष्विति किं[2] काकं मन्यते याचकं ॥

३७० भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थैर्हितैराशिषि ।१।३ ।१४१। भद्राद्यर्थैर्हितशब्देन युक्ते अप्रधाने अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वा

---

१ अमर्ष क्रुधः । अपचिकीर्षा द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । एतदर्थधातुभिर्योगे । यं प्रतीति किं[2] मनसा क्रुध्यति । मनसा द्रुह्यति ॥ नो चेत् यं प्रतीत्यकृत्वा कोप इति सप्तम्या निर्दिश्यत ॥ तत्र क्रुधि साक्षात्कोपविषय । द्रुहादय परंपरया । तदर्थानां कोपकार्यतया कोपविषयत्वादिति ॥ कोपविषयैरेतर्योगे इति शक्य प्रतिपत्तुं तर्हि मनसस्तत्रापि स्यात् । यं प्रतीति सति न स्यात् । मन प्रति कोपाभावात् यस्मिन्कोप इति तदर्थश्च । न च कर्मेत्युक्ते किं प्रतिग्रहणेनेति चेत् कतयपि स्यात् ॥ कोप इति किं[2] धनिनो द्रुह्यति धनेच्छया भार्यामीर्ष्यति वार्येण । देवदत्तमसूयति ... प्सया । एषप्रतिषेधो भावादौ ... । देवदत्तायासूयते । असु मानस उपतापे ॥

२ स्पृहयतेर्धातोर्यदाप्य प्राप्य कर्म तस्मिन्निति । स्पृहेरिति षष्ठ्या ... यत्वाद्धितमप्याप्ये इत्यपेक्ष्यते । अन्यथा योगे इत्येतदभिसम्बन्धे प्रथमाभवन तृतीया निर्दिश्यत यथा 'क्रुद्द्रुहा नोपसर्गात्' इति । आप्ये इति किं पुष्पेभ्य स्पृहयति मनसा । स्पृह ईप्सायाम् ॥

भवति आशिषि प्रयुज्यमानायाम् ॥ पक्षे षष्ठी । धर्माय भद्रमस्तु धर्मस्य वा । धर्माय शुभमस्तु धर्मस्य वा । चैत्रायायुर्भूयात् चैत्रस्य वा । चैत्राय जीवितं भूयात् चैत्रस्य वा । धर्माय क्षेमं भूयात् धर्मस्य वा । धर्माय कुशलं भूयात् धर्मस्य वा । सङ्घाय सुखमस्तु सङ्घस्य वा । सङ्घाय शर्मास्तु सङ्घस्य वा । चैत्रायार्थो जायतां चैत्रस्य वा । चैत्राय फलं सम्पद्यतां चैत्रस्य वा । चैत्राय हितमस्तु चैत्रस्य वा । चैत्राय पथ्यं भूयात् चैत्रस्य वा ।

३७१ शक्तार्थवषण्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाभिः ।१।३।१४२। शक्तार्थैर्वषडादिभिश्च युक्तेऽप्रधानार्थे वर्तमानाच्चतुर्थी नित्यं भवति ॥ चैत्राय शक्तो मैत्रः । मल्लाय प्रभवति मल्लः । पुरुषायालं युवतिः । अग्नये वषट् । अर्हते नमः । धर्माय स्वस्ति । इन्द्राय स्वाहा । गुरुभ्यस्स्वधा । सर्वस्मै हितं ॥

३७२ रुचिक्लृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ।१।३।१४३। रुच्यर्थैर्धातुभिर्युक्ते प्रेये क्लृप्यर्थैर्विकारे धारिणा चोत्तमर्णे वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ साधवे रोचते धर्मः । सुहृदे स्वदते तत्त्वं । श्लेष्मणे कल्पते दधि । बन्धाय जायते रागः । चैत्राय शतं धारयते मैत्रः ॥

३७३ उत्पातेन ज्ञाप्ये ।१।३।१४७। उत्पातेन ज्ञाप्ये वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥

॥ श्लोक ॥ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ॥
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ १ ॥

---

१ नमश्शब्दोऽव्ययमनव्ययश्च । तत्र वषडादिभिः साहचर्यादव्ययस्य । तद्योगे चतुर्थी भवति । नमः सिद्धेभ्यः । नमनं साहचर्यादनव्ययस्य । तद्योगे द्वितीया । सिद्धं नम ॥

२ प्रेय इति किं? देवदत्ताय रोचते मोदको माधुर्येण । अत्र माधुर्यं न प्रीयमाणः मतो न स्यात् । सर्वथामेत्तरोचते इत्यत्र प्रतिभातीति दीप्त्यर्थत्वाम भवति । इति अभिप्रीयां दीर्घा च वर्तते । तत्र न स्यात् ॥ ऋणे उत्तमः उत्तमर्णः धनिक इत्यर्थः ॥

३७४ श्लाघह्नुङ्स्थाशपा प्रयोज्ये ।१।३।१४८। श्लाघादिभिर्युक्ते प्रयोज्ये वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ देवदत्ताय श्लाघते । स्वगुणादिकं धर्मं विज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ चैत्राय ह्नुते । नास्ति न जाने न मया दृष्टमिति तस्य ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ छात्रेभ्यस्तिष्ठते कन्या स्वाभिप्रायं ज्ञापयतीत्यर्थः । मैत्राय शपते पित्राद्यस्पर्शनादिना शपथं करोतीत्यर्थः ॥

३७५ गल्ह्यादिभिर्बहुलम् ।१।३।१४९। गल्ह्यादिभिर्धातुभिर्युक्ते अप्रधानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी बहुलं यथासम्भवं भवति ॥ पापाय गल्हते । युद्धाय सन्नह्यते । चैत्राय कथयति । क्वचिन्न भवति मनसा निगल्हते । क्वचिद्विकल्पः चैत्राय धर्मं ब्रूते चैत्रं वा । शास्त्रे प्रणमति शास्तारं वा ॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ॥
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

३७६ यदर्थम् १।३।१५०। यत्प्रयोजनं किञ्चिद्विवक्ष्यते तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी भवति । रथाय दारु । रन्धनाय स्थाली ॥ कस्मिन्नर्थे पञ्चमी ॥

३७७ ङसिभ्याम्भ्यसस्तोकाल्पकतिपयकृच्छ्रादसत्त्वे ।१।३।१५२। असत्त्वे अद्रव्ये वर्तमानेभ्यः स्तोकादिभ्यः ङसिभ्याम्भ्यसो भवन्ति वा ॥ पक्षे करणत्वात् तृतीया । स्तोकान्मुक्तः स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः अल्पेन मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः कतिपयेन मुक्तः । कृच्छ्रात्पठति कृच्छ्रेण पठति । असत्त्व इति किं? । स्तोकेन विषेण हतः ॥

३७८ आराद्दर्थैः ।१।३।१५३। दूरार्थैःसमीपार्थैश्च युक्तात्पञ्चमी वा भवति ॥ पक्षे षष्ठी । ग्रामाद्दूरं ग्रामस्य दूरं । ग्रामाद्विप्रकृष्टं ग्रामस्य वा । ग्रामादन्तिकं ग्रामस्य वा । ग्रामात्समीपं ग्रामस्य वा ॥

३७९ हेतौ गुणेऽस्त्रियाम् ।१।३।१५४। अस्त्रीलिङ्गे हेतौ गुणे द्रव्याश्रये धर्मे वर्तमानात्पञ्चमी वा भवति ॥ रत्नत्रयान्मोक्ष रत्नत्रयेण वा भवति ॥ अज्ञानाद्बन्ध अज्ञानेन वा। अस्त्रियामिति किं? बुध्या व्यवहरति ॥

३८० ऋणे ।१।३।१५५। हेतौ[2] ऋणे वर्तमानात्पञ्चमी नित्य भवति ॥ शताद्बद्ध सहस्राद्बद्ध ॥ अपादाने अपायेऽवधाविति पञ्चमी । ग्रामादपैति वृक्षादवतरति धर्माद्पैति । पापाद्बिभेति साधु । कुसूलात्पचति । ततो गृहीत्वा पचतीत्यर्थ ॥

३८१ आख्यातर्युपयोगे ।१।३।१५७। उपयोगो नियमपूर्वक विद्याग्रहण तस्मिन् गम्यमाने आख्यातर्यप्रधानेऽर्थे वर्तमानात्पञ्चमी भवति॥ उपाध्यायादधीते । आचार्याच्छृणोति ॥

३८२ आङा ।१।३।१५८। आङा युक्तात्पञ्चमी भवति अवधौ ॥ आ ग्रामात् गच्छति । आ सूत्रमच्चो यशो गत समन्तभद्रस्य ॥

३८३ वर्ज्येऽपपरिणा ।१३।१५९। अपपरिभ्या युक्ताद्वर्ज्येऽर्थे वर्तमानात्पञ्चमी भवति ॥ अपग्रामाद्वृष्टि परिग्रामाद्वृष्टि ॥

३८४ प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।१।३।१६०। प्रतिना युक्तात्पञ्चमी भवति प्रतिनिधौ प्रतिदाने च गम्यमाने ॥ वासुदेवात्प्रति प्रद्युम्न । तिलेभ्य प्रति माषानाददाति ।

---

१ अस्त्यत्राग्निर्धूमात् । नास्त्यत्र घटोऽनुपलब्धे । इत्यादौ नाग्न्यादेर्धूमादि हेतु । कस्य तर्हि? तज्ज्ञानस्य । तत्र प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादिवद्भवति । इह हेतु हिनोति गच्छति कार्यं कारणत्वेन, ज्ञाप्य ज्ञापकत्वेन इति । फलसाधनयोग्य पदार्थ इति वा । हेताविति किं? जाड्यस्यैतद्रूप । गुण इति किं? धनेन कुलम् ॥

२ हेताविति किं? शतेन बद्ध । अत्र शत ऋण बन्धकत्वेन विवक्षित कर्तृ । अत कर्तृकरणेत्यादिना तृतीया एव भवति ॥

३ कुसूलेऽन्तगृह तस्मात्तण्डुलान् गृहीत्वा पचतीत्यर्थ ॥

४ आ पाटलीपुत्रात् वृष्टो देव इत्यत्र नापाय इति तत्र कथ पञ्चमी? इति चेत् अत्र अवधौ पञ्चमी नापाये । पाटलीपुत्रमवधीकृत्य तद्व्याप्य वृष्ट इत्यर्थ ॥

५ वर्ज्य इति किं? अपशब्दो देवदत्तस्य । अपग्रामाद्वृष्टतीत्यस्य ग्रामं वर्जयित्वा वृष्टनीत्यर्थ ।

३८५ **स्थानिष्यकर्माधारे** ।१।३।१६१। स्थानिप्यान्तस्य कर्म ण्याधारे च वर्तमानात्पञ्चमी भवति ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥

३८६ **दिक्छब्दान्यार्थाराद्बहिरितरैः** ।१।३।१६२। दिक्छब्दैरन्यार्थैराराद्बहिरितरैश्च युक्तात्पञ्चमी भवति ॥ ग्रामात्पूर्वः । ग्रामादपरः । ग्रामाद्दक्षिणः । ग्रामादुत्तरः । प्रासात्पूर्वः । बाल्यात्परः । चैत्रादन्यः । चैत्राद्भिन्नः । ग्रामादारात् । ग्रामाद्बहिः । चैत्रादितरः ॥ कस्मिन्नर्थे षष्ठी । ङसोसामिति योगे अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् षष्ठी भवति ॥ राज्ञः पुत्रः । राज्ञः पुरुषः । चैत्रस्य पुत्रः । अपवादनिर्मुक्तोऽस्य विषयः ॥

३८७ **स्तात्ता** ।१।३।१६४। स्तात्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तैर्युक्तात् षष्ठी भवति ॥ ग्रामस्य परस्तात् । ग्रामस्य दक्षिणतः । ग्रामस्याधस्तात् । ग्रामस्य पश्चात् । ग्रामस्य पुरः । ग्रामस्य पुरस्तात् । ग्रामस्योपरि । ग्रामस्योपरिष्टात् ॥

३८८ **करणे ज्ञोऽज्ञाने** ।१।३।१६५। अज्ञानार्थस्य जानातेः करणेऽर्थे वर्तमानात् षष्ठी भवति ॥ धर्मस्य जानीते धर्मेण वर्तत इत्यर्थः ॥

३८९ **कृत्कामुकस्यायुणकयकणगात्वीत्ययस्यैष्यदृणेन कर्मकर्त्रोः** ।१।३।१६६। कृदन्तस्य कामुकशब्दस्य च कर्मणि कर्तरि चाप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् षष्ठी भवति न वुणादेः ॥ धर्मस्य प्रणेता

१ अर्थ [illegible] स्थानी । [illegible] कर्म [illegible] कर्माधारम् ॥

२ [illegible] दिक्शब्दा । [illegible] ॥ [illegible] दिशा [illegible] ॥ [illegible] अस्मिन् [illegible] पञ्चमी [illegible]

भूभृता भेत्ता । भगवतो देशना । गुरोरासिका । वियाया कामुकः ॥ न वुणादेरिति किं' । वुण् प्रधानाहारको व्रजति धर्मं कुर्वन् । क्तादारभ्य आ उकण क्तण् । धर्मं कृतो देवदत्तेन । धर्मं कृतवान् देवदत्त । धर्मं यजमान । तर्कमर्धयिन् । धर्मं वदिता । धर्ममभिलाषुक ॥ खार्थे सुकरो धर्मो भवता । सुनान शास्त्र भवता । अव्यय धर्मं ज्ञात्वा । धर्मं कर्तुं ॥ णिन्यन्नि ग्रामङ्गमी ॥ ऋणेन् शत धारी ॥

३९० क्तस्य सदाधारे ।१।३।१६७। वर्तमाने आधारेऽपि विहितो य क्त तदन्तस्य कर्मणि कर्तरि च वर्तमानात् षष्ठी भवति ॥ राज्ञा मत । सक्तूना पीन । गुरूणामासित ॥ कस्मिन्नत्थे सप्तमी ॥

३९१ क्तेनो ङ्योस्सुप् ।१।३।१७१। क्तेनन्तस्य कर्मण्यप्रधाने वर्तमानात् ङ्योस्सुपो भवन्ति ॥ धर्मे कृती । प्रवचनेऽधीती ॥

३९२ हेतौ कर्मणा ।१।३।१७२। कर्मणा युक्ते हेतौ वर्तमानात् सप्तमी भवति ॥ मोक्षे धर्ममाराधयति । ज्ञाने प्रवचनमधीते ॥

चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
वालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्क(सीम) लको हत ॥

३९३ स्वेशेऽधिना ।१।३।१७४। अधिना युक्तात् स्वे ईश्वरे च वर्तमानात् सप्तमी भवति ॥ अधिमगधेषु श्रेणिक अधिश्रेणिके मगधा । आधारे इति अप्रधाने अधिकरणे वर्तमानात् सप्तमी भवति । धर्मे आस्ते । गृहे शेते स्थाल्या पचत्योदन ॥

३९४ सुजर्थैः काले वा ।१।३।१७७। सुजर्थैर्युक्ते काले आधारे

---

१ क्तप्रत्यया ताद्विहित इन् क्तेन् तस्य । य इन्प्रत्य क्ताताद्विहितस्तदन्तस्य ॥

२ हेताविति किं' देवदत्तस्य कट करोति । कर्मणति किं' अन्नेन वसति । विद्यया वसति । तृतीयाऽपवादो योग । सीमल्को नाम वृषल । अत्र निमित्तस्य क्रिया प्रति विषयभावविवक्षायां आधार इत्येव सिद्धे हेतुविवक्षाया तृतीया प्राप्तातीति तद्बाधको योग

३ सुज्प्रत्ययस्याथा येषां ते सुजर्थास्तैर्युक्ते इत्यर्थ । बहुर्त्वाद्विरयमिति बहुवचनात् विज्ञायते तत्र बहुत्वाप्रपत्ते । एतदथमव बहुवचनम् । सुजर्थारति किं' अहनि भुङ्क्ते बहुर्मीद्वांग्रयण किं' अप्रयोगे गम्यमानेऽर्थे माभूत् । मासे पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । मासस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ॥

वर्त्तमानात् सप्तमी वा भवति । द्विरह्नि भुङ्क्ते । द्विरह्नो भुङ्क्ते ॥

३९५ **स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च** ।१।३।१७९। स्वाम्यादिभिर्युक्तात् सप्तमी वा भवति ॥ पक्षे षष्ठी । गोषु स्वामी । गोष्वीश्वर गोष्वधिपति । गोषु दायाद । गोषु साक्षी । गोषु प्रतिभू । गोषु प्रसूत । गवा स्वामीत्यादि ॥

३९६ **यद्भावो भावलक्षणम्** ।१।३।१८०। भाव क्रिया यस्य भावो भावान्तरस्य लक्षण ज्ञापक भवति तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् सप्तमी भवति ॥ गोषु दुह्यमानासु गत । दुग्धास्वागत ॥

३९७ **षष्ठी चानादरे** ।१।३।१८३। यस्य भावो भावान्तरस्य लक्षण तस्मात् सप्तमी षष्ठी च भवतोऽनादरे गम्यमाने ॥ रुदति लोके प्राव्राजीत् । रुदतो लोकस्य प्राव्राजीत् ॥

३९८ **कारकमध्येऽध्वकाले पञ्चमी च** ।१।३।१८६। द्वयो कारकयोर्मध्ये अध्वनि काले च वर्तमानात् सप्तमी पञ्चमी च भवत ॥ बाणोऽय क्रोशे लक्ष्य विध्यति । बाणोऽय क्रोशाल्लक्ष्य विध्यति । मुनिरय त्र्यहे भोक्ता मुनिरय त्र्यहाद् भोक्ता ॥

---

१ दायमादत्ते इति दायाद । अथवा दायति भुङ्क्ते इति दायाद । चकारेण वाऽनुकृष्यते । स्वामीश्वराधिपतीति पर्यायग्रहणात् पर्यायान्तरयोगे न भवति । आदौ षष्ठीसिद्धैव सप्तमी तु नास्ति क्रियाप्रतीत्यभावादनधिकरणत्वादिति पक्षे सप्तम्यर्थं वचनम् ॥

२ ज्ञापक प्रसिद्ध लक्षण अप्रसिद्ध लक्ष्य लक्षयति । अत्र गवा दोहेन भावेन कालत प्रसिद्धेन अप्रसिद्ध देवदत्तादेर्गमन लक्ष्यत ॥

३ चकार सप्तमीसमुच्चयार्थ । असति चकारे षष्ठ्या सप्तम्यपवादकतया बाध्येत ॥ मण्डूकप्लुत्या यद्भावो भावलक्षणमित्यनुवर्तते । क्रोशति बन्धुवर्गे मोशतो बन्धुवर्गस्य प्राव्राजीत् ॥ क्रोशतोऽनादृत्य प्राव्राजीदित्यर्थ ॥

४ क्रियानिर्वर्तक कारक । कारक च कारक च कारके तयोर्मध्य कारकमध्य तस्मिन् द्वयो कारकयोर्मध्ये योऽध्वा कालश्च तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थ । चकार पञ्चमीसप्तम्यो समुच्चयार्थ । इह कर्तृकर्मणो कर्माधिकरणयो कर्मापादानयोर्मध्येऽध्वा कालश्चेत्यादि । मुनिरय त्र्यहे भोक्तेत्यत्र भुजिक्रियाकर्तृशक्त्योर्मध्ये त्र्यह काल । सम्प्रदानमपादानकरणाधिकरण तथा ॥ भाव कर्म च कर्ता च सप्तधा विद्धि कारकम् ॥

३९९ चेष्टागत्याप्येऽनाक्रान्ते द्वितीयाचतुर्थ्यौ ।१।३।१८७। चेष्टारूपाया गतेराप्ये कर्मणि वर्तमानात् द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत नाक्रान्ते ॥ ग्राम गच्छति ग्रामाय गच्छति । अनाक्रान्त इति किं? स्त्रियं गच्छति आक्रम्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । चेष्टागत्याप्य इति किं? । ग्राम मनसा प्रपद्यते ॥

४०० तुल्यार्थैस्तृतीया ।१।३।१८८। तुल्यार्थैर्युक्तात्तृतीया भवति ॥ मात्रा तुल्य । पित्रा समान ॥

४०१ षष्ठी ।१।३।१८९। तुल्यार्थैर्युक्तात् षष्ठी भवति ॥ मातुस्तुल्य । पितुस्समान ॥

४०२ द्वितीया चैनेनानञ्चेः ।१।३।१९०। एनप्रत्ययान्तेन युक्तात् द्वितीया षष्ठी वा भवत नाञ्चे ॥ ग्राम पूर्वेण । ग्रामस्य पूर्वेण । अनञ्चेरिति किं? प्राग्ग्रामात् ॥

४०३ पञ्चमी चर्ते ।१।३।१९१। ऋतेयुक्तात् द्वितीयापञ्चम्यौ भवत ॥ ऋते धर्म कुतस्सुखम् । ऋते धर्माद्वा ॥

४०४ पृथग्नाना तृतीया च ।१।३।१९२। पृथग्नानायुक्तात् तृतीया-

---

१ चतुर्थी चेयुक्त्वा पक्षे कर्मणि द्वितीया सिद्धेति विज्ञाने कृति कर्मणि द्वितीयाप्राप्तौ कृत्वायुक्तेत्यादिना षष्ठी द्वितीयापवादत्वात् । द्वितीयाग्रहणे तु द्वितीयाग्रहणस्यान्यथाऽनर्थकत्वात् परत्वाच्च षष्ठीं बाधित्वा द्वितीयैव स्यात् इति षष्ठीबाधनार्थं द्वितीयाग्रहणम् ॥ पुन द्वितीयाग्रहणात् द्वितीया षष्ठीं बाधते । इह चतुर्थी कथं षष्ठीं बाधते? इति चेत् कृता कृतप्रसङ्गत्वात्र षष्ठी नावकाशा। ग्रामाय गच्छतीत्यत्र चतुर्थी च ॥ ग्रामाय गन्तेत्यत्राभय प्राप्तौ परत्वाच्चतुर्थी षष्ठीं बाधते । चतुर्थ्या विकल्प इति षष्ठीबाधनार्थ । तेन ग्राम गन्ता ग्रामाय गन्ता एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । चेष्टाग्रहणं किं? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति । आप्य इति किं? ग्रामादागच्छति । गतिग्रहणं किं? ओदनं पचति ॥

२ तुल्यशब्द उपमेयवाची तस्यार्था येषां ते तुल्यार्थास्तैः । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् । उपमाऽस्ति कृष्णस्य उपमा नास्ति कृष्णस्येत्यत्रोपमाशब्दो न तुल्यार्थ इति न भवति ॥ उपमा तुला इव वत् यथा तथा न तुल्यार्थाः । तेन गुरुणा सम सदृक् इत्यादौ द्रष्टव्यम् ॥

३ तृतीयाविकल्प षष्ठीनियमार्थ सप्तमीबाधनार्थं । तेन गवां तुल्य स्वामी । गोभिस्तुल्य स्वामी इत्यत्र स्वामीश्वरेति सप्तमी न स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थ ।

पञ्चम्यौ भवत ॥ पृथग् देवदत्तेन देवदत्ताद्वा । नाना देवदत्तेन देवदत्ताद्वा॥

४०५ विनैमास्तिस्र ।१।३।१९३। विनायुक्तात् इमा आ तास्रो घास्तिस्रो विभक्तयो द्वितीयातृतीयापञ्चम्यो भवन्ति ॥ विना धर्मं । विना धर्मेण । विना धर्माद्वा गुतस्सुख ॥

४०६ सप्तमी चासत्त्वारादर्थात ।१।३।१९४। अद्रव्यवाचिनो दूरान्तिकार्थात् द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यो भवन्ति ॥ ग्रामस्य दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा गच्छति । ग्रामस्य समीपं समीपेन समीपात् समीपे वा गच्छति ॥

४०७ हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः ।१।३।१९५। हेत्वर्थैर्युक्ते हेतौ वर्तमानात् प्रायेण सर्वा विभक्तयो भवन्ति ॥ धर्मेण हेतुना । धर्माय हेतवे । धर्माद्धेतो । धर्मस्य हेतो । धर्मे हेतौ वर्तते ॥ एवं किं निमित्तं । किं कारणं इत्यादि ॥

॥ इति कारकसग्रहः ॥

॥ अथ समाससग्रहोऽभिधीयते ॥

परस्परापेक्षाणां पूर्वोत्तरपदानां सुबन्तानां कथञ्चिदेकपद्यं समासः । स च षोढा । बहुव्रीहिरव्ययीभावस्तत्पुरुषः कर्मधारयो द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति । तत्र बहुव्रीहिस्त्रिधा । उत्तरपदार्थप्रधानः उभयपदार्थप्रधानः अन्यपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र उत्तरपदार्थप्रधानो यथा । द्वि दशन् इति स्थिते द्वि शब्दादौद् दशन्शब्दाज्जस् द्वौ वारौ दशेति विगृह्य । "सुप्सुपा समासो बहुलं ।२।१।१।" इत्यधिकृत्य ॥

१ समनं संक्षेपणं । परस्परापेक्षयोः पूर्वोत्तरपदयोरेकत्वेन न्यसनं समासः ॥

२ सुबन्तं सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते तत्समसनं समाससंज्ञं भवति ॥ बहुलमिति प्रयोगानुसरणार्थम् । बहुलग्रहणात् क्वचित्सुप् सुपा । असुप् सुपा । सुप् असुपा । असुबप्यसुपाऽपि समस्यते । तद्यथा राजपुरुषः । मात्सर्कं नभः । अनुव्यचलत् । अश्नीतपिबता । मात्सर्कोऽस्मिन्निति एकार्थं चेति समासः । मात्सकमिति समासेऽस्ति विशेषः । अन्यपदार्थवृत्तित्वदाश्रया च शुत्पत्तिरिति । अनुव्यचलदिति तिङन्तम् । अधिकारश्चायं "द्वन्द्वे सहोक्तौ ।२।१।८०। इति यावत् ॥

४०८ सुज्वार्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्येये बहुव्रीहिः ।२।१।२। वार सुजर्थ विकल्पस्संशयो वा वार्थ । वाराद्यर्थेषु वर्तमान सङ्ख्यावाचि सुबन्त सङ्ख्येये वर्तमानेन सङ्ख्यावाचिना सुबन्तेन समस्यते स समासो बहुव्रीहि ॥

४०९ प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् ।२।२।१। समासस्य प्रत्ययस्य च निमित्तस्य सुप श्लुक् भवति ॥

४१० स्त्रक पूर्वे ।२।१।१०८। समासविधौ प्रथमानिर्दिष्ट पद पूर्वं प्रयोज्यम् इति ॥ द्विशब्दस्य पूर्वनिपात । "बहुव्रीहे काष्ठेट ।२।१।१८६।" इत्यधिकृत्य ॥

४११ प्रमाणीसङ्ख्याड्ड ।२।१।१८९। प्रमाणीशब्दान्तात्सङ्ख्यावाचिशब्दान्ताच बहुव्रीहेर्डप्रत्ययो भवति ॥ ड इत् । अन्त्याजादिलुगर्थ' बहुव्रीहेराश्रयलिङ्गत्त्वात्तिलिङ्ग्या रूप नेयम् । अस्य बहुत्ववाचित्वाज्जसादय । द्विदशा पुमास । द्विदशा स्त्रिय । द्विदशानि वस्त्राणि । एव त्रिदशचतुर्दशादय ॥ उभयपदार्थप्रधानो यथा । द्वि त्रि इति स्थिते । द्विशब्दादौ त्रिशब्दाज्जस् । द्वौ वा त्रयो वेति निगृह्य । सुज्वेति समास । सुप श्लुक् ॥

४१२ सङ्ख्याऽल्पा समासे ।२।१।१२२। समासे अल्पा सङ्ख्या महत्या सङ्ख्यायाः पूर्वं निपतति इति ॥ द्विशब्दस्य पूर्वनिपात ।

---

१ उपगु अस् इति स्थिते तद्धितप्रत्ययान्तावयवस्य सुप श्लुक् । पुत्रमिच्छत्यात्मन पुत्रकाम्यतीति धातुप्रत्ययान्तावयवस्यापि । समासस्य हि आरम्भकमाद्य पदमिति वैयाकरणानां प्रसिद्धि । समासप्रत्ययान्तोत्पन्नस्य सुप श्लुक् न भवति । अव्ययीभावस्येत्यारम्भात् प्रत्ययस्येति सुपोऽन्य प्रत्यय परिगृह्यते । चकार समासार्थ । अस्य योगस्याव्ययस्येत्यत्राकृत्वा इह पृथगारम्भ श्लुच प्रतिषेध प्राप्त्यन्तरानुमानबाधनार्थ । अन्यथा विशेषापूर्वविषय प्राप्त्यन्तरमनुमीयेत ॥

२ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहे काष्ठे वर्तमानात् ट समासान्तो भवति ॥ द्वे अङ्गुली यस्य तद्व्यङ्गुल त्र्यङ्गुलमित्यादि । धान्यानां कण्टकानां वा विक्षेपण काष्ठमुच्यते । दीर्घाङ्गुली तीक्ष्णाङ्गुली शक्ति । काष्ठ इति किं? पञ्चाङ्गुलिर्हस्त ॥

प्रमाणीति ड इत्यादि । द्विका पुरुषा । द्विका स्त्रिय । द्विकाणि वस्त्राणि । एव पञ्चपा षट्सप्ता सप्ताष्टा अष्टनवा नवदशा दशैकादशा इत्यादय ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यथा । उप विंशति इति स्थिते । उभाभ्या सु । उप समीप गता विंशतिर्येषामिति विगृह्य ॥

४१३ **अव्ययम्** ।२।१।४। अव्यय सुबन्त सङ्ख्यावाचिना सुबन्ते न सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यान्यपदार्थेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहि ॥ शेष प्राग्वत् । प्रमाणीति टस्य ॥

४१४ **इजाद्यायात्तद्धित** ।१।१।४२। इञ्युद्ध इत्यत आरभ्य आ आयप्रत्ययान्ताद्विहित प्रत्ययस्तद्धितसंज्ञो भवति इति । तद्धितसंज्ञायाम् ॥

४१५ **विंशतेस्तेर्डिति** ।२।३।७३। विंशतेस्तेर्लुग्भवति डिति तद्धिते परे ॥ पुनरेरिति लुक् । उपविंशा । एवमुपत्रिंशादय ॥ प्राप्त उदक । ऊढ रथ । उपहृत बलि । उद्धृत ओदन । आयत बाहु । बहु वृक्ष । उच्चैस् मुख इति स्थिते । प्राप्तादिभ्य सु आयतबाहुभ्यामौ बहुवृक्षाभ्या जस् । प्राप्तमुदक यम् । ऊढो रथो येन । उपहृतो बलिर्यस्मै । उद्धृत ओदनो यस्मात् । आयतौ बाहू यस्य । बहवो वृक्षा यस्मिन् । उच्चै-र्मुख यस्येति क्रमेण विगृह्य ॥

। ४१६ **एकार्थं च** ।२।१।५। एकार्थं समानाधिकरणमव्यय च

---

१ एक समानोऽर्थो द्रव्यमधिकरण यस्य तत् एकार्थं सलिङ्गसङ्ख्याविभक्त्यर्थम् । एकार्थ इति किं? पञ्चभिर्भुक्तमस्य बहुव्रीह्यधिकारात् अग्रा सार्धं सञ्जा साक पुत्रोऽस्येत्यत्र न भवति । क्वचिद्व्यत्रापि भवति करे हृत यस्य स हृतकर । क्वचिन्नित्य प्रपतितानि पर्णानि प्रपर्णं उष्ट्रस्येव मुख यस्य स उष्ट्रमुख । पितृस्थान इत्यादौ उष्ट्रादिपद उष्ट्रमुख तुल्ये वर्तत इत्येकार्थत्वम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकार्थप्रवृत्ति सामानाधिकरण्यम् । प्राप्तमित्याद्युदकमित्यादिना समानाधिकरण । यमित्यादि द्वितीयान्तमन्यपदम् । ग्राम इत्यादिरन्यपदार्थ । प्रचुरविषयप्रदर्शनार्थमेकार्थं चेत्युच्यते । अन्यथा यत्रानेकार्थेऽपि भवति निमेकार्थग्रहणेनेति ॥

सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते द्वितीयाद्यन्तान्यपदार्थेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहि ॥ सुपः लुक् ॥

४१७ विशेषणसर्वादिसङ्ख्यं बहुव्रीहौ ।२।१।११०। विशेषणं सर्वादि सङ्ख्यावाचि च सुबन्तं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यं ॥ भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यं । प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशुर्यज्ञः । उद्धृतौदनं शरावं । आयतबाहुः पुमान् । बहुवृक्षो ग्रामः । उच्चैर्मुखश्चैत्रः । सुप्रजाभ्या सु शोभना प्रजा अस्येति विगृह्य समासे ॥

४१८ अस्प्रजायाः ।२।१।१९७। नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परो यः प्रजाशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरस्वा भवति ॥ एरिति लुक् । सुप्रजाः सुप्रजसौ सुप्रजसः इत्यादि । पक्षे न्यग्गोपत इति ह्रस्व सुप्रजः । एवं दुःप्रजसअ-प्रजस्शब्दौ ॥ अल्पा मेधा अस्येति विगृह्य । समासे ॥

४१९ अल्पाच्च मेधायाः ।२।१।१९८। नञ् दुस् इत्येतेभ्यः अल्पशब्दाच्च परो यो मेधाशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरस् भवति ॥ अल्पमेधाः अल्पमेधसौ अल्पमेधसः इत्यादि ॥ एवममेधस्दुर्मेधस्सुमेधस्शब्दाः ॥ तुल्या जातिर्येषामिति विगृह्य समासे ॥

४२० जातेश्छस्सामान्यवति ।२।१।२०२। जातिशब्दाद्बहुव्रीहेश्छप्रत्ययो भवति सामान्यवत्यर्थे ॥ च्छ ईय् । तुल्यजातीयाः । एवं

---

१ मन्दाच्च मेधाया अस् भवतीत्येके मन्दमेधस इति । तथाच प्रयोगः । यत्तदेवास्ति चेदनं त्रिपमं मन्दमेधसाम् । इति नागकुमारकाव्ये ॥ यशोधरकाव्यादावप्येवमेवोक्तम्॥ मानिरुयेकार्थेति पुम्भाव ॥

२ दुजात सुतपुत्रस्यैवत्यत्र यो जातिशब्दो जन्मपर्याय स । न सामान्यवान् । सामान्यवतीति सामान्यमानसम्बन्धिन्यन्यपदार्थे समासे वाच्य इत्युच्यते । न तु विधायमानसामान्यसम्बन्धिनीति । तत्र सामान्यं विधीयमानं वाऽस्तु प्रतिषिध्यमानं वाऽस्तु सर्वथा तत्सम्बन्धिन्यन्यपदार्थे च्छ । अजातीय सजातीय इत्यादि ॥ सामान्यवतीति किं? बहुजातिग्राम । अत्र ग्रामो न सामान्यवान् किं तर्हि तदधिष्ठिता पुरुषा । सामान्यग्रहणं किं? दुजाते सूतपुत्रस्य । अत्र जातिशब्दो जन्मपर्याय । जातीयशब्दस्य धर्मादिषु पठितत्वात् यज्जातीय तज्जातीय इति सिध्यति ॥

प्रमाणीति ड इत्यादि । द्विता पुरुषा । द्वित्रा स्त्रिय । द्वित्राणि वस्त्राणि। एव पञ्चषा षट्सप्ता सप्ताष्टा अष्टनवा नवदशा दशैकादशा इत्यादय ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यथा । उप विंशति इति स्थिते । उभाभ्या सु । उप समीप गता विंशतिर्येषामिति विगृह्य ॥

४१३ अव्ययम् ।२।१।४। अव्यय सुबन्त सङ्ख्यावाचिना सुबन्ते न सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यान्यपदार्थेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहि ॥ शेष प्राग्वत् । प्रमाणीति डस ॥

४१४ ङ्याद्यायात्ताद्धित ।१।१।४२। ङ्युद्ध इत्यत आरभ्य आ आयप्रत्ययान्ताद्विहित प्रत्ययस्तद्धितसज्ञो भवति इति । तद्धितसज्ञा याम् ॥

४१५ विंशतेस्तेर्डिति ।२।३।७३। विंशतेस्तेर्लुग्भवति डिति तद्धिते परे ॥ पुनेरीरिति लुक । उपविंशा । एवमुपत्रिंशादय ॥ प्रास उदक । ऊढ रथ । उपहृत बलि । उद्धृत ओदन । आयत बाहु । बहु वृक्ष । उच्चैस् मुख इति स्थिते । प्रासादिभ्य सु आयतबाहुभ्यामौ बहुवृ क्षाभ्या जस् । प्रासमुदक यम् । ऊढो रथो येन । उपहृतो बलिर्यस्मै । उद्धृत ओदनो यस्मात् । आयतौ बाहू यस्य । बहवो वृक्षा यस्मिन् । उच्चै मुख यस्येति क्रमेण विगृह्य ॥

४१६ एकार्थे च ।२।१।५। एकार्थे समानाधिकरणमव्यय च

---

१ एक- समानोऽर्थो द्रव्यमधिकरण यस्य तत् एकार्थं सलिङ्गसङ्ख्याविभक्त्यर्थम् । एकार्थ इति किं? पञ्चभिर्भुक्तमस्य बहुलाधिकारात् अमा सार्धं सत्रा साकं पुत्रोऽस्येत्यत्र न भवति । क्वचिदन्यत्रापि भवति करे कृत येन स कृतकर । क्वचिन्नित्य प्रपतितानि पर्णानि प्रपर्ण उष्ट्रस्येव मुख यस्य स उष्ट्रमुख । पितृस्थान इत्यादौ उष्ट्रादिपद उष्ट्रमुख तुल्ये वर्तत इत्यकार्थत्वम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकार्थप्रवृत्ति सामानाधिकरण्यम् । प्राप्तमित्याद्युदकमित्यादिना समानाधिकरणं । यमित्यादि द्वितीयान्तमन्यपदम् । ग्राम इत्यादिरन्यपदार्थ । प्रचुरविषयप्रदर्शना यमर्थ चैवोच्यते । अन्यथा यद्यनेकार्थोऽपि भवति निमित्तार्थप्रदर्शनेति ॥

ह्रस्वो भवति नाशिसमासस्य ईयसन्तस्य च बहुव्रीहे ॥ आसन्न । चित्रगुर्देवदत्त । रूपवती भार्याऽस्येति निगृह्य । प्राग्वत्समासादि । पुवद्भावो ह्रस्वश्च । रूपवद्भार्य । एव दिव्यवाणि । प्रियनारिरित्यादय ॥ बह्वच प्रेयस्यो यस्येति निगृह्य पूर्ववत्समासादि । अनशीयोबहुव्रीहेरिति निषेधान्न ह्रस्व ॥

४२७ ईयसः ।२।१।१३०। ईयमन्तात् कन् न भवति ॥ बहुप्रेयसी पुमान् ॥ शोभनो गन्धोऽस्येति विगृह्य प्राग्वत्समासादि ॥

४२८ सूत्पूतिसुरभेर्गन्धादिद्गुणे ।२।१।२०४। स्वादिभ्य, परो यो गन्धशब्द तदन्ताद्बहुव्रीहेरिद्भवति गुणे वाच्ये ॥ सद्दत् । एरित्यतो लुट् । सुगन्धि । एवमुद्गन्धि । पूतिगन्धि । सुरभिगन्धि ॥

४२९ वाऽल्पे ।२।१।२०५। अल्पेऽर्थे गन्धशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरिद्वा ॥ घृतस्य गन्धोऽल्पो यस्मिन्निति घृतगन्धि घृतगन्ध ओदन ॥

४३० चोपमानात् ।२।१।२०६। उपमाने गन्धशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरिद्वा भवति ॥ पद्मस्येव गन्धो यस्य पद्मगन्धि पद्मगन्ध ॥ द्वौ पादावस्येति विगृह्य समास ॥

४३१ सुसङ्ख्याचाहस्त्यादे, पादस्य लुक् ।२।१।२०७। सो सङ्ख्यावाचिन उपमानाच्च परो य पादशब्द तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुग्भवति न हस्त्यादे । द्विपाद् । एव सुपाद्चतुष्पाद्व्याघ्रपादादय । न हस्त्यादेरिति किं[२] हस्तिपाद । प्रिया जायाऽस्येति विगृह्य समासादि ॥

४३२ जायाया जानिः ।२।१।२१६। बहुव्रीहेरन्तस्य जायाशब्दस्य जानिर्भवति ॥ प्रियजानि ॥

४३३ वाऽन्यार्थे ।२।२।११२। अन्यार्थे बहुव्रीहौ सहस्य सो

१ सूत्पूतिसुरभेरिति किं? तीव्रगन्धो हिङ्गु । उग्रगन्धा वचा । शोभनगन्धा कुटजादय । समासस्यान्त इत्यधिकार आ पादपरिसमाप्तेरिति चिन्तामणौ ॥

२ पुनर्वाग्रहणमुत्तरत्र वा इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥

सजातीय । विजातीय । यज्जातीय । तज्जातीयादय ॥ सुधर्मशब्दाभ्या सु शोभनो धर्मोऽस्येति विगृह्य साम्यरासाम ॥

४२१ धर्मादन् द्विपदात् ।२।१।१०१। धर्मशब्दान्ताद्विपदबहुव्रीहेरन् भवति ॥

४२२ न हृस्यन्तः ।१।२।६५। समासान्त पद पदसत न भवति[1]

४२३ ए ।२।१।७४। अपदान्तेऽवर्णेवर्णयोर्लुभवति तद्धिते परे ॥ पुनन्तत स्वादय । सुधर्मा सुधर्माणौ सुधर्माण इत्यादि । एवम् अनन्त धर्मेत्यादय । द्विपदादिति किं? कृतसर्वधर्म ॥ समानो धर्मोऽस्येति बहुव्रीहौ ॥

४२४ स समानस्य धर्मादिषु च ।२।२।१०९। समासे समानशब्दस्य सो भवति धर्मादिषु दृगादिषु च परेषु ॥ सधर्मा । सपक्ष । सदेश इत्यादि ॥ चित्रागोशब्दाभ्या जस् चित्रा गावोऽस्येति विगृह्य पूर्ववत्समासादि ॥

४२५ मानिस्त्र्येकार्थयो स्त्र्यन्यतोऽनूः ।२।२।४१। अन्यतो विशेष्यवशात् स्त्रिया वर्तमान शब्द समासे पुनद्भवति मानिशब्दे स्त्रीलिङ्गैकार्थे विशेष्ये च परे । नोदन्न ॥ पुनत्त्वाग्रहणात ॥

४२६ न्यंग्गोण्यतोऽनशीयोबहुव्रीहेर्ह्रस्व ।२।१।१२३। न्यङ्गप्रधान यो गोशब्द यश्च ण्यत् स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य समासस्य

---

१ द्विपदबहुव्रीहेरित्युक्त बहुपदबहुव्रीहिरप्यस्तीति विज्ञायते तत्र न भवतीत्यर्थ । तत्रोदाहरण यथा परम स्वो धर्मो यस्य स परमस्वधर्म । कृत सर्वो धर्मो येन स कृतसर्वधर्म ॥ धर्मादिति किं? स्वकरण ॥

२ न्यञ्चतीति न्यक् । गच्छतीति गौ । ष्यत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्यय ष्यत् । गौश्च ष्यश्च गोष्यत् । न्यक् च तत् गोष्यच्च न्यग्गोष्यत् तस्य न्यग्गोष्यत । इयाशासौ बहुव्रीहिश्च इयाबहुव्रीहि । अशी चासौ इयोबहुव्रीहिश्चाशीयोबहुव्रीहि न विद्यते अशीयाबहुव्रीहिर्यस्य तदनशीयोबहुव्रीहि तस्य । न्यग्ग्रहणं किं? सुगा । ष्यद्ग्रहणं किं? अतितन्त्री । अतिलक्ष्मी । अतिश्री । अतिभू ॥ अनशीयोबहुव्रीहेरिति किं? अधीकारी । सुयभि ग ॥

एतेभ्यो यथायोग स्वादय । अकलङ्कस्य शब्दप्रथा। क्षत्रस्य सम्पत्। मद्राणा समृद्धि । यवनानाम् ऋध्यभाव । जनानामभाव । वातस्य अत्यय । कम्बलस्यायमकाल । स्त्रीषु अधिकृत्य। रथस्य पश्चात्। चक्रेण सह। रूपस्य योग्यम्। अर्थमर्थं प्रति। ज्येष्ठानामनतिवृत्त्या। शीलस्य सदृश। सकल तृण। कुम्भस्य समीप। षड्जीवनिकायस्यान्त कृत्वा इति विगृह्य ॥

४५२ शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिसुप्पश्चाद्युगपद्यथासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम् ।२।१।१८। शब्दप्रथादिष्वर्थेषु वर्तमानमव्यय सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते स च समासोऽव्ययीभाव ॥ शेष प्राग्वत्। शब्दस्य प्रथा नामाख्याति तत्र इत्यकलङ्क। सम्पदन्यूनत्व तत्र ॥

४५३ सहस्याकालेऽव्ययीभावे ।२।२।१११। अव्ययीभावे सहशब्दस्य सो भवति न काले गम्यमाने॥ सक्षत्रम्। ऋद्धेराधिक्य समृद्धि तत्र सुमद्रम्। ऋद्धेरभावो व्यृद्धि तत्र दुर्यवनम्। अर्थस्यासत्त्वम् अर्थाभाव तत्र निर्जनम्। अत्ययोऽतिक्रम तत्र निरात। भोगादेरवर्तमानत्वमसम्प्रति तत्रातिकम्बल। कर्मोदय सुबर्थो तत्राधिस्त्रि। हृस्वादि॥ पश्चादर्थ तत्रानुरथ। सहभावो यौगपद्य तत्र सहस्य स सचक्र। योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्ति यथाऽर्थो। तत्र क्रमेण अनुरूप। प्रत्यर्थम्। अनुज्येष्ठ॥ सादृश्ये सदृक् सशील सहस्य स। साकल्यमनवयव तत्र सतृण सहस्य सभाव। अन्त समीपमवसान च तत्र उपकुम्भ। सषड्जीवनिकाय सहस्य स ॥

४५४ जराया ङश्च ।२।१।१५७। जराशब्दान्तादव्ययीभावाद्भवति ङसादेशश्च ॥ ङ इत्। जरायास्समीपमुपजरसम् इत्यादि ॥

---

१ षड्जीवनिकाय सषष्ठ क्षत्र क्षत्रस्य सम्पदिति वा विग्रह । अत्र सहस्याकालेऽपि न प्राप्त भवान्तरगणिकार ॥

ब्दात् ङस् पारशब्दात्सु गङ्गाया पारमिति विगृह्य ॥

४४६ पारे मध्येऽन्त' षष्ठ्या ।२।१।९। पारे मध्ये अन्तर् इत्येतानि सुबन्तानि षष्ठ्यन्तेन सह समस्यन्ते पूर्वपदार्थे वाच्ये ॥ शेष प्राग्वत्। निपातनादेत्व । ह्रस्वादि। पारेगङ्गम्। एव समुद्रस्य मध्य मध्येसमुद्र। वधूनामन्त अन्तर्वधु ॥ यावत् अमत्र इति स्थिते उभाभ्या जस् यावन्त्यमत्राणीति विगृह्य ॥

४४७ यावदवधारणे ।२।१।१०। यावदित्येतत्सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते । अवधारणे सङ्ख्यानियमे द्योत्ये ॥ यावदमत्र भोजय तिथीन् ॥ आङ सु ससार इत्यतो ङसि आ ससारादिति विगृह्य ॥

४४८ बहिष्पर्यपाङच् ।२।१।११ बहिरादिसुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते ॥ शेष प्राग्वत्। आससार। बहिर्ग्रामात्। बहिर्ग्राम। परिग्रामात्। परिग्राम। अपग्रामात् अपग्राम। प्राग्ग्रामात् प्राग्ग्राम ॥ अभि सु मित्र अम् इति स्थिते मित्रमभिमुखमिति विगृह्य ॥

४४९ लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ।२।१।१२। अभि प्रति इत्येते सुबन्ते लक्षणवाचिना सुबन्तेन सह समस्येते आभिमुख्ये द्योत्ये ॥ अभिमित्र गच्छति। एव प्रत्यग्नि पतन्ति शलभा ॥ अनु सु विदेह शस् इति स्थिते अनु विदेहान् आयते इति विगृह्य ॥

४५० दैर्घ्येऽनु ।२।१।१३। अन्विति सुबन्त लक्षणवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते दैर्घ्ये गम्यमाने ॥ अनुविदेह सीना सीतोदा च ॥ अनु सु मेर ङस् इति स्थिते मेरो समीप इति विगृह्य ॥

४५१ समीपे ।२।१।१४। समीपे वर्तमान अन्वित्येतत् सुबन्त समीपवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते ॥ अनुमेरु कुरव ॥ इति अकलङ्क। सह क्षत्र। सु मद्र। दुस् यवन। निस् जन। नि वात। अति कम्बल। अधि स्त्री। अनु रथ। सह चक्र। अनु रूप। प्रति अर्थ। अनु ज्येष्ठ। सह शील। सह तृण। उप कुम्भ। सह षड्जीवनिकाय। इति स्थिते

एतेभ्यो यथायोग स्वादय । अकलङ्कस्य शब्दप्रथा। क्षतस्य सम्पत्। मद्राणा समृद्धि । यवनानाम् ऋद्ध्यभाव । जनानामभाव । वातस्य अत्यय । कम्बलस्यायमकाल । स्त्रीषु अधिकृत्य। रथस्य पश्चात्। चक्रेण सह। रूपस्य योग्यम्। अर्थमर्थं प्रति। ज्येष्ठानामनतिवृत्त्या। शीलस्य सदृश। सकल तृण। कुम्भस्य समीप। पड्जीवनिकायस्यान्त कृत्वा इति विगृह्य ॥

४५२ शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिसुप्पश्चायुगपद्यथासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम् ।२।१।१८।
शब्दप्रथादिष्वर्थेषु वर्तमानमव्यय सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते स च समासोऽव्ययीभाव ॥ शेष प्राग्वत्। शब्दस्य प्रथा नामाख्याति तत्र इत्यकलङ्क। सम्पदन्यूनत्व तत्र ॥

४५३ सहस्याकालेऽव्ययीभावे ।२।२।१११। अन्यस्मिन्न[illegible] सहशब्दस्य सो भवति न काले गम्यमाने॥ सक्षत्रम्। ऋद्धेराधि[illegible] समृद्धि तत्र सुमद्रम्। ऋद्धेरभावो व्यृद्धि तत्र दुर्यवनम्। अर्थस्या[illegible] अर्थाभाव तत्र निर्जनम्। अत्ययोऽतिक्रम तत्र निवात। भो[illegible] मानत्वमसम्प्रति तत्रातिकम्बल। कर्मादय सुबर्थो तत्राधिस्त्रि। [illegible] पश्चात्पृष्ठ तत्रानुरथ। सहभावो योगपद्य तत्र सहस्य स सचक्रं। [illegible] वीप्सा पदार्थानतिवृत्ति यथाऽर्थो। तत्र क्रमेण अनुरूप। [illegible] अनुज्येष्ठ ॥ सादृश्ये सदृक् सशील सहस्य स। सा[illegible] सतृण सहस्य सभाव। अन्त समीपमवमान च तत्र [illegible] चनिकाय सहस्य स ॥

४५४ जराया डश्च ।२।१।१५२। जराश[illegible] डसादेशश्च ॥ ड इत्। जरायास्समीपमुपजरसम् [illegible]

१ स[illegible]र्थमलम् यथम क्षत्र क्षमस्य सन्दीति वा[illegible] [illegible] तृणाग्न अर्थ[illegible]नरस्वीकार ॥

४५५ अनः ।२।१।१५३। अनन्तादव्ययीभावादद्भवति ॥ नोऽपद स्येत्यन्त्याजादिलुर् । आत्मन्यधिकृत्य वर्तमानम् अध्यात्म । एवमुपरा जमित्यादि ॥

४५६ नपुंसकाद्वा ।२।१।१५४। नपुसकलिङ्गादनन्तादव्ययीभावा दद्वा भवति ॥ कर्म प्रति नियत प्रतिकर्म प्रतिकर्म ॥

४५७ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजयें. ।२।१।१५५। गिर्याद्यन्ताज्जयन्ताच्चाव्ययीभावादद्वा भवति ॥ गिरेस्समीपमुपगिरम् उपगिरि । एवमुपनदम् उपनदि । एवमुपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि । उपभिपजम् उपभिषक् । उपमरुतम् उपमरुत् ॥

४५८ सरजसोपशुनानुगवम् ।२।१।१५७। एते अव्ययीभावे अदन्ता निपात्यन्ते ॥ रजसा सह सरजस । शुन समीपमुपशुन । गवाम नुयानम् अनुगव । सरजसशब्द समासान्तरेऽपि ॥ यथा सु काल अम् इति स्थिते । कालमनतिक्रम्य इति निगृह्य ॥

४५९ यथाऽथा. ।२।१।१९। अथाप्रत्ययान्त यथेत्यव्यय सुबन्तेन सह समस्यते ॥ यथाकालम् । अथा इति किं? यथा चैत्रस्तथा मैत्र ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ सूप सु मति सु इति स्थिते अल्प सूप इति निगृह्य ॥

४६० नित्यं प्रतिनाऽल्पे ।२।१।१६। अल्पार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्त नित्य समस्यते स च समासोऽव्ययीभाव ॥ शेष प्राग्वत् सूपमति । एव दधिप्रति घृतप्रत्यादय ॥

तत्पुरुषसमासो द्वेधा । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो यथा । नञ् सु अश्व सु इति स्थिते नाश्व इति विगृह्य ॥

---

१ जयप्रत्याहारगृहीतवर्णरूपप्रत्ययान्तात् । उपगिरि इत्यत्र 'नपोऽचो हस्व ' इति ह्रस्व । उपषद उपषत् । उपसमिध उपसमित् । उपकुम्भ उपकुम्भम् । इत्यादिद्रष्टव्यम् ॥

४६१ नञ् ।२।१।२४। नञ् सुपा समस्यते स च मसासो बहुव्री-ह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुष ॥ शेष प्राग्वत् । अ इत् । हल्यनञ्समासे न्टुक सादित्यादिविशेषणार्थं ॥

४६२ नञोऽश ।२।२।६०। नञोऽश् भवति समासे सुबन्ते परे ॥ शित्त्वात्सर्वस्य ॥

४६३ अशोऽचि नट् ।२।२।६४। नञादेशादश परस्याचो नट् भवति ॥ अटावितौ । टित्त्वादादौ । पुन स्वादि । अनश्व । एवमनेक इत्यादि ॥ पूर्वं सु काय ङस् इति स्थिते पूर्वं कायस्येति विगृह्य ॥

४६४ पूर्वापराधरोत्तरमंशिनोऽभिन्नेन ।२।१।२५। पूर्वा-धरवाचि सुबन्त अभिन्नावयविना अंशिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते स समासस्तत्पुरुष ॥ पूर्वकाय । एवमपरकाय । अधरकाय । उत्तरकाय ॥ अर्ध सु देश ङस् इति स्थिते अर्धं देशस्येति विगृह्य ॥

४६५ समेंऽशेऽर्धम् ।२।१।२६। समेंऽशे वर्तमानोऽर्धशब्द अंशिवाचिना सुपा समस्यते स च तत्पुरुष ॥ अर्धदेश । समे इति किं? देशार्ध ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ दुस् जन इति स्थिते द्वाभ्यां सु । निन्दितो जन इति विगृह्य ॥

४६६ तिदुस्स्वत्याङ्कन्यस्तत्पुरुषः ।२।१।२७। तिसम् दुस् सु अति आङ् कु इत्येतानि चाव्ययानि सुबन्तानि सुपा समस्यन्ते स

---

१ नकारो निषेधप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थ । नेति ह्युच्यमाने पूर्वोत्तरपदस्य विधिर्निषेधो ज्ञायेत । तद् यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् । बहुव्रीह्यादिलक्षणरहित इति किं? न विद्यते अङ्गं यस्य स अनङ्ग ॥

२ अंशिनेति किं पूर्वं नाभे कायस्य । अभिन्नेति किं? पूर्वश्छात्राणाम् । अत्रांशस्यांशिन पृथग्भावो वा अपृथग्भावो वाऽस्तु न तद्विवक्षा । अंशिन एकत्वे सति अत्र समासो न नानार्थे इति सूत्राभिप्राय ॥ प्रसज्यप्रतिषेधवादत्र न भवति पूर्वं पाणिपाद-स्य । अत्र समासवशादेकत्वेऽपि वस्तुवृत्त्या भेद एवेति समासो न भवति । प्राणितु-र्याङ्गाणामिति समासस्यैकत्वेऽपि पाणि_पाद इति भिन्नमेव ॥ पूर्वादिग्रहणं किं? दक्षिणं कायस्य ॥

४५५ अन' ।२।१।१५३। अन्नन्तादव्ययीभावादद्धर्वति ॥ नोऽपद स्येत्यन्त्याजादिलुर् । आत्मन्यधिकृत्य वर्तमानम् अध्यात्म । एवमुपरा जमित्यादि ॥

४५६ नपुंसकाद्वा ।२।१।१५४। नपुसकलिङ्गादनन्तादव्ययीभावा दद्वा भवति ॥ कर्म प्रति नियत प्रतिकर्म प्रतिकर्म ॥

४५७ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजयं. ।२।१।१५५। गिर्याद्यन्ताज्जयन्ताचाव्ययीभावादद्वा भवति ॥ गिरेस्समीपमुपगिरम् उपगिरि । एवमुपनदम् उपनदि । एवमुपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि । उपभिषजम् उपभिषक् । उपमरुतम् उपमरत् ॥

४५८ सरजसोपशुनानुगवम् ।२।१।१५७। एते अव्ययीभावे अदन्ता निपात्यन्ते ॥ रजसा सह सरजस । शुन समीपमुपशुन । गवाम नुयानम् अनुगव । सरजसशब्द समासान्तरेऽपि ॥ यथा सु काल अम् इति स्थिते । कालमनतिक्रम्य इनि विगृह्य ॥

४५९ यथाऽथाः ।२।१।१९। अथाप्रत्ययान्त यथेत्यव्यय सुनन्तेन सह समस्यते ॥ यथाकालम् । अथा इति किं? यथा चैत्रस्तथा मैत्र ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ सूप सु प्रति सु इति स्थिते अल्प सूप इति विगृह्य ॥

४६० नित्य प्रतिनाऽल्पे ।२।१।१६। अल्पार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुनन्त नित्य समस्यते स च समासोऽव्ययीभाव ॥ शेष प्राग्वत् सूपप्रति । एव दधिप्रति घृतप्रत्यादय ॥

तत्पुरुषसमासो द्वेधा । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो यथा । नञ् सु अश्व सु इनि स्थिते नाश्व इति विगृह्य ॥

---

१ जय्प्रत्याहारगृहीतवर्गपञ्चमप्रत्ययान्तात् । उपगिरि इत्यत्र 'नपोऽचो ह्रस्व' इति ह्रस्व । उपदृषद उपदृषत् । उपसमिध उपसमित् । उपकुम्भ उपकुम्भम् । इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

४६१ नञ् ।२।१।२४। नञ् सुपा समस्यते स च समासो बहुव्री-ह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुष ॥ शेष प्राग्वत् । ञ इत् । हल्यान्समासे लुक्सादित्यादिविशेषणार्थ ॥

४६२ नञोऽश ।२।२।६०। नञोऽश् भवति समासे सुबन्ते परे ॥ शित्त्वात्सर्वस्य ॥

४६३ अशोऽचि नट् ।२।२।६४। नञादेशादश परस्याचो नट् भवति ॥ अटावितौ । टित्वादादौ । पुन स्वादि । अनश्व । एवमनेक इत्यादि ॥ पूर्व सु काय ङस् इति स्थिते पूर्व कायस्येति विगृह्य ॥

४६४ पूर्वापराधरोत्तरमशिनांऽभिन्नेन ।२।१।२५। पूर्वाद्यशवाचि सुबन्त अभिन्नावयविना अशिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते स समासस्तत्पुरुष ॥ पूर्वकाय । एवमपरकाय । अधरकाय । उत्तरकाय ॥ अर्ध सु देश ङस् इति स्थिते अर्ध देशस्येति विगृह्य ॥

४६५ समेऽर्धम् ।२।१।२६। समेंऽशे वर्तमानोऽर्धशब्द अंशिवाचिना सुपा समस्यते स च तत्पुरुष ॥ अर्धदेश । समे इति किं? देशार्ध ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ दुस् जन इति स्थिते द्वाभ्या सु । निन्दितो जन इति विगृह्य ॥

४६६ तिदुस्स्वत्याङ्कन्यस्तत्पुरुषः ।२।१।२०। तिसश्च दुस् सु अति आङ् कु इत्येतानि चाव्ययानि सुबन्तानि सुपा समस्यन्ते स

१ नकारो निषेधप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थ । नेति तूच्यमाने पूर्वोत्तरपदस्य विधिर्निषधो जायते । तद् यतद्भिन्नतदभावेषु नञ् । बहुव्रीह्यादिलक्षणरहित इति किं? न विद्यते अड्वान् यस्य स अनड्वान् ॥

२ अशिनेति किं पूर्वं नाभे कायस्य । अभिन्नेति किं? पूर्वश्छात्राणां । अत्रांशांशिनो पृथग्भावो वा अपृथग्भावो वाऽस्तु न तद्विवक्षा । अशिन एकत्वे सति अत्र समासो न नानार्थे इति सूत्राभिप्राय ॥ प्रसज्यप्रतिषेधत्वादत्र न भवति पूर्वं पाणिपादस्य । अत्र समासवशादेकत्वेऽपि वस्तुवृत्त्या भेद एवेति समासो न भवति । प्राणितूर्याङ्गमिति समासस्यैकत्वेऽपि पाणि पाद इति भिन्नमेव ॥ पूर्वादिग्रहणं किं? दक्षिण कायस्य ॥

च समासो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुष ॥ शेषं प्राग्वत् । दुर्जन । एव शोभनो जन सुजन । अतिशयित महत् अतिमहत् । ईषदुष्णम् ओष्ण । कुत्सितो मार्ग कुमार्ग ॥ दुस् राजन् इति स्थिते । पूर्ववत्समासादि ॥

४६७ राजंन्सखे ।२।१।१६९। राजन्सखिशब्दान्तात्तत्पुरुषसमासादट् भवति ॥ ट इत् ङ्यर्थ ॥

४६८ सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणोऽपदस्य ।२।३।६९। सब्रह्मचारिनित्यादेर्नान्तस्य चापदस्य अन्त्याजादेर्लुग्भवति तद्धिते परे ॥ सख्य रित्यादि । दुराज । दुस्सखीत्यतोऽटि एरिति टुन्‍ दुस्सख ॥ सुराजन् अतिराजन् इति अतोऽटि प्राप्ते ॥

४६९ प्राक्टात्स्वतेः पूजायाम् ।२।१।१२७। प्रशस्तवाचिस्वतिपूर्वात्समासाद्बहुव्रीहे काष्ठे ट इति टात्प्राग्यो विहित प्रत्यय स न भवति ॥ सुराजा । अतिराजा ॥ न राजा इति विगृह्य समासे ॥

४७० न नञः ।२।१।१२५। नञ्समासाद्यथोक्त समासान्तो न भवति ॥ अराजा । एवमसखा इत्यादि ॥ कु आगम इति स्थिते प्राग्वत् समासादि ॥

४७१ को कंदचि ।२।२।११८। अव्ययस्य को कद् भवति

---

१ अत्र राजन्निति नान्तनिर्देशादनकारान्त न भवति । तेन मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी । एव सति प्रकृतिग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण न भवति । राज्ञीत्यस्य ङीप्रत्ययान्त स्वाभान्तत्व नास्ति ॥

२ सब्रह्मचारिन्, पीठसर्पिन्, कलापिन् कुथुमिन् तैतलिन् जाजलिन् लाङ्गलिन् शिलालिन् शिखण्डिन् सूकरसद्मन् सुपर्वन् इत्येतेषां नकारान्तानां चापदसञ्ज्ञानामिन्यथ ॥

३ अचीति किं? कुतृणम । कथ कत्तृणानि नाम तृणजातिरिति? पृषोदरादित्वाल्लिद्ध तत् ॥

अनादावुत्तरपदे परे समासे ॥ कदागम । कादर्थ इत्यादि ॥ कु पुरुष इति स्थिते समासादि ॥

४७२ पुंरुपे का वा ।२।२।१२१। को का वा भवति पुरुषशब्दे परे समासे ॥ कापुरुष । कुपुरुष ॥ कु पथिन् इति स्थिते समासादि ॥

४७३ ऋक्पूः पथ्यपोऽत् ।२।१।१३९। ऋक् पुर पथिन् अप् इत्येतदन्तात्समासात् अत् भवति ॥ त इत् । अन्त्यानादिलुक् ॥

४७४ पथ्यक्षयोः ।२।२।१२३। को का भवति पथ्यक्षयो परतस्समासे ॥ कापथ एव काक्ष ॥ कु उष्ण इति स्थिते ॥

४७५ काकवौ वाष्णे ।२।२।१२४। को काकवौ वा भवत उष्णशब्दे परे समासे ॥ कोष्ण कवोष्ण । पक्षे कदुष्ण ॥ प्र आचार्य इति स्थिते द्वाभ्या सु १ गत आचार्य इति विगृह्य ॥

४७६ गतादिषु प्रादयः ।२।१।२१। गताद्यर्थे वर्तमान प्रादि सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते स च समासस्तत्पुरुष ॥ प्राचार्य । एव सगतोऽर्थे समर्थ । अतिक्रान्तो मार्गमतिमार्ग । उद्गतो वेलामुद्वेल । निष्क्रान्तो मलान्निर्मल अपगतोऽर्थादपार्थ ॥ अध्वानमुपगत इति विगृह्य समासे ॥

४७७ उपसर्गाद्ध्वनः ।२।१।१४२। उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्द तदन्तात्समासादद्भवति ॥ उपाध्वो रथ । व्यध्वो दुरध्व इत्यादि ॥

४७८ प्रत्यन्ववात्सामलोम्नः ।२।१।१४३। प्रत्यन्ववपूर्वात्

---

१ पुरुषे इति किं? कुष्ट्री राजा । आ वा इत्यनुक्त्वा कावचन सामर्थ्यम् । यथा कुइ रयस्य रूपस्य समासो भवति कापुरुष इति सचाकारेण सिध्यति । यदा तु "को दिक्षा व्ययस्य" इति अकि सति साक्कुशब्दस्य ककुपुरुष इति तदाऽऽकारविधौ ककापुरुष इति प्राप्नोति तन्नेष्टम् । अत साकोऽपि का इत्येव स्यादित्येवमर्थं कावचनम् ॥

२ पथीति पथिन्शब्दग्रहणात्तत्पर्यायेऽव्युत्पन्ने न भवति । कुपथ वन । अक्षेति सामान्यनाक्षशब्दमात्र गृह्यते । कुत्सित पन्था कापथ । कुत्सित अक्ष काक्ष । अक्षो द्यूते वस्त्याङ्ग नयनादौ विभीतके ॥ अल्पे ।२।२।१२२। ईषदर्थे वर्तमानस्य को कादेशो नित्य भवति ॥ कालवणमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

सामन्नन्ताल्लोमन्नन्ताच्च समासादद् भवति ॥ प्रतिगत साम प्रतिसामम् । अनुगत साम अनुसामम् । अवमृष्ट साम अवसामम् । एव प्रतिलोमम् अनुलोमम् अवलोमम् ॥ प्रति उरस् इति स्थिते प्रतिष्ठितमुरसीति विगृह्य समासे ॥

४७९ प्रतेरुरसः सप्तम्या ।२।१।१४४। प्रतिपूर्वात् सप्तम्यन्तात् उरस अद्भवति समासे ॥ प्रत्युरस ॥ ग्राम अम् नी सु इति स्थिते ग्राम नयतीति विगृह्य ॥

४८० स्वकृताऽस्युक्तम् ।२।१।२२। अस्युक्त सुबन्त स्वकृदन्तेन सुपा समस्यते ॥

४८१ ग्रामाग्राण्णीः ।२।२।१६६। ग्राम अग्र इत्येताभ्या परस्य नियो नस्य णो भवति ॥ ग्रामणी । एवमग्रणी । कुम्भकारादय ॥ स्वय सु कृत सु इति स्थिते स्वय कृतमिति विगृह्य ॥

४८२ स्वय सामि क्तेन ।२।१।२९। स्वय सामि इत्येते अव्यये क्तान्तेन सुपा समस्येते ॥ स्वयकृत सामिपक्व ॥ मुहूर्त अम् सुख सु इति स्थिते मुहूर्त सुखमिति विगृह्य ॥

४८३ व्याप्तौ ।२।१।३२। व्याप्तौ द्वितीयान्त कालवाचि सुबन्त व्यापकेन सुपा समस्यते ॥ मुहूर्तसुखम् । एव क्षणस्थायि वर्षभोग्य ॥ धर्म अम् श्रित स् इति स्थिते धर्म श्रित इति विगृह्य ॥

४८४ श्रितादिभिः ।२।१।३३। द्वितीयान्त सुबन्त श्रितादिभि

१ सप्तम्या इति किं? प्रतिगतमुर उरसि गतत इत्यर्थ । सुबर्थेऽव्ययीभावे उरसि प्रतिष्ठित प्रत्युरसम् ॥

२ य कृदस्युक्तमात्मानमाश्रित्य विहित स स्वकृत ॥ यस्मात्परा दातो कृद्विहितस्त दस्युक्त पञ्चम्युक्तमित्यर्थ ॥ स्वकृदिति किं? आत्मन कृतमात्मकृतम् । अत्र केवल धातोरेव प्रत्यय । साधन कृतेति समास ॥ अस्युक्तमिति किं? निषेधे अलखलो क्त्वा । अलकृत्वा खलुकृत्वा ॥ कुम्भकार इत्यादौ कर्मणोऽण् इत्यण्प्रत्यय । अत कर्म 'णोऽण्' इत्यस्युक्त पञ्चम्युक्त कुम्भशब्द स्वकृद तेन कारशब्देन समस्यते । अयमेव न्यायो ग्रामणीरिति क्विबन्तेऽपि ज्ञेय । अत्र ग्रामकुम्भौ ग्रमणी नीश्च कारश्च स्वकृद ॥

३ बहुवचनादाकृतिगणोऽय । तेन तत्त्वबुभुत्सु । गुरुशुश्रूषु इत्यादि । श्रित, अतीत पतित गत, अत्यस्त, प्राप्त आपन्न, गमिन्, गामिन् इति श्रितादिराकृतिगण ॥

स्सुबन्तै समस्यते ॥ धर्मश्रित । एव दु खमतीतो दु खातीत । ओदन बुभुक्षु ओदनबुभुक्षु ॥ ईषदुष्णमिति विगृह्य ॥

४८५ **ईषद्गुणवचनैः** । २।१।३५। ईषदित्यव्यय गुणवाचिभिस्सुबन्तैस्समस्यते ॥ ईषदुष्णम् । एवमीषन्मधुर ईषज्ज्ञान ॥ मद टा विह्वल सु इति स्थिते मदेन विह्वल इति विगृह्य ॥

४८६ **तृतीया तत्कृतैः** । २।१।३६। तृतीयान्त तत्कृतेन गुणवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते ॥ मदविह्वल । एव नखच्छेद इत्यादि ॥ स्वेन कृतमिति विगृह्य ॥

४८७ **साधन कृता** । २।१।३७। साधनवाचि सुबन्त कृदन्तेन सुपा समस्यते ॥ स्वकृतम् । एव परकृत नखनिर्भिन्नमित्यादि ॥ रथ ङे दारु सु । पितृ ङे अर्थ सु । भूत भ्यस् बलि सु इति स्थिते । रथाय दारु । पित्रे इद । भूतेभ्यो बलिरिति विगृह्य ॥

४८८ **चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः** । २।१।३८। चतुर्थ्यन्त सुबन्त प्रकृतिवाचिना चतुर्थ्यर्थवाचिना अर्थशब्देनार्थादिभिश्च सुबन्तै समस्यते ॥ रथदारु । पित्रर्थ । भूतबलि ॥ अल सु कुमारि ङे इति स्थिते अल कुमार्यै इति विगृह्य ॥

४८९ **तयाऽलम्** । २।१।४०। अलमित्यव्यय चतुर्थ्यन्तेन समस्यते ॥ न्यग्गोप्यत इति ह्रस्व । अलकुमारिर्मैत्र । अल पुरुषायेति विगृह्य समासे ॥

---

१ तत्कृतैस्तृतीयान्तपदार्थकृतगुणवचनै सुबन्तैरित्यर्थ ॥ तेन तृतीया तत्साधन कृता अथवा येषां ते तत्कृतास्तैरिति समास । तत्कृतेनेति किं? अक्ष्णा काण । गुणवाचिनेति किं? धान्येन धनवान् । वचनग्रहण किं? गुणेऽपि वर्तन्ते तैर्मा भूत् घृतेन पाटव विद्यया भाटपम् ॥ अत्र तु भवति समास शङ्कुल्या कृत खण्ड शङ्कुलाखण्डो देवदत्त । शङ्कुलाखण्डो देवदत्तस्य ॥ शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इत्यनेन द्रव्यशब्दसामाना धिकरण्यात् खण्डशब्दस्य गुणिनि द्रव्ये वृत्तिर्दृश्यते शङ्कुलाखण्डो देवदत्तस्येत्यत्र तु षष्ठ्या खण्डशब्दस्य गुण एकदेशविकल्पाया वृत्तिरित्याख्यायते ॥ षष्ठी हि भेदना दर्शयति । इह खण्डित इति खण्ड खण्डन खण्ड इति वा विग्रह ॥ साधन कृतेति समास ॥

४९० खोऽपडक्षाशितग्वलङ्कर्मालपुरुषात् ।२।१।१३७।
अपडक्षादिभ्य खप्रत्ययो भवति ॥

४९१ छघढखफप्रत्ययस्येयियेयीनायन् ।२।३।२१। तद्धित प्रत्ययस्य छ ईय् भवति घ इय् ढ एय् ख ईन् फ आयन् ॥ शेष प्राग्वत् । अलपुरुषीणा कन्या । एवमलकर्मीण ॥ न षडक्षीण्यस्येति बहुव्रीहि ख अषडक्षीण मन्त्रादि । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितगवीनम् अरण्य निपातनात्नम् ॥ चोराद्भयमिति विगृह्य ॥

४९२ पञ्चमी भयादिभि ।२।१।४१। पञ्चम्यन्त भयादिभिस्सु बन्तै समस्यते ॥ चोरभय ग्रामागत इत्यादि ॥ राज्ञ पुरुष इति विगृह्य ॥

४९३ षष्ठ्यत्नात् ।२।१।४३। षष्ठ्यन्त सुपा समस्यते न यत्नात्॥ न विनिमेयद्यूतपणमित्यादेर्विहितषष्ठ्यन्त । राजपुरुष नञ्तत् । जीवगुण । मोक्षमार्ग इत्यादि ॥ अयत्नादिति किं[१] धर्मस्य ज्ञाता ॥ देवाना याजक । साधूना पूजक इति विगृह्य ॥

४९४ याजकादिभि ।२।१।४४। षष्ठ्य त याजकादिभि सुबन्तै समस्यते ॥ बाधकबाधनार्थं वचन । देवयाजक । साधुपूजक । एव भर्तेत्यादि ॥ भवत आसिकेति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९५ न कर्तरि ।२।१।४७। कर्तरि षष्ठ्यन्त वुप्रत्ययान्तेन सुपा न समस्यते ॥ ओदनस्य भोजक ॥ अपा स्रष्टा इति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९६ कर्मणि त्रा च ।२।१।४८। कर्मणि षष्ठ्यन्त कर्तरि वुप्रत्य यान्तेन तृप्रत्ययान्तेन च सुपा न समस्यते ॥

४९७ तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्यशत्रानशमतिपूजाधारक्तै ।२।१।५०। तृप्तार्थैरव्ययैर्निर्धार्यवाचिभिर्शदन्तै शत्रु तैरानशन्तैर्मतिपूजार्था धारक्तान्तैश्च षष्ठ्यन्त न समस्यते ॥ फलानां तृप्त । सक्तूना पूर्णे । देवदत्तस्य कृत्वा । देवदत्तस्य पुरस्तात् । गवा कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा ।

१ ।वमस्त्य तत्प्राप्तौ या षष्ठी विधीयते सा यत्नषष्ठी । तदन्तस्य समासो न भवती त्यर्थ ।

सम्राजा पञ्चम शान्ति । देवदत्तस्य पचन् पचमान । सता मत । सता पूजित । इदमद्दे सुप्त ॥ मोक्षस्य पन्था इति विगृह्य समासे अस्य मोक्षपथ । ऋचोऽर्धमिति विगृह्य ॥

४९८ **संमेऽर्धम्** ।२।१।२६। समभागे वर्तमानमर्धमिति सुबन्त षष्ठ्यन्तेन समस्यते ॥ (इत्युक्तेन समासे) अस्त्वादि । अर्धर्चे देवपुरम् इत्यादि ॥ राज्यस्य धूरिति विगृह्य समासे ॥

४९९ **धुरोऽनक्षस्य** ।२।१।१४०। धुरन्तात्समासादद् भवति नाक्षस्य ॥ राज्यधुरा । अनक्षस्येति किं' अक्षधू ॥ ब्रह्मणो वर्च इति विगृह्य समासे ॥

५०० **ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चस** ।२।१।१४७। ब्रह्मादे परा द्वर्चस समासादद् भवति ॥ ब्रह्मवर्चसम् । एव राजवर्चसम् इत्यादि ॥ आसन्य गौरिति विगृह्य समासे ॥

५०१ **गोस्तत्पुरुषात्** ।२।१।१६८। गोशब्दान्तात्तत्पुरुषसमासादद् भवति ॥ ट इत् । स्त्रिया ङ्यर्थे । अत् । टित्वात् ङी । आसगवी । एव सुरगवीकामगवीप्रभृतय ॥ जिनाना राजेति विगृह्य समासे राजन्सखेरित्यट् । जिनराज । सुरराज । नरराजादय । स्त्रियाम् अतिराजी । एवमग्नेस्सखा अग्निसख इत्यादय ॥ अह्न पूर्वमिति विगृह्य पूर्वापरेति समासे ॥

५०२ **सङ्ख्याव्ययसर्वांशात्** ।२।१।१८१। सङ्ख्याशब्दादव्ययात्सर्वशब्दादशवाचिनश्च परो योऽहन्शब्द तदन्तात्तत्पुरुषसमासादद् भवति । अहन्शब्दस्य चाह्न इत्ययमादेशो भवति ॥ "अतोऽह्न ।२।२।१६८।" इति क्रमसत्वात् णत्व । पूर्वाह्ण । एवमपराह्ण । मध्याह्न । सायाह्न इत्यादय ॥ वर्षाणा रात्रिरिति विगृह्य समासे ॥

---

१ समप्रविभाग एवेदम मित्यादिष्टलिङ्गम् नपुसकलिङ्गम ॥ अन्यत्र एकदेशऽभिधेय पुल्लिङ्गम् । असमप्रविभागेऽपि षष्ठीसमास ॥ अर्धपिप्पलीति विशेषणसमास इत्यक ॥

४९० गोऽपडक्षाशितग्वलकर्मालपुरुषात् ।२।१।१३७। अपडक्षादिभ्य खप्रत्ययो भवति ॥

४९१ उघढखफप्रत्ययस्येयियेयीनायन् ।२।३।२१। तद्धित प्रत्ययस्य छ ईय् भवति घ इय् ढ एय् ख ईन् फ आयन् ॥ शेष प्राग्वत् । अलपुरुषीणा कन्या । एवमलकर्मीण ॥ न षडक्षीण्यन्येति बहुव्रीहौ म अपडक्षीण मन्त्राणि । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितगवीनम् अरण्य निपातनात्त्वम् ॥ चोराद्भयमिति विगृह्य ॥

४९२ पञ्चमी भयादिभि ।२।१।४१। पञ्चम्यन्त भयादिभिस्सुबन्तै समस्यते ॥ चोरभय ग्रामागत इत्यादि ॥ राज पुरुष इति विगृह्य ॥

४९३ षष्ठ्ययत्नात् ।२।१।४३। षष्ठ्यन्त सुपा समस्यते न यत्नात्॥ न निनिमेयद्यूतपणमित्यादेर्विहितषष्ठ्यन्त । राजपुरुष गुरुक् । जीवगुण । मोक्षमार्ग इत्यादि ॥ अयत्नादिति किं धर्मस्य ज्ञाता ॥ देवाना याजक । साधूना पूजक इति विगृह्य ॥

४९४ याजकादिभि[1] ।२।१।४४। षष्ठ्यन्त याजकादिभि सुबन्तै समस्यते ॥ बाधकबाधनार्थ वचन । देवयाजक । साधुपूजक । एव भृभर्तेत्यादि ॥ भवत आसिकेति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९५ न कर्तरि ।२।१।४७। कर्तरि षष्ठ्यन्त वुप्रत्ययान्तेन सुपा न समस्यते ॥ ओदनस्य भोजक ॥ अपा स्रष्टा इति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९६ कर्मणि आ च ।२।१।४८। कर्मणि षष्ठ्यन्त कर्तरि वुप्रत्य यान्तेन तृप्रत्ययान्तेन च सुपा न समस्यते ॥

४९७ तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्यडन्छलानशमातिपूजाधारक्तै ।२।१।५०। तृप्तार्थैरव्ययैर्निर्धार्यवाचिभिर्डदन्तै शतृतैरानशन्तैर्मतिपूजार्थाधारक्तान्तैश्च षष्ठ्यन्त न समस्यते ॥ फलाना तृप्त । सक्तूना पूर्ण । देवदत्तस्य कृत्वा । देवदत्तस्य पुरस्तात् । गवा कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा ।

---

[1] विभक्त्यन्तरप्राप्तौ या षष्ठी विधीयते सा यत्नषष्ठी । तदन्तस्य समासो न भवती त्यर्थ ।

तत्पुरुषसमासे निपात्यन्ते आक्षेपे गम्यमाने ॥ पात्रसमित । कूपकच्छप । कूपमण्डूक । मातरिपुरुष पिण्डीशूर गेहेनर्दी गोष्ठेशूर कर्णेजप इत्यादय ॥ गोष्ठे श्वा गोष्ठश्व स्वथेयसेति निपातनाददन्तत्व ॥

कर्मधारयो द्विविध । उत्तरपदार्थप्रधान[1] पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र उत्तरपदार्थप्रधानो यथा, नील सु उत्पल सु इति स्थिते नील च तत् उत्पल च तदिति विगृह्य ॥

५०८ विशेषण व्यभिचार्येकार्थे कर्मधारयश्च ।२।१।५८।
व्यभिचारि विशेषण समानाधिकरण सुबन्त विशेष्येण सुपा समस्यते स च समास तत्पुरुषसञ्ज्ञ कर्मधारयसञ्ज्ञश्च ॥ शेष प्राग्वत् । नीलोत्पलम् । एव सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान सम्यक्चारित्र सद्धर्म इत्यादय । व्यभिचारीति किं[2] तक्षक सर्प । एकार्थे इति किं? जातस्योक्षा ॥ अन्ध च तत् तमश्च तत् इति विगृह्य समासे ॥

५०९ समवान्धात्तमस ।२।१।१४९। सम् अव अन्ध इत्येतेभ्य परो यस्तमश्शब्द तदन्तात्समासादद् भवति ॥ अन्धतमसम् । एव सन्तत तम सन्तमसम् । अवभ्रष्ट तम अवतमस ॥ जातश्चासावुक्षा चेति विगृह्य समासे ॥

५१० जातमहद्वृद्धादुक्ष्ण कर्मधारयात् ।२।१।१५८।

---

१ नीलं च तदुत्पलं च तदित्यत्र चकार समुच्चयार्थद्योतनाय । तच्छब्द सामानाधिकरण्यद्योतनाय । चशब्द प्रयोगापेक्षकभेदसूचनाय । पुनस्तच्छब्दप्रयोगो भेदसापेक्षकाभेदसूचनाय । नीलोत्पलादिषु उत्पलादिजातिशब्दो विशेष्यमेव ॥

२ विशिष्यते नियम्यते व्यावर्त्यते व्यवच्छिद्यते भिद्यते येन तद्विशेषण भेदकमिति यावत् ॥ तत्र चात्र च प्रवृत्तिर्व्यभिचार सोऽस्यास्तीति व्यभिचारि ॥ तत्र चान्यत्र च व्यभिचरति सञ्चरति सम्भवतीत्येव शील व्यभिचारि ॥ अनेकप्रकार वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्नुपात्ते प्रकारे यद्व्यवस्थापयति तद्व्यवस्थापक भेदक विशेषण, यद्व्यवस्थाप्यमान तद्द्रव्य विशेष्यम् ॥ तत्र तक्षकशब्दो पृथिव्यादौ न वर्तते इत्यव्यभिचारित्युच्यते ॥ यथा नीलादौ वर्तमानत्वात् व्यभिचारित्वं न शङ्कनीयम् । तद्विवक्षाया अत्राव्यभिचार ॥ आम्रवृक्षशब्दो वृक्षादौ वर्तते न लतादाविति यद्देयात्र निदर्शनम्

५०३ पुण्यवर्षादीर्घसङ्ख्यातैकाच्चाद्रात्रेः ।२।१।१८२। पुण्यादेस्सङ्ख्यादेश्च परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषसमासादट् भवति ॥ वर्षारात्र । एव पूर्वरात्र । मध्यरात्र । अर्धरात्र । अपररात्र इत्यादि ॥ पुरुषस्यायुरिति विगृह्य समासे ॥

५०४ स्वःश्रेयसश्वोवसीयसनिःश्रेयसपुरुषायुषगोष्ठश्व द्विस्तावत्रिस्तावा ।२।१।१८३। एते अदन्ता निपात्यन्ते। पुरुषायुष ॥

५०५ नाव ।२।१।१६७। अर्धपूर्वान्नावन्तात् समासादट् भवति ॥ नावोऽर्धम् अर्धनाव क्लिया अधनावी ॥ अक्षेषु शौण्ड इति विगृह्य ॥

५०६ सप्तमी शौण्डादिभिः ।२।१।५२। सप्तम्यन्त शौण्डादिभि सुबन्तैस्समस्यते ॥ अक्षशौण्ड । एव रणवीर । कलाकुशल । वादनिपुण इत्यादय ॥

५०७ पात्रेसमितादयः ।२।१।५७। पात्रेसमित इत्यादय शब्दा

---

१ शोभन श्रेय स्वश्रेयस । श्वोवसीयममिति अस्यैव पर्याय । आशीर्विषये अनयो प्रयोग ॥ निश्चित श्रेयस निश्श्रेयस अनर्थरहित कल्याणमित्यर्थ । पुरुषस्यायु पुरुषायुष ॥ गाष्ठे श्वा गोष्ठश्व । द्विस्तावती द्विस्तावा । त्रिस्तावती त्रिस्तावा वेदि । वया मनया प्रयोग । अतो द्विगुणा त्रिगुणा इत्ना वदिकनोच्यत ॥

२ अक्षेषु प्रसक्त शौण्ड इव व्यसनी अक्षशौण्डो मत्त इत्यर्थ ॥ बहुवचनादाकृतिगणोऽयम । तेन शिष्टप्रयोगानुसारेण स्थाल्या पक्व स्थालीपक्व । काम्पिल्ये सिद्ध काम्पिल्यसिद्ध । आतपशुष्कमित्यादि सिद्धम् ॥ शौण्डशब्दो यद्यपि मद्यपे रूढ स इह वृत्तौ गौणो यथा मद्यपो मद्यपाने प्रसक्तो भवति तथा योऽक्षेषु प्रसक्तो व्यसनीव तत्र वर्तते । इत्यर्थलाभ प्रसक्तावलम्भश्च तथाप्यनात ॥

३ काकादिभि क्षेपे इत्यस्यानुवर्तनम् । पात्रे भाजने भोजनार्थ एव सामना समागता भोजने एव सन्ति न कार्यान्तरे । अत्र पात्रे एव समिता सनद्धा ना यत्र कार्यान्तर इत्यवधारणात्क्षेप ॥ मातरि पुरुष पुमान् धत्रा भवतीति मातरिपुरुष इत्युच्यते ऽवि प्रतिपथ सेवमान । अन्ये त्वाहु — पुरुषशब्द इह शूरवचनस्तेन मातर्येव पुरुषो मातर तर्जयित्वाऽन्यस्मात्सर्वस्माद्बिभेतीति मातरिपुरुषो भीरु । एव गहेनर्दी गेहेव्याड इत्यादि । गर्भे एव तृप्त स्वमात्राहृतेनाहारेण न ततो [illegible] पदावि[illegible]दरपूर कृतार्[illegible]ति गर्भेतृप्तो दरिद्र ॥

तत्पुरुषसमासे निपात्यन्ते आक्षेपे गम्यमाने ॥ पात्रसमित । कूपकच्छप । कूपमण्डुक' । मातरिपुरुष' पिण्डीशूर गेहेनर्ती गोष्ठेशूर कर्णेजप इत्यादयः ॥ गोष्ठे श्वा गोष्ठश्व स्वश्रेमसेति निपातनाददन्तत्व ॥

कर्मधारयो द्विविध । उत्तरपदार्थप्रधान पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र उत्तरपदार्थप्रधानो यथा, नील सु उत्पल सु इति स्थिते नील च तत् उत्पल च तदिति विगृह्य ॥

५०८ विशेषणं व्यभिचार्येकार्थे कर्मधारयश्च ।२।१।५८। व्यभिचारि विशेषण समानाधिकरण सुबन्त विशेष्येण सुपा समस्यते स च समास तत्पुरुषसज्ञ कर्मधारयसज्ञश्च ॥ शेष प्राग्वत् । नीलोत्पलम् । एव सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान सम्यक्चारित्र सद्धर्म इत्यादय । व्यभिचारीति किं तक्षक' सर्प । एकार्थ इति किं जातम्योक्षा ॥ अन्ध च तत् तमश्च तत् इति विगृह्य समासे ॥

५०९ समवान्धात्तमस ।२।१।१४९। सम् अव अन्ध इत्येतेभ्य परो यस्तमश्शब्द तदन्तात्समासादद् भवति ॥ अन्धतमसम् । प्रसतत तम सन्तमसम् । अवभ्रष्ट तम अवतमस ॥ जातश्चासाबुक्षा चेति विगृह्य समासे ॥

५१० जातमहद्वृद्धादुक्ष्ण' कर्मधारयात् ।२।१।[illegible]

---

१ नील च तदुत्पल च तदित्यत्र चकार समुच्चयार्थद्योतनार्थ । [illegible] धिकरण्यद्योतनार्थ । चशब्द प्रयागसापेक्षकभेदसूचनार्थ । पुन[illegible] सापेक्षकाभेदसूचनार्थं । नीलोत्पलादिषु उत्पलादिजातिशब्दो विशेष्य[illegible]

२ विशिष्यते नियम्यते व्यावर्त्यते व्यवच्छिद्यते भिद्यते येन [illegible] यावत् ॥ तत्र चान्यत्र च प्रवृत्तिर्व्यभिचार सोऽस्यास्तीति व्यभि[illegible] च व्यभिचरति सञ्चरति सम्भवतीत्यत्र शील व्यभिचारि ॥ [illegible] रेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्नुपात्ते प्रकारे यद्व्यवस्थापयति [illegible] यद्व्यवस्थाप्यमान तद्रूप विशेष्यम् ॥ तत्र तक्षकशब्दो [illegible] चारात्युच्यते ॥ यद्यपि जातौ वर्तमानत्वात् व्यभिचारीति न [illegible] अत्राविगतत्वात् ॥ आम्रवृक्षादावाम्रशब्दो वृक्षादौ भवतेन [illegible]

जातादिभ्य परो य उक्षन्शब्द तदन्तात् कर्मधारयसमासादड्भवति॥ जातोक्ष । एव महोक्ष वृद्धोक्ष ॥ पुमाश्चासौ गौश्च पुगव । अट् ॥

५११ अह्न ।२।१।१७०। अहन्शब्दान्तात्तत्पुरुषसमासाद्ट् भवति॥ परम च तत् अहश्च परमाह । एव सुदिनाह पुण्याह प्रथमाह माह सर्वाह्न मध्याह्न सायाह्न । सङ्ख्याव्ययेत्यादिना अह्नादेश ॥ पुण्या चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्र । एव दीर्घरात्र सङ्ख्यातरात्र सर्वरात्र एकरात्र मध्यरात्र । पुण्यानेत्यादिना अत् ॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा भीरश्चासौ क्षत्रियश्चेति विगृह्य ॥

५१२ निन्द्योऽपापाणकेन ।२।१।६२। निन्द्यवाचि सुबन्त निन्दावाचिना सुपा समस्यते न पापाणकाभ्या । स च समासस्तत्पुरुष कर्मधारयश्च ॥[1] क्षत्रियभीरु, तार्किकचठर भिक्षुविट ॥ अपापाणकेनेति किं? पापकुलाल । अणकनापित ॥ शर्मी च श्यामेति विगृह्य ॥

५१३ गौणस्तेन ।२।१।६३। गौणार्थवाचि सुबन्त गुणवाचिना सुबन्तेन समस्यते स च तत्पुरुष ॥ शस्त्रीश्यामा सा । एवं कुमुदश्यामादय ॥ सिंह इव पुरुष इति विगृह्य ॥[2]

५१४ व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ।२।१।६४। उपमेयवाचि सुबन्त गौणैर्व्याघ्रादिभिस्सुबन्तै समस्यते तस्य गुणस्यानुक्तौ सत्या

---

१ निन्द्य कुत्स्यो निंदावाचि सुबन्त । वैयाकरणखसूचि खसूचिनिष्प्रतिभा वैयाकरणो वैयाकरणखसूचि । ख सूचयति उपरि पश्यतीति खसूचि निष्प्रतिभ उच्यते ॥ खसूचि स्यान्निष्प्रतिभ इत्यमर ॥ निन्द्य इति किं? वैयाकरणचोर स्तन्या तु शास्त्रे दुर्भग इत्यत्र न वैयाकरणता निन्द्यते । किं तर्हि? अत्र तदाश्रयो वैयाकरणताधिष्ठान द्रव्यम् । तद्धि वैयाकरणत्व तद्व्यपाश्रयणार्थेनापादीयते न निन्दासम्बन्धाय ॥ निन्द्यस्य पूर्वनिपातनार्थं वचनम् । पापशब्दाणकशब्दाभ्या सार्धं न समस्यत इत्यर्थ ॥ चाचाट क्लिष्टो धूर्त इत्यर्थ । चटर श्वानलम्पट । कुत्सितपुरोहितास्थाणका सन्ति ॥

२ गुणादागतो गौण । अन्यत्र प्रसिद्धोऽन्यत्र वर्तमानो गौण ॥ अलङ्कारमार्गे च मुख्यार्थबाधनिमित्त प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारोपितो गौण ॥

स च समासस्तत्पुरुष कर्मधारयसञ्ज्ञश्च ॥ पुरुषसिंह । भव्यपुण्डरीक । मुगपद्म । पाणिपल्लव इत्यादि ॥ मुनिर्वृन्दारक इव पूज्य इति विगृह्य ॥

५१५ **वृन्दारकनागकुञ्जरैः** ।२।१।७०। समानाधिकरण सुबन्त वृन्दारकादिभि पूजावाचिसुबन्तै समस्यते स च तत्पुरुष कर्मधारयसञ्ज्ञश्च ॥ मुनिवृन्दारक । एव जिननाग । नृपकुञ्जर ॥ को राजेति विगृह्य ॥

५१६ **किं क्षेपे** ।२।१।७२। किमित्येतत्सुबन्त समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यते क्षेपे निन्दाया स च समासस्तत्पुरुष कर्मधारयसञ्ज्ञश्च ॥ राजन्सखेरित्यटि प्राप्ते ॥

५१७ **किम. क्षेपे** ।२।९।१२६। किम परद्विहित समासान्तो न भवति क्षेपे निन्दायाम् ॥ किंराजा नीतिवर्जित । किंसखा शाठ्यवान् भुवि । किंगोरवाहक इत्यादि ॥ युवतिश्चासौ ब्राह्मणी चेति विगृह्य ॥

५१८ **पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रशंसारूढैर्जातिः** ।२।१।७३। एकार्थं जातिवाचि सुबन्त पोटादिभि प्रशंसारूढैश्च सुबन्तैस्समस्यते स च समासस्तत्पुरुष कर्मधारयश्च ॥ मानीति पुवद्भाव । ब्राह्मणयुवति । स्तोक गुणो गुणस्तोक । मुनिप्रवक्ता । क्षत्रियधूर्त । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डमित्यादि ॥ कुमारश्चासौ श्रमणश्चेति विगृह्य ॥

---

१ क्षेपे इति किं? कस्य राजा किंराज । कस्य सखा किंसख ॥

२ पुरुषवेषधारिणी स्त्री पोटा । गर्भे एव दास्य गता वा ॥ नागयुवति वृन्दारकयुवति । अत्र पूजाया वृन्दारकनागेति समास । युवति प्राप्तयौवना ॥ स्तोककतिपयशब्दावल्पार्थे ॥ वहद्बहन्ती या गर्भं वशा या नोपजायते ॥ सकृत्प्रसूता गृष्टि स्याद्बष्कयस्त्वेकहायन ॥ १ ॥ गृष्टि सकृत्प्रसूता एकवार प्रसूता गोगृष्टि अजगृष्टि । धेनु स्यादभवसूतिका गोधेनु ॥ वशा वन्ध्या गर्भमेव न गृह्णाति गोवशा अजवशा ॥ वेहद्गर्भघातिनी गोवेहत् अजवेहत् ॥ बष्कयो वृद्धवत्स बष्कयेण वृद्धवत्सेन या दुह्यते सा बष्कयणी । बष्कयो वृद्धवत्सोऽस्यास्तीति वा बष्कयणी । कठप्रवक्ता । कालापश्रोत्रिय । कालाध्यापक । कठधूर्त कालापधूर्त अत्र धूर्तशब्दो निन्दावचनस्तत्र पूर्वपद

जातादिभ्य परो य उक्षनशब्द तदन्तात् कर्मधारयसमासाट्भवति॥ जातोक्ष । एव महोक्ष वृद्धोक्ष ॥ पुमाश्चासौ गौश्च पुगव । अट् ॥

६११ अह् ।२।१।१७९। अहन्शब्दान्तात्तत्पुरुषसमासाट् भवति॥ परम च तत् अहश्च परमाह । एव सुदिनाह पुण्याह प्रथमाह प्राह सर्वाह्न मध्याह्न सायाह्न । सङ्ख्याव्ययेत्यादिना अह्नादेश ॥ पुण्या चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्र । एव दीर्घरात्र सङ्ख्यातरात्र सर्वरात्र एकरात्र मध्यरात्र । पुण्यावपेत्यादिना अत् ॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा, भीरुश्चासौ क्षत्रियश्चेति विगृह्य ॥

६१२ निन्द्योऽपापाणकेन ।२।१।६२। निन्द्यवाचि सुबन्त निन्दावाचिना सुपा समस्यते न पापाणकाभ्या । स च समासस्तत्पुरुष कर्मधारयश्च ॥ क्षत्रियभीरु, तार्किकवठर भिक्षुनिट ॥ अपापाणकेनेति किं? पापकुलाल । अणकनापित ॥ शस्त्रीव श्यामेति विगृह्य ॥

६१३ गौणस्तेन ।२।१।६३। गौणार्थवाचि सुबन्त गुणवाचिना सुबन्तेन समस्यते स च तत्पुरुष ॥ शस्त्रीश्यामा सा । एव कुमुदश्यामादय ॥ सिंह इव पुरुष इति विगृह्य ॥

६१४ व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ।२।१।६४। उपमेयवाचि सुबन्त गौणैर्व्याघ्रादिभिस्सुबन्तै समस्यते तस्य गुणस्यानुक्तौ सत्या

१ निन्द्य तु स्यो निन्दावाचि सुबन्त । वैयाकरणखसूचि खसूचिर्निष्प्रतिभा वैयाकरणो वैयाकरणखसूचि । य सूचयति उपरि पश्यतीति खसूचि निष्प्रतिभ उच्यते ॥ खसूचि स्यान्निष्प्रतिभ इत्यमर ॥ निन्द्य इति किं? वैयाकरणश्चार स्तब्धो दुष्कालदुर्भग इत्यत्र न वैयाकरणता निन्द्यते । किं तर्हि? अत्र तदाश्रया वैयाकरणत्वाविशिष्टद्रव्यम् । तद्धि वैयाकरणत्व तद्रव्योपाश्रणायैवोपादीयते न निन्दासम्बन्धाय ॥ विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं वचनम् । पापशब्दाणकशब्दाभ्या सार्धं न समस्यते इत्यर्थ ॥ याचाट किंवो धूर्त इत्यर्थ । वठर सन्मानमुख । कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणका समा ॥

२ गुणागतो गौण । अन्यत्र प्रसिद्धाऽत्र वर्तमाना गौण ॥ अलङ्कारमार्गे तु मुख्यार्थबाधेऽनिमित्ते प्रयोजन च शब्दभेदाभ्यामारोपितो गौण ॥

उत्तरपदे परे समाहारे च गम्यमाने स च तत्पुरुष कर्मधारयो द्विगुसञ्ज्ञश्च। द्विगुर्न नाम्नि॥ तत्पुरुषत्वाद्गोशब्दादट्। पञ्चगवधन । अष्टाना सहस्राणा समाहार इति विगृह्य द्विगुसमास ।, स्त्रीलिङ्गत्वाद्द्विगोरिति ङीं। अष्टसहस्री।[१] एव त्रिलोकी इत्यादि ॥ पञ्चाना राज्ञा समाहार इति विगृह्य समासे ॥

५२२ **द्विगोरह्नोऽट्** ।२।१।१६२। अन्नन्तादहन्नन्ताच्च द्विगोरट् भवति॥ शेष प्राग्वत्। पञ्चराजी। त्रयाणामह्ना समाहार इति विगृह्य समासे अट्। त्र्यह । एव पञ्चाह इत्यादि॥

५२३ **सङ्ख्याव्ययादङ्गुलेः** ।२।१।१८५। सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययाच्च परो योऽङ्गुलिशब्द तदन्तात्तत्पुरुषाड्डो भवति॥ द्वयोरङ्गुल्योस्समाहार द्व्यङ्गुलम्। एव त्र्यङ्गुलम्। अङ्गुलिमतिक्रान्तमत्यङ्गुलम् इत्यादि॥

द्वन्द्वसमासो द्विधा॥ अवयवप्रधान समाहारप्रधानश्चेति। तत्रावयवप्रधानो यथा। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति विगृह्य॥

५२४ **द्वन्द्वस्सहोक्तौ** ।२।१।८०। सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते द्वयोरर्थयो सहवचने समाहृतौ। स च समासो द्वन्द्व॥

५२५ **लघ्वघ्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकम्** ।२।१।११९। द्वन्द्वे लघ्वक्षर घिसञ्ज्ञमजाद्यदन्तमल्पाजर्च्यं च एक पूर्वं प्रयोज्य॥ शेष प्राग्वत्। प्लक्षन्यग्रोधौ। एव गुणसुल्यौ। अग्निधूमौ। इन्द्राग्नी। अश्वशस्त्रे। वासुदेवार्जुनौ॥ ब्राह्मण क्षत्रियश्चेति विगृह्य समासे॥

५२६ **वर्णभ्रात्रनुपूर्वम्** ।२।१।१२०। वर्ण भ्राता च अनुपूर्वं

---

१ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णा । युधिष्ठिरभीमार्जुनादयो भ्रातर । तेषां क्रमनियति शम्य। अनुग्रहणादेकमिति निवृत्तम्। 'समानामेक' ।२।१।८१। समानाना तुल्यार्थानां शब्दानामधस्य सहवचने तेषामेक एव प्रयोक्तव्य ॥ वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ कुटिलौ वा। बहुवचनमतन्त्रम्"॥ 'सुप्यसरूपेय' ।२।१।८२। सुपि परत्र ये शब्दा समाना एकरूपा भवन्ति तेषां सहवचने एक एव प्रयोक्तव्य पर्यायवाचि शब्दरूप वर्जयित्वा वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ। सुपीति किं मातृमातारौ अत्र जनयित्राध्यापनानुशासिन्यौ मातरौ मातारावित्ति रूप भिद्यते। अभेदे मातृभ्यां मातृभिरित्येवं॥ यद्यन्युपि

५१९ कुमारः श्रमणादिना ।२।१।७८। कुमारशब्दः श्रमणादिना सुपा समस्यते ॥ कुमारश्रमणा । एवं कुमारतापसी । कुमारप्रव्रजिता । कुमाररोगिणी । कुमारसेना इत्यादि ॥ श्रिया उपलक्षितो वर्धमान इति विग्रहः ॥

५२० मयूरव्यंसकादयः ।२।१।७०। मयूरव्यंसक इत्यादयः शब्दाः कृतसमासा निपात्यन्ते ॥ श्रीवर्धमानः । एवं उदक् च तत् अवाक् च उच्चावचम् । उच्चनीचम् । एहिस्वागता[1] । अश्नीतपिबता । यातायात । शाकभिक्षु । घृतौदनः । अश्वरथ । सलिलघट इत्यादि ॥

द्विगुसमासो यथा ॥ पञ्चन् जस् गो जस् धन सु इति स्थिते । पञ्च गावो धनमस्येति विग्रहः । "दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ।२।१।६०।"[2] इत्यधिकृत्य ॥

५२१ सङ्ख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् ।२।१।६१। सङ्ख्यावाचि सुबन्तमेकार्थं सुबन्तेन समस्यते संज्ञायां तद्धितप्रत्यये

नित्यार्थं । तत्र कल्पभूते इत्यादौ नित्यार्थाऽपाणवेनेत्यनेनैव सिद्धे यतग्रहणमनित्यार्थमिति वक्तव्यम् ॥ प्रशंसायां रूढा प्रशंसारूढा ॥ पाटादीनां द्वन्द्व । रूढशब्दः पाटादिभिर्न सम्बध्यते । सम्बन्धे हि तत्पर्यायाणां ग्रहणं स्यात् ॥ तदनिष्टमतः प्रशंसाशब्देनैव सम्बध्यते ॥ त्रिप्रकाराः प्रशंसाशब्दा भवन्ति केचिज्जातिशब्दाः परार्थे प्रयुज्यमानाः प्रशंसां गमयन्ति । यथा सिंहो माणवकः । कश्चिद्गुणशब्दा गुणसम्बन्धे यथा रमणीयो ग्रामः शोभनः पाकः ॥ केचित्तु रूढिशब्दाः एषां प्रशंसैव पदार्थः । इहाद्यौ गृह्यते न पूर्वद्वयम् । रूढिग्रहणादिह न भवति गौः शोभना । जातिरिति किं? दवदत्ता पाटा । गौः मतल्लिका गोमतल्लिका ॥

1 एहि स्वागतमिति यस्यां सा एहिस्वागता । अस्यातमास्यातेन क्रियासातत्ये अश्नीत पिबतेति सततं यत्रते अश्नीतपिबता ॥ शाकभोजी भिक्षुरिति विग्रहः । घृतप्रधान ओदनः । अश्वयुक्तो रथः । सलिलपूर्णो घटः ॥

2 दिग्वाचि अधिकमित्येतत्सुबन्तमेकार्थं सुपा समस्यते संज्ञायां तद्धिते प्रत्ययविषयभूते उत्तरपदे च परे स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ संज्ञायां दक्षिणकोसला दक्षिणकोसला । उत्तरपाञ्चाला । तद्धिते दक्षिणस्यां शालायां भवो दाक्षिणशालः ॥ अधिकया षष्ट्या क्रीतः अधिका षष्टिर्भृतो भावी वा आधिकषाष्टिकः । उत्तरपदे दक्षिणगवप्रियः । अधिकगवधनः । संज्ञातद्धितोत्तरपदेषु नित्यः समासः । अन्यथा तदभावात् ॥

उत्तरपदे परे समाहारे च गम्यमाने स च तत्पुरुष कर्मधारयो द्विगुसंज्ञश्च।
द्विगुर्न नाम्नि ॥ तत्पुरुषत्वाट्टोशब्दादट्। पञ्चगवधन । अष्टाना सहस्राणा समाहार इति विगृह्य द्विगुसमास । स्त्रीलिङ्गत्वाद्विगोरिति ङी। अष्टसहस्री। एव त्रिलोकी इत्यादि ॥ पञ्चाना राज्ञा समाहार इति विगृह्य समासे ॥

५२२ द्विगोरह्नोऽट् ।२।१।१६२। अन्नन्तादहन्नन्ताच्च द्विगोरट् भवति ॥ शेष प्राग्वत्। पञ्चराजी। त्रयाणामह्ना समाहार इति विगृह्य समासे अट्। त्र्यह । एव पञ्चाह इत्यादि ॥

५२३ सङ्ख्याव्ययादङ्गुलेः ।२।१।१८५। सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययाच्च परो योऽङ्गुलिशब्द तदन्तात्तत्पुरुषाड्डो भवति ॥ द्वयोरङ्गुल्योस्समाहार द्व्यङ्गुलम्। एव त्र्यङ्गुलम्। अङ्गुलिमतिक्रान्तमत्यङ्गुलम् इत्यादि ॥

द्वन्द्वसमासो द्विधा ॥ अवयवप्रधान समाहारप्रधानश्चेति। तत्रावयवप्रधानो यथा। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति विगृह्य ॥

५२४ द्वन्द्वस्सहोक्तौ ।२।१।८०। सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते द्वयोरर्थयो सहवचने समाहृतौ। स च समासो द्वन्द्व ॥

५२५ लघ्वक्ष्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकम् ।२।१।११९। द्वन्द्वे लघ्वक्षर घिसंज्ञमजाद्यदन्तमल्पाजर्च्यं च एक पूर्वं प्रयोज्य॥ शेष प्राग्वत्। प्लक्षन्यग्रोधौ। एव गुणमुख्यौ। अग्निधूमौ। इन्द्राग्नी। अश्वशाले। वासुदेवार्जुनौ॥ ब्राह्मण क्षत्रियश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२६ वर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ।२।१।१२०। वर्णं भ्राता च अनुपूर्वं

---

१ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णा । युधिष्ठिरभीमार्जुनादयो भ्रातर । तेषां क्रममनतिक्रम्य। अनुग्रहणादेकमिति निवृत्तम्। ‘ समानामेक ।२।१।८१। समानानां तुल्यार्थानां शब्दानामथस्य सहवचन तेषामेक एव प्रयोक्तव्य ॥ वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ कुटिलौ वा। बहुवचनमतन्त्रम् ’॥ “ सुप्यसङ्ख्येय ।२।१।८२। सुपि सर्वत्र ये शब्दा समाना एकरूपा भवन्ति तेषां सहवचने एक एव प्रयोक्तव्य सङ्ख्येयवाचि शब्दरूप वर्जयित्वा वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ। सुपीति किं? मातृमातारौ अत्र जनयित्र्याधान्यमानृवाचिन औटि मातरौ मातारावित्ति रूप भिद्यते। अभेदे मातृभ्या मातृभिरित्येव॥ यत्रिस सुपि

प्रथम प्रयोज्यम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियौ । एव बलभद्रवासुदेवौ ॥ स च देवन्त्र श्चेति विगृह्य समासे ॥

५२७ त्यदादिः ।२।१।८३। त्यदादेः त्यदादिनाऽन्येन वा द्वन्द्वसमासे त्यदादिरेवावशिष्यते । त्यदादीना मिथो यद्यत् पर तदेवैक शिष्यते ॥ तौ । एव स च त्व चेति विगृह्य । युवा । त्व चाह चावां ॥ समाहारप्रधानो यथा । वधूश्च वरश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२८ द्वन्द्वो वा ।२।१।९३। द्वन्द्वसमास एकार्थो वा भवति ॥ एकार्थत्वेन नपुसकत्व । वधूवर वधूवरौ वा । एव लोकालोकमित्यादि ॥ अश्वाश्च रथाश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२९ सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु ।२।१।९८। सेनाङ्गाना क्षुद्रजन्तूना द्वन्द्व एकार्थो नित्य भवति ॥ अश्वरथ । यूकालिक्षम् । अहिनकुल ॥ बदराणि चामलकानि चेति विगृह्य समासे ॥

५३० फल जाति ।२।१।९९। फलवाचिना जातिशब्दाना द्वन्द्व एकार्थो नित्य भवति ॥ बदरामलकम् । एवमाम्रपनसमित्यादि ॥ पाणी च पादौ चेति विगृह्य समासे ॥

५३१ प्राणितूर्याङ्गम् ।२।१।१०१। प्राण्यङ्गाना तूर्याङ्गाना द्वन्द्व एकार्थो नित्य भवति ॥ पाणिपाद । शङ्खपटहम् इत्यादि ॥ स्त्री च पुमाश्चेति विगृह्य समासे ॥

५३२ स्त्रिया पुंसो द्वन्द्वाच्च ।२।१।१५०। स्त्रीशब्दात् परो य पुंस्शब्दस्तदन्तात् द्वन्द्वात् कर्मधारयाच्च समासादद्भवति ॥ स्त्रीपुंस ॥ धेनुश्चानड्वांश्चेति विगृह्य समासे ॥

ये शब्दा समानास्तस्मिन्नेव सहवचने एक एव प्रयोक्तव्य इत्यर्थ ॥ असख्येय इति किं द्वौ च द्वौ च द्वाविति न भवति । द्वन्द्वोऽपि न भवत्यनभिधानात् ॥ विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती अत्र सख्यानामित्वादेकशेष । इति चिन्तामणी ॥

१ स्त्री भूत्वा पुमान् जात स्त्रीपुंस शिखण्डी ॥

५३३ धेन्वनडुहर्ग्यजुपाहोरात्रनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवोर्वष्ठीवपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम् ।२।१।१६०। धेन्वनडुहादय शब्दा द्वन्द्वे अदन्ता निपात्यन्ते ॥ धेन्वनडुहम् । एवम् ऋक यजुश्च ऋग्यजुषम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र । नक्त च दिवा च नक्तंदिव । रात्रिश्च दिवा च रात्रिंदिवम् । अहश्च दिवा च अहर्दिवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीव । पदौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुव । दाराश्च गावश्च दारगव ॥ दधि च पयश्चेति विगृह्य समासे ॥

५३४ न दधिपयआदिः ।२।१।१०५। दधिपयसित्यादिर्द्वन्द्व एकार्थो न भवति ॥ दधिपयसी । वाङ्मनसे । पाठाददन्तत्वम् ॥

॥ इति शुद्धसमाससङ्ग्रह ॥

अथ समासे सुप श्लुचि प्राप्तायां क्वचिदश्लुग्विधिरुच्यते

ओजसा कृतमिति विगृह्य समासे । "नोत्तरपदेऽसत्त्वे ।२।२।२।" इति अधिकृत्य ॥

५३५ ओजोऽञ्जस्सहोऽम्भस्तपसष्टः ।२।२।४। ओजसादिभ्य परस्य ट समासे श्लुग् न भवति ॥ ओजसाकृतम् । अञ्जसाकृत । सहसाकृतम् । अम्भसाकृत । तपसाकृत ॥ परस्मै पदमिति विगृह्य समासे ॥

५३६ ङेर्व्याकरणे ।२।२।८। ङे इति सुप समासे श्लुग् न भवति व्याकरणे विषये ॥ एवमात्मनेपदमित्यादि ॥ कण्ठे कालोऽस्येति विगृह्य समासे ॥

५३७ अकामेऽमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गात् ।२।२।१२। मूर्धमस्त

---

१ धेन्वानडुहमहणमसमाहारार्थं । समाहारे तु 'चुदषहस्समाहारे ।२।१।१६१। चवर्गदकारषकारहकारान्तात् द्वन्द्वात्समाहारे वर्तमानात्समासान्तो भवति ॥ वाक्त्वच । स्रक्त्वच । वाग्दृषद । वाक्त्विष । छत्रोपानह ॥ अन्यत्र छत्रोपानद्भ्याम् । इति चिन्तामणौ । इति सूत्रणैव सिध्दम् ॥ द्वन्द्वादिति किं? ऋग्यजुषस्य स ऋग्यज । पुष्यार्धिमावहोरात्रौ ॥ रात्रिंदिवा यत्र च पश्यति तुल्यकालम् ॥ अत एव निपातनाद्रम् ।

२ पञ्चाध्यायस्य इत्यस्य च य समास उक्तस्तदवयवस्य सुप पञ्चम्यन्ता उत्तरपदे श्लुग् भवति ॥ स्तोकान्मुक्त । अल्पान्मुक्त । दूरादागत । अन्तिकादागत ॥

५४९ तुमो मनस्कामे ।२।२।६९। तुमोऽन्तस्य लुग् भवति मनस्कामयो परत समासे ॥ गन्तुमना ॥ गन्तुकाम ॥ इषीकाया-स्तूलमिति विगृह्य समासे ॥

५५० मालेषीकेष्टकस्यान्तस्य च भारितूलचिते ।२।२।८०। मालादीना तदन्ताना च ह्रस्वो भवति यथासङ्ख्य भार्यादिपु परत समासे ॥ इषिकतूलम् । एव मालभारि । इष्टकचित ॥ भुव कुटिरिति विगृह्य समासे ॥

५५१ भ्रुवोऽच्च कुटिकुसे ।२।२।८१। भ्रूशब्दस्य ह्रस्वोऽच्च भवत कुटिकुसयो परत समासे ॥ भ्रुकुटि । भकुटि । भ्रुकुस । भ्रकुस ॥ एकोत्तरा दशेति विगृह्य ॥

५५२ एकादश पोडश पोडन् पोढा पङ् ।२।२।१०१। एकादशादय समासे कृतात्वादयो निपात्यन्ते ॥ एकादश । एव पड्भिर धिका दश पोडश । पड् दन्ता अस्येति पोडन् ॥ द्वाभ्यामधिका दशेति विगृह्य समासे ॥

५५३ द्वष्टात्रयोऽनशीतौ प्राक्शतादबहुव्रीहौ ।२।२।१०२। शतात् प्राक् सङ्ख्यावाचिन्युत्तरपदे द्वि अष्टन् त्रि इत्येतेषा यथासङ्ख्य द्वा अष्टा त्रयस् इत्येते आदेशा भवन्ति । अबहुव्रीहौ समासे नाशीतिशब्दे ॥ द्वादश । एव द्वाविंशति । द्वात्रिंशत् ॥ अष्टादश । अष्टाविंशति । अष्टात्रिंशत् ॥ त्रयोदश । त्रयोविंशति ॥ त्रयस्त्रिंशत् ॥ अनशीतानिति कि? द्व्यशीति त्र्यशीति । अबहुव्रीहाविति कि? द्विदशा । अष्टदशा । त्रिदशा ॥

५५४ चत्वारिंशदादौ वा ।२।२।१०३। द्वा अष्टा त्रयस् इत्यादेशाश्चत्वारिंशदादौ उत्तरपदे वा भवन्ति ॥ द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् ॥ अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् इत्यादि ॥ महत् वीर इत्याभ्या सु महाश्चासौ वीरश्चेति विगृह्य समासे ॥ " महत सरघासविशिष्टे डा ।२।२।१०४। " इत्यधिकृत्य ॥

५५५ जातीयैकार्थे ।२।२।१०६। महत जातीयमत्यये समानाधिकरणे च परतो डा भवति ॥ ड इत् अन्त्याजादिलुगर्थ । महावीर । एत्र महागुण इत्यादि ॥ क्षीरमुदक यस्येति विगृह्य समासे ॥

५५६ नाम्न्युत्तरपदस्य च ।२।२।१३६। उत्तरपदस्य पूर्वपदस्य च उदकशब्दस्य उद इत्यादेशो भवति नाम्नि समासे ॥ क्षीरोद । एव लवणोदादय । उदपर्वत उदमेघ ॥

५५७ क्षुग्वा ।२।२।१३७। नाम्नि पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च क्षुग्वा भवति ॥ सत्या भामा सत्यभामा इत्यादि ॥ पृषद्उदर यस्येति विगृह्य समासे ॥

५५८ पृषोदरादयः ।२।२।१७२। पृषोदरादय शब्दा साधवो वेदितव्या ॥ पृषोदर । अश्व इव तिष्ठतीत्यश्वत्थ । पिशितमश्नातीति पिशाच इत्यादि । शिष्टप्रयोगानुसारेण वेदितव्यम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम् ॥ १ ॥
वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्यय ॥
षोडशादौ विकारस्स्याद्वर्णनाश पृषोदरे ॥ २ ॥
वर्णनाशविकाराभ्या धातोरतिशयेन य ॥
योगस्तदुच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ३ ॥

॥ इत्यक्षुग्विधिसमाससङ्ग्रह ॥

॥ अथ पदवाक्याश्रित विध्यन्तरमुच्यते ॥

५५९ सम्भ्रमेऽसकृत् ।२।३।१। सम्भ्रमे वर्तमान पद वाक्य वा

---

१ अविहितलोपागमादेशाविकारा शिष्टै प्रयुज्यमाना । अश्वरूपेणात्मिरत्र तिष्ठतीति अश्वत्थ इति लिङ्गाभट्टपादुक्तम् ॥

२ हिसृ हिंसायामिति धातोरुत्पन्नत्वात् हिनस्तीति सिंह इति हकारविपर्यय । विकार परिणाम । यथा षोडशेत्यत्र दकारस्य डकार ॥

३ मह्यां रौतीति मयूर । अत्र महीशब्देकारस्य नाश हकारस्य विकार यकार ॥ रुधातो ऊर इत्यादेश ॥ भ्रमन् रौतीति भ्रमर । नलोपा दशब्दस्य रादेशश्च ॥

असाहृदनेस्त्वार प्रयुज्यते ॥ जय जय जय। जिन जिन जिन। अहिराहि-रहि । सर सर सर । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति। लुनु पलायध्व लुनु पलायध्व लुनु पलायध्वम् इत्यादि ॥

५६० भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग् द्विः ।२।३।२। भृशादर्थ वर्तमान पद वाक्य वा शब्दरूप द्वि प्रयुज्यते ॥ भृशम् अत्यर्थं पचतिपचति। आभीक्ष्ण्य पौन पुन्य पचतिपचति पठतिपठति वक्वद। अविच्छेद क्रियान्तराव्यवधान तत्र जयजय। एव नमोनम । करणकरणम् इत्यादय ॥

५६१ प्रोपोत्स पादपूरणे ।२।३।६। प्रादीनि शब्दरूपाणि पादपूरणे द्वि प्रयुज्यन्ते ॥

प्रप्रणम्य जिन भव्य ससश्रित्य तप परम् ॥
उपोपपद्यते श्रेय उदुत्पन्नमहोदय ॥ १ ॥

५६२ सामीप्येऽधोऽध्युपरि ।२।३।७। सामीप्ये वर्तमानानि अधस् अधि उपरि इत्येतान्यव्ययानि द्वि प्रयुज्यन्ते ॥ अधोऽधो नरकभूमय । अध्यधिग्रामं वसति लोक । उपर्युपरि स्वर्गपटलानि ॥

५६३ वीप्सायाम् ।२।३।८। वीप्साया वर्तमान शब्दरूप द्वि प्रयुज्यते ॥ वृक्षवृक्षमभिषिञ्चति । भवेभवे नैव चेतयते ॥ "आर्यामन्त्र्य सम्मत्यसूयाकोपेऽस्वन्त्यश्च प्लुत ।२।३।१७।" इत्यधिकृत्य ॥

५६४ दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैको लन्त्र ।२।३।२७। वाक्यस्याद्योऽन्त्योऽच् दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धी अनन्त्यो वा ऋवर्जितो गुरु

१ वाक्येष्वभिमतस्य सम्मति पूजन वा । परगुणानामसहनमसूया । क्रोध कोप । एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य वाक्यस्याभूतमामन्त्रणीयार्थं पद द्विरुच्यते । तत्र आदौ पूर्वोक्ता यस्यचा मध्यऽन्त्योऽच् प्लुता वा भवति सम्मतौ ॥ माणवका ३ माणवक। माणवक माणवक। शोभन खल्वसि माणवक ॥ राजा ३ न राजन् शोभन खल्वसि राजा ॥

२ प्रधान कार्यसम्प्रत्ययादिह न भवति । आगच्छ भो कपिल माणव । माणवेति कापिलत्यस्य विशेषण । ल्ग्रहण अन्तदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं इदमेव ज्ञापक क्वचित् स्वरव्यञ्जनभेदेन ग्रहणस्य ॥

लृकारश्च स एक प्लुतो वा भवति ॥ आगच्छ भो देवदत्त३ । आगच्छ भो दे३वदत्त । आगच्छ भो देवदा३त्त । आगच्छ भो देवदत्त ॥ कृष्ण-शिखा३ । क्लृ३प्तशिख । कृप्तशिख ॥ अनृदिति किं[1] कृष्णमित्र ॥

५६५ ओमः प्रारम्भे ।२।३।२१। प्रारम्भे वर्तमानस्योम प्लुतो वा भवति ॥ ओ३म् (वृ) ऋषभ पवित्रम् । ओं३ श्रीशान्तिरस्तु सुखमस्तु ॥ प्रारम्भ इति किम्[1] । ओम् इत्यादि ॥

॥ इति द्विरुक्तप्लुतविधिसङ्ग्रह ॥

॥ अथ तद्धितसङ्ग्रहः कथ्यते ॥

तद्धितप्रत्यया द्विप्रकारा । अर्थान्तरवृत्तय स्वार्थिकाश्चेति । तत्रार्थान्तरवृत्तयो यथा । उपगु ङस् इति स्थिते उपगोरपत्यमिति विगृह्य ॥

५६६ प्रागजितादण् ।२।४।४। टो जित इत्यतस्सूत्रात् प्राग्येऽर्था कथ्यन्ते तेपु सुबन्तात् अण् प्रत्ययो भवति ॥ इत्यधिकृत वेदितव्यम् ॥

५६७ ङसोऽपत्ये ।२।४।१८। षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो भवति ॥ ण इत् आरैजर्थ । सुप लुक् ॥

५६८ आरैचोऽक्ष्वादेः ।२।३।८४। प्रकृतेरचामादेरच आ आर् ऐच् इत्येते अदेशा भवन्ति ञिति णिति च तद्धिते प्रत्यये परे ॥ आसन्न इति उत औत् ॥

५६९ अवस्वयम्भुवः ।२।३।८२। अपदस्योवर्णस्य अव् भवति तद्धिते परे न स्वयम्भुव ॥ तत स्वादि । औपगव । स्त्रिया टिड्ढाणिति ङी । औपगवी । एव कापटव इत्यादि ॥ दक्षस्यापत्यमिति विगृह्य ॥

---

१ क्वचिदर्थे वर्तित्वात्पुनरर्थान्तरे वर्तितु निमित्तमुपादीयते तदर्थान्तर तत्र वृत्तिरर्थान्तरवृत्ति ॥ प्रकृतादर्थादन्योऽर्थोऽर्थान्तरम् ॥ वृत्तयो द्विप्रकारा अनेकार्था प्रत्ययनियतार्थेति । अनेकार्था अणादय । प्रत्ययार्थनियता इञादय । एकस्मिन्नेवार्थे विद्यमाना इत्यर्थ ॥

असकृदनेकवार प्रयुज्यते ॥ जय जय जय । जिन जिन जिन । अहिरहि-रहि । सर सर सर । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति । लघु पलायध्व लघु पलायध्व लघु पलायध्वम् इत्यादि ॥

५६० भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग् द्वि¹ ।२।३।२। भृशाद्यर्थे वर्तमान पद वाक्य वा शब्दरूप द्वि प्रयुज्यते ॥ भृशम् अत्यर्थ पचति पचति । आभीक्ष्ण्य पौन पुन्य पचतिपचति पठतिपठति वदवद । अवि-च्छेद क्रियान्तराव्यवधान तत्र जयजय । एव नमोनम । करणकरणम् इत्यादय ॥

५६१ प्रोपोत्स पादपूरणे ।२।३।६। प्रादीनि शब्दरूपाणि पादपूरणे द्वि प्रयुज्यन्ते ॥

प्रप्रणम्य जिन भव्य ससंश्रित्य तप परम् ।
उपोपपद्यते श्रेय उदुत्पन्नमहोदय ॥ १ ॥

५६२ सामीप्येऽधोऽध्युपरि ।२।३।७। सामीप्ये वर्तमानानि अधस् अधि उपरि इत्येतान्यव्ययानि द्वि प्रयुज्यन्ते ॥ अधोऽधो नरक-भूमय । अध्यधिग्राम वसति लोक । उपर्युपरि स्वर्गपटलानि ॥

५६३ वीप्सायाम् ।२।३।८। वीप्साया वर्तमान शब्दरूप द्वि प्रयुज्यते ॥ वृक्षवृक्षमभिसिञ्चति । भवेभवे नैव चेतयते ॥ "आर्यामन्त्र्य सम्मत्यसूयाकोपेऽक्ष्वन्त्यश्च प्लुत ।२।३।१७।" इत्यधिकृत्य ॥

५६४ दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैको लन्त ।२।३।२७। वाक्यस्यादु, योऽन्त्योऽच् दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धी अनन्त्यो वा ऋवर्जितो गुरु

१ कार्येष्वभिमत सम्मति पूजन वा । परगुणानामसहनमसूया । क्रोध कोप । एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य धान्यस्याभूतमामन्त्रणीयार्थं पद द्विरुच्यते । तत्र आदौ पूर्वाक्या मध्यचा मध्येऽन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति सम्मतौ ॥ माणवका ३ माणवक । माणवक । माणवक । शोभन खल्वसि माणवक ॥ राजा ३ न् राजन् शोभन खल्वसि राजा ॥

२ प्रधाने वाक्यसम्प्रत्ययादिह न भवति । आगच्छ भो. कपिल माणव । माणवादि कार्यविशेष्यस्य विशेषण । एमद्दण अनृदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं इदमेव ज्ञापक कवय व्याख्ययोरभेदन प्रहणस्य ॥

ऌकारश्च स एक प्लुतो वा भवति ॥ आगच्छ भो देवदत्ता३ । आगच्छ भो दे३वदत्त । आगच्छ भो देवदा३त्त । आगच्छ भो देवदत्त ॥ कृप्तशिखा३ । क्लृ३प्तशिख । क्लृप्तशिख ॥ अनृदिति किं? कृष्णमित्र ॥

५६५ **ओमः प्रारम्भे** ।२।३।२१। प्रारम्भे वर्तमानस्योम प्लुतो वा भवति ॥ ओ३म् (वृ) ऋषभ पवित्रम् । ओं३ श्रीशान्तिरस्तु सुखमस्तु ॥ प्रारम्भ इति किम्? । ओम् इत्यादि ॥

॥ इति द्विरुक्तप्लुतविधिसङ्ग्रह ॥

॥ अथ तद्धितसङ्ग्रहः कथ्यते ॥

तद्धितप्रत्यया द्विप्रकारा । अर्थान्तरवृत्तय स्वार्थिकाश्चेति । तत्रार्थान्तरवृत्तयो यथा । उपगु ङस् इति स्थिते उपगोरपत्यमिति विगृह्य ॥

५६६ **प्राग्जितादण्** ।२।४।४। टो जित इत्यतस्सूत्रात् प्राग्येऽर्था कथ्यन्ते तेषु सुबन्तात् अण् प्रत्ययो भवति ॥ इत्यधिकृत वेदितव्यम् ॥

५६७ **ङसोऽपत्ये** ।२।४।१८। षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो भवति ॥ ण इत् औरजर्थे । सुप श्लुक् ॥

५६८ **औरैचोऽक्ष्वादेः** ।२।३।८४। प्रकृतेरचामादेरच आ आर् ऐच् इत्येते अदेशा भवन्ति जिति णिति च तद्धिते प्रत्यये परे ॥ आसन्न इति उत औत् ॥

५६९ **अवस्वयम्भुवः** ।२।३।८२। अपदस्योवर्णस्य अव् भवति तद्धिते परे न स्वयम्भुव ॥ तत स्वादि । औपगव । स्त्रिया टिड्डाणिति ङी । औपगवी । एव कापटव इत्यादि ॥ दक्षस्यापत्यमिति विगृह्य ॥

---

१ क्वचिदर्थ वर्तित्वात्पुनरर्थान्तरे वर्तितु निमित्तमुपादीयते तदर्थान्तर तत्र वृत्तिरर्थान्तरवृत्ति ॥ प्रकृतादर्थादन्योऽर्थोऽर्थान्तरम् ॥ वृत्तयो द्विप्रकारा अनेकार्था प्रत्ययनियताश्चेति । अनेकार्था अणादय । प्रत्ययनियता इत्यादय । एकस्मिन्नेवार्थे विद्यमाना इत्यर्थ ॥

५७० अत इञ् ।२।४।२१। अकारान्तादपत्ये इञ् भवति ॥ ञ इत् । ऐरजत्र्ये । एरित्यतो लुक् । शेषं प्राग्वत् । दाक्षिः । स्त्रियां ङ्ङीति ङी । दाक्षी ॥ गर्गस्यापत्यं वृद्धमिति विगृह्य ॥

५७१ पौत्रादि वृद्धम् ।१।१।१३। पौत्राद्यपत्यं वृद्धसंज्ञं भवति ॥

५७२ गर्गादेर्यञ् ।२।४।२८। गर्गादेर्वृद्धेऽपत्ये यञ् भवति ॥ शेषं प्राग्वत् । गार्ग्यः गार्ग्यौ । बहुत्वे ॥

५७३ यञञोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ।२।४।११०। गोत्रे वर्तमानाद्यञः अञश्च प्रत्ययस्य बहुत्वे लुब्भवति न स्त्रियां गोपवनादिश्यापर्णान्तं वर्जयित्वा ॥ लुपि स्थानिवद्भावाभावात् नैच् । गर्गाः । एवं गर्गान् गर्गैरित्यादि ॥ स्त्रियां ॥

५७४ यञोऽपावटात् ।१।३।१५। यञ्प्रत्ययान्तात् स्त्रियां ङी भवति न पावटाभ्याम् ॥ ङ्यत इत्यतो लुचि मस्येति यस्य लुक् । गार्गी । एवं वात्स्य वात्सी इत्यादि ॥ गर्गस्यापत्यं युवेति विगृह्य ॥

५७५ प्रपौत्राद्यस्त्री वंश्यज्यायोभ्रात्रोः सति युवा

---

१ कुलं पुनातीति पुत्रः । पुत्रस्यानन्तरापत्यं पौत्रः पौत्र आदिर्यस्य सः । पौत्रेति किं गार्गिः । आदिशब्देन वक्ष्यमाणप्रपौत्राद्यस्त्रीति सूत्रनिर्दिष्टवंश्य ज्यायसि भ्रातरि च मृते सति प्रपौत्रादीनां वृद्धसंज्ञैव गार्ग्यः ॥

२ गोपवन आदिर्येषां ते गोपवनादि । श्यापर्ण अन्तो यस्यासौ श्यापर्णान्तः । गोपवनादिश्च श्यापर्णान्तश्च तथोक्तः । न गोपवनश्यापर्णान्तस्तथोक्तस्तस्मात् ॥ गोपवनादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्वावतान । श्यामक । श्यापर्ण इति बिदादिगणान्तर्गतगणशब्दा वर्ज्या इत्यर्थः ॥

३ प्रगतः पौत्रः पौत्रात्प्रगतो वा प्रपौत्रः । स आदिर्यस्य तत् प्रपौत्रादि । पौत्रापत्यं परमप्रकृतेश्चतुर्थम् । अत्र परमप्रकृतिर्गर्गः । तस्यापत्यं गार्गिः । तदनन्तरापत्यं वृद्धो गार्ग्यस्तृतीयः स्यात् । चतुर्थो गार्ग्यायणो युवा ॥ 'आद्यात् ।२।४।१९। अपत्यप्रत्ययः स आद्यात् परमप्रकृतेरेव नान्तरवृद्धयुवभ्यः ॥ उपगोरपत्यं वृद्ध औपगवः ।" इति नियमसूत्रं तत आद्यादित्यनुवर्तते ॥ आद्यादिति किं गार्ग्यायणस्यापत्यं युवा गार्ग्यायण इञ् न भवति ॥ दाक्षिरित्यत्र वृद्धापत्येऽपि अत इञिति इञ्प्रत्ययो भवति ॥

।१।१।१४। स्त्रीवर्जित प्रपौत्राद्यपत्य युवसञ्ज्ञ भवति वंश्ये ज्यायसि भ्रातरि च जीवति सति ॥ इति युवसञ्ज्ञाया ॥

५७६ वृद्धाद्यूनि ।२।४।२०। यून्यपत्ये वृद्धप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययो भवति ॥

५७७ यञिञः ।२।४।२३। यञन्तादिञन्ताच्च यून्यपत्ये फण् भवति ॥ ण इत् । फस्य आयन् । गार्ग्यायण । एव दाक्षायण ॥ सुधातुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५७८ सुधातृव्यासवरूटनिषादचण्डालबिम्बस्याकङ् च ।२।४।२७। सुधात्रादिभ्योऽपत्ये इञ् भवति तेषामकङ् चान्तादेश ॥ अङावितौ । सौधातकि । एव वैयासकि वारुटकि नैषादकि चाण्डालकि इत्यादि ॥ पुत्रस्यापत्यमिति विगृह्य ॥

५७९ पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दृभ्योऽनन्तरेऽञ् ।२।४।२८। पुनर्भ्वादिभ्योऽनन्तरेऽपत्ये अञ् भवति ॥ पौत्र । एव पौनर्भव दौहित्र नानान्द्र ॥ कन्याया अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८० कन्यात्रिवेण्योऽकर्नीनत्रिवणौ च ।२।४।४९। कन्यात्रिवेणिभ्यामपत्ये अण् भवति तयोर्यथासङ्ख्य कनीनत्रिवणादेशौ च भवत ॥ कानीन त्रैवण । शतमातुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८१ सङ्ख्यासम्भद्रान्मातुर्डुर् ।२।४।५१। सङ्ख्याया सम्भद्राभ्या च परान्मातृशब्दादपत्ये अण् भवति ऋतो डुरादेशश्च ॥ ड इत् । शातमातुर । एव द्वैमातुर षाण्मातुर साम्मातुर भाद्रमातुर । दितेरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८२ दितेश्च ढण् ।२।४।५४। मण्डूकशब्दादितिशब्दाच्चापत्ये ढण्वा भवति ॥ ढस्य एय् । दैतेय माण्डूकेय । पक्षे

५८३ पत्युत्तरपदयमादित्यादित्यदितेर्ज्योऽणपवादे चास्त्वे ।२।४।६। पत्युत्तरपदात् यमादिभ्यश्च प्राग्जितीयेऽस्वेऽर्थे ज्यो भवति

अणपवादे च ॥ ञ इत् । दैत्य । बृहस्पतेरपत्य बार्हस्पत्य । यमस्यापत्य याम्य । आदित्यस्यापत्यमादित्य । अदितेरपत्यम् आदित्य ॥ विनताया अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८४ ण्यतः ।२।४।५५। ण्यदन्तादपत्ये ढण् भवति ॥ वैनतेय । एव सौपर्णेय ॥ नाभेरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८५ इतोऽनिञः ।२।४।५७। इदन्ताद् यचुकादपत्ये ढण् भवति नेञन्तात् ॥ नाभेय । नैधेय । वालेय इत्यादि ॥ कल्याण्या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८६ कल्याण्यादेर्ङिन् च ।२।४।६२। कल्याण्यादिभ्योऽपत्ये ढण् भवति ङिन्चान्त्यादेश ॥ ङ इत् । काल्याणिनेय । एव सुभगा या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८७ हृद्भगसिन्धो. ।२।३।१०६। हृद्भगसिन्ध्वन्ताना ञिति णिति च तद्धिते परे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चादेरच आरैचो भवन्ति ॥ सौभागिनेय । एव सौहार्द इत्यादि ॥ दास्या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८८ क्षुद्रादिभ्यो द्रण् वा ।२।४।६४। अङ्गहीना शीलहीनाश्च स्त्रिय क्षुद्रा ताभ्योऽपत्ये द्रण्वा भवति ॥

५८९ लुग्व्योर्वल्कौ ।२।३।३५। प्रत्ययस्यावयवे कार्ये च वलि कौ च परे वकारयकारयोर्लुग् भवति ॥ पक्षे ढण् । दासेर दासेय । एव कौल्टेर कौलटेय इत्यादि । भ्रातुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९० भ्रातुर्व्यः ।२।४।७१। भ्रातृशब्दादपत्ये व्यो भवति ॥ भ्रातृव्य ॥ स्वसुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९१ स्वसुश्च छ. ।२।४।७२। स्वसृशब्दाद्भ्रातृशब्दाचापत्ये छो भवति ॥ स्वसीय । भ्रात्रीय ॥

५९२ मातृपित्रादेर्डुणछणौ ।२।४।७३। मातृपितृपूर्वात्स्वसुरपत्ये डुणछणौ भवत ॥ डित्त्वात् ऋतो टुक् । ऊरिति पि । मातृष्वसुरपत्य

मातृष्वसेय मातृष्वस्रीय । एवं पैतृष्वसेय पैतृष्वस्रीय ॥ कुलस्याप-त्यमिति विगृह्य ॥

५९३ **कुलात् खः** ।२।४।९०। कुलशब्दादपत्ये खो भवति ॥ ख ईन् । कुलीन ॥

५९४ **दुःकुलाड्ढण्** ।२।४।९२। दु कुलशब्दादपत्ये ढग् वा भवति॥ पक्षे ख । दु कुलस्यापत्य दौष्कुलेय दुष्कुलीन ॥

५९५ **महाकुलादञ्खञ्** ।२।४।९३। महाकुलशब्दादपत्ये अञ्-खञौ वा भवत ॥ पक्षे ख । महाकुलस्यापत्य माहाकुल । माहाकुलीन महाकुलीन ॥

५९६ **श्वशुराद्यः** ।२।४।९४। श्वशुरशब्दादपत्ये यो भवति ॥ श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य ॥

५९७ **जातौ राज्ञः** ।२।४।९५। राजन्शब्दादपत्ये यो भवति जातौ क्षत्रियत्वे गम्यमाने ॥

५९८ **येऽनोऽत्ये** ।२।३।६१। त्यण्वर्जिते यप्रत्यये अनो लुग्न भव-नि ॥ राज्ञोऽपत्य राजन्य । जाताविति किम्? अन्यत्राणेव ॥

५९९ **अणि** ।२।३।६२। अण्यनो लुग्न भवति ॥ राजन ॥

६०० **क्षत्राद् घ** ।२।४।९६। क्षत्रशब्दादपत्ये घो भवति जा-तिश्चेत् ॥ घस्य इय् क्षत्रिय । अन्यत्र क्षात्रि ॥ मनोरपत्यमिति विगृह्य ॥

६०१ **मनोर्याणौ षक् च** ।२।४।९७। मनुशब्दादपत्ये याणौ भवत तस्य षगागमश्च ॥ अकावितौ । मनुष्य मानुष इत्यादि ॥

६०२ **पृथिव्या आञ्** ।२।४।९। पृथिवीशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थे आञौ भवत ॥ पृथिव्या अपत्य पार्थिव । स्त्रिया पार्थिवी पार्थिवा ॥

६०३ **देवाद्यञश्च** ।२।४।१२। देवशब्दात्प्राग्जितीयेऽर्थे यञञौ भवत ॥ देवस्यापत्य दैव्य दैव । स्त्रिया दैवी ॥

अणपवादे च ॥ ञ इत् । दैत्य । बृहस्पतेरपत्यं बार्हस्पत्य । यमस्यापत्य याम्य । आदित्यस्यापत्यमादित्य । अदितेरपत्यम् आदित्य ॥ विनताया अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८४ **ड्यतः** ।२।४।५७। ड्यदन्तादपत्ये ढण् भवति ॥ वैनतेय । एव सौपर्णेय ॥ नाभेरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८५ **इतोऽनिञः** ।२।४।५७। इदन्तात् यञ्चकादपत्ये ढण् भवति नेञ्‌ताद् ॥ नाभेय । नैधेय । बालेय इत्यादि ॥ कल्याण्या अपत्यमिति निगृह्य ॥

५८६ **कल्याण्यादेर्डिन् च** ।२।४।६२। कल्याण्यादिभ्योऽपत्ये ढण् भवति डिन्चान्त्यादेश ॥ ङ इत् । काल्याणिनेय । एव सुभगा या अपत्यमिति निगृह्य ॥

५८७ **हृद्भगसिन्धो** ।२।२।१०६। हृद्भगसिन्ध्वन्ताना ञिति णिति च तद्धिते परे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चादेरच आरैचो भवन्ति ॥ सौभागिनेय । एव सौहार्द इत्यादि ॥ दास्या अपत्यमिति निगृह्य ॥

५८८ **क्षुद्रादिभ्यो द्रण् वा** ।२।४।६४। अङ्गहीना शीलहीनाश्च स्त्रिय क्षुद्रा ताभ्योऽपत्ये द्रण्वा भवति ॥

५८९ **लुग्व्योर्वल्क्ौ** ।२।३।३५। प्रत्ययस्यावयवे कार्ये च वलि यौ च परे वकारयकारयोर्लुग् भवति ॥ पक्षे ढण् । दासेर दासेय । एव कौलटेर कौलटेय इत्यादि । भ्रातुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९० **भ्रातुर्व्यः** ।२।४।७१। भ्रातृशब्दादपत्ये व्यो भवति ॥ भ्रातृव्य ॥ स्वसुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९१ **स्वसुश्च छः** ।२।४।७२। स्वसृशब्दाद्भ्रातृशब्दाच्चापत्ये छो भवति ॥ स्वस्रीय । भ्रात्रीय ॥

५९२ **मातृपित्रादेर्डुणञ्छणौ** ।२।४।७३। मातृपितृपूर्वात्स्वसुरपत्ये डुणञ्छणौ भवत ॥ डित्त्वात् ऋतो लुक् । उरिति पि । मातृष्वसुरपत्य

मातृष्वसेय मातृष्वस्रीय । एवं पैतृष्वसेय पैतृष्वस्रीय ॥ कुलस्यापत्यमिति विगृह्य ॥

५९३ **कुलात् खः** ।२।४।९०। कुलशब्दादपत्ये खो भवति ॥ ख ईन् । कुलीन ॥

५९४ **दुःकुलाड्ढण्** ।२।४।९२। दु कुलशब्दादपत्ये ढण् वा भवति॥ पक्षे ख । दु कुलस्यापत्य दौष्कुलेय दुष्कुलीन ॥

५९५ **महाकुलादञ्खञ्** ।२।४।९३। महाकुलशब्दादपत्ये अञ्खञौ वा भवत ॥ पक्षे ख । महाकुलस्यापत्य माहाकुल । माहाकुलीन महाकुलीन ॥

५९६ **श्वशुराद्यः** ।२।४।९४। श्वशुरशब्दादपत्ये यो भवति ॥ श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य ॥

५९७ **जातौ राज्ञः** ।२।४।९५। राजन्शब्दादपत्ये यो भवति जातौ क्षत्रियत्वे गम्यमाने ॥

५९८ **येऽनोऽव्ये** ।२।३।६१। व्यवर्जिते यप्रत्यये अनो लुग्न भवति ॥ राज्ञोऽपत्य राजन्य । जातानिति किम्? अन्यत्राणेव ॥

५९९ **अणि** ।२।३।६२। अण्यनो लुग्न भवति ॥ राजन ॥

६०० **क्षत्राद् घ** ।२।४।९६। क्षत्रशब्दादपत्ये घो भवति जातिश्चेत् ॥ घस्य इय् क्षत्रिय । अन्यत्र क्षात्रि ॥ मनोरपत्यमिति विगृह्य ॥

६०१ **मनोर्याणौ पक् च** ।२।४।९७। मनुशब्दादपत्ये याणौ भवत तस्य षगागमश्च ॥ अकावितौ । मनुष्य मानुष इत्यादि ॥

६०२ **पृथिव्या आञ्** ।२।४।९। पृथिवीशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थे आञौ भवत ॥ पृथिव्या अपत्य पार्थिव । स्त्रिया पार्थिवी पार्थिवा ॥

६०३ **देवाद्यञ्** ।२।४।१२। देवशब्दात्प्राग्जितीयेऽर्थे यञञौ भवत ॥ देवस्यापत्य दैव्य दैव । स्त्रिया दैवी ॥

६०४ स्त्रीपुंसात् दनञ्स्नञ्' ।२।४।१६। स्त्रीपुंसशब्दाभ्यां प्रत्ययार्थेऽर्थान्तेषु च दान् स्नञ् इत्येतौ प्रत्ययौ यथासंख्यं भवतः ॥टनाविति । स्त्रिया अपत्यं स्त्रैणं । पुंसोऽपत्यं पौंस । पद्ध्येति सङ्कर् ॥

६०५ राष्ट्रराज्ञः स्वरूपाद्राजापत्येऽञ्चि: ।२।४।९८। राष्ट्रवाचिनो राजवाचिनश्च सरूपाच्छब्दाद्राजन्यपत्ये चार्थे अञ् भवति त्रिंसंज्ञश्च ॥ विदेहानां राजा वैदेहः वैदेहौ ॥

६०६ बहुष्वस्त्रियाम् ।२।४।१०८। बहुषु वर्तमानस्य त्रे लुक् भवति न स्त्रियाम् ॥ विदेहा । एवं पाञ्चालः पाञ्चालौ पञ्चाला ॥ विदेहस्यापत्यं वैदेहः वैदेहौ विदेहा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं? । वैदेह्यः पाञ्चाल्यः ॥ भिक्षाणां समूह इति विगृह्य ॥

६०७ भिक्षादेश्च समूहे ।२।४।१२८। भिक्षादेरन्यस्माच्च समूहेऽर्थे अणादयो भवन्ति ॥ इत्यण् । भैक्षं । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणं । यौवनं काकं मायूरम् इत्यादि ॥

६०८ गोत्रोक्षवत्सोष्ट्राजोरभ्रवृद्धमनुष्यराजन्यराजपुत्रराज्ञो वुञ् ।२।४।१३०। गोत्रवाचिन उक्षादिभ्यश्च समूहे वुञ् भवति॥

६०९ वोरकः ।२।३।३४। प्रत्ययस्य वोरको भवति ॥ औपगवानां समूह औपगवकम् । उक्ष्णां समूह औक्षकम् । एवं वात्सकम् औष्ट्रकम् आजकम् औरभ्रकं वार्द्धकं मानुष्यकं राजन्यकं राजपुत्रकं राजकं ॥

६१० केदाराण्ण्यश्च ।२।४।१३१। केदारशब्दात् समूहे वुञ् ण्यश्च भवतः ॥ केदाराणां समूहः कैदारकं कैदार्यं ॥

---

१ क्षत्रियसरूपाज्जनपदशब्दात् जनपदसरूपाच्च क्षत्रियशब्दात् यथासंख्यं राजनि रक्षितरि च क्षत्रियेऽपत्ये चाभिधेयेऽञ् भवति । स च त्रिसंज्ञो भवति ॥ सरूपादिति किं? सुराष्ट्राणां राजा सौराष्ट्रकः । निपृष्टस्यापत्यं नैपृष्टः ॥

२ भिक्षादिग्रहणं अचित्तठण्बाधनार्थम् । भिक्षाणां भिक्षितानां । भिक्ष्यत इति भिक्षा इति कर्मसाधनोऽयं शब्दः ॥

६११ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः ।२।४।१३४। ब्राह्मणादिभ्य समूहे यो भवति ॥ ब्राह्मणाना समूहो ब्राह्मण्यम् । एव माणव्य वाडव्य ॥

६१२ क्वचिद्धस्त्यचित्ताच्च ठण् ।२।४।१३२। कवचिहस्ति-भ्यामचित्तवाचिन केदारशब्दाच्च समूहे ठण् भवति ॥

६१३ इकुठः ।२।३।२२। प्रत्ययावयवस्य ठ इक् भवति ॥ कवचिना समूह कावचिक । हस्तिना समूह हास्तिकम् । आपूपिक कैदारिक ॥

६१४ धेनोरनञः ।२।४।१३३। अनञ्पूर्वाद्धेनो समूहे ठण् भवति॥

६१५ दोसिसुसुगशश्वदकस्मात्तः कः ।२।३।२३। दोसुश-ब्दात् इसुस तादुगन्तात् शश्वदकस्माद्वर्जिततकारान्ताच्च परस्य प्रत्ययस्य ठऽको भवति ॥ अदित् । धेनूना समूहो धैनुकम् । अनञिति किम्[१] आधेनव ॥

६१६ गणिकाया ण्यः ।२।४।१३५। गणिकाशब्दात्समूहे ण्यो भवति ॥ गणिकाना समूहो गाणिक्य ॥

६१७ केशाद्वा ।२।४।१३६। केशशब्दात्समूहे ण्यो वा भवति ॥ पक्षे ठण् । कैश्य कैशिक ॥

६१८ छोऽश्वात ।२।४।१३७। अश्वशब्दात् समूहे छो वा भवति ॥ पक्षेऽण् । छ ईय् । अश्वाना समूह अश्वीय आश्वम् ॥

६१९ गोरथवातात्त्रकड्योलम् ।२।४।१४१। गोरथवातेभ्य समूहे यथासङ्ख्य त्र कड्य ऊल इति प्रत्यया भवन्ति ॥ गवा समूहो गोत्रा । रथाना समूहो रथकड्या । वाति पदत्वान्नातो लुक् वाताना समूहो वातूल ॥

६२० पाशादेश्च यः ।२।४।१४२। पाशादेर्गवादेश्च समूहे यो भवति ॥ पाशाना समूह पाश्या । एव तृण्या खल्या गव्या रथ्या वात्या ॥

---

१ अनञ इति प्रतिषेधो लिङ्ग समूहे तद तस्यापि भवतीति। वानहास्तिक गोधेनुकम्

२ पाश, तृण, खल, धूम अगार, पोट, गल, पिटक, पिटाक, शकट, हल, नल, वन, वृत् इति पाशादिर्गण ॥

६२१ ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् ।२।४।१४३। ग्रामादिभ्य समूहे तल् भवति ॥ ल इत् । ग्रामाणा समूहो ग्रामता । वलि पदत्वान्नातो लुक् । जनता बन्धुता गजता सहायता । वनस्पतीना समूहो वानस्पत्य । स्त्रीणा समूह स्त्रैणम् । एव पौंस्नम् इत्यादि ॥

६२२ श्वखलादिभ्योऽञिन् ।२।४।१४४। श्वादिभ्य समूहे अञ् भवति । खलादिभ्य इन् ॥ शुना समूह शौन । दण्डिना समूहो दाण्ड । खलाना समूह खलिनी ॥

६२३ पुरुषात् कृतहितवधविकारे च ढञ् ।२।४।१४५। पुरुषशब्दात् कृताद्यर्थे समूहे च ढञ् भवति ॥ ढ एय् । पुरुषेण कृत पुरुषाय हित पुरुषस्य वध पुरुषस्य विकार पुरुषाणा समूहो वा पौरुषेय ॥ भस्मनो विकार इति विगृह्य ॥

६२४ विकारे ।२।४।१४६। षष्ठ्यन्तविकारे यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ द्रव्यस्यावस्थान्तर विकार तत्राण् भास्मन । मृत्तिकाया विकारो मार्त्तिक ॥

६२५ विकारापत्येऽश्महितनाम्नो वा ।२।३।७१। अश्मन् हितनामन् इत्येतयोरन्त्याजादेर्यथासङ्ख्य विकारेऽपत्ये च तद्धिते परे लुग्वा भवति ॥ अश्मनो विकार आश्म । आश्मन । हैतनाम हैतनामन ॥

६२६ त्रपुजतो षक ।२।४।१४९। त्रपुजतुभ्या विकारे अण् भवति तयो षकागम ॥ त्रपुणो विकारस्त्रापुष जातुष ॥

६२७ कसीयाञ्ञ्य ।२।४।१५२। कसीयशब्दात् विकारे ञ्यो भवति यस्य लुक् च ॥ कसीयस्य विकार कास्य ॥

६२८ कौशेयम् ।२।४।१५७। कोशस्य विकार कौशेयमिति निपात्यते

६२९ हेमादिभ्योऽञ् ।२।४।१६१। हेमादिभ्यो विकारे चावयवे चाञ् भवति ॥ हैमो विकारोऽवयवो वा हैम विष्टरम् । एव राजत सौवर्णमित्यादि ॥

६३० वाऽभक्ष्याच्छादने मयट् ।२।४।१६२। षष्ठ्यन्ताद्विकारे अवयवे च मयड्वा भवति न भक्ष्याच्छादनयो ॥ भस्मनो विकार भस्ममय पक्षे अणादि। एव कपोतस्य विकार कपोतमय कापोत । दूर्वामय दौर्व । खादिरमय खादिर। अभक्ष्याच्छादन इति किं² मौद्ग सूप । कार्पास पट ॥

६३१ शराद्येकाचः ।२।४।१६३। शरादिभ्य एकाचश्च विकारावयवयोर्मयड् भवति ॥ शरस्य विकार शरमयम् । एव दर्भमय मृन्मय वाङ्मयमित्यादि ॥ धनस्य विकार इति विगृह्य ॥

६३२ नाम द्रु¹ ।१।१।१७। नाम दुसञ्ज्ञ वा भवति ॥

६३३ दोरप्राणिनः ।२।४।१६४। अप्राणिनो दुसञ्ज्ञाद्विकारावयवयो मयड् भवति ॥ धनमयम् । एव दृषन्मय। पक्षे अणादि । धान वार्षदम् इत्यादि ॥

६३४ त्यदादिः ।१।१।१८। त्यदादिर्दुसञ्ज्ञो नित्य भवति ॥ दुसञ्ज्ञत्वान्मयट् तस्य विकारस्तन्मयम् । एव यन्मय त्वन्मय मन्मय ॥

६३५ यस्याच्चामादिरादैच् ।१।१।१९। यस्याचामादिरच् आदैज्वा भवति स दुसञ्ज्ञो भवति ॥ आम्रमय सालमय तैलमयमित्यादि ॥

६३६ गोव्रीहेः² शकृत्पुरोडाशे ।२।४।१६५। गोव्रीहिभ्या विकारेऽवयवे च मयड् भवति यथासङ्ख्य शकृति पुरोडाशे चार्थे ॥ गोर्विकारो गोमय शकृत् । अन्यत्र गव्य । व्रीहिमय पुरोडाश । अन्यत्र व्रैह ॥

६३७ पिष्टिका हैयङ्गवीनम् ।२।४।१६७। एतौ विकारे साधू वेदितव्यौ ॥ पिष्टस्य विकार पिष्टिका । ह्योगोदोहस्य विकार हैयङ्गवीन ॥

६३८ बहुल लुक्पुष्पमूले ।२।४।१६९। विकारावयवयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य बहुल लुप् भवति पुष्पे मूले च वाच्ये ॥ मल्लिकाया

---

१ जातिगुणक्रियाद्रव्यानिरपेक्ष यन्नामधेय स व्यवहारार्थं इच्छाभियुज्यते तन्नाम । ला किकप्रवृत्तिनिमित्त विना निमित्तान्तरेण ॥ "गोर्योऽचि ।३।४।३। गोशब्दादजादिप्रत्यय प्रसङ्गे यप्रत्ययो भवति ॥" इति क्रमसूत्रेण यप्रत्यय । गवि भव गव्यम् । गव्य त्रिषु गवां भवम ॥

विकार पुष्प मल्लिका । एव यूथिका नवमालिका मालती । बृहत्या अव यवो मूल बृहती । पाठा इत्यादय । क्वचिन्न भवति कारहाटमित्यादि ॥

६३९ फले ।२।४।१७०। विकारावयवप्रत्ययस्य लुप् भवति फले वाच्ये ॥ आमलक्या विकार फलम् आमलकम् । एव बदरमाम्रमित्यादि । हरीतक्या विकार फल हरीतकी । एव द्राक्षादयोऽपि नियतलिङ्गा ॥

६४० प्लक्षादेरण् ।२।४।१७१। प्लक्षादिभ्यो विकारावयवयो अण् भवति फले वाच्ये ॥ लुचोऽपवाद । प्लक्षस्य विकार फल प्लाक्षम् । एवमौदुम्बर कारवेलमित्यादि ॥

६४१ जम्ब्वा वा ।२।४।१७२। जम्बूशब्दाद्विकारावयवयोरण्वा भवति फले वाच्ये ॥ जम्ब्वा विकार फल जाम्बव । पक्षे लुप्युभयथा लिङ्ग । जम्बु जम्बू ॥ सिद्धान्तस्य बोद्धाऽध्येता वेति विगृह्य ॥

६४२ बोद्धध्येत्रो ।२।४।१७३। षष्ठ्यन्ताद् बोद्धर्यध्येतरि चार्थे अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ सैद्धान्त । एव नैमित्तिक मौहूर्तिक छान्दस वैय इत्यादि ॥ व्याकरणस्य बोद्धा अध्येता वेति विगृह्य अणि सति ॥

६४३ पदे य्वटैच् ।२।१।८७। औरैच्प्राप्तेरच आदेशयोर्य्वयो पदे परत टैच् भवति ॥ ट इदादिविध्यर्थ । वैयाकरण ॥

६४४ न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकाट्ठण् ।२।४।१७४। न्यायादिभ्य पदकल्पलक्षणान्तेभ्य क्रत्वाख्यानाख्यायिकाभ्यश्च बोद्धध्येत्रो ठण् भवति ॥ न्यायस्य बोद्धा अध्येता वा नैयायिक । एव तार्किक पौराणिक वैजपदिक जैनयज्ञकल्पिक शा

---

१ क्रतुश्च आख्यान च आख्यायिका च क्रत्वाख्यानाख्यायिकम् । पद च कल्प च लक्षण च पदकल्पलक्षण । पदकल्पलक्षणमन्ते यस्य शब्दस्य स पदकल्पलक्षणान्त । न्यायादिश्च पदकल्पलक्षणान्तश्च क्रत्वाख्यानाख्यायिक च न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिक तस्मात्तथोक्त ॥ क्वचिदर्थस्य व्युत्पत्त्यर्थमुपाख्यानमाख्यानम् । यत्र कथा यत्र नायकेनैव स्ववृत्तमाख्यायते साऽऽख्यायिका । आख्यायिकोपलब्ध्यार्थं कल्पिता कथा ॥

च्छलक्षणिक काल्पवृक्षिक कौतुकरूपिक वासवदत्तिक इत्यादि ॥

६४५ **अधर्मक्षत्रसंसर्गाङ्गत्रेर्विद्यायाः**[१] ।२।४।१७६। विद्याशब्दान्ताद्बोद्धृध्येत्रो ठण् भवति न धर्मादिपूर्वात् ॥ सार्वविद्यिक चातुर्दशविद्यिक । अधर्मादेरिति किं? धार्मविद्य । क्षात्रविद्य । सांसर्गविद्य । आङ्गविद्य । त्रैविद्य ॥ शाकटायनीयस्य बोद्धा अध्येता वेति विगृह्य अणि सति ॥

६४६ **प्रोक्तात्** ।२।४।१८३। प्रोक्तप्रत्ययान्ताद्विहितस्य बोद्धृध्येतृप्रत्ययस्य लुग् भवति ॥ शाकटायनीय जैनेन्द्र इत्यादि ॥

६४७ **मातृपितुर्भ्रातर्युलड्व्यम्** ।२।४।१८५। मातृशब्दादुलड् भवति पितृशब्दाद्व्य भ्रातर्यर्थे ॥ डित् । मातुर्भ्राता मातुल । एव पितृव्य ॥

६४८ **पित्रोर्डामहट्** ।२।४।१८६। मातृपितृशब्दाभ्या डामहट् भवति प्रत्येकं मातरि पितरि चार्थे ॥ डटावितौ । पितु पिता पितामह । पितामही माता । मातु पिता मातामह । मातामही माता ॥

६४९ **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ।२।४।१९०। राजन्यादिभ्यो राष्ट्रे वुञ् भवति ॥ राजन्याना राष्ट्र राजन्यकम् । एव वैराटक मालवकमित्यादि ॥

६५० **निवासादूरभवाविति देशे नाम्नि** ।२।४।१९२। निवासे अदूरभवे च षष्ठ्यन्तादण् भवति देशे नाम्नि ॥ ऋजुनावो निवास आर्जुनाव । वराणसाया अदूरभवा वाराणसी ॥

६५१ **सोऽस्यास्ति** ।२।४।१९३। प्रथमान्तात् सोऽस्मिन्नस्तीत्यर्थे अणादयो भवन्ति देशे नाम्नि ॥ उदुम्बरास्सन्त्यस्मिन् औदुम्बर नगरमित्यादि ॥

---

१ पित्रा मात्रा वा । द्विवडित्वाभ्या पित्रोरिति पिता च माता च पितरौ तयोरिति विज्ञायते । यदि समानामेक इत्येकशेषात् पिता च पिता च पितरौ तयोरिति तर्हि द्वित्व व्यर्थं स्यात् ॥

६५२ तेन निर्वृत्तश्च ।२।४।१९४। तृतीयान्तात्तेन निर्वृत्तेऽर्थे देशनाम्नि अण् भवति ॥ सगरैर्निर्वृत्तः सागरः ॥

६५३ कुमुदनडवेतसमहिषाड्डित् ।२।४।१९७। कुमुदादिभ्यो निवासाद्यर्थे डित् मतुर्भवति देशे नाम्नि ॥ कुमुदानां निवासः कुमुद्वान् । एवं नड्वान् वेतस्वान् महिष्मान् ॥

६५४ नडशादाड्वल ।२।४।१९८। नडशादाभ्यां निवासाद्यर्थे डिद्वलो भवति देशे नाम्नि ॥ नड्वलः शाड्वलः ॥

६५५ शर्कराया इकणीयाण् च ।२।४।२०१। शर्कराशब्दात् निवासाद्यर्थे ठ कण् ठण् छ अण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति देशे नाम्नि ॥ शर्कराणां निवासः शर्करिकः शार्करकः शार्करिकः शार्करीयः शार्करः ॥ पौषी पौर्णमासी अस्येति विगृह्य ॥

६५६ साऽस्य पौर्णमासी ।२।४।२०३। प्रथमान्तात् साऽस्य पौर्णमासीत्यस्मिन्नर्थे ठण्वा भवति ॥ चैत्री पौर्णमासी अस्येति चैत्रिकः चैत्रो वा । एवं कार्तिकिकः कार्तिको वा । फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा । श्रावणिकः श्रावणो वा ॥ अर्हन् देवता अस्येति विगृह्य ॥

६५७ देवता ।२।४।२०६। प्रथमान्तात् साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे अणादयो भवन्ति ॥ इत्यण् । आर्हतः ॥ एवं जैनः सौगतः शैवः वैष्णवः इत्यादि ॥

---

१ अस्येत्यवयवसम्बन्धे इह षष्ठी । पौर्णमासीति पूर्णो मासः पक्षद्वयमस्यां तिथौ सा अथवा पूर्णमासश्चन्द्रो यस्यां तिथौ । अथवा पूर्णमासा पूर्णचन्द्रेण युक्ता तिथिरिति । पूर्णमासे इयं तिथिर्वा पौर्णमासी ॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठण् ।२।४।२०४। आग्रहायण्यश्वत्थाभ्यां साऽस्य पौर्णमासीत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ आग्रहायणी पौर्णमासी अस्येति आग्रहायणिकः । एवमाश्वत्थिकः ॥ चैत्रकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा ।२।४।२०५। चैत्रादिभ्यः साऽस्य पौर्णमासीत्यस्मिन्नर्थे ठण्वा भवति ॥ चैत्री पौर्णमासी अस्येति चैत्रिकः चैत्रो वा । एवं कार्तिकिकः कार्तिको वा । फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा । श्रावणिकः श्रावणो वा ॥" (ताडपत्रपुस्तके सूत्रद्वयमिदमाधिकं दृश्यते)

६५८ **महेन्द्राद्धा** ।२।४।२०९। महेन्द्रशब्दात्साऽस्य देवतेत्यस्मिन् र्थे छघौ वा भवत ॥ महेन्द्रो देवता अस्येति महेन्द्रीय महेन्द्रिय माहेन्द्रो बलि ॥

६५९ **कसोमाट्ट्यण्** ।२।४।२१२। कसोमशब्दाभ्या साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे ट्यण् भवति ॥ टणावितौ । क परमात्मा देवता अस्य काय । कायी पूजा ॥ परत्वादात् सोमो देवताऽस्य सौम्य ॥

६६० **युद्धेऽर्थयोध्दृभ्यः** ।२।४।२१६। अर्थ प्रयोजन तद्वाचिनो योद्धृवाचिनश्च प्रथमान्ताद् षष्ठ्यर्थे युद्धे वाच्ये अणादयो भवन्ति ॥ सुलोचना प्रयोजनमस्य युद्धस्य सौलोचन । विद्याधरा योद्धारोऽस्य वैद्याधर युद्ध ॥

६६१ **प्रहरणात् क्रीडायां ण** ।२।४।२१९। प्रहरणवाचिन सप्तम्यर्थे क्रीडायां णो भवति ॥ मुष्टि प्रहरणमस्या क्रीडाया मौष्टा । एव दाण्डा इत्यादि ॥ कुसुम्भेन रक्तमिति विगृह्य ॥

६६२ **टो रागाद्रक्ते** ।२।४।२२०। तृतीयान्ताद्रागवाचिन तेन रक्तमित्यस्मिन्नर्थे अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ कौसुम्भ वस्त्र । कौङ्कुम हारिद्रमित्यादि ॥

६६३ **लाक्षारोचनाट्ठण्** ।२।४।२२१। लाक्षारोचनाभ्या रक्ते ठण् भवति ॥ लाक्षया रक्त लाक्षिक । रौचनिक ॥

६६४ **चन्द्रोपेतात्काले** ।२।४।२२५। चन्द्रोपेतान्नक्षत्रवाचिन तेन युक्ते काले अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ पुष्येण चन्द्रोपेतेन युक्ता पौर्णमासी ॥

६६५ **तैषपौषम्भात्** ।२।३।७७। नक्षत्रवाचिनो विहिते प्रत्यये परे तिष्यपुष्यशब्दयोस्तैषपौषौ निपात्येते ॥ पौषी तैषी । चित्रया चन्द्रोपेतया युक्ता पौर्णमासी चैत्री । विशाखया वैशाखी । ज्येष्ठया ज्यैष्ठी । अषाढया

---

१ कथात्मा च समाख्यात सुखशीषजले च कम् ॥

२ प्रवृत्तिमात्र फलमर्थ ॥

आषाढी। भद्रपदया भाद्रपदी। अश्वयुजा आश्वयुजी। कृत्तिकाभि कार्तिकी। मृगशीर्षेण मार्गशीर्षी। मघाभिर्माघी। फल्गुन्या फाल्गुनी॥

६६६ श्रवणाश्वत्थान्नाम्न्य ।२।४।२२८। चन्द्रोपेतनाम्या श्रवणाश्वत्थाभ्या युक्ते काले अप्रत्ययो भवति नाम्नि विषये॥ श्रवणेन चन्द्रोपेतेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा। एवमश्वत्था॥ वस्त्रेण छन्नो रथ इति विगृह्य॥

६६७ छन्ने रथे ।२।४।२३३। तृतीयान्ताच्छन्ने रथेऽर्थे अणादयो भवन्तीत्यण्॥ वास्त्रो रथ। एव काम्बलो गौण इत्यादि॥

६६८ स्थण्डिले शेते व्रती ।२।४।२३६। स्थण्डिलशब्दात् सप्तम्यन्तात् शेते इत्यस्मिन्नर्थेऽण् भवति व्रतिनि वाच्ये॥ स्थण्डिले शेत इति स्थाण्डिलो व्रती॥

६६९ संस्कृते भक्ष्ये ।२।४।२३७। सप्तम्यन्तात् तत्र संस्कृते भक्ष्येऽर्थे अणादयो भवन्तीत्यण्॥ भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा अपूपा॥

६७० कल्यग्नेर्ढण् ।२।४।८। कल्यग्निभ्या प्राग्जितीये अर्थे ढण् भवति॥ कलौ संस्कृत कालेयम्। अग्नौ संस्कृतमाग्नेयम्॥

६७१ शूल्योख्यक्षैरेयदाधिकौदश्वित्कौदश्वितम् ।२।४।२३८। शूल्यादय संस्कृते अर्थे साधवो वेदितव्या॥ शूले संस्कृत शूल्यम्। उखायामुख्य। क्षीरे क्षैरेय। दधि दाधिकम्। उदश्वित्यौदश्वित्कम् औदश्वित वा॥

६७२ क्वचित् ।२।४।२३९। उक्तार्थेभ्य क्वचिदन्यत्राप्यर्थे अणादयो भवन्ति॥ इत्यण्। चक्षुषा गृह्यत इति चाक्षुष रूपम्। एव श्रावण शब्द। उदूखलेन पिष्टमौदूखल। कलौ दृश्यते कालेय मिथ्यात्वम्। अश्वै रूह्यते आश्वो रथ॥ नद्या जातो भवो वेति विगृह्य॥

---

१ सत उत्कर्षाधापादन संस्कार ॥
२ उदश्विन्मथित तक्रम्॥

६७३ नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराद्वणयेत्याहन् ।३।१।१। जितात् प्राक् येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु कृतादिषु नद्यादेर्ढण् भवति राष्ट्राद् घ दूरादेत्य उत्तरादाहञ् ॥ अणपवाद । नादेय । एव राष्ट्रिय दूरेत्य औत्तराह ॥

६७४ परावारावारपारेभ्य' ख. ।३।१।२। पार अवार पारावार अवारपार इत्येतेभ्य प्राग्जितीयेऽर्थे खो भवति ॥ पारे जातो भवो वा पारीण । एवमवारीण पारावारीण अवारपारीण ॥

६७५ ग्रामाद्यखञ् ।३।१।३। ग्रामशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थे कृतादौ यखञौ भवत ॥ ग्रामे कृत इत्यादि विगृह्य ग्राम्य ग्रामीण ॥

६७६ कन्त्र्यादेश्च ढकञ् ।३।१।४। कत्र्यादेर्ग्रामाच प्राग्जितीयेऽर्थे कृतादौ ढकञ् भवति ॥ कात्रेयक । पुष्करे जात पौष्करेयक । एव ग्रामेयक ॥

६७७ कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्यलङ्कारे ।३।१।६। कुलादिभ्यो यथासङ्ख्य श्वादिषु वाच्येषु प्राग्जितीयेऽर्थे ढकञ् भवति ॥ कुले जात कौलेयक श्वा । एव कौक्षेयकोऽसि । ग्रैवेयकोऽलङ्कार ॥

६७८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् ।३।१।७। दक्षिणादिभ्य प्राग्जितीयेऽर्थे कृतादौ त्यण् भवति ॥ दक्षिणाया जात दाक्षिणात्य एव पाश्चात्य पौरस्त्य ॥

६७९ क्वेहामातस्त्रात्त्यच् ।३।१।८। क्वादिभ्यस्तसन्तात् त्रान्ताच प्राग्जितीयेऽर्थे त्यच् भवति ॥ च इत् । क जात इत्यादि । क्वत्य इहत्य अमात्य कुतस्त्य अत्रत्य इत्यादि ॥

---

१ ' ङे कृतलब्धक्रीतसम्भूते ।३।१।८४।" इत्यारभ्य "ह्रो जित० ।३।२।२।" इति सूत्रपर्यंत प्रकरणभेदेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु अणादयो भवन्ति ॥ तेषामुदाहरण नदीनां समूहो नादेय । राष्ट्रस्यापत्य राष्ट्रिय इति चिन्तामणौ ॥

२ कुक्षिताम्रयो जातिरूपजवा अस्या इति कक्षी गर्धभी ॥

३ पक्षे करिकरप्रान्ते कर्बूरिनि खण्डे फले गदे। धावमाण्डमुखे तीर्थ जसे

६८० चैपमोत्र-धस ।३।१।१०। ऐपमम् दाम श्वस् इत्येतेभ्य प्राग्जितीयेऽर्थे त्यज्वा भवति ॥ पक्षे तनट् । ऐपमो जात ऐपमस्त्य ऐप मस्तन । एव द्यस्त्य द्यस्तन । श्वस्त्य श्वस्तन ॥

६८१ द्यूदक्प्रागपाक्प्रतीचो य ।३।१।११ दिवादिभ्य प्राग् नितीयेऽर्थे यो भवति ॥ दिवि भव दिव्यम् । एवमुदीच्य प्राच्य अपाच्य प्रतीच्य ॥

६८२ भवतष्ठणूछस् ।३।१।२४। भवच्छब्दात् प्राग्जितीये अर्थे ठणूछसौ भवत ॥ णसावितौ । भवत इद भावत्क भवदीय । सिति पदत्वाज्जश् ॥

६८३ जनपरराज्ञोऽक्छ. ।३।१।२५। जनादिभ्य प्राग्जितीये अर्थे अक्छो भवति ॥ जनस्येद जनकीयम् । एव परकीय राजकीय ॥

६८४ दोश्छ. ।३।१।२६। दुसञ्ज्ञकात्प्राग्जितीये अर्थे छो भवति ॥ तस्येद तदीयम् । एव त्वदीय मदीय ॥

६८५ उष्णादिभ्य' कालात् ।३।१।२७। उष्णादे परो य कालशब्दस्तदन्तात् प्राग्जितीये अर्थे छो भवति ॥ उष्णकाले भव उष्ण कालीय । एव शीतकालीय ॥

६८६ व्यादिभ्य. ठण्णिठौ ।३।१।२८। व्यादिभ्य परो य कालशब्द तदन्तात् प्राग्जितीये अर्थे ठण्णिठौ भवत ॥ णितावितौ । त्रिकाले भव त्रैकालिक । एव पौर्वकालिक सार्वकालिक ऐदङ्कालिक । स्त्रिया त्रैकालिकी त्रैकालिका इत्यादि ॥

६८७ समुद्रान्नावो ३।१।४०। समुद्रशब्दात् प्राग्जितीये

१ इह केचित् 'स्वजनपरराज्ञोऽक्छ " इति पठन्ति तत स्वकीयमिति सिद्ध । अकार पुम्भावार्थ । राज्ञ्या इदं राजकीय । अकार मुक्त्वा उक्त सति हि वलि पदात्वात्मस्य लोपेन राजकीयमिति सिध्यतीत्युक्ते आह- "त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ।२८०' प्रत्यये परे त्वमादेशौ मपर्यन्तो वर्तुत्वे न । तत्र युष्मदीय अस्मदीय मिति सिध्यति ॥

कृतार्थे वुन् भवति नरि नावि च वाच्ययो ॥ समुद्रे भव सामुद्रको ना । स्त्रिया आडि । त्यायदायत इति इत् सामुद्रिका नौ । अन्यत्राणेव । सामुद्र लवण ॥

६८८ **वा** ।३।१।५५। पर्वतशब्दात् प्राग्जितीये अर्थे छो वा भवति॥ पक्षेऽण् । पर्वते भव पर्वतीय पार्वतमित्यादि ॥

६८९ **युष्मदस्मदोऽञ्खञौ वाकड् चैकस्मिंस्तवकममकम्** ।३।१।५७। युष्मदस्मद्भ्या प्राग्जितीये अर्थे अञ्खञौ वा भवत तयोराकड् चान्तादेश एकत्वविशिष्टेऽर्थे तवकममकादेशो ॥ युष्माकमय यौष्माक यौष्माकीण । अस्माकमयम् आस्माक आस्माकीन । तवाय तावक तावकीन । ममाय मामक मामकीन । स्त्रिया यौष्माकी यौष्माकीणा । आस्माकी आस्माकीना । तावकी तावकीना । मामकीना ॥

६९० **नरिका मामिका** ।१।३।९१। नरिका मामिकेति स्त्रिया निपात्येते ॥ ममेय मामिका । पक्षे छ । युष्मदीय अस्मदीय ॥

६९१ **योऽर्धात्** ।३।१।५८। अर्धशब्दात् प्राग्जितीये यो भवति ॥ अर्धे भवमर्ध्यं ॥

६९२ **सार्देष्ठण्** ।३।१।५९। सपूर्वपदादर्धात् प्राग्जितीये ठण् भवति ॥ विजयार्धे भवो वैजयार्धिक । एवमोत्तराधिकमित्यादि ॥

६९३ **समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्ठण्** ।३।१।६४ समानपूर्वपदाल्लोकोत्तरपदात् अध्यात्मादिभ्यश्च प्राग्जितीये ठण भवति ॥

६९४ **अनुशतिकादीनाम्** ।२।३।१०८। अनुशतिक इत्येवमादीना ञ्णिति परे पूर्वोत्तरपदयोरारैचो भवन्ति ॥ समानग्रामे भव सामा-

---

१ समान आदिर्येषा ते समानादय । उत्तर च तत्पद च उत्तरपद । लोक उत्तरपद येषा त लोकोत्तरपदा । आत्मन्यधिकृत्याध्यात्म तदादिर्येषा ते अध्यात्मादय । पुनर्द्वन्द्व ॥

२ शतमस्यास्तीति शतिक । अनुकूल शतिकाऽनुशतिक । स आदिर्येषा ते । इद लोकपरलोकशब्दौ अनुशतिकादिगणे पठितौ ज्ञातव्यौ ॥

६८० वैपमोम्न श्वस ।३।१।१०। ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्य प्राग्जितीयेऽर्थे त्यड्वा भवति ॥ पक्षे तनट् । ऐषमो जात ऐषमस्त्य ऐष मस्तन । एव ह्यस्त्य ह्यस्तन । श्वस्त्य श्वस्तन ॥

६८१ द्युदक्प्रागपाक्प्रतीचो य ।३।१।११ दिवादिभ्य प्राग् जितीयेऽर्थे यो भवति ॥ दिवि भव दिव्यम् । एवमुदीच्य प्राच्य अपाच्य प्रतीच्य ॥

६८२ भवतष्ठण्छस् ।३।१।२४। भवच्छब्दात् प्राग्जितीये अर्थे ठण्छसौ भवत ॥ णमावितौ । भवत इद भावत्क भवदीय । सिति पदत्वाज्जश् ॥

६८३ जनपरराज्ञोऽकञ्छ[1] ।३।१।२५। जनादिभ्य प्राग्जितीये अर्थे अकञ्छो भवति ॥ जनस्येद जनकीयम् । एव परकीयं राजकीय ॥

६८४ दोश्छ ।३।१।२६। दुसज्ञकात्प्राग्जितीये अर्थे छो भवति ॥ तस्येद तदीयम् । एव त्वदीय मदीय ॥

६८५ उष्णादिभ्यः कालात् ।३।१।२७। उष्णादे परो य कालशब्दस्तदन्तात् प्राग्जितीये अर्थे छो भवति ॥ उष्णकाले भव उष्ण कालीय । एव शीतकालीय ॥

६८६ व्यादिभ्य ठण्णिठौ ।३।१।२८। व्यादिभ्य परो य कालशब्द तदन्तात् प्राग्जितीये अर्थे ठण्णिठौ भवत ॥ णितावितौ । त्रिकाले भव त्रैकालिक । एव पौर्वकालिक सार्वकालिक ऐदङ्कालिक । स्त्रियां त्रैकालिकी त्रैकालिका इत्यादि ॥

६८७ समुद्रान्नृनावो ३।१।४०। समुद्रशब्दात् प्राग्जितीये

---

१ इह केचित् "स्वजनपरराज्ञोऽकञ्छ इति पठन्ति तत स्वकीयमिति सिध्द । अकार पुम्भावार्थ । राज्या इद राजकीय । अकार मुक्त्वा उक्त सति हि सति पदान्तत्वादस्य लोपेन राजकीयमिति सिध्यतीत्युक्ते आह "त्यमो प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ।२८० ' प्रत्यये परे त्वमादेशौ भवतो मदर्थे न । तत्र युष्मदीय अस्मदीय मिति सिध्यति ॥

७०२ ऋतुसन्ध्यादेरण् ।३।१।७६। नक्षत्रऋतुवाचिभ्य सन्ध्यादिभ्यश्च प्राग्जितीये अण् भवति ॥ पुष्ये जात पौष । एव माघ वासन्तः शारद साध्य शाश्वत । शश्वतष्ठणपि शाश्वतिक ॥

७०३ प्रावृष एण्यः ।३।१।७८। प्रावृष प्राग्जितीये एण्यो भवति ॥ प्रावृषि भव प्रावृषेण्य ॥

७०४ ण्योऽन्वब्धिद्वीपात् ।३।१।७९। अब्धिसमीपे वर्तमानाद् द्वीपात् प्राग्जितीये ण्यो भवति ॥ द्वीपे जात द्वैप्य । अन्वब्धीति किं नदीसमीपे द्वैप ॥

७०५ पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ।३।१।८०। पश्चादादिभ्य प्राग्जितीये इमो भवति ॥

७०६ स्वरादीनाम् ।२।३।७२। स्वरादीनामव्ययाना अपदान्ताना-मन्त्याजादेर्लुग् भवति तद्धिते परे ॥ पश्चाज्जात पश्चिम । एवमादिमः अन्तिम अग्रिम ॥

७०७ मध्यान्मः[1] ।३।१।८१। मध्यशब्दात् प्राग्जितीये मो भवति ॥ मध्ये जातो मध्यम ॥

७०८ उत्कर्षापकर्षयोरः ।३।१।८२। उत्कर्षापकर्षयोर्मध्ये वर्त-मानान्मध्यशब्दात् प्राग्जितीये अद्भवति ॥ मध्ये जातो मध्य ॥ प्रागुक्ता-नामणादीना ढणादीनाञ्च प्रत्ययानामर्थविशेषा इतो दर्शयिष्यन्ते ॥

७०९ ङे[2] कृतलब्धक्रीतसम्भूते ।३।१।८४। सप्तम्यन्तात् कृते लब्धे क्रीते सम्भूते वाऽर्थे यथायोगमणादयो ढणादयश्च भवन्ति ॥ स्रुघ्ने कृतो लब्ध क्रीतस्सम्भूतो वा स्रौघ्न । एव माथुर नादेय राष्ट्रिय इत्यादि ॥

---

१ नात्युत्कृष्टो नात्यपकृष्टो मध्यमपरिमाणा मध्यो वैयाकरण । मध्या स्त्री। नातिदीर्घं नातिह्रस्व मध्यमप्रमाण मध्य काष्ठ । नातिस्थूलो नातिकृशो मध्य काय ॥

२ ङेरिति सप्तम्यन्तोपलक्षणमित्याह सप्तम्यन्तादिति । ङेरिति चतुर्थीनिर्देशो न भवतीत्यभिधानात् ॥ आधारप्रमाणानतिरिक्तप्रमाणता आधेयस्य सम्भूति ॥ नद्यादि-भ्य० इति सूत्रेण कृताद्यर्थं ढण् भवति । योगविभाग उत्तरार्थ ॥

नमासिक । एव ऐहलौकिक । पारलौकिक । अध्यात्म भव आध्यात्मिकम् । एवमाधिदैविक सामानिकमित्यादि ॥

६९५ **वर्षाकालेभ्य** ।३।१।६६। वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च प्रागूजितीये ठण् भवति ॥ वर्षासु भवो वार्षिक । एव मासिक दैवसिक ॥

६९६ **निशाप्रदोषहेमन्तात्** ।३।१।६९। निशादिभ्य प्रागूजितीये ठण् वा भवति ॥ पक्षेऽण् । निशाया भव नैशिक नैशो वा। प्रादोषिक प्रादोषो वा। हैमन्तिक ॥

६९७ **लुक्तोऽणि** ।३।१।७०। अणि हेमन्तस्य तो लुग्वा भवति ॥ हैमन हैमन्तो वा ॥

६९८ **श्वसस्तद् च** ।३।१।७२। श्वस प्रागूजितीये ठण् वा भवति तस्य तद् च ॥ श्वो भव शौवस्तिक । पक्षे श्वस्त्य ॥

६९९ **पूर्वाह्णापराह्णात्तनट्** ।३।१।७३। पूर्वाह्णापराह्णाभ्या प्रागूजितीये तनड्वा भवति ॥ पूर्वाह्णे भव पूर्वाह्णतन पौर्वाह्णिक । अपराह्णतन । एवमापराह्णिक ॥

७०० **सायं चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययात्** ।३।१।७४। सायमादिभ्य अव्ययाच्च कालवाचिन प्रागूजितीये तनट् भवति ॥ ट इत् ङ्यर्थे । साये जात सायन्तन । एव चिरन्तन प्राह्णेतन प्रागेतन पुरातन इदानींतन श्वस्तन ह्यस्तन इत्यादि ॥

७०१ **पुराणम्** ।३।१।७१। पुराभव पुराणमिति निपात्यते ॥ पुराण कवि ॥

---

१ बहुवचनात् यथाकथंचित् ॥ कालशब्दाच्च कालपादकालायाच्च कालत ॥ अद्धा ऽादपि कालायात्कालेभ्य इति यो विधि ॥ १ ॥ कदम्बपुष्पसहचरित का ऽ कदम्ब पुष्प तत्र देयमृण कादम्बपुष्पिकम् । एव नैहिपलाशिकम् ॥

२ त इति किं? श्वस्त्य उग्विकल्पो माभूत् ॥

३ सायमादि य मकारा तमव्यय तस्याव्ययादित्यनेनैव सिद्धं । अनव्ययस्यापि सा यशब्दस्येद प्रत्ययसंनियोगे रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं मा तस्य निपात्यते ।

न्यत्थ यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ प्रदोषे जयी प्रादोपिक प्रादोप इत्यादि। चानुकर्षणात् काल इति निवृत्तम् ॥

७२० भवे ।३।१।११२। सप्तम्यन्तात् भवे सत्यर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ स्रुघ्ने भव स्रौघ्न । एव माथुर नादेय इत्यादि ॥

७२१ दिगाद्यङ्गाशाद्यः ।३।१।११३। दिगादिभ्य शरीरावयववाचिभ्यश्च सप्तम्यन्तेभ्य भवेऽर्थे यो भवति ॥ दिशि भवो दिश्य । एव वर्ग्य मुख्य ओष्ठ्य उरस्य मूर्धन्य इत्यादि ॥

७२२ मध्याच्छणदिना मक् च ।३।१।११४। मध्यशब्दाद् भवेऽर्थे छणदिना भवन्ति मक् चागम ॥ मध्ये भवो मध्यमीय माध्यम मध्यंदिन ॥

७२३ जिह्वामूलाङ्गुलेश्च छः ।३।१।११५। जिह्वामूलाङ्गुलिभ्या मध्याच्च भवेऽर्थे छो भवति ॥ जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीय । एवमङ्गुलीय मध्यीय ॥

७२४ वर्गान्तात् ।३।१।११६। वर्गान्तात् भवेऽर्थे छो भवति ॥ कवर्गे भव कवर्गीय । एव चवर्गीय इत्यादि ॥

७२५ यखौ चाशब्दे ।३।१।११७। वर्गान्ताद्भवे यखौ छश्च भवन्ति न शब्दे ॥ मुनिवर्ग्य मुनिवर्गीण मुनिवर्गीय । अशब्द इति किं[1] कवर्गीय ॥

७२६ गम्भीरपञ्चजनबर्हिर्देवात् ।३।१।१२३। गम्भीरादिभ्यो भवे ञ्यो भवति ॥ गम्भीरे भवो गाम्भीर्य । पाञ्चजन्य । स्वरादित्वादन्त्याजादिलुक् बाह्यः । दैव्य ॥

७२७ अन्तःपूर्वात् ।३।१।१२७। अन्तश्शब्दपूर्वादव्ययीभावाद्भवेऽर्थे ठण् भवति ॥ अन्तरगारे भव आन्तरगारिक । आन्तर्नैसतिक इत्यादि ॥

---

१ भवतेरत्र सत्तार्थो न जन्याय इति भवजातौ भिद्येते ॥

२ पञ्चजनाद्ये रक्षसि भव पाञ्चजन्य इति लिङ्गभट्टपातुरुषम् ॥

७१० कुशले ।३।१।८५। सप्तम्यन्तात् कुशलेऽर्थेऽणादयो भवन्ति ॥ स्रुघ्ने कुशल स्रौघ्न । एव माथुर । नादेय इत्यादि ॥

७११ पथोऽकः ।३।१।८६। पथ कुशले अको भवति ॥ पथि कुशल पथक ॥

७१२ जाते ।३।१।८८। सप्तम्यन्तात् जातेऽर्थ अणादयो भवन्ति ॥ स्रुघ्ने जात स्रौघ्न । एव माथुर नादेय इत्यादि ॥

७१३ प्रावृषष्ठ ।३।१।८०। प्रावृषो जातेऽर्थे ठो भवति ॥ प्रावृषि जात प्रावृषिक ॥

७१४ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने ।३।१।१०२। कालवाचिन सप्तम्यन्तात्साधौ पुष्प्यति पच्यमाने चार्थे यथायोग प्रत्ययो भवति॥ निशाया साधु नैशिक नैशो वा प्रदीप । वसन्ते पुष्प्यन् वासन्त सहकार । शरदि पच्यन्ते शारदा सप्तच्छदा ॥

७१५ उप्ते ।३।१।१०३। सप्तम्यन्तात् कालवाचिन उप्तेऽर्थे यथा योग प्रत्ययो भवति ॥ ग्रीष्मे उप्ता ग्रैष्मा शाल्य ॥

७१६ ग्रीष्मवसन्ताद्वा ।३।१।१०५। ग्रीष्मवसन्ताभ्यामुप्तेऽर्थे वुञ्वा भवति ॥ ग्रीष्मे उप्त ग्रैष्मक ग्रैष्म । वासन्तक वासन्त ॥

७१७ देये ऋणे ।३।१।१०६। सप्तम्यन्तात् कालवाचिन देये ऋणे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ मासे देयमृण मासिकम् । एव सावत्सरिकमित्यादि ॥

७१८ क्वणति मृगे ।३।१।११०। सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो क्वणति मृगेऽर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ निशाया क्वणन् नैशिको मृग नैशो वा॥

७१९ जयिनि च ।३।१।१११। सप्तम्यन्तात् कालवाचिन जयि

१ जाते इति किं? शयने शेते ॥
२ प्रावृष एण्य ।७०२ ॥ इत्यस्यापवाद ।
३ ऋण इति किं? मासदेया भिक्षा । क्वणति देय स्वस्तिवाचनम् ।

न्यत्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ प्रदोषे जयी प्रादोषिक प्रादोष इत्यादि। चानुकर्षणात् काल इति निवृत्तम् ॥

७२० भवे ।३।१।११२। सप्तम्यन्तात् भवे सत्यर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ स्रुघ्ने भव स्रौघ्न । एव माथुर नादेय इत्यादि ॥

७२१ दिगाद्यङ्गाशाद्यः ।३।१।११३। दिगादिभ्य शरीरावयवबाचिभ्यश्च सप्तम्यन्तेभ्य भवेऽर्थे यो भवति ॥ दिशि भवो दिश्य । एव वर्ग्य मुख्य ओष्ठ्य उरस्य मूर्धन्य इत्यादि ॥

७२२ मध्याच्छणदिना मक् च ।३।१।११४। मध्यशब्दाद् भवेऽर्थे छणदिना भवन्ति मक् चागम ॥ मध्ये भवो मध्यमीय माध्यम मध्यंदिन ॥

७२३ जिह्वामूलाङ्गुलेश्च छः ।३।१।११५। जिह्वामूलाङ्गुलिभ्या मध्याच्च भवेऽर्थे छो भवति ॥ जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीय । एवमङ्गुलीय मध्यीय ॥

७२४ वर्गान्तात् ।३।१।११६। वर्गान्तात् भवेऽर्थे छो भवति ॥ कवर्गे भव कवर्गीय । एव चवर्गीय इत्यादि ॥

७२५ यखौ चाशब्दे ।३।१।११७। वर्गान्ताद्भवे यखौ छश्च भवन्ति न शब्दे ॥ मुनिवर्ग्य मुनिवर्गीण मुनिवर्गीय । अशब्द इति किं[१] कवर्गीय ॥

७२६ गम्भीरपञ्चजनबर्हिर्देवात् ।३।१।१२३। गम्भीरादिभ्यो भवे ञ्यो भवति ॥ गम्भीरे भवो गाम्भीर्य । पाञ्चजन्य । स्वरादित्वादन्ययाजादिलुक् बाह्य । दैव्य ॥

७२७ अन्तःपूर्वात् ।३।१।१२७। अन्तरशब्दपूर्वादव्ययीभावाद्भवेऽर्थे ठण् भवति ॥ अन्तरगारे भव आन्तरगारिक । आन्तर्वेसतिक इत्यादि ॥

---

१ भवतेरत्र सत्ताथ। न जन्याथ इति भवजातौ भिद्येते ॥

२ पञ्चजनाख्ये रक्षसि भव पाञ्चजन्य इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

७२८ ङसो व्याख्याने च ग्रन्थात् ।३।१।१३०। षष्ठ्यन्तात् व्याख्याने सप्तम्यन्ताच्च भवेऽर्थे ग्रन्थवाचिन अणादयो भवन्ति ॥ सुपां व्याख्यानं सुप्सु भव वा सौपम् । ऐय तेङ कार्तमित्यादि ॥

७२९ ऋगृग्निज्याभ्यष्ठण् ।३।१।१३१। ऋक्शब्दात् ग्रन्थात् वर्णान्तात् इज्यावाचिनश्च व्याख्यान भवे चार्थे ठण् भवति ॥ ऋचां व्याख्या तत्र भव वा आर्चिक । सौत्रिक वार्त्तिक आग्निहोत्रिक सामयिक काल्याणिकमित्यादि ॥

७३० ङस स्वे ।३।१।१३७। षष्ठ्यन्तात् स्वे सम्बन्धिनि यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ उपगोरिदम् औपगवम् । आर्हत मत । गार्ग्य नान्यमित्यादि ॥

७३१ य ।३।१।१४२। रथात् रथान्ताच्च स्वेऽर्थे यो भवति ॥ रथस्याय रथ्य । महारथ्य इत्यादि ॥

७३२ वाह्यपथ्युपकरणे ।३।१।१४५। वाहनात् स्वे वाह्यपथ्युपकरणे चाञ् भवति नान्यत्र ॥ अश्वस्य वाह्य आश्वो रथ । आश्व पन्था । आश्व पल्ययनम् इत्यादि ॥

७३३ ङसेरागते ।३।१।१५८। पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे यथायोगमणादयो भवति ॥ स्रुघ्नादागत स्रौघ्न । एव माथुर नादेय । कुत कुत आगत कौतस्कुत इत्यादि ॥

७३४ विद्यायोनिसम्बन्धाद् वुञ् ।३।१।१५९। विद्यासम्बन्धायो निसम्बन्धाच्च वुञ् भवति ॥ आचार्यादागतमाचार्यकम् । उपाध्यायादागत मौपाध्यायकम् इत्यादि । पितामहादागत पैतामहकमित्यादि ॥

---

१ व्याख्यायतेऽवयवश कथ्यते येन तद्व्याख्यान । चकारो ङसश्च इत्यस्य समुच्चयार्थ ग्रन्थ शब्दसन्दर्भ । ग्रन्थादिति किं? पाटल पुत्रस्य व्याख्यान ॥

२ ऋगिति स्वरूपग्रहण नार्थग्रहण । अर्थग्रहणे हि तदीयमन्त्रस्यार्थग्रहणानन्तर क्रियेत ग्रन्थ सत्त्व दूरे । एतदर्थमेव ग्रहण ऋगितिरूपग्रहण यथा स्यात् ॥ इज्यावाचिन यज्ञवाचिन ॥

३ स्रुघ्नादागच्छन् वृक्षमूलादागत इत्यत्र वृक्षमूलाश्रान्तराय कायापि भवति ॥

४ विद्या च योनिश्च ताभ्या योऽन्यानि बहुमाहि ॥

७३५ उष्ठण् ।३।१।१६१। ऋकारान्ताद्वियायोनिसम्बन्धवाचिन आगते ठण् भवति ॥ पितुरागतं पैतृकं । मातृकं । भ्रातृकमित्यादि ॥

७३६ पित्र्यं वा ।३।१।१६०। पितृशब्दादागते पित्र्यमिति वा निपात्यते ॥ पितुरागतं पित्र्यं पक्षे ठण् ॥

७३७ आयस्थानात् ।३।१।१६२। आयस्थानवाचिन आगते ठण् भवति ॥ शुल्कशालाया आगतं शौल्कशालिकम् । एवमापणिकं ॥

७३८ शुण्डिकादेरण् ।३।१।१६३। शुण्डिकादेरागते अण् भवति ॥ शुण्डिकः सुरापणं तस्मादागतं शौण्डिकम् । एवमौदपानमित्यादि ॥

७३९ नृहेतुभ्यो मयड्रूप्यौ वा ।३।१।१६४। नरवाचिनो हेतुवाचिनश्चागते मयड्रूप्यौ वा भवतः ॥ पक्षे अणादि । देवदत्तादागतं देवदत्तमयं देवदत्तरूप्यम् । अत्र वलि पदत्वान्नातो लुक् दैवदत्तं देवदत्तीयं वा । कर्मण आगतं कर्ममयं कर्मरूप्यं कार्मणं वा इत्यादि ॥

७४० प्रभवति ।३।१।१६६। पञ्चम्यन्तात् प्रभवत्यर्थे अणादयो भवन्ति ॥ हिमवतः प्रभवन्ती हैमवती गङ्गा । जैनी दिव्यभाषा ॥

७४१ त्यदादेर्मयट् ।३।१।१६७। त्यदादेः प्रभवत्यर्थे मयड् भवति ॥ तस्मात् प्रभवत् तन्मयम् इत्यादि ॥

७४२ वैडूर्यः ।३।१।१६८। विडूरशब्दस्य प्रभवति वैडूर्य इति निपात्यते ॥

७४३ टः प्रोक्ते ।३।१।१६९। तृतीयान्तात् प्रोक्तेऽर्थे व्याख्यातेऽर्थे वा यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ भद्रबाहुणा प्रोक्तानि भाद्रबाहवाणि उत्तराध्ययनानि । एवं सामन्तभद्रम् आकलङ्कं जैनेन्द्रमित्यादि ॥ यस्याश्वादिरादैच् इति दुसंज्ञाया दोश्छ । शाकटायनेन प्रोक्तं शाकटायनीयं पाणिनीयं जैमिनीयम् इत्यादि ॥

---

१ स्वामिप्राप्यो भाग आय तस्योत्पत्तिस्थान । अणादेर्बाधकोऽयं विधिः ॥

२ प्रथमत उपलभ्यमान प्रभव । अन्ये प्रभवति जायमाने इत्याहु ॥ जात इति भूते सप्तम्यन्तात् अय तु पञ्चम्यन्ताद्वर्तमाने इत्यमोपवृत्तौ ॥

७२८ ङसो व्याख्याने च ग्रन्थात् ।३।१।१३०। षष्ठ्यन्तात् व्याख्याने सप्तम्यन्ताच्च भवेऽर्थे ग्रन्थवाचिन अणादयो भवन्ति ॥ सुपां व्याख्यानं सुप्सु भवं वा सौपम् । एवं तैङं कार्तमित्यादि ॥

७२९ ऋगृग्नसिज्याग्न्यष्ठण् ।३।१।१३१। ऋक्शब्दात् अयनशब्दात् वचनान्तात् इज्याग्निनश्च व्याख्याने भवे चार्थे ठण् भवति ॥ ऋचां व्याख्यानं तत्र भवं वा आर्चिकं । सौत्रिकं वार्त्तिकं आग्निहोत्रिकं सामयिकं काल्याणिकमित्यादि ॥

७३० ङस स्वे ।३।१।१३७। षष्ठ्यन्तात् स्वे सम्बन्धिनि यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ उपगोरिदम् औपगवम् । आर्हतं मतं । गाङ्गं नादेयमित्यादि ॥

७३१ य ।३।१।१४२। रथात् रथान्ताच्च स्वेऽर्थे यो भवति ॥ रथस्यायं रथ्यः । महारथ्य इत्यादि ॥

७३२ वाहपथ्युपकरणे ।३।१।१४५। वाहात् स्वे वाहपथ्युपकरणे चाण् भवति नान्यत्र ॥ अश्वस्य वाहः आश्वो रथः । आश्वः पन्था । आश्वं पल्ययनम् इत्यादि ॥

७३३ ङसेरागते ।३।१।१५८। पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ स्रुघ्नादागतं स्रौघ्नं । एवं माथुरं नादेयं । कुतः कुत आगतः कौतस्कुत इत्यादि ॥

७३४ विद्यायोनिसम्बन्धाद् वुञ् ।३।१।१५९। विद्यासम्बन्धाद्योनिसम्बन्धाच्च वुञ् भवति ॥ आचार्यादागतमाचार्यकम् । उपाध्यायादागतमौपाध्यायकम् इत्यादि । पितामहादागतं पैतामहकमित्यादि ॥

---

१ व्याख्यायतेऽवयवशः कथ्यते येन तद्व्याख्यानं । चकारः इत्थं इत्यस्य समुच्चयार्थः । ग्रन्थः शब्दसन्दर्भः । ग्रन्थादिति किं? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानम् ॥

२ ऋगिति स्वरूपग्रहणं नार्थग्रहणम् । अर्थग्रहणे हि तदीयस्य सर्वग्रहणानन्तरं त्रयेण ग्रन्थाः सन्ति दूरे । एतदर्थमेव ग्रहणं ऋगिति रूपग्रहणं यथा स्यात् ॥ इज्याशब्देन यज्ञवाचिना ॥

३ स्रुघ्नादागच्छन् वृक्षमूलादागत इत्यत्र वृक्षमूलानामान्तरीयनामाभावान्न भवति ॥

४ विद्या च योनिश्च सम्बन्धोऽस्यास्ति बहुव्रीहिः ॥

पथि दृते च यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ स्रुघ्न गच्छन् स्रौघ्न पन्था दूतो वा । एव माथुर नादेय इत्यादि ॥

७५२ **अभिनिष्कामति द्वारे** ।३।१।१९१। द्वितीयान्तादभिनिष्कामति द्वारेऽर्थे यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ स्रुघ्नमभिनिष्कामति द्वार स्रौघ्नम् । एव नादेयमित्यादि ॥

७५३ **भजति** ।३।१।१९२। द्वितीयान्ताद्भजत्यर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ अर्हन्त भजन् आर्हत । एव जैनपत्य नादेय इत्यादि ॥

७५४ **महाराजाचित्तादुदेशकालाट्ठण्** ।३।१।१९३। देशकालवर्जिताभ्या महाराजाचित्ताभ्या भजति ठण् भवति ॥ महाराज भजन् माहाराजिक । एवमापूपिक शाष्कुलिक इत्यादि । अदेशकालादिति किं[2] स्रौघ्न पूर्वाह्णतन ॥

७५५ **सोऽस्य निवासादस्य** ।३।१।१०७। प्रथमान्तान्निवासवाचिन षष्ठ्यर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्न । एव माथुर नादेय इत्यादि ॥

७५६ **ठण्** ।३।२।१। इत ऊर्ध्व येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु ठण् प्रत्ययो भवतीत्यधिक्रियते यावत् " य " इति सूत्रम् ॥

७५७ **टो[1] जितजयद्दीव्यत्खनत्सु** ।३।२।२। तृतीयान्ताज्जितादिष्वर्थेषु ठण् भवति ॥ अक्षैर्जित जयन् दीव्यन् वा आक्षिक । खनित्रेण खनन् खानित्रिक ॥

७५८ **सस्कृते** ।३।२।३। टान्तात् सस्कृते ठण् भवति ॥ दध्ना सस्कृत दाधिक । उपाध्यायेन सस्कृत औपाध्यायिक ॥

---

१ ट इताद् करणे तृतीया नान्यत्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन जित धनेन जितमित्यत्र न भवति ॥ अभ्र्या खनन्नङ्गुल्या खनतीत्यत्र सत्यप्यङ्गुल करणत्व मुख्य करणभावाऽभ्र्या एव नाङ्गुल्या इति अङ्गुल्न भवति । यथा ग्रामादागच्छन् वृक्षमूलादागत इत्यमापत्तौ ॥ प्राग्जितादित्यणप्रत्ययो निवृत्त ॥

७४४ एकदिशि ।३।१।१७९। तृतीयान्तादेकदिशि यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी । नादेयी इत्यादि ॥

७४५ तस् ।३।१।१८०। तृतीयान्तादेकदिशि तस् भवति ॥ सुदाम्ना एकदिक् सुदामतो विद्युत् । एव पीलुमूलतो विद्युत् इत्यादि । तस्वदित्यव्ययम् ॥

७४६ उपज्ञाते ।३।१।१८२। तृतीयान्तादुपज्ञाते प्रथमतो ज्ञाते यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ अर्हता प्रथमतो ज्ञातम् आर्हत प्रवचन । सामन्तभद्र महाभाष्यमित्यादि ॥

७४७ नाम्नि कृते ।३।१।१८३। टान्तात् कृते यथायोगमणादयो भवन्ति प्रत्ययान्त चेत् कस्यचिन्नाम भवेत् ॥ मक्षिकाभि कृत माक्षिक मधु । एव क्षौद्रमित्यादि ॥

७४८ ग्रन्थे ।३।१।१८६। टान्तात् कृते ग्रन्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ वररुचिना कृतानि वाररुचानि वाक्यानि । एव शाकटायनीयानि व्याकरणसूत्राणि ॥

७४९ अमोऽधिकृत्य ।३।१।१८७। द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति ॥ सुभद्रामधिकृत्य कृत सौभद्र । रौक्मिण । सुभद्रारत्नावलीश्रीमतीकल्याणादय उपचारत सिद्धा ॥

७५० ज्योतिषम् ।३।१।१८८। द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थे ज्योतिषमिति निपात्यते ॥ ज्योतींष्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिष ॥

७५१ गच्छति पथि दूते ।३।१।१९०। द्वितीयान्तात् गच्छति

---

१ एका समाना दिक् साधारणा दिक् यस्य स । सुदामा नाम पर्वत । यस्यां दिशि विद्युत्तत्रैकदिगुच्यते ॥

२ पूर्वेण यथाऽणादयो इणादयश्च प्रत्यया विहिता प्रत्ययान्तरमिद । सर्वप्रकृतिभ्योऽविधीयते ॥ सुदामानाम गिरिरिति लिङ्गभट्टोक्तत्वात् ॥

३ उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यादित्यमर । प्रथमतो विनोपदेशेन वा ज्ञातमुपज्ञात तदिमर ॥

४ पथिकस्तु गच्छतु तद्धेतु पन्था गच्छतीत्युच्यते । सुघ्नादिप्राप्तिवा पथोगमनम् ॥ पथि दूत इति किं? सुघ्नं गच्छति देवदत्त । पाटलिपुत्र गच्छति न पन्था गन्तिवा इत्यभोपयुक्तो ॥

पथि दूते च यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ स्रुघ्न गच्छन् स्रौघ्न पन्था दूतो वा । एव माथुर नादेय इत्यादि ॥

७५२ अभिनिष्कामति द्वारे ।३।१।१९१। द्वितीयान्तादभिनिष्कामति द्वारेऽर्थे यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ स्रुघ्नमभिनिष्कामति द्वार स्रौघ्नम् । एव नादेयमित्यादि ॥

७५३ भजति ।३।१।१९२। द्वितीयान्ताद्भजत्यर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ अर्हन्त भजन् आर्हत । एव जैनपत्य नादेय इत्यादि ॥

७५४ महाराजाचित्तादशेकालाट्ठण् ।३।१।१९३। देशकालवर्जिताभ्या महाराजाचित्ताभ्या भजति ठण् भवति ॥ महाराज भजन् माहाराजिक । एवमापूपिक शाष्कुलिक इत्यादि । अदेशकालादिति किं? स्रौघ्न पौर्वाह्णितन ॥

७५५ सोऽभिवासादस्य ।३।१।१९७। प्रथमान्तान्निवासवाचिन षष्ठ्यर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्न । एव माथुर नादेय इत्यादि ॥

७५६ ठण् ।३।२।१। इत ऊर्ध्व येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु ठण् प्रत्ययो भवतीत्यधिक्रियते यावत् " य " इति सूत्रम् ॥

७५७ टो[1] जितजयद्दीव्यत्खनत्सु ।३।२।२। तृतीयान्ताज्जितादिष्वर्थेषु ठण् भवति ॥ अक्षैर्जित जयन् दीव्यन् वा आक्षिक । खनित्रेण खनन् खानित्रिक ॥

७५८ संस्कृते ।३।२।३। टान्तात् संस्कृते ठण् भवति ॥ दध्ना संस्कृत दाधिक । उपाध्यायेन संस्कृत औपाध्यायिक ॥

---

१ ट इताह करणे तृतीया याच्यत्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन जित धनेन जितमित्यत्र न भवति ॥ अभ्र्या खनन्नङ्गुल्या खनतीत्यत्र सत्यप्यङ्गुल्ये करणत्व मुख्य करणभावोऽभ्र्या एव नाङ्गुल्या इति अङ्गुल्येन भवति । यथा ग्रामादागच्छन् वृक्षमूलादागत इत्यभिधावृत्तौ ॥ प्राग्जितादियण्प्रत्ययो निवृत्त ॥

७९० वक्रये ।३।२।५१। पण्यान्नाद्वक्रये ठण् भवति ॥ आपणस्य वक्रय आपणिक । एवं नैगमिक इत्यादि ॥

७९१ तदस्य पण्यम् ।३।२।५२। प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे पण्ये वाच्ये ठण् भवति ॥ अपूपा पण्यमस्य आपूपिक । शाष्कुलिक । ताम्बूलिक । इत्यादि ॥

७९२ शिल्पम् ।३।२।५५। प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठण् भवति प्रथमान्त चेत् शिल्प स्यात् ॥ नृत्त शिल्पमस्य नार्तिक । एवं गैतिक वादनिक मार्दङ्गिक इत्यादि ॥

७९३ प्रहरणम् ।३।२।५७। प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठण् भवति प्रथमान्त चेत् प्रहरण स्यात ॥ असि प्रहरणमस्य आसिक । एव चाक्रिक धानुष्क इत्यादि ॥

७९४ शक्तियष्टेष्टीकण् ।३।२।५९। प्रथमान्ताभ्या शक्तियष्टिभ्या टीकण् भवति प्रथमान्त चेत् प्रहरणम् ॥ शक्ति प्रहरणमस्येति शाक्तिक । याष्टीक इत्यादि ॥

७९५ दैष्टिकास्तिकनास्तिका ।३।२।६१। दैष्टिकादयष्ठणन्ता निपात्यन्ते ॥ दिष्टिरेव प्रमाणमस्येति दैष्टिक । अस्ति परलोकादिमतिरस्य आस्तिक । तद्विपरीतो नास्तिक ॥

७९६ शीलम् ।३।२।६२। प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठण् भवति प्रथमान्त चेत् शील स्वभाव स्यात् ॥ अपूपभक्षण शीलमस्य आपूपिक । एव दाधिक सार्पिष्क इत्यादि ॥

७९७ छत्रादेरञ् ।३।२।६३। छत्रादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यस्मिन्नर्थे अञ् भवति ॥ छत्रवच्छीलमस्य छात्र । शिक्षा शीलमस्य शैक्ष इत्यादि ॥

---

१ छत्रशब्देन गुरुच्छिद्रावरणादिका क्रियोच्यते । उपचाराच्छिष्योऽपि छत्रवद्गुरुच्छिद्रावरणादिप्रवृत्तश्छात्र उच्यते ॥ छत्र शिक्षा, सुक्षा निक्षा भिक्षा तितिक्षा, चुरा स्वाविश्रद्धा उदस्थान परोदा, कृषि, कर्मन्, तपस्, सत्य, अनृत, विशिरा इति छत्रादिगण ॥

७९८ तूष्णीक' ।३।२।६४। तूष्णीम्भाव शीलमस्येति अस्मिनर्थे तूष्णीक इति निपात्यते ॥

७९९ तत्र नियुक्ते ।३।२।७२। सप्तम्यन्तान्नियुक्तेऽर्थे ठण् भवति ॥ शुल्कशालाया नियुक्त शौल्कशालिक । एवमापणिक इत्यादि । द्वारे नियुक्त इति ठणि ॥

८०० द्वारादे' ।२।३।८८। द्वारादेर्यनयो ञ्णिति तद्धिते टैच् भवति ॥ दौवारिक ॥

८०१ ठोऽगारान्तात् ।३।२।७३। अगारान्तान्नियुक्ते ठो भवति ॥ देवागारे नियुक्त देवागारिक । एव कोष्ठागारिक ॥

८०२ अध्यायिन्यदेशकालात् ।३।२।७४। अयोग्यदेशकालप्राचिन अध्यायिन्यर्थे ठण् भवति ॥ अशुचावध्यायी आशुचिक । सन्ध्यायामध्यायी सान्ध्यिक । एव श्माशानिक औल्किक इत्यादि ॥

चन्द्रसूर्योपरागश्च निर्घातो भूमिकम्पनम् ।
दिग्दाहो गर्जित विद्युदुल्का सन्ध्योत्सवोऽशुचि ॥
श्मशानाभ्याश इत्यप्यदेशकालादय स्मृता ॥

८०३ निकटादिषु वसति ।३।२।७६। निकटादिभ्यस्तत्र वसतीत्यर्थे ठण् भवति ॥ निकटे वसन् नैकटिक । एव वार्क्षमूलिक ॥

८०४ सतीर्थ्यः ।३।२।७७। समाने तीर्थे वसन् सतीर्थ्य इति निपात्यते ॥

८०५ चन्द्रायण च चरति ।३।२।८०। गोदानादिभ्यश्चन्द्रायणशब्दाच चरत्यर्थे ठण् भवति ॥ गोदान चरन् गौदानिक । एवमानगारिक चान्द्रायणिक इत्यादि ॥

---

१ अदेशकालादिति किं? विहारभूमावध्यायी । पूर्वाह्णेऽध्यायी इत्यमोघवृत्तौ ॥

२ तरन्ति भव्या संसारसमुद्र लङ्घने यत्र स तीर्थ । कोऽसौ? परमहितोपदेशकगुरुरित्यर्थ ॥ तीर्थं प्रवचने पात्रे लब्धाम्नाय विदावरे ॥ पुण्यारण्ये जलोत्तारे महाजरया महामुनौ ॥ १ ॥

८०६ देवव्रतादीन् डिन् ।३।२।८१। देवव्रतादिभ्यश्चरति डिन् भवति ॥ ड इत् । देवव्रतं चरन् देवव्रती । एवं तिल्व्रती ॥

८०७ संशयं प्राप्तेऽर्थे ।३।२।८४। संशयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे ठञ् भवति ॥ संशयं प्राप्तः सांशयिकः ॥

८०८ पथष्ठण् ।३।२।८७। पथो याति ठण् भवति । पन्थानं याति पथिकः ॥

८०९ नित्यं णः पन्थश्च ।३।२।८८। पथो नित्यं याति णो भवति पथः पन्थादेशश्च ॥ पन्थानं नित्यं याति पान्थः ॥

८१० योगादये शक्ते ।३।२।९१। योगादेस्तस्मै शक्ते ठञ् भवति ॥ योगाय शक्तः यौगिकः । एवं सान्तापिकः इत्यादि ॥

८११ योग्यकार्मुके ।३।२।९२। शक्ते एतौ निपात्येते ॥ योगाय शक्तः योग्यः । कर्मणे शक्तं कार्मुकं ॥

८१२ काले कार्ये च भववत् ।३।२।९५। कालवाचिनस्तत्र देये कार्ये च भववत्प्रत्ययो भवति ॥ वर्षासु देयं कार्यं वा वार्षिकम् । एवं मासिकं नेशं नैशिकमित्यादि ॥

८१३ तेन हस्तयथाकथाचाद्यणम् ।३।२।९७। हस्तयथाकथाचाभ्यां तेन देये कार्ये च यथासङ्ख्यं यणौ भवतः ॥ हस्तेन देयं कार्यं वा हस्त्यम् । एवं याथाकथाचं ॥

---

१ देवव्रतादयः प्रयोगगम्याः । प्रभूतं व्रतं देवव्रतम् ॥

२ अयते इत्ययो गम्यः ज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । न जाने स्थाणुरुत पुरुषः । संशयं प्राप्तः पदार्थः सांशयिक इति यावत् ॥ अर्थ इति किं? संशयितरि माभूत् । सोऽपि हि संशयं प्राप्तो भवति तस्य तद्भावादित्यमोघवृत्तौ ॥

३ कल्यते वस्तुपरिणतिर्यस्मादसौ कालस्तस्मिन् । भवार्थे यथैव प्रत्यय उक्तस्तथैव प्रत्ययो भवति ॥ याभ्यः प्रकृतिभ्यो यत्र विषये ये प्रत्यया भवेऽर्थे भवन्ति ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तत्र विषये कार्ये देये चार्थे ते प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः ॥ वतिर्हि सर्वसादृश्यं द्योतयति । प्रत्ययस्य भावोऽनाप्यतिदिश्यत इत्यमोघवृत्तौ ॥

८१४ **सम्पादिनि** ।३।२।९८। तृतीयान्तात्सम्पादिनि ठण् भवति ॥ कुण्डलाभ्या सम्पादि कौण्डलिक मुखम् । एवमाङ्गदिकौ बाहू इत्यादि ॥

८१५ **कर्मवेषाद्यः** ।३।२।९९। कर्मवेषाभ्या सम्पादिनि यो भवति ॥ कर्मणा सम्पादि कर्मण्य दैव । वेष्यो नट ॥

८१६ **कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे** ।३।२।१००। कालवाचिन परिजय्याद्यर्थे ठण् भवति ॥ मासेन परिजय्यो मासिको व्याधि । एव मासेन लभ्य कार्य सुकरो वा मासिक पट इत्यादि ॥

८१७ **निर्वृत्ते** ।३।२।१०१। कालवाचिनो निर्वृत्ते ठण् भवति ॥ मासेन निर्वृत्तो मासिक । एव रात्रिक इत्यादि ॥

८१८ **समयात्प्राप्त** ।३।२।११३। समयादस्य प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ समय प्राप्तोऽस्य सामयिक कार्यम् ॥

८१९ **ऋत्वादिभ्योऽण्** ।३।२।११४। ऋत्वादिभ्योऽस्य प्राप्ते अण् भवति ॥ ऋतु प्राप्तोऽस्यार्तव पुष्पादि । एव यौद्धमित्यादि ॥

८२० **कालाद्यः** ।३।२।११५। कालादस्य प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे यो भवति ॥ काल प्राप्तोऽस्य काल्यमध्ययन ॥

८२१ **प्रयोजनम्** ।३।२।११७। प्रथमान्ताद्यदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ जिनमह प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । एव नैष्ठिक मौक्तिक । व्यवहार प्रयोजनमस्येति ठणि टैचि प्राप्ते ॥

८२२ **ञः स्वङ्गादे** ।२।३।९०। व्यतिहारे ञप्रत्ययान्तस्य स्वङ्गादेश्च ञ्णिति तद्धिते आदेरच आरैचो भवन्ति ॥ व्यावहारिक इत्यादि ॥

८२३ **चूलादिभ्योऽण्** ।३।२।११९। चूलादिभ्य प्रयोजने अण् भवति ॥ चूला प्रयोजनमस्य चौल कर्म । एव श्राद्धमित्यादि ॥

८२४ **उत्थापनादेश्छः** ।३।२।१२१। उत्थापनादे प्रयोजने छो

---

१ प्रवृत्तिसाध्य फल प्रयोजन । तत्तु प्रयोजक प्रवर्तक जनक उत्पादकमित्यमोघवृत्तौ ॥

२ उत्थापन । अनुप्रवचन । अनुवादन । अनुपान । अनुवास । आरम्भण इत्युत्थापनादिगण ॥

८०६ देवव्रतादीन् डिन् ।३।२।८३। देवव्रतादिभ्यश्चरति डिन् भवति ॥ ड इत् । देवव्रतं चरन् देवव्रती । एवं तिलव्रती ॥

८०७ संशयं प्राप्ते ज्ञेये ।३।२।८४। संशयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे ठञ् भवति ॥ संशयं प्राप्तः सांशयिकः ॥

८०८ पथष्टण् ।३।२।८७। पथो याति टण् भवति । पन्थानं यान् पथिकः ॥

८०९ नित्यं णः पन्थश्च ।३।२।८८। पथो नित्यं याति णो भवति पथः पन्थादेशश्च ॥ पन्थानं नित्यं यान् पान्थः ॥

८१० योगादये शक्ते ।३।२।९१। योगादेस्तस्मै शक्ते ठञ् भवति ॥ योगाय शक्तः यौगिकः । एवं सान्तापिकः इत्यादि ॥

८११ योग्यकार्मुके ।३।२।९२। शक्ते एतौ निपात्येते ॥ योगाय शक्तः योग्यः । कर्मणे शक्तः कार्मुकः ॥

८१२ काले कार्ये च भववत् ।३।२।९५। कालवाचिनस्तत्र देये कार्ये च भववत्प्रत्ययो भवति ॥ वर्षासु देयं कार्यं वा वार्षिकम् । एवं मासिकं नैशं नैशिकमित्यादि ॥

८१३ तेन हस्तयथाकथाचाद्यणम् ।३।२।१०७। हस्तयथाकथाचाभ्यां तेन देये कार्ये च यथासङ्ख्यं यणौ भवतः ॥ हस्तेन देयं कार्यं वा हस्त्यम् । एवं याथाकथाचम् ॥

---

१ देवव्रतादयः प्रयोगगम्याः । प्रभूतं व्रतं देवव्रतम् ॥

२ ज्ञायते इत्यर्थो गम्यः ज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । न जाने स्थाणुरयं पुरुषो वा । संशयं प्राप्तः पदार्थः सांशयिक इति यावत् ॥ ज्ञेय इति किम्? संशयितरि मा भूत् । सोऽपि हि संशयं प्राप्तो भवति तस्य तद्भावादित्यमोघवृत्तौ ॥

३ कल्प्यते वस्तुपरिणतिर्यस्मादसौ कालस्तस्मिन् । भवार्थे यथैव प्रत्यय उक्तस्तथैव प्रत्ययो भवति ॥ याभ्यः प्रकृतिभ्यो यत्र विशेषणे च प्रत्यया भवेऽर्थे भवन्ति ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तत्र विशेषणे कार्ये देये चार्थे ते प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः ॥ वतिर्हि सर्वसादृश्यं द्योतयति । प्रत्ययस्य भावोऽप्याभ्यां दिश्यते इत्यमोघवृत्तौ ॥

८१४ सम्पादिनि ।३।२।९८। तृतीयान्तात्सम्पादिनि ठण् भवति ॥ कुण्डलाभ्या सम्पादि कौण्डलिक मुखम् । एवमाङ्गदिकौ बाहू इत्यादि ॥

८१५ कर्मवेषाद्यः ।३।२।९९। कर्मवेषाभ्या सम्पादिनि यो भवति ॥ कर्मणा सम्पादि कर्मण्य दैव । वेष्यो नट ॥

८१६ कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे ।३।२।१००। काल वाचिन परिजय्याद्यर्थे ठण् भवति ॥ मासेन परिजय्यो मासिको व्याधि । एव मासेन लभ्य कार्य सुकरो वा मासिक पट इत्यादि ॥

८१७ निर्वृत्ते ।३।२।१०१। कालवाचिनो निर्वृत्ते ठण् भवति ॥ मासेन निर्वृत्तो मासिक । एव रात्रिक इत्यादि ॥

८१८ समयात्प्राप्तात ।३।२।११३। समयादस्य प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ समय प्राप्तोऽस्य सामयिक कार्यम् ॥

८१९ ऋत्वादिभ्योऽण् ।३।२।११४। ऋत्वादिभ्योऽस्य प्राप्ते अण् भवति ॥ ऋतु प्राप्तोऽस्यार्त्तव पुष्पादि । एव यौद्धमित्यादि ॥

८२० कालाद्यः ।३।२।११५। कालादस्य प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे यो भवति ॥ काल प्राप्तोऽस्य काल्यमध्ययन ॥

८२१ प्रयोजनम् ।३।२।११७। प्रथमान्तात्तदस्य प्रयोजनमित्य स्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ जिनमह प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । एव नैष्ठिक मौक्तिक । व्यवहार प्रयोजनमस्येति ठणि टेचि प्राप्ते ॥

८२२ ञः स्वद्वादे ।२।३।९०। व्यतिहारे ञमत्ययान्तस्य स्वद्वादेश्च ञ्णिति तद्धिते आदेरच आरैचो भवन्ति ॥ व्यावहारिक इत्यादि ॥

८२३ चूलादिभ्योऽण् ।३।२।११९। चूलादिभ्य प्रयोजने अण् भवति ॥ चूला प्रयोजनमस्य चौल कर्म । एव श्राद्धमित्यादि ॥

८२४ उत्थापनादेरीयः ।३।२।१२१। उत्थापनादे प्रयोजने छो

---

१ प्रवृत्तसाध्य फल प्रयोजन । तत्तु प्रयोजक प्रवर्तक जनक उत्पादकमित्यमोघवृत्तौ ॥

२ उत्थापन । अनुप्रवचन । अनुवाद । अनुपान । अनुवासन । आरम्भ इत्यु त्थापनादिगण ॥

भवति ॥ उत्थापनं प्रयोजनमस्य उत्थापनीय गीतम् । एवमनुवाद नीयमित्यादि ॥

८२५ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्लुक् ।३।२।१२३। स्व र्गादे प्रयोजने यो भवति स्वस्तिवाचनादेष्ठण श्लुक् ॥ स्वर्ग प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । एव यशस्यम् इत्यादि । स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाच नम् । एव शान्तिवाचनमित्यादि ॥

८२६ मूल्यैः क्रीते ।३।२।१४६। मूल्यवाचिनस्तेन क्रीते ठण् भवति ॥ सप्तत्या क्रीत साप्ततिकम् ॥ एवमाशीतिकमित्यादि ॥

८२७ तस्य वापे ।३।२।१४७। षष्ठ्यन्ताद्वापे क्षेत्रे ठण् भवति ॥ प्रस्थस्य वाप प्रास्थिक क्षेत्रम् । एव द्रौणिकमित्यादि ॥

८२८ ईशे ।३।२।१५३। पृथिवीसर्वभूमिभ्याम् ईशे अञ् भवति ॥ पृथिव्या ईश पार्थिव सार्वभौम ॥

८२९ लोकसर्वलोकात् ।३।२।१५५। लोकसर्वलोकाभ्या ज्ञाते ठण् भवति ॥ लोकस्य ज्ञात लौकिक । एव सार्वलौकिक ॥

८३० मानम् ।३।२।१६०। प्रथमान्तात्तदस्य मानमित्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशि । एव कौडुविक इत्यादि ॥ चत्वारि प्रमाणमस्येति विगृह्य

८३१ संख्याडतेश्चाशत्तिष्टे कः ।३।२।१२६। सङ्ख्यावा-

---

१ मूल्यैरिति कि? देवदत्तेन क्रीत पाणिना क्रीत । शूर्पाभ्या क्रात शूर्पे क्रीतमिति परिमाणशब्दात् द्विवचनवहुवचनान्तात् प्रत्ययो न भवति अनभिधानात् । शूर्पादयो ह्यन्यपरिमाणानामर्थानां वाचका ॥ न च सङ्ख्याभेदवाचिविभक्तिर्वाक्य इव वृत्ताव प्यस्ति । यत्र तु प्रमाणभेदप्रतिपत्तौ प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीत द्विशूर्पं त्रिशूर्पं ॥ तथा मुद्रै क्रीत मौद्रिक । न ह्येकेन मुद्रेन क्रय सम्भवति ॥ निर्दे शादेव तृतीयान्तत्व विज्ञायते इत्यमोघवृत्तौ ॥

२ डति त्रिशद्विंशतीनामुपादानम् । अशत्तिष्टेरिति निषेधाट्ठणोऽपवाद । विंशत्यादयो गुणशब्दा गुणे गुणिनि च उपात्तस्वलिंगसंख्या एव वर्तन्ते । विंशतिगवां विंशतिर्गाव इति साद्दृश्यमपाम् ॥

विनो डत्यन्तात् त्रिशद्विंशतिभ्या च माने को भवति न शत्तिष्ठन्तात् ॥ चतुष्कम् । एवमष्टक दशक कतिक त्रिंशत्क विंशतिकम् । अशतिष्टेरिति किं[२] । चात्वारिंशत्क साप्ततिक षाष्टिक ॥

८३२ पञ्चद्दशद्वर्गे वा ।३।२।१६४। एतौ माने वा निपात्येते वर्गे विधेये ॥ पक्षे क । पञ्चमानमस्येति पञ्चत् पञ्चको वा वर्ग । दशत् दशको वा ॥

८३३ स्तोमे डट् ।३।२।१६५। सङ्ख्यायास्तदस्य मानमित्यस्मिन्नर्थे डड् भवति स्तोमेऽभिधेये ॥ डटावितौ । द्वादश मानमस्य द्वादश स्तोम । एव चतुर्विंश इत्यादि ॥

८३४ अर्हति ।३।२।१७३। द्वितीयान्तादर्हति ठण् भवति ॥ आन्दोलमर्हन् आन्दोलिक । एव श्वैतच्छत्रिक इत्यादि ॥

८३५ पात्रात् ।३।२।१७५। पात्रशब्दादर्हति यघौ भवत ॥ पात्र्य पात्रिय ॥

८३६ कडङ्करदक्षिणास्थालीविलाच्छयौ ।३।२।१७६। कडङ्करादिभ्योऽर्हति छयौ भवत ॥ कडङ्करमर्हन् कटङ्करीय कटङ्कर्यो वा गौ । एव दक्षिणीयो दक्षिण्यो वा ब्राह्मण । स्थालीविलीया स्थालीबिल्या वा तण्डुला ॥

८३७ शालीनकौपीनार्त्विजीनाः ।३।२।१७७। एते अर्हति निपात्यन्ते ॥ शालाया प्रवेशमर्हन् शालीनो मुहूर्तादि । कूपप्रवेशमर्हन् कौपीन वस्त्रखण्डम् । ऋत्विजमर्हन् आर्त्विजीनो यजमान ॥

८३८ वैरङ्गिक' ।३।२।१७९। विरागशब्दान्नित्यमर्हति ठण् प्रत्ययो विरङ्गान्देशश्च निपात्यते ॥ विरागमर्हन् वैरङ्गिक साधु ॥

८३९ य. ।३।२।१८१। अधिकारोऽय ॥

---

१ समानानामसमानानां समूह स्तोम । समानानां समूहो वर्ग । चतुर्विंश इत्यत्र 'विंशतेर्डिति ।४१ ।' इति मन्त्रेण तेडर् ॥

भवति ॥ उत्थापन प्रयोजनमस्य उत्थापनीयं गीतम् । एवमनुवाद नीयमित्यादि ॥

८२५ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्लुप् ।३।२।१२३। स्वर्गादे प्रयोजने यो भवति स्वस्तिवाचनादेष्ठण लुप् ॥ स्वर्ग प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । एव यशस्य इत्यादि । स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । एव शान्तिवाचनमित्यादि ॥

८२६ मूल्यै[1] क्रीते ।३।२।१४६। मूल्यवाचिनस्तेन क्रीते ठण् भवति ॥ सप्तत्या क्रीत साप्ततिकम् ॥ एवमाशीतिकमित्यादि ॥

८२७ तस्य वापे ।३।२।१४७। षष्ठ्यन्ताद्वापे क्षेत्रे ठण् भवति ॥ प्रस्थस्य वाप प्रास्थिकं क्षेत्रम् । एव द्रौणिकमित्यादि ॥

८२८ ईशे ।३।२।१५३। पृथिवीसर्वभूमिभ्याम् ईशे अञ् भवति ॥ पृथिव्या ईश पार्थिव सार्वभौम ॥

८२९ लोकसर्वलोकात् ।३।२।१५५। लोकसर्वलोकाभ्या ज्ञाने ठण् भवति ॥ लोकस्य ज्ञान लौकिक । एव सार्वलौकिक ॥

८३० मानम् ।३।२।१६०। प्रथमान्तात्तदस्य मानमित्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशि । एव कौडविक इत्यादि ॥ चत्वारि प्रमाणमस्येति विगृह्य

८३१ संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः ।३।२।१२६। सङ्ख्याया

---

१ मूल्यैरिति किं? देवदत्तेन क्रीत पाणिना क्रीत । शूर्पाभ्या क्रीत शूर्पै क्रीतमिति परिमाणशब्दात् द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययो न भवति अनभिधानात् । शूर्पादयो ऽव्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका ॥ न च सङ्ख्याभेदवाचिविभक्तिर्योगस्य इव वृत्तावप्यस्ति । यत्र तु प्रमाणभेदप्रतिपत्तौ प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । द्वाभ्या शूर्पाभ्या क्रीत द्विशूर्पं त्रिशूर्पं ॥ तथा मुद्रै क्रीत मौद्रिक । न ह्येकेन मुद्रेन क्रय सम्भवति ॥ निर्देशादेव तृतीयान्तस्य विज्ञायते इत्यमोघवृत्तौ ॥

२ डतेर्ग्रहणं त्रिंशद्विंशतीनामुपादानम् । अशत्तिष्टेरिति निषेधादणोऽपवाद । त्रिंशदादयो गुणशब्दा गुणे गुणिनि च उपात्तस्वलिंगसङ्ख्या एव वर्तन्ते । विंशतिगवो विंशतिगाव इति साधुत्वमपाम् ॥

८४५ धनगणं लब्धा ।३।२।१८९। धनगणाभ्या लब्धरि यो भवति । धन लब्धा धन्य । एव गण्य ॥

८४६ पदमस्मिन् दृश्यम् ।३।२।१९१। पदशब्दादस्मिन् दृश्यमित्यत्रार्थे यो भवति ॥ पदमस्मिन् दृश्य पद्य कर्दम ॥

८४७ नौविषेण तार्यवध्ये ।३।२।१९२। नौविषाभ्या यथासङ्ख्य तार्ये वध्ये चार्थे यो भवति ॥

८४८ ओदौतोऽवाव्यि ।२।३।२६। ओकारौकारयो स्थाने यकारादौ प्रत्यये अव् आव् इत्येतौ क्रमेणादेशौ भवत ॥ नावा तार्य नाव्य । विषेण वध्यो विष्य ॥

८४९ न्यायार्थादनपेते ।३।२।१९३। न्यायार्थाभ्याम् अनपेते यो भवति ॥ न्यायादनपेत न्याय्यम् । एवमर्थ्य ॥

८५० मदस्य करणे ।३।२।१९४। मदशब्दात् करणे यो भवति ॥ मदस्य करण मद्य ॥

८५१ वश्यपथ्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्यमूल्यम् ।३।२।१९५। एते यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ वश गतो वश्य । पथोऽनपेत पथ्य । वयसा तुल्यो वयस्य । आ ऋणप्रदानाद्दीयमाना धेनु धेनुष्या । गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्य । जनीं वधू हरन्तो जन्या जामातृवयस्या । धर्मादनपेत धर्मेण प्राप्त च धर्म्य । हृदयस्य प्रिय हृद्य । मूलेन समो मूल्य ॥

८५२ तत्र साधौ ।३।२।१९६। सप्तम्यन्तात् साधौ यो भवति ॥ सभाया साधु सभ्य । एव कर्मण्य । सामान्य इत्यादि ॥

---

१ ओदौत इति किं? रैयति । यीति किं? गोकाम्यति । प्रत्ययस्येति किं? गव्यायानम्, नौयानम् ॥ गव्यूतिमात्रमध्वान गत इति अध्वपरिमाणवृत्ति पृषोदरादि ॥

२ वश्यो गुरोर्विधेय इत्यर्थ । निपातनाद्धि इच्छार्थमित्यादि न भवति वश गत इच्छां प्राप्तोऽभिमत गत इत्यर्थ । एवमन्यत्रापि ॥ पथ्य ओदनादि । वयस्य सखा । आ ऋणप्रदानाद्दीयमाना अधमर्णेनोत्तमर्णाय । भार्या जाया जनि कुल्या । जन्या स्निग्धा वरस्य वे । धर्म्यं शुल्कम् । हृद्यमौषधम् । हृद्यो देश । हृदयस्य बन्धनम् । हृद्यो वशीकरणमन्त्र । मूलेनोपादानेन समस्तुल्यो गन्य पट इत्यर्थ । तुल्यशब्द सदृशपर्याय तुल्यार्थैरिति निपातनात्सिद्ध इत्यमेषवृत्ती ॥

८४० वहति रथप्रासङ्गात् ।३।२।१८२। रथप्रासङ्गाभ्यां वहति यो भवति ॥ रथं वहन् रथ्य । एव प्रासङ्ग्य ॥

८४१ धुरो यढण् ।३।२।१८३। धुरो वहति यढणौ भवत ॥ धुरं वहन् धुर्य धौरेयो वा ॥

८४२ वामाद्यादे रा ।३।२।१८४। वामादिपूर्वाद्धुरो वहति खो भवति ॥ वामधुर वहन् वामधुरीण । एवं सर्वधुरीण इत्यादि ॥

८४३ शकटादण् ।३।२।१८६। शकटशब्दाद्वहत्यण् भवति ॥ शकटं वहन् शाकटो गौ ॥

८४४ [3]हलसीराट्ठण् ।३।२।१८७ हलसीराभ्यां वहति ठण् भवति ॥ हलं वहन् हालिक । एवं सैरिक ॥

---

१ प्रसज्यते इति प्रासङ्गो युग । वत्सदम्यानां दमनकाले स्कन्धे आरोप्यते । तद्वहन् प्रासङ्ग्य । यत्त्वन्यत् प्रसङ्गादागत प्रासङ्गमिति न भवत्यनभिधानात् ॥ रथग्रहण किमर्थं यो हि रथं वहति स रथ्यो वोढा भवति रथात्सादेश्च वोढ्रङ्गे ।३।१।१४१। नियमसूत्र मेतत् रथात्सादे सपूर्वात्केवलाच्च स्वेऽर्थे य प्रत्यय स रथस्य वोढरि रथाङ्गे एव भवति ॥ रथस्याय वोढा रथ्य । द्विरथ त्रिरथ । रथस्येद रथ्य चक्र । आश्वरथ युगम् । अन्यत्र वाक्यमेव रथस्येद । अश्वरथस्याय स्वामी ॥" इत्येव सिद्धम् । इति चेदत्रोच्यते प्रत्ययलुगर्थमिदम् । तस्य च इत्यस्य ' लुग् द्विगोरलुचोऽनपत्येऽज्याद ।२।४।१५। द्विगोरलुगन्तात्परो य प्राग्जितीयेऽपत्यवर्जितेऽर्थे अजादिर्यकारादिश्च प्रत्यय तस्य लुग्भवति ॥ पञ्चसु कपालेषु सस्कृत पञ्चकपाल्य पञ्चकपाल वा । पञ्चेन्द्राण्य पञ्चेन्द्राणा वा देवताऽस्य पञ्चेन्द्र । दशेन्द्र ॥ यादे द्वयो रथयो द्विरथ्या वा अय द्विरथ । त्रिरथ । रथा सादश्च नान्ते इति च ॥ अलुच इति किं? पञ्चसु कपालेषु सस्कृत पञ्चकपाल तस्येद पाञ्चकपालम् । अनपत्य इति किं? द्वैदेवदत्ति । पञ्चनापिति । अज्यादेरिति किं? पञ्चगर्गमयम् ॥' इति सूत्रेण लुग्भवति ॥

२ अत्र यग्रहण किमर्थमिति न ढण्चेत्येवमुच्येत तत्र चकारेण यथाविहित प्रत्यय । प्रत्यये सति तस्य सम्बन्धविवक्षायां यहरण् प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं यग्रहणमिति माधवृत्तौ ॥

३ शकटात् हलसीराभ्यां 'इदमर्थे' इति स्वत्वविवक्षायामण् ठण् सिद्धौ । अथ विशेषो प्रत्ययाभ्यामभिधापयितु वचनमित्यमोघवृत्तौ ॥

८४५ धनगण लब्धा ।३।२।१८९। धनगणाभ्यां लब्धरि यो भवति। धन लब्धा धन्य । एव गण्य ॥

८४६ पदमस्मिन् दृश्यम् ।३।२।१९१। पदशब्दादस्मिन् दृश्यमित्यत्रार्थे यो भवति ॥ पदमस्मिन् दृश्य पद्य कर्दम ॥

८४७ नौविषेण तार्यवध्ये ।३।२।१९२। नौविषाभ्यां यथासङ्ख्य तार्ये वध्ये चार्थे यो भवति ॥

८४८ ओदौतोऽवाव्यि ।२।३।२६। ओकारौकारयो स्थाने यकारादौ प्रत्यये अव् आव् इत्येतौ क्रमेणादेशौ भवत ॥ नावा तार्य नाव्य। विषेण वध्यो विष्य ॥

८४९ न्यायात्थोदनपेते ।३।२।१९३। न्यायार्थाभ्याम् अनपेते यो भवति ॥ न्यायादनपेत न्याय्यम्। एवमर्थ्य ॥

८५० मदस्य करणे ।३।२।१९४। मदशब्दात् करणे यो भवति ॥ मदस्य करण मद्य ॥

८५१ वश्यपथ्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्यमूल्यम् ।३।२।१९५। एते यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते॥ वश गतो वश्य । पथोऽनपेत पथ्य । वयसा तुल्यो वयस्य । आ ऋणप्रदानाद्दीयमाना धेनु धेनुष्या। गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्य । जनीं वधू हरन्तो जन्या जामातृवयस्या । धर्मादनपेत धर्मेण प्राप्त च धर्म्य। हृदयस्य प्रिय हृद्य। मूलेन समो मूल्य ॥

८५२ तत्र साधौ ।३।२।१९६। सप्तम्यन्तात् साधो यो भवति ॥ सभाया साधु सभ्य । एव कर्मण्य । सामान्य इत्यादि ॥

---

१ ओदौत इति किं? रैयति। यीति किं? गोकाम्यति। प्रत्ययस्यति किं? गोयान नौयानम्॥ गव्यूतिमात्रमध्वान गत इति अध्वपरिमाणवृत्ति पृषोदरादि ॥

२ वशो गुरोर्विधेय इत्यर्थ । निपातन हि स्वार्थमिताद न भवति वश गत इच्छां प्राप्ताऽभिप्रेत गत इत्यथ । एवमन्यत्रापि॥ पथ्य ओदनादि। वयस्य सखा। आ ऋणप्रदानाद्दीयमाना अधमर्णेनोत्तमर्णाय । भार्या जाया जनि तुल्या। जन्या स्निग्धा वरस्य वे। धर्म्य सुखम्। हयमीपथम्। हयो देश । हृदयस्य बन्धनम्। हयो वशीकरणमन्त्र। मूलेनोपादानेन समस्तुल्यो मूल्य पट इत्यथ । तुल्यशब्द सहपर्याय इत्यार्यैरिति निपातनात्सिद्ध इत्यमोघवृत्तौ ॥

८५३ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।३।२।१९७। पथ्यादिभ्य साधौ ढण् भवति ॥ पथि साधु पाथेयम् । एवमातिथेय वासतेय स्वापतेय॥

८५४ परिषदो ण्यश्च ।३।२।१९९। परिषच्छब्दात् साधौ णो ण्यश्च भवत ॥ परिषदि साधु पारिषद पारिषद्यो वा ॥

८५५ सर्वजनात् खञ्च ।३।२।२००। सर्वजनात्साधौ ण्य खञ भवत ॥ सर्वजनेषु साधु सार्वजन्य । सार्वजनीन ॥

८५६ प्रतिजनादेः ।३।२।२०१। प्रतिजनादे साधौ ग्वञ् भवति॥ प्रतिजने साधु प्रातिजनीन । एवमैदयुगीन इत्यादि ॥

८५७ कथादेष्ठण् ।३।२।२०२। कथादे साधौ ठण् भवति । कथाया साधु काथिक । एव नैकटिक वैतण्डिक इत्यादि ॥

८५८ पाद्यार्घ्ये ।३।२।२०४। एतौ तदर्थे निपात्येते ॥ पादार्थं पाद्य जलम् । अर्घार्थं द्रव्यम् अर्घ्य ॥

८५९ ण्योऽतिथेः ।३।२।२०५। अतिथिशब्दात्तदर्थ ण्यो भवति ॥ अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ॥

८६० छ ।३।२।२०८। आपादपरिसमाप्तेर्येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु छप्रत्ययो भवति ॥ इत्यधिक्रियते ॥

८६१ तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्ण ।३।२।२१३। चतुर्थ्यन्तात् हिते छो भवति न राजादे ॥ सर्वस्मै हित सर्वीय । एव वत्सीय इत्यादि । अराजादेरिति किं[1] । ततो वाक्यमेव राज्ञे हितम् । आचार्याय हित । ब्राह्मणाय हित । वृष्णे हित ॥

८६२ रथखलतिलयवमाषवृषब्रह्मप्राण्यङ्गाद्य ।३।२।२१४। रथादिभ्य प्राण्यङ्गवाचिनश्च हिते यो भवति ॥ रथाय हिता रथ्या भूमि । एव खल्य तिल्य यव्य माष्य वृष्य ब्रह्मण्य दन्त्य चक्षुष्यम् इत्यादि ॥

1 खल्य अभिरक्षणम् । वृष्य क्षीरपानम् । ब्रह्मण्य नगरम् । दन्त्यं त्वगम् । चक्षुष्यमञ्जनम् ।

८६३ [1]य्योऽजावेः ।३।२।२१६। अजाविभ्या हिते य्यो भवति ॥ यइत् । अजायै हित अजय्य । एवमविय्य ॥

८६४ भोगोत्तरपदात्मन्भ्या खः ।३।२।२१७। भोगोत्तरपदादात्मन्शब्दाच्च हिते खो भवति ॥ मातृभोगाय हित मातृभोगीण । एवमात्मने हित आत्मनीन । नश्रुतेरलुक् ॥

८६५ [2]पञ्चसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधारयात् ।३।२।२१८। पञ्चादिपूर्वाज्जनान्तात्कर्मधारयात्तद्धिते खो भवति ॥ पञ्चजनेभ्यो हित पञ्चजनीन । सर्वजनीन । विश्वजनीन ॥

८६६ सर्वाण्णो वा ।३।२।२२०। सर्वशब्दात् हिते णो वा भवति ॥ पक्षे छ । सर्वेभ्यो हित सार्व सर्वीय ॥

८६७ [3]परिणामिनि तदर्थे ।३।२।२२१। चतुर्थ्यन्ताच्चदर्थे परिणामिनि वाच्ये छो भवति ॥ अङ्गारेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । एवमोदनीयास्तण्डुला इत्यादि ॥

८६८ तस्यार्हे कृत्ये वत् ।३।३।१। षष्ठ्यन्तादर्हे कृत्ये वद्भवति ॥ राज्ञोऽर्हं कृत्य राजवद्वृत्तमस्य । एव यथावद्विधिवदित्यादि ॥

८६९ [4]सुप इवे ।३।३।२। सुबन्तादिवार्थे सादृश्ये वद्भवति ॥

---

१ अवय शैलमेषाद्या इत्यमर ॥ यकार यिति तद्धिते ' इति पुभावार्थ ॥ अजाभ्यो हिता अजय्या यूथिका ॥

२ पञ्चजनशब्दयोस्तद्धिते द्विगुकर्मधारय । तत्र कर्मधारयाधिकारात् ॥ कर्मधारयादिति किं? पञ्चानां जनाय हित पञ्चजनीय । सर्वजनीय । विश्वजनीय इत्यमोघवृत्तौ॥

३ तद्भाव परिणाम । अथवा पूर्वाकार परिहरन् उत्तराकारमवाप्नोति केनचित्प्रकारेण तिष्ठतीति स परिणाम । सोऽस्यास्तीति परिणामी तस्मिन्वाच्ये सति । तस्मै इद तदर्थम् ॥ परिणामिनीति किं? मूत्राय यवागू । उच्चाराय यवान्न सम्पद्यते न तु तदर्थम् ॥ अत्र पादस्य परिसमाप्तत्वाच्छप्रत्ययो निवृत्त ॥

४ सुप इति किं? गच्छन्नास्ते इव भ दत्वात् वीप्सितदेशस्यासम्प्राप्ति । अधायानो ऽत्यति अङ्गारप्रायत्वात् ॥

मुनिरिव मुनिद्धनने । देयमिव देवमतदयति गुरा् । साधुरिव साधुनदान-यते इत्यादि ॥

८७० भावे त्वतत् ।२।३।५। षष्ठ्यन्ताद्भावे स्वरूपे त्वतौ भवत ॥ अभिधानप्रत्ययहेतु पदार्थधर्मो भाव । त इत् । सौनिमित्तौ । गोर्भाव गोत्व गोता । गुरुस्य भाव गुरुत्व गुरुता । एव पाचकस्य पाच कता । देवदत्तत्व देवदत्तता इत्यादि ॥

८७१ पृथ्वादेर्वेमन् ।२।३।८। पृथ्वादेर्भावे इमन्वा भवति ॥ पक्षे त्वतलौ । प्राप्तश्च भवति ॥

८७२ र' पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढस्यो' ।२।३।५३। पृथ्वादे ऋतो रो भवति णिष्ठेयस्सु इमनि च परत ॥

८७३ अन्त्याजादेः ।२।३।५७। तृप्रत्ययान्तस्यान्त्याजादेश्च लुग् भवति णिष्ठेयस्सु इमनि च परत । पृथोर्भाव प्रथिमा पृथुत्व पृथुता पार्थव म्रदिमा मृदुत्व मृदुता मार्दव ॥

८७४ प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घवृन्दारकस्ये-ष्ठि च प्रास्थास्फावर्गबंह्त्रब्द्राघवृन्दम् ।२।३।५२। प्रियादेर्यथा सङ्ख्य प्रादिर्भवति णिष्ठेयस्सु इमनि च परत ॥ इति बहुलस्य भावो बंहिमा बहुलत्व बहुलता बाहुल्य । प्रियस्य भाव प्रेमा प्रियत्व प्रियता । उरोर्भा व उरुत्वम् उरुता औरव वरिमा । गुरोर्भाव गुरुत्व गुरुता गौरव गरिमा। दीर्घस्य भाव दीर्घत्व दीर्घता दैर्घ्य द्राघिमा इत्यादि ॥

८७५ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्य ल्वादेर्लुगिकः ।२।३। ५६। स्थूलादेर्णिष्ठेयस्सु इमनि च परतो ल्वादेर्लुग्भवति इक एङ् च ॥ स्थ विमा दविमा यविमा । ह्रस्वस्य भावो ह्रसिमा ह्रस्वत्व ह्रस्वता । एव क्षिम

१ यस्मादभिधानप्रत्ययौ भवत स भाव । शब्दप्रतीतिप्रवृत्तिनिमित्त पदार्थधर्म इत्यर्थ । हस्तित्व रजकत्व कृष्णसर्पत्वम् । समासकृत्तद्धितेष्वपि रूढिशब्देषु जात्यभि धानमेव । यच्छब्दादेषु शब्दस्वरूप सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धो वा ॥ स्वभावतस्त्वात नपुंसक तदन्त लिङ्ग वेदितव्यम् ॥

स्य भाव क्षेपिमा क्षिप्रत्व क्षिप्रता। क्षुद्रस्य भाव क्षोदिमा क्षुद्रत्व क्षुद्रता॥

८७६ **वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च** ।३।३।९। वर्णवाचिनो दृढादिभ्यश्च भावे इमन् ष्यण च वा भवत ॥ टणावितौ। शुक्लस्य भाव शुक्लिमा शौक्ल्य शुक्लत्व शुक्लता। एव कृष्णिमा कार्ष्ण्य कृष्णत्व कृष्णता शितिमा शैत्य शितिता शितित्व। दृढस्य भावो द्रढिमा दार्ढ्य दृढत्व दृढता। एव परिव्रढिमा पारिवृढ्य परिवृढत्व परिवृढता। कृशस्य भाव क्रशिमा कार्श्य कृशत्व कृशता। भृशस्य भावो भ्रशिमा भार्श्य भृशत्व भृशता। स्थिरस्य भाव स्थेमा स्थैर्य स्थिरत्व स्थिरता इत्यादि॥

८७७ **पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्य कृत्ये च** ।३।३।१०। पत्यन्ताद्राजान्ताद्गुणाङ्गात् राजादिभ्यश्च भावे कृत्ये च ट्यण् भवति॥ अधिपतेर्भाव कृत्य वा आधिपत्यम्। एव नारपत्य भौपत्य इत्यादि। अधिराजस्य भाव कृत्य वा आधिराज्यम्। एव यौवराज्यमित्यादि। मूढस्य भाव कृत्य वा मौढ्यम्। एव जाड्य पाण्डित्यमित्यादि। राज्ञो भाव कृत्य वा राज्यम्। अन्य इति निषेधादनो लुग्भवति। एव ब्राह्मण्य वैदुष्य इत्यादि। वाधिकारात्त्वतलौ च। आधिराजत्वम् अधिराजतेत्यादि। टित्विधानान् स्त्रियामपि। औचिती। सामग्री। चातुरी। वैदग्धी इत्यादि॥

८७८ **सहायाद्वा** ।३।३।११। सहायाद्भावे कृत्ये च ष्यण् वा भवति॥ सहायस्य भाव कृत्य वा साहाय्य साहायक सहायत्व सहायता॥

८७९ **वय प्राणिजातेरञ्** ।३।३।१२। वयोवाचिन प्राणिजातिवाचिनश्च भावे कृत्ये चाञ् भवति॥ कुमारस्य भाव कृत्य वा कौमारम्॥

---

१ गुणोऽङ्गं निमित्त येषां प्रवृत्तस्ते गुणाङ्गा। गुणाद्वारेण गुणिनि वर्तमाना शब्दा इत्यर्थ। कृत्य कर्तव्य कर्म क्रिया वा। चकारो भाव कृत्य चेति समुच्चयार्थ। आधिराज्यमित्यत्र राजन्शब्दे इत्यङ्। येऽनोऽण्ये। ष्यणर्थादिने यत्र येऽनो लुग् न भवतीति निषेधादत्र सब्रह्मचारी यादाना वा-स्यादिलुक् न भवतीति वेदितव्यम्। राज्यमित्यत्राप्येवमेव ज्ञेयम्॥ उचितस्य भाव कृत्य वा औचित्य आचित्यस्यार्थमौचिता। टित्वात् ङी। लुगन इत्यना लुक्। मत्स्येति यलुक्। चतुरस्य भाव कृत्य वा चातुर्य चातुर्यस्यैव चातुरी॥

अश्वस्य भावः कृत्यं वा आश्वम् इत्यादि ॥

८८० युवादिहायनान्तादण् ।३।३।१३। युवादेर्हायनान्ताच्च भावे कृत्ये चाण् ॥ यूनो भावः कृत्यं वा यौवनम् अणीत्यलुक् । एवं चापल-मित्यादि । द्विहायनस्य भावः कृत्यं वा द्वैहायनम् ॥

८८१ लघ्वादेरिक ।३।३।१४। लघ्वक्षरादेरिगन्ताद्भावे कृत्ये चाण् भवति ॥ शुचेर्भावः कृत्यं वा शौचम् । एवं यौवतं लाघवं पाटवं मार्दव-मित्यादि । वाऽधिकारात्त्वादि च । शुचित्वं शुचिता ॥

८८२ हृदयपुरुषादसमासे ।३।३।१५। हृदयपुरुषाभ्यां भावे कृत्ये चाण् भवति न समासे ॥

८८३ हृदयस्य हृद्याणल्लासे ।२।२।१२७। हृदयस्य हृद्भवति याणल्लासेषु परतः ॥ हृदयस्य भावः कृत्यं वा हार्दम् । एवं पौरुषम् । असमास इति किं[1] । सहृदयत्वं सत्पुरुषत्वं ॥

८८४ सख्यिवणिग्दूताद्यः ।३।३।१६। सख्यादेर्भावे कृत्ये च यो भवति ॥ सख्युः भावः कृत्यं वा सख्यं । वणिज्या । दूत्यं । त्वतलौ च । सखित्वमित्यादि ॥

८८५ स्तेयार्हन्त्यश्रौत्रम् ।३।३।१७। एते भावे कृत्ये च निपात्यन्ते ॥ स्तेनस्य भावः कृत्यं वा स्तेयम् । अर्हत आर्हन्त्यम् आर्हन्ती । श्रोत्रियस्य भावः कृत्यं वा श्रौत्रं । स्तेनत्वमित्यादि ॥

---

१ युवन् स्थविर यजमान कुतक श्रमण कुशा दुःखा सुखा सहृदय दुर्हृदय सुहृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनुशस पचल कुशल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ उपातृ उन्नातृ प्रशास्तृ प्रतिहर्तृ होतृ पोतृ भ्रातृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वत इति युवादिराकृतिगण ॥

२ लघुरादि रमारभता यस्यक्षरस्य तस्मात् । शैतवमित्यत्र यद्यपि तिवदु इत्याद्यवहित लघ्वादि सम्भवति तथापि नत्रमुदाहरण लक्षणारम्भः प्रयोजयति इति गुर्व्यादिभ्योऽपि भवति ॥ लघ्वादेरिति किं[2] पाण्डुत्वं । इक इति किं[2] पटुत्वं । केचित् लघ्वादेरिति लक्षणावयवमित्यादिना न इ – (काशानवम) ते सामन्त नेच्छन्ति इत्यमोघवृत्तौ ॥

८८६ कपिज्ञात्योर्ढण् ।३।३।१८। कपिज्ञातिभ्यां भावे कृत्ये च ढण् भवति ॥ कपेर्भावः कृत्यं वा कापेयम् । एवं ज्ञातेयं । कपित्वमित्यादि ॥

८८७ योपान्त्याद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ।३।३।१९। अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यम् । उत्तमस्तृतीयादिवर्णस्तदनन्तरं उपोत्तमं । गुरुरुपोत्तमो यस्य तस्माद्यकारोपान्त्याद्भावे कृत्ये च वुञ् भवति ॥ रमणीयस्य भावः कृत्यं वा रामणीयकं पानीयकम् आचार्यकम् औपाध्यायकमित्यादि ॥

८८८ शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ।३।३।२४। षष्ठ्यन्तात् क्षेत्रे शाकटशाकिनौ भवतः ॥ इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् इक्षुशाकिनम् । एवं पुष्पशाकटमित्यादि ॥

८८९ धान्येभ्य ईनञ् ।३।३।२५। धान्यवाचिनः क्षेत्रे ईनञ् भवति ॥ मुद्गानां क्षेत्रं मौद्गीनम् । एवं नैवारीणं तृणधान्यक्षेत्रं । कौलत्थीनमित्यादि ॥

८९० व्रीहिशालेर्ढण् ।३।३।२६। व्रीहिशालिभ्यां क्षेत्रे ढण् भवति ॥ व्रीहीणां क्षेत्रं व्रैहेयम् । एवं शालेयमित्यादि ॥

८९१ यवयवकषष्टिकाद्यः[१] ।३।३।२७। यवादिभ्यः क्षेत्रे यो भवति ॥ यवानां क्षेत्रं यव्यम् । एवं यवक्यं षष्टिक्यं ॥

८९२ वोऽणुमाषात् ।३।३।२८। अणुमाषाभ्यां क्षेत्रे यो वा भवति ॥ पक्षे खञ् । अणूनां क्षेत्रम् अणव्यम् । आणवीनम् । एवं माष्यं माषीणं ॥

८९३ भङ्गोमातिलात् ।३।३।२९। भङ्गादिभ्यः क्षेत्रे यो वा भवति ॥ भङ्गानां क्षेत्रं भङ्ग्यं भाङ्गीनम् । एवम् उम्यम् औमीनं । तिल्यं तैलीनं ॥

८९४ कुलाज्जल्पे ।३।३।३२। कुलात् खञ् भवति जल्पेऽर्थे ॥ कुलस्य जल्पः कौलीनं अपवाद इत्यर्थः ॥

---

१ गुरुग्रहणादनेकहल्व्यवधानेऽपि भवति । गुरुग्रहणं हि दाघसयोऽपराधम् । अन्यथा क्षात्तमादित्युच्येत । गुरूपात्तमाग्निति किं क्षत्रियत्वं ज्ञायतम् ॥

२ फलपाकाभ्यां शापणमणति गच्छतीत्यणु । मीहिभेदः वणु पुमान् ॥

–

८०५ तुल्ये कस्संज्ञाप्रतिकृत्योः ।३।३।२३। षष्ठ्यन्तात्तुल्येऽर्थे कः प्रत्ययो भवति संज्ञायां प्रतिकृतौ च विषये ॥ अश्वस्य तुल्य अश्वक[1] कस्यचित् संज्ञेयम् । अश्वस्य तुल्यम् अश्वक रूपम् । अश्विका प्रतिमा । एवं हस्तिकं इत्यादि ॥

८०६ उष्ट्राद्युक्तोऽनित्यप्रत्ययात्कन्तुप ।३।३।८२। अपुल्लिङ्गाद्धि तस्मात् आऽऽपरे अनित्यप्रत्ययावयवे के परे इत्व ह्रस्वश्च वा भवति न तुप परस्य ॥ खट्वया तुल्या खट्विका खट्वाका इत्यादि ॥

८०७ शिलाया ढञ्च ।३।३।३८। शिलाशब्दात्तुल्ये ढन् ढञ्च भवत ॥ च इत शिलायास्तुल्यं शैलेयं दधि । शिलेयं दधि ॥

८०८ कुशाग्राच्छः ।३।३।४१। कुशाग्रशब्दात्तुल्ये छो भवति ॥ कुशाग्रेण तुल्या कुशाग्रीया मतिः ॥

८०९ काकतालीयादयः ।३।३।४२। काकतालीयादयस्तुल्ये साधवो वेदितव्या ॥ काकतालेन तुल्यं काकतालीयम्[2] । एवमन्धकवर्तकीयं घुणाक्षरीयम् अजाकृपाणीयम् इत्यादि ॥

९०० कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले ।३।३।४८। कर्णादेर्मूले जाहो भवति पक्षात्ति ॥ कर्णस्य मूलं कर्णजाहं । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥

९०१ शीतोष्णतृप्रादसहे आलु ।३।३।४९। शीतादेरसहे आलुर्भवति ॥ शीतस्यासहः शीतालुः । एवमुष्णालुः तृप्रालुः ॥

---

१ अश्वक इति अश्वादिसदृशस्य संज्ञा । तुल्य इति किं? इन्द्र देव एव नामा नार्थ पश्चित । संज्ञाप्रतिकृत्योरिति किं? गोस्तुल्यो गवयः । प्रतिकृतौ काष्ठादिमयं प्रतिच्छन्दकम् । संज्ञाग्रहणमप्रकृत्यर्थम् ॥ तुल्यमात्र प्रत्ययः ।शाव इव शिशुक इत्यर्थ ॥

२ काकस्य तालस्य चागमनं तालपतनमिति लक्षण्याऽपि तत काकस्य निपतनं तालेनाभिघातनं चाचिन्तितमाकस्मिकं योग उच्यते ॥ अन्धस्य वर्तका च अन्धकवर्तकमिति अन्धस्य वर्तकया उपवर्तितपादन्याम उच्यते । अजाया पादेनावकिरन्त्या कृपाणस्य दर्शनं अजाकृपाण तत्तुल्य एव चिन्ताविषयीकरणविषया काकतालीयादय । निपातन लक्ष्यम् ॥

९०२ यथामुखसम्मुखाद्दर्शने खः[1] ।३।३।५२। यथामुखसम्मुखाभ्यां दर्शने खो भवति ॥ यथामुख दर्शनं । यथामुखीनम् । एव सम्मुखीन ॥

९०३ सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशरावाद्व्यापिनि ।३।३।५३। सर्वपूर्वात्पथ्यादेर्व्यापिनि खो भवति ॥ सर्वपथस्य व्यापी सर्वपथीनश्चर ।[2] एव सर्वाङ्गीणो ज्वर । सर्वकर्मीण । सर्वपत्रीण । सर्वपात्रीण सर्वशरावीण ॥

९०४ आप्रपदम् ।३।३।५४। आप्रपदाद्व्यापिनि खो भवति ॥ आप्रपदं व्यापि आप्रपदीनं वस्त्रम् ॥

९०५ अध्वान यखौ ।३।३।५७। अध्वनोऽलगामिनि यखौ भवत ॥ अध्वानमलं गामी अध्वन्य ॥

९०६ वाशिजिह्वा(ह्मा)श्यध्वाथर्वयूनः फिढखठाके ।३।३।६०। वाशिन फिन्य स्त्याजादेर्लुग् न भवति जिह्वाशिनो ढणि अध्वन खे अथर्वणष्ठणि यूनोऽके ॥ इत्यलुक् । अध्वनीन ॥

९०७ छश्चाभ्यमित्रम् ।३।३।५८। अभ्यमित्रादलं गामिनि यखौ छश्च भवन्ति ॥ अभ्यमित्रमलं गामी अभ्यमित्रीय अभ्यमित्र्य अभ्यमित्रीण ॥

९०८ परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौत्रीणसर्वान्नीनायानयीनानुपदीनागवीनाश्वीनात्यातीनसमासमीनमास-

---

१ दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनमादर्शादि प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते यथामुखमिति । अत एव निपातनात् 'यथाऽथा ४५९ । इति प्रतिषेधेऽपि समास । षष्ठ्या अभाव पूर्वपदाप्रधानत्वेऽपि अव्ययीभावस्य ।२०८। अमपञ्चम्या ।२१०। तृतीयाया वा । २११। सप्तम्या ।२१२। इत लिङ्गादव्ययीभावात्सर्वा विभक्तयो भवन्ति ॥ यथा मुख तथाऽस्मिन्दृश्यते प्रतिबिम्बमिति यथामुखीनमादर्शादिकमुच्यते ॥ सम मुख सम्मुख सम मुखमस्यानेनेति सम्मुख प्रतिबिम्बमुच्यते । तस्य दर्शन सम्मुखीनमुच्यते ॥

२ सर्वस्यास्य सर्वेषामङ्गानां वा व्यापीति पट । तस्य प्रयोग । मल्लिकामाल्यभारिण्य सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दना ॥ क्षौमवत्यो न कस्यान्ते उपास्त्यायामभिसारिका ॥ १ ॥ इति दृष्टान्त ॥

पदीनम् ।३।३।८९। एते ग्रामतास्साधवो वेदितव्याः ॥ पराश्वानराश्वान्तु भवन् परावरीण । परम्परामनुभवन् परम्परीण । पुत्रपौत्राननुभवन् पुत्र पौत्रीण । सरमन्न भुञ्जान सरान्नीन । अय शारिकृते प्रदक्षिण गमनम नय प्रमयम् नयानय नीयते अयानयीन । अनुपद बद्धा अनुपदीना उपानत् । आ गोप्रतिदानात्कारी आगवीन कर्मकर । अद्य श्वो वा भवि ष्यति अद्यश्वीनम् । अद्यप्रातर्वा भविष्यति अद्यप्रातीन । समा समा प्रसूते समासमीना गौ । सप्तभि पदैरवाप्य साप्तपदीन सख्य ॥

१०० तदस्य प्रमाणान्मात्रट् ।३।३।६०। प्रथमान्तात्तदस्य प्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे मात्रट् भवति ॥ ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुमात्र जल । स्तनमात्री परिखा । दण्डमात्र क्षेत्रम् इत्यादि ॥

१०१ वोर्ध्वे दघ्नद्वयसट् ।३।३।६२। ऊर्ध्वप्रमाणवाचिन तदस्य प्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे दघ्नट्द्वयसटौ वा भवत ॥ जानु प्रमाणमस्य जानुदघ्न जानुद्वयस जानुमात्र जल । तालदघ्नी तालद्वयसी तालमात्री परिखा इत्यादि ॥

१०२ द्विगो संशये च ।३।३।६४। मात्राद्विगोर्निर्दिष्टस्य मात्र डादे प्रत्ययस्य लुग् भवति संशये चासंशये च ॥ द्वौ वितस्ती प्रमाणमस्य द्विवितस्ति । एव द्विशूर्प धान्यमित्यादि ॥

१०३ टिन् ।३।३।६७। शतशब्दान्ताद्विंशतिशब्दाच्च तदस्य प्रमाण मित्यस्मिन्नर्थे टिन् भवति । ट इत् । एकादश प्रमाणमेषा एकादशिन श्रावकनिलया । एव द्वात्रिंशिनो व्यन्तरेन्द्रा । चत्वारिंशिनो भवनेन्द्रा । चतुर्विंशिनस्तीर्थकरा ॥

---

१ ऊरुमात्रमिति हि रज्जुमात्री भूमि । पुरुषाग्रहणाद्दण्डमात्र ।[illegible] नास्ति ॥ कि प्रमाणमदश्च जानुदघ्न नराधिप ॥ तथार्थप्रमश्रस्या त न हि सर्व भारत्या ॥ १ ॥ [illegible]द्वयसा प्रतिपादिकानि सन्ति । तत्र [illegible]मनुष्य[illegible] । तत [illegible] ॥ मान [illegible] प्रमाणमान परिमाणमात्र उन्मानमान [illegible] ॥ ऊर्ध्वमाने [illegible] परिमाण तु [illegible] ॥ [illegible] प्रमाण [illegible] ॥ १ ॥

९१३ घत्विदकिमः ।३।३।६८। इदम्‌किम्‌शब्दाभ्यां तदस्य मानमित्यस्मिन्नर्थे घतुर्भवति ॥ उदित् उगित्कार्यार्थं घस्य इय् ॥

९१४ किमिदमः कीश् ।१।२।१०८। किमिदमो यथासङ्ख्यं घतादृग्दशदृक्षेषु परतः कीशौ भवतः ॥ श इत् । णरिति लुक् । ततः स्वादयः । शेषं प्राग्वत् । इदं मानमस्य इयान् मासादः । इयद्धान्यम् । इयती भूमिः । किं मानमस्य कियान् पटः । कियज्जलं । कियती रज्जुः ॥

९१५ एतदो वो घः ।३।३।६९। एतच्छब्दात्तदस्य मानमित्यस्मिन्नर्थे घतुर्भवति घस्य च वः ॥

९१६ आ घदृग्दृशदृक्षे ।२।२।१०७। घतौ दृगादिषु च परतः पूर्वस्यात् भवति ॥ दीर्घः । एतन्मानमस्य एतावान् पटः । एतावज्जलमित्यादि ॥

९१७ यत्तदः ।३।३।७०। यत्तद्भ्यां मानमित्यत्रार्थे घतुर्भवति घस्य च वः ॥ शेषं प्राग्वत् । यन्मानमस्य यावज्जलं । तन्मानमस्य तावदायुः ॥

९१८ किमश्च सङ्ख्याया डतिश्च ।३।३।७१। किमो यत्तद्भ्यां च सङ्ख्यामानार्थे डतिर्भवति घतुश्च ॥ ड इत् अन्त्यानादिलुगर्थं । का सङ्ख्या मानमेषां कति । डतिष्णामिति जश्शसोर्लुक् । एवं यति तति । घतौ कियन्तः । इत्यादि ॥

९१९ अवयवात्तयट् ।३।३।७२। अवयवार्थात्सङ्ख्यावाचिनः अस्येत्यर्थे तयट् भवति ॥ ट इत् स्त्रियां ङ्यर्थं । द्वाववयवावस्य द्वितयो धर्मः । एवं त्रितयो मोक्षमार्गः । चतुष्टयी आराधना । पञ्चतयं चारित्रं । षट्तयं द्रव्यं । सप्ततयी ऋद्धिः । अष्टतयं कर्म । नवतयं पदार्थ इत्यादि ॥

९२० द्वित्रिभ्यां लुग्वा ।३।३।७३। द्वित्रिभ्यां परस्य तयटः तकारस्य लुग्वा भवति ॥ लुच्योरिति लुक् । द्वयं द्वितयं । त्रयं त्रितयं ॥

९२१ अधिकमस्मिन् शतसहस्रे तत्सङ्ख्यं शतिशदन्तादड् ।३।३।७५। तत्सङ्ख्यात् शतिशदन्तात् सङ्ख्यावाचिनः

तदस्मिन्नधिकमित्यस्मिन्नर्थे अट्‌भवति शते सहस्रे च विषये ॥ विंशतिरधि का अस्मिन्निति विंशं शतं सहस्रं वा । एवं त्रिंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं एकादशं द्वादशमित्यादि ॥

७२२ संख्यापूरणे डट् ।३।३।७६। संख्यायाचिनः संख्यापूरणे डट् भवति ॥ टटावितौ । एकादशनां पूरणं एकादशो जिनः श्रेयान् । एकादशी तिथिः । द्वादश । विंश । त्रिंश इत्यादि ॥

७२३ घतोरिथट् ।३।३।७७। घत्वन्तात्पूरणे इथट् भवति ॥ टः ङ्यर्थः । इयता पूरणं इयतिथं इयतिथी । एवं तियतिथं इत्यादि ॥

७२४ षट्कतिकतिपयात् थट् ।३।३।७९। षडादिभ्यः पूरणे थट् भवति ॥ टावितौ । षकारः पुनर्ङ्यावार्थं । षण्णां पूरणं षष्ठं । षष्ठीति निपातनाज्झस्वाभावः ष्टुत्वं च । एवं कतिथं कतिपयथं ॥

७२५ चतुरः ।३।३।८०। चतुरः पूरणे थट् भवति । चतुर्णां पूरणं चतुर्थं ॥

७२६ पिति तद्धिते ।२।२।४२। पिति तद्धिते परे पूर्वं पुंवद्भवति ॥ चतसृणां पूरणी चतुर्थी । चतुर्थीमक्तीति निपातनाद्विभक्तिर्नो यायपवाद ॥

७२७ यछौ च शुक् च ।३।३।८१। चतुरः पूरणे यछौ भवतः चस्य शुक् ॥ चतुर्णां पूरणं तुर्यं । तुरीयो वा ॥

७२८ विंशत्यादेस्तमड्वा ।३।३।८२। विंशत्यादेः पूरणे तमड् वा भवति ॥ विंशतेः पूरणं विंशतितमं विंशतितमी । पक्षे डट् विंशं । एवं त्रिंशत्तमं त्रिंशं इत्यादि ॥

७२९ शतादिमासार्धमाससंवत्सरात् ।३।३।८३। शतादिभ्यः संख्यावाचिभ्यः मासादिभ्यश्च पूरणे तमड् भवति ॥ शतस्य पूरणं शततमं । एवं सहस्रतमं लक्षतमं मासतमं अर्धमासतमं संवत्सरतमं ॥

७३० षष्ट्यादेरनादेः ।३।३।८४। अपूर्वपदेभ्यः षष्ट्यादिभ्यः

पूरणे तमट् भवति ॥ षष्टे पूरण षष्टितम । एव सप्ततितम अशीतितम नवतितम । अनादेरिति किं[1] । एकषष्टितम एकषष्ट इत्यादि ॥

९३१ **नो मट्** ।३।३।८५। नान्तादनादेस्सङ्ख्यावाचिन पूरणे मट् भवति ॥ ट इत् । पञ्चाना पूरण पञ्चम । वलि पदत्वान्नलुक् । एव सप्तम अष्टम नवम दशम । स्त्रिया पञ्चमीत्यादि ॥

९३२ **द्वित्रेस्तीयट्रेश्च ऋश्** ।३।३।८६। द्वित्रिभ्या पूरणे तीयद् भवति त्रिशब्दस्य रेश्च ऋश् भवति ॥ शताविती । तकारो ङत्प्रत्याहारार्थ । द्वयो पूरणो द्वितीय तृतीय ॥

९३३ **इष्टादेः** ।३।३।८८। प्रथमान्तादिष्टादेरनेन पूर्वमित्यस्मिन्नर्थे इन् भवति ॥ इष्टमनेन पूर्वं इष्टी जिनेन्द्रे । एवमधीती प्रवचने इत्यादि ॥

९३४ **श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी** ।३।३।९१। छन्दोऽध्यायी श्रोत्रिय इति वा निपात्यते ॥ श्रोत्रिय छन्दोऽध्यायी । पक्षे अण् छान्दस ॥

९३५ **इन्द्रियम्** ।३।३।९२। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति घान्त साधु वेदितव्य ॥[2]

९३६ **तेन वित्ते चुञ्चुचणौ** ।३।३।९३। तृतीयान्तात्तेन वित्ते प्रख्याते चुञ्चुचणौ भवत ॥ विद्यया वित्त विद्याचुञ्चु विद्याचण ॥

९३७ **स्वाङ्गेषु सक्ते** ।३।३।९९। स्वाङ्गवाचिन तत्र सक्ते को भवति ॥ केशेषु सक्त केशक । नखक इत्यादि ॥

९३८ **उदरे ठणाद्यूने** ।३।३।१००। उदरशब्दात्तत्र सक्ते ठण् भवति आद्यूने वाच्ये ॥ उदरे सक्त औदरिक आद्यून इत्यर्थ ॥

---

१ शकार सर्वादेशार्थ ॥ तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्यङच्छन्नानस्मर्तीति (४९७) षष्ठीसमास निषेधावसरे ङत्प्रत्याहार प्राप्त । स 'सङ्ख्यापूरणे डट् ।९२२।' इत्यारभ्य 'द्वित्रेस्तीयट्रेश्च ऋश् ।९३२।' इति सूत्रपर्यन्तमवगन्तव्य ॥

२ इन्दति परमैश्वर्यमनुभवतीति कदाचित्कर्मोदयवशादैश्वर्यरहितोऽपि तच्छक्तियोगादिन्द्र आत्मा । अत्यात्मादिस्वशचीपतियोग्येषु इन्द्र । तस्य लिङ्ग चिह्नविशेष । इन्द्रिय[illegible] दोऽयं च [illegible] सञ्ज्ञा तत्र यथायोगमर्थकल्पना । तस्य लिङ्ग तेन दृष्ट जुष्ट दत्त आवरणक्षयोपशमसाधन चेति च इन्द्रियम् ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यस्मिन्नर्थ अड्भवति शते सहस्रे च विषये ॥ विंशतिरधि का अस्मिन्निति विंश शत सहस्र वा । एव त्रिंश चत्वारिंश पञ्चाश एका दश द्वादशमित्यादि ॥

९२२ **सङ्ख्यापूरणे डट्** ।३।३।७६। सङ्ख्यावाचिन सङ्ख्यापूरणे डट् भवति ॥ टकारितौ । एकादशना पूरण एकादशो जिन श्रेयान् । एकादशी तिथि । द्वादश । विंश । त्रिंश इत्यादि ॥

९२३ **घतोरिथट्** ।३।३।७७। घत्वन्तात्पूरणे इथट् भवति ॥ ट इत् । इयता पूरण इयतिथ इयतिथी । एव कियतिथ इत्यादि ॥

९२४ **षट्कतिकतिपयात् थट्** ।३।३।७९। षडादिभ्य पूरणे थट् भवति ॥ टकारितौ । थकार पुवद्भावार्थ । षण्णा पूरण षष्ठ । षष्ठीति निपाननाज्जश्त्वाभाव ष्टुत्व च । एव कतिथ कतिपयथ ॥

९२५ **चतुरः** ।३।३।८०। चतुर पूरणे थट् भवति । चतुर्णा पूरण चतुर्थ ॥

९२६ **पिति तद्धिते** ।२।२।४२। पिति तद्धिते परे पूर्व पुवद्भव वति ॥ चतसृणा पूरणी चतुर्थी । चतुर्थीप्रकृतीति निपातनाद्विसर्जनी याद्यपवाद ॥

९२७ **यछौ च लुक् च** ।३।३।८१। चतुर पूरणे यछौ भव त चस्य लुक् ॥ चतुर्णा पूरण तुर्य । तुरीयो वा ॥

९२८ **विंशत्यादेस्तमड्वा** ।३।३।८२। विंशत्यादे पूरणे तमट् वा भवति ॥ विंशते पूरण विंशतितम विंशतितमी । पक्षे डट् विंश । एव त्रिंशत्तम त्रिंश इत्यादि ॥

९२९ **शतादिमासार्धमाससंवत्सरात्** ।३।३।८३। शता दिभ्य सङ्ख्यावाचिभ्य मासादिभ्यश्च पूरणे तमड् भवति ॥ शतस्य पूरण शततम । एव सहस्रतम लक्षतम मासतम अर्धमासतम संवत्सरतम ॥

९३० **षष्ठ्यादेरसादे.** ।३।३।८४। अपूर्वपदेभ्य षष्ठ्यादिभ्य

पूरणे तमड् भवति ॥ षष्टे पूरण षष्टितम । एव सप्ततितम अशीतितम नवतितम । अनादेरिति किं[1] । एकषष्टितम एकषष्ट इत्यादि ॥

९३१ नो मट् ।३।३।८५। नान्तादनादेस्सङ्ख्यावाचिन पूरणे मड् भवति ॥ ट इत् । पञ्चाना पूरण पञ्चम । वलि पदत्वान्नलुक् । एव सप्तम अष्टम नवम दशम । स्त्रिया पञ्चमीत्यादि ॥

९३२ द्वित्रेस्तीयट्रेश्च ऋश् ।३।३।८६। द्वित्रिभ्या पूरणे तीयट् भवति त्रिशब्दस्य रेश्च ऋश् भवति ॥ शतावितौ । तकारो डत्प्रत्याहारार्थ । द्वयो पूरणो द्वितीय तृतीय ॥

९३३ इष्टादे' ।३।३।८८। प्रथमान्तादिष्टादेरनेन पूर्वमित्यस्मिन्नर्थे इन् भवति ॥ इष्टमनेन पूव इष्टी जिनेन्द्रे । एवमधीती प्रवचने इत्यादि ॥

९३४ श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी ।३।३।९१। छन्दोऽध्यायी श्रोत्रिय इति वा निपात्यते ॥ श्रोत्रिय छन्दोऽध्यायी । पक्षे अण् छान्दस ॥

९३५ इन्द्रियम् ।३।३।९२। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति घान्त साधु वेदितव्य ॥

९३६ तेन वित्ते चुञ्चुचणौ ।३।३।९३। तृतीयान्ताद्वेत्ते विचे प्रख्याते चुञ्चुचणौ भवत ॥ विद्यया वित्त विद्याचुञ्चु विद्याचण ॥

९३७ स्वाङ्गेषु सक्ते ।३।३।९९। स्वाङ्गवाचिन तत्र सक्ते को भवति ॥ केशेषु सक्त केशक । नखक इत्यादि ॥

९३८ उदरे ठणाद्यूने ।३।३।१००। उदरशब्दात्तत्र सक्ते ठण् भवति आद्यूने वाच्ये ॥ उदरे सक्त औदरिक आद्यून इत्यर्थ ॥

---

१ शकार सर्वादेशार्थ ॥ तृप्तार्थायचनिषार्थेष्वञ्चनस्मतीति (४९७) पष्ठासमास निषेधावसरे इत्प्रत्याहार प्राप्त । स सङ्ख्यापूरणे ८६।९३२।' इत्यारभ्य ' द्वित्रेस्तीयट्रेश्च ऋश् ।९३२।' इति सूत्रपर्यन्तमवगन्तव्य ॥

२ इन्दति परमैश्वर्यमनुभवतीति कदाचित्कर्मोदयवशादैश्वर्यरहितोऽपि तच्छक्तियोगादिन्द्र आत्मा । अन्त्यामादिसचीपतियाग्यपु इन्द्र । तस्य लिङ्ग चिन्हविशेष । इन्द्रशब्दोऽस्य चतुराशानां सञ्ज्ञा तत्र यथायोगमवकल्पना। तस्य लिङ्ग तेन दृष्ट जुष्ट दत्त आवरणक्षयोपशमसाधा वेति च इन्द्रियम ॥

९३९ कर्मठो घट. ।३।३।१०१। घटश्चेष्टमान कर्मठ इति निपात्यते॥

९४० कामितर्यन्वभ्यभीभ्यः ।३।३।१०५। अनु अभि अभी इत्येतेभ्य कमितरि को भवति ॥ अनुक । अभिक । अभीक ॥

९४१ मुख्य. ।३।३।१११। प्रथमान्तात् सोऽस्य मुख्य इत्यस्मिन्नर्थे को भवति ॥ रत्नसय मुख्यमस्य रत्नसयक । मनाक इत्यादि॥

९४२ उन्मनस्युदुत्सोः ।३।३।११३। उद् उत्सु इत्याभ्याम् उन्मनसि को भवति ॥ उत्क । उत्सुक । उन्मना ॥

९४३ सञ्जात तारकादिभ्य इतः ।३।३।११४। प्रथमान्तेभ्य तारकादिभ्य अस्य सञ्जातमित्यस्मिन्नर्थे इतो भवति ॥ तारका सञ्जाता अस्य तारकित नभ । एव पुष्पित कोरकित पुलकित पल्लवित कुड्मलित मुकुलित अङ्कुरित फलित इत्यादि ॥

९४४ अस्त्यस्मिन्वेति मतु॰ ।३।३।११६। प्रथमान्तात्तदस्यास्मिन्वास्तीत्यर्थे मतुर्भवति ॥ उदित् । गावोऽस्य सन्ति गोमान् गोमती । एव स्वस्तिमान् मतिमान् तत्मान् इत्यादि ॥ धनमस्यास्तीति विगृह्य मतौ ॥

---

१ इतिशब्दस्य प्रयोजन— भूमनिन्दाप्रशसासु नित्ययोगऽतिशायने ॥ ससर्गेऽस्तिविवक्षाया प्रायो मत्वादया मता ॥ १ ॥ प्राग्जितात्कृतलन्धादौ स्वरूपप्रत्ययस्तत मत्वर्थश्च तता वृत्तौ समानायां च नेष्यते ॥ २ ॥ भूम्नि बहुत्वे गावोऽस्य सन्ति गोमान् । निन्दाया ककुदावर्ती । प्रशसाया रूपवान् । नित्ययोग क्षीरिणो वृक्षा । अतिशायने उदरिणी कन्या । ससर्गे दण्डी छत्री । प्रायिकमेतत्सत्तामात्रेऽपि दृश्यत । न्याप्रत्यापवत । स्पर्शरसगन्धवन्त पुद्गला । रूपवान्वायु ॥ प्राग्जित इत्यस्य मत्वर्थीयावन्मत्वर्थीय । सरूपो न भवति । गावो येषां सन्तीति गोमन्त गोमन्तोऽस्य सन्तीति पुनर्मतुर्न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । दण्डिमती शाला । विरूपोऽपि समानायां वृत्तौ न भवति दण्डा एषामस्तीति दाण्डन दण्डिनोऽस्य सन्तीति मतुर्न भवति ॥ असञ्ज्ञाभूताश्च कर्मधारयान्न भवति । वीरपुरुषा अस्मिन् ग्रामे सन्तीति । तत्र बह्वीहिरेव भवति वीरपुरुषको ग्राम इति ॥ सञ्ज्ञायास्तु भवति कृष्णसर्पवान् वल्मीक । गुणे गुणिनि च ये गुणशब्दास्तेभ्यो न भवति शुक्लो वर्णोऽस्यास्तीति । तिक्तोरसो ऽस्यास्तीति । ये तु गुणमात्रे तेभ्यो भवत्येव रूपवान् रसवान् ॥

९४५ मान्तोपान्तजयो मतोर्मो व' ।१।२।९६। मान्तान्मोपान्तादवर्णान्तादवर्णोपान्ताज्झमन्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वो भवति ॥ धनवान् ॥

९४६ स्त मत्वर्थे ।१।१।६६। सान्त तान्त च मत्वर्थीये परे पद न भवति ॥ पदत्वाभावात् न रुत्वादि । एव यशस्वान् मरुत्वान् इदवान् चमूनान् इत्यादि ॥ शोभनो राजा अस्मिन्नस्तीति विगृह्य ॥

९४७ राजन्वान् सुराज्ञि ।१।२।१००। सुराज्ञि देशादौ राजन्वानिति निपात्यते ॥ राजन्वान् देश । राजन्वती प्रजा । अन्यत्र राजवान् ॥

९४८ नोर्म्यादिभ्यः ।१।२।१०१। ऊर्म्यादिभ्य परस्य मतोर्मस्य वो न भवति ॥ ऊर्मिमान् । गरुत्मान् इत्यादि ॥

९४९प्राण्यङ्गादातो ल' ।२।३।११९। आदन्तात्प्राण्यङ्गान्मत्वर्थे लो भवति ॥ चुडास्यास्तीति चूडाल । एव जङ्घाल जिह्वाल' इत्यादि । मतुश्च चूडावान् इत्यादि ॥

९५० सिध्मादिक्षुद्रजन्तो' ।२।३।१२०। सिध्मादिभ्य रोगवाचिभ्य क्षुद्रजन्तुभ्यश्च मत्वर्थे लो भवति ॥ सिध्मानि सन्त्यस्य सिध्मल । गडुल । मूर्छाल । विचर्चिकाल । यूकाल । मक्षिकाल । मतुश्च सिध्मवानित्यादि ॥

९५१ प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ ।२।३।१२१। प्रज्ञादिभ्यो मत्वर्थे लेलौ भवत ॥ प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्रज्ञाल । प्रज्ञिल । पर्णल । पर्णिल । उदकल उदकिल । फेनल फेनिल । मतुश्च प्रज्ञावानित्यादि ॥

९५२ वाचालाटौ ।२।३।१२३। वाचो मत्वर्थे आलाटौ भवत' क्षेपे मतुश्च ॥ वागस्यास्तीति वाचाल । एव वाचाट निस्सार बहुभाषीत्यर्थे ॥

---

१ मश्च अश्च मौ । उप समीप यतोऽस्य उपान्त । अन्तश्चोपान्तश्च तयोश्च । मौ अन्तोपान्तौ ययो तयोस्ता । मान्तोपान्तश्च जश्च तस्मात् । एतन्न इति [illegible] [illegible] [illegible] आमवान् । म इत्येव ॥

०५३ **ग्मिन्** ।३।३।१२४। वाचो मत्वर्थे ग्मिन् भवति ॥ वाग्मी वाग्मान् ॥

०५४ **प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः** ।३।३।१२९। प्रज्ञादेर्मत्वर्थे णो भवति ॥ ण इत् । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । एवं श्राद्धः आर्चः वार्त्तः । मतुश्च प्रज्ञावानित्यादि ॥

९५५ **ज्योत्स्नादिभ्योऽण्** ।३।३।१३०। ज्योत्स्नादिभ्यो मत्वर्थे अण् भवति ॥ ज्योत्स्ना अस्मिन्नस्ति ज्योत्स्नः पक्षः । एवं तामिस्री रात्रिरित्यादि ॥

०५६ **सिकताशर्करात्** ।३।३।१३१। सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थे अण् भवति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् सैकतम् । एवं शार्करं । मतुश्च सिकतावान् ॥

९५७ **इलश्च देशे** ।३।३।१३२। सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थे इलोऽण् च भवतः देशे वाच्ये ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् सिकतिलः सैकतः । एवं शर्करिलः शार्करः । मतुश्च ॥

०५८ **कच्छ्वा डुरः** ।३।३।१३५। कच्छूशब्दात् मत्वर्थे डुरो भवति ॥ ड इत् । कच्छूरस्यास्तीति । कच्छुरः ॥

९५९ **दन्त उन्नतः** ।३।३।१३६। दन्तशब्दादुन्नतोपाधेर्मत्वर्थे डुरो भवति ॥ दन्ता उन्नतास्सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

९६० **कृपाहृदयादालुः** ।३।३।१३८। कृपाहृद्भ्यां मत्वर्थे आलुर्वा भवति ॥ कृपास्त्यस्य कृपालुः कृपावान् । हृदयालुः हृदयवान् ॥

९६१ **स्वाङ्गाद्धीनात्** ।३।३।१४१। हीनोपाधिकात् स्वाङ्गान्मत्वर्थे अप्रत्ययो भवति ॥ हीना छिन्ना नासिकास्यास्तीति नासिकः । एवं कर्णः अङ्गुलः । इत्यादि ॥

---

१ गकार प्रत्यय ।४४। इति सूत्रेण प्राप्ताङ्गुनागिवनिवृत्त्यर्थ ।

२ हीनादिति किं कर्णवान् नासिकावान् ॥

९६२ अभ्रादिभ्यः ।३।३।१४२। अभ्रादिभ्य मत्वर्थे अद्भवति ॥ अभ्राण्यस्मिन् सन्तीति अभ्र नभ । एव अर्शस सिध्म इत्यादि ॥

९६३ फलबर्होचेन ।३।३।१४४। फलबर्हाभ्या शृङ्गाच मत्वर्थे इनो भवति ॥ फलिन । बर्हिण । शृङ्गिण ॥

९६४ मलादीमसश्च ।३।३।१४५। मलान्मत्वर्थे इन ईमसश्च भवत ॥ मलिन मलीमसश्च ॥

९६५ ऊर्णाहंशुभमो युस् ।३।३।१४८। ऊर्णादिभ्यो मत्वर्थे युम् भवति ॥ स इत्। ऊर्णायु । अहयु । शुभयु । सिति पदत्वादनुस्वारादि ॥

९६६ तप स्रग्मायामेधासो विन् ।३।३।१५०। तपसादेरसन्ताच मत्वर्थे विन् भवति ॥ तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । एव स्रग्वी मायावी मेधावी यशस्वी स्रग्वानित्यादि ॥

९६७ तमिस्रार्णवोर्जस्वलोर्जस्विन्नामयाविन्गोमिन् ।३।३।१५१। एते मत्वर्थे निपात्यन्ते ॥ तमोऽस्या अस्तीति तमिस्रा । अर्णांसि सन्त्यस्मिन् अर्णव । ऊर्जोऽस्यास्तीत्यूर्जस्वल ऊर्जस्वी आमयोऽस्यास्तीति आमयावी गावोऽस्य सन्तीति गोमी ॥

९६८ नौशिखादिभ्या ठेनौ ।३।३।१५२। नावादे शिखादेश्च मत्वर्थे यथासङ्ख्य ठेनौ भवत ॥ नौरस्यास्तीति नाविक । एव कुमारिन शिखी माली । मतुश्च नौमानित्यादि ॥

९६९ व्रीह्याद्यतोऽनेकाच ।३।३।१५३। व्रीह्यादेरदन्ताचानेकाचो मत्वर्थे ठेनौ भवत ॥ व्रीहय सन्त्यस्य व्रीहिक । व्रीही । एव मायिक । मायी । दण्डिक । दण्डी । छत्रिक । छत्री । मतुश्च । व्रीहिमानित्यादि ॥

९७० व्रीहितुन्दादेरिलश्च ।३।३।१५६। व्रीहिवाचिन तुन्दादेश्च मत्वर्थे इलठेनौ च भवन्ति ॥ कलमा सन्त्यस्य कलमिल कलमिक कलमी । एव तुन्दिल तुन्दिक तुन्दी । उदरिल उदरिक उदरी इत्यादि ॥

१ व्रीहिशब्दात्तु इलोन भवति पूर्वत्रोपादानात् ॥ भावे हि तत्रोपादानमनर्थक स्यात् । इतरेषामप्यनेनैव सिद्ध ॥

९७१ **गुणादिभ्यो यः** ।३।३।१५८। गुणादिभ्यो मत्वर्थे यो वा भवति ॥ गुणोऽस्यास्तीति गुण्य गुणी । एव हिम्य हिमी इत्यादि ॥ मतुर्निवृत्त ॥

९७२ **वातातिसारपिशाचात्** कक् ।३।३।१६५। वातादेर्मत्वर्थे इन् भवति कक् चैषामागम ॥ वातोऽस्यास्तीति वातकी । एवमति सारकी । पिशाचकी ॥

९७३ **सुखादे** ।३।३।१६७। सुखादेर्मत्वर्थे इन्नेव भवति ॥ सुखमस्यास्तीति सुखी । एव दुःखी इत्यादि ॥

९७४ **बाह्र्वादेर्बलात्** ।३।३।१७०। बाहुपूर्वाद् बलशब्दात् मत्वर्थे इन्नेव भवति ॥ बाहुबलमस्यास्तीति बाहुबली । एव उरुबली ॥

९७५ **हस्तदन्तकराज्जातौ** ।३।३।१७२। हस्तादेर्मत्वर्थे इन्नेव भवति जातिश्चेद्वाच्ये ॥ हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । एव दन्ती । करी गज इत्यर्थ । अन्यत्र हस्तवान् ॥

९७६ **वर्णी ब्रह्मचारी** ।३।३।१७३। ब्रह्मचारिण्यर्थे वर्णीति निपात्यते ॥ अन्यत्र वर्णवान् ॥

९७७ **प्रकारे जातीयर्** ।३।३।१७९। प्रथमान्तात् स प्रकारोऽस्यास्तीति अर्थे जातीयर्भवति ॥ र इत् । पटु प्रकारोऽस्यास्तीति पटुजातीय । एव मृदुजातीय यज्जातीय तज्जातीय इत्यादि ॥

९७८ **कोऽण्वादे** ।३।३।१८०। अण्वादे स प्रकारोऽस्येत्यर्थे को भवति ॥ अणु प्रकारोऽस्य अणुक । एव स्थूलक इत्यादि ॥

---

१ वातातिसारयोरुक्तात्पूर्वेण इन् सिद्धि । ककथमुपादानम् ॥ पिशाचस्य तूभयार्थम् ॥

२ ब्रह्मण्यात्मस्वरूपे चरतीत्येव शीलो ब्रह्मचारी । वर्णो ब्रह्मचर्यपर्याय । वर्णो ब्रह्मचर्यमस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारीत्यर्थ ॥ वर्णशब्दो ब्राह्मणादिवर्णवचन । तत्र ब्रह्मचारी त्यनेन तु व्यवच्छेद क्रियते । तेन त्रैवर्णिको वर्णीत्युच्यते । स हि विद्याग्रहणायमुपनीता ब्रह्म चरति न शूद्र इत्यर्थ ॥

॥ अत परं स्वार्थिका. प्रत्यया उच्यन्ते ॥

९७९ भूतपूर्वे प्चरट् ।३।४।१। पूर्वं भूतो भूतपूर्व तस्मिन् अ वर्त्तमानाच्छब्दरूपात् प्चरट् प्रत्ययो भवति ॥ पटावितौ। पकार पुभावा टकारो ङ्यर्थ । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यचर । एव नारकचर । दे र ।आढ्या भूतपूर्वा । प्चरटि पिति तद्धित इति विशेष्यवशात् स्त्री पुवद्भवति । आढ्यचरी ॥

९८० व्याश्रये तस् ।३।४।४। नानापक्षाश्रयो व्याश्रय तस् अर्थे वर्तमानात्तस् भवति ॥ रामतो वानरध्वजा । रावणतो दानव एव चैत्रतो मैत्र इत्यादि ॥

९८१ पर्यभेः सर्वोभये ।३।४।६। पर्यभिभ्या यथासङ्ख्य स भयार्थयो तस् भवति ॥ परित सर्वत । अभित उभयत ॥

९८२ आद्यादिभ्यः ।३।४।७। आद्यादिभ्यो यथासम्भव तस् वति ॥ आदावादित । एवमन्तत । मध्यत । पृष्ठेन पृष्ठत । एव मु त । पार्श्वत । शब्दत । अर्थत । पाठत इत्यादि ॥

९८३ अहीयरुहोऽपाये ।३।४।११। हीयरुहवर्जितस्य धातोर विहिता या पञ्चमी तदन्तात्तस् भवति ॥ ग्रामात् ग्रामत आगच्छति । धर्मतोऽपैति । मूलतो नष्ट इत्यादि । अहीयरुह इति किं[2] तस्माद्धीयं बीजाद्रोहत्यङ्कुर । वृक्षादवरोहति ॥

---

१ सर्वभय इति किं? परिविशति अभियाति ॥

२ ओहाक् त्यागे । रुह बीजजन्मनि ॥ स्वार्थाद्धीयते । स्वार्थादिति कतुरपायेऽव विवक्षा । हीयते इति कर्मकर्तर्यन्ये " दायेति विकरणन जहातिनिर्देशो जिहीते प्रतिषेध,व । तनान प्रतिषेधा न भवति भूमित उ-िहाते ॥ अपाय इति किं? धमा-तुत सुग । कर्ते पादलीपुत्राद्द्रष्णो देव इत्यनोपवृत्तौ ।

९८४ **अद्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबहोः तस्** ।३।४।१२। अद्व्यादेः सर्वादेः किमः अवैपुल्यार्थाच्च बहोः पञ्चम्यन्तात् तस् भवति ॥ प इत् । सर्वस्मात् सर्वतः । एवं विश्वतः । उभयतः । यतः । ततः । अ-स्माद्बहोः बहुतः । अद्व्यादीति किं[1] द्वाभ्याम् । युष्मत् अस्मत् ॥

९८५ **इतोऽतःकुतः** ।३।४।१३। एते तसन्ता निपात्यन्ते ॥ अस्मात् इतः । एतस्मात् अतः । कस्मात् कुतः ॥

९८६ **सप्तम्याः** ।३।४।१७। सप्तम्यन्तादद्व्यादेः सर्वादेः किमः अवैपुल्यार्थाच्च बहोः त्रप् भवति ॥ प इत् । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एवं विश्वत्र । उभयत्र । यत्र । तत्र । अमुत्र । एकत्र । बहुत्र ॥

९८७ **क्वकुत्रात्रेह** ।३।४।१६। एते त्रबन्ता निपात्यन्ते ॥ कस्मिन् क्व कुत्र । एतस्मिन् अस्मिन् वा अत्र इह ॥

९८८ **किंयत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा** ।३।४।१८। काले वर्तमानात् किमादेः सप्तम्यन्ताद्दा भवति ॥ कस्मिन् काले कदा । एवं यदा । तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा ॥

९८९ **सदैतर्ह्यधुनेदानींतदानींसद्यः** ।३।४।१९। एते काले निपात्यन्ते ॥ सर्वस्मिन् काले सदा । एतस्मिन् काले एतर्हि । अस्मिन् काले अधुना इदानीं । तस्मिन् काले तदानीं । समाने काले सद्यः । अस्मिन् काले अद्येति[3] । श्राद्धमद्येति निपातनात् सिद्धं ॥

---

१ द्वि युष्मत् भवत् अस्मत् किं वत् इति द्व्यादि । किंशब्दस्य द्व्यादौ स्वीकृतत्वात् पृथग् ग्रहणम् । किंशब्दो द्व्यादिमध्येऽस्थितस्तस्य निषेधो माभूदिति पुनर्ग्रहणमित्यर्थः । अत्र तस्य तसोऽभावेऽपि उत्तरात्रानुवर्तनेन कस्मादिति द्विप्रत्ययान्त सन् सत्स्यति ॥ त्वत्तो मत्तो भवत्त इति लोके प्रसिद्धप्रयोगस्तु अद्व्यादेरिति भवति ॥ बहोरिति किं[2] वृक्षात्पक्षाद्वा ॥

२ इदमादीनामनेनादेशमात्रं विधीयते । तसप्रत्ययस्तु पूर्वसूत्रेण वा क्रमसूत्रापेक्षया उत्तरसूत्रेण वा स्यात् ॥ अन्यथा इतो भवान् एष भवानिति भवदादिना समाधिकरणायोगात् ॥

३ ' श्राद्धमद्य भुङ्क्ते ठेनौ ।३।३।८९। श्राद्धशब्दात्प्रथमान्तादद्य भुक्तमित्युपाधिकात् अनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि ठ इन् इत्येतौ भवतः ॥ श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये प्रतिचारात्प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धमनेनाद्य भुक्तं श्राद्धिकः श्राद्धी ।' इति सूत्र इवाद्येति निपातनाद्भवति ॥

९९० **परेद्यव्यहि** ।३।४।२०। अह्नि वाच्ये परेद्यवीति निपात्यते ॥ परस्मिन् अह्नि परेद्यवि ॥

९९१ **पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस्** ।३।४।२१। अह्नि वर्तमानात्पूर्वादे सप्तम्यन्तादेद्युस् भवति ॥ पूर्वस्मिन् अह्नि पूर्वेद्यु । एवमपरेद्यु अधरेद्यु उत्तरेद्यु अन्येद्यु अन्यतरेद्यु इतरेद्यु ॥

९९२ **उभयाद्द्युश्च** ।३।४।२२। सप्तम्यन्तादुभयशब्दादह्नि द्युस् एद्युस् च भवत ॥ उभयस्मिन् अह्नि उभयद्यु उभयेद्यु ॥

९९३ **परुत्परार्यैषमो वर्षे** ।३।४।२३। एते वर्षे सवत्सरे निपात्यन्ते ॥ पूर्वस्मिन् वर्षे परुत् । पूर्वतरस्मिन् वर्षे परारि । अस्मिन् वर्षे ऐषम ॥

९९४ **अनद्यतने र्हिः** ।३।४।२४। अद्यादिसर्वादे किम अवैपुल्यार्थाच बह्वो अनद्यतने काले र्हिर्भवति ॥ यस्मिन्ननद्यतने काले यर्हि । एव तर्हि अमुर्हि कर्हि अन्यर्हि इत्यादि ॥

९९५ **प्रकारे था** ।३।४।२५। अद्यादिसर्वादे किम अवैपुल्यार्थाच बह्वो प्रकारे था भवति ॥ सर्वे प्रकारै सर्वथा । येन प्रकारेण यथा । एव तथा अमुथा अन्यथा इत्यादि ॥

९९६ **कथमित्थमुः** ।३।४।२६। एतौ प्रकारे निपात्येते ॥ उदित सप्तप्रत्याहारार्थे । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थ ॥

९९७ **सङ्ख्याया धा** ।३।४।२७। सङ्ख्यावाचिन प्रकारे धा

---

१ इद करोम्यद्य परेद्युने त्विद परायदश्च प्रविधेयमित्ययमिति चन्द्रप्रभकाव्ये विप्रम नत्वात् दिवसेऽपि भवति ॥

२ अतीतायाश्च रात्रे पश्चिमो याम आगामिन्या रात्रे पूर्वो यामो दिवस । स एव कालोऽद्यतन । एतद्द्योऽनद्यतन । काल इति किं? यस्मिन्ननद्यतने भोजने ॥ अनद्यतन इति किं? यस्मिन्काले यदा ॥ अनद्यतने काले कालमात्रविवक्षायां दादिप्रत्यये भवति यदा तदा तदानीम् । सप्तम्यर्थमात्रविवक्षायां त्रपि भवति अमुत्र काले इत्य मोघवृत्तौ ॥

भवति ॥ एकेन प्रकारेण एकधा । एवं द्विधा त्रिधा पंचधा दशधा शतधा इत्यादि ॥

९९८ **घड्वति सख्या** ।१।१।९। घतुडत्यन्त सङ्ख्यावत्स्यात् ॥ यावद्भिः प्रकारैः यावद्धा । एवं तावद्धा । इयद्धा । कियद्धा । एतावद्धा । कतिभिः प्रकारैः कतिधा । एवं यतिधा ततिधा ॥

९९९ **बहुगणं भेदे** ।१।१।१०। बहुगणशब्दौ भेदे नानात्वे सङ्ख्यावद्भवतः ॥ बहुभिः प्रकारैः बहुधा । एवं गणधा ॥

१००० **ऐकाध्यम्** ।३।४।२९। एकशब्दात् प्रकारे ध्यम् वा भवति ॥ म इत् ऐकध्यम् । एकधा ॥

१००१ **द्वित्रेर्धमेधौ** ।३।४।३०। द्वित्रिभ्यां प्रकारे धमञ् एधा इत्येतौ वा भवतः ॥ ञ इत् । द्वैधं द्वेधा द्विधा । त्रैधं त्रेधा त्रिधा ॥

१००२ **तद्वति धण्** ।३।४।३१। द्वित्रिभ्यां प्रकारवति धण् भवति ॥ ण इत् । अप्राणिनीति प्रतिषेधादव्ययत्वं । द्वौ प्रकारावेषां द्वैधानि । एवं त्रैधानि कुलानि ॥

१००३ **वारे कृत्वस्** ।३।४।३२। वारे आवृत्तिकाले वर्तमानात्सङ्ख्यावाचिनः कृत्वस् भवति ॥ पञ्च वारान् पञ्चकृत्वः । एवं दशकृत्वः शतकृत्वः इत्यादि ॥

१००४ **द्वित्रिचतुरस्सुच्** ।३।४।३३। एतेभ्यो वारे सुच् भवति ॥ उचावितौ । चतुरो वारान् चतुष्करोति । पदस्येति लुक् एवं त्रिः द्विः ॥

१००५ **सकृत्** ।३।४।३४। एकशब्दस्य वारे सकृदिति निपात्यते ॥ सकृदेकवारं ॥

१००६ **परावरात्स्तात्** ।३।४।३७। दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्ताभ्यां परावराभ्यां स्तात् भवति ॥ परा दिक् । परो

१ भेदो नानात्वमकत्वप्रतिपत्तिः । भेद इति किं? वैपुल्ये सघे च सङ्ख्याकार्यं मा भूत्॥
२ वारो धात्वर्थस्यावृत्तिपर्यायेन वृत्तिः ॥
३ कृत्वसोऽपवादश्चकार सुचो चेति विशेषणार्थः ॥

दश पर कालो वा परस्तात्। एव पञ्चमीसप्तम्यन्तयोरपि। परस्तादवरस्तात् आगच्छतीत्यादिक्रियाभि सम्बन्ध ॥

१००७ पश्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति ।३।४।४०। दिग्देशकालेषु वर्तमानादपरशब्दादञ्भवति आति पश्चादेशश्च ॥ पश्चाद्रमणीय पश्चादागत इत्यादि ॥

१००८ वोत्तरपदेऽर्धे ।३।४।४१। अपरशब्दस्य अर्धशब्दे उत्तरपदे पश्चादेशो वा भवति ॥ अपरमर्ध पश्चार्धम्। अपरार्धं वा ॥

१००९ पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्टात् ।३।४।४२। पुरसादय शब्दा दिग्देशकालेषु साधवो वेदितव्या ॥ पुर पुरस्तात्। अव अवस्तात्। अध अधस्तात्। उपरि उपरिष्टात्। रमणीयमित्यादि। तकारस्ताचेति प्रत्याहारार्थ ॥

१०१० एनोऽदूरे ।३।४।४६। अदूरे दिग्देशकाले वर्तमानाद्दिग्वाचिन एनो भवति ॥ पूर्वेण ग्राम। दक्षिणेन राजगृहम्। उत्तरेण ग्राममित्यादि ॥

१०११ लुगञ्चेः ।३।४।४७। अञ्चत्यन्ताद्दिग्वाचिन परस्यैनस्य लुग् भवति ॥ प्राग्ग्रामात्। उदग्ग्रामात् इत्यादि ॥

१०१२ तीयशम्बबीजात् कृषौ कृञा डाच् ।३।४।४८। कृञा योगे तीयप्रत्ययान्तात् शम्बबीजाभ्या च डाच् भवति कृषावर्थे ॥ डचावितौ। द्वितीयाकरोति क्षेत्र द्वितीय वार कृषतीत्यर्थ। एव तृतीयाकरोति शम्बाकरोति तिर्यक् कृषतीत्यर्थ। बीजाकरोति उप्त्वा कृषतीत्यर्थ ॥

१०१३ सङ्ख्यादेर्गुणात् ।३।४।४९। सङ्ख्यापूर्वाद्गुणात् कृञा योगे डाच् भवति कृषावर्थे ॥ द्विगुणाकरोति। त्रिगुणाकरोति क्षेत्र ॥

---

१ आतिप्रत्यये परे दिग्देशकाले वर्तमानस्य केवलपरशब्दस्य दिग्वाचिशब्दपूर्वस्य अपरशब्दस्य च पश्चादेशो भवतीत्यर्थ ॥

२ द्वितीयाकरोतीत्यादयो मुण्डयतीत्यादिवत्क्रियाशब्दास्तेषां क्षेत्रादि कर्मत्वेन विधायते। कृषाविति किं? द्वितीय करोति पदम्। कृञा इति किं? द्वितीय वार कृषति॥

१०१४ सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने ।३।४।५०। सपत्रनिष्पत्राभ्यां कृञा योगे डाच् भवत्यतिपीडने ॥ सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति मृगम् अति पीडयतीत्यर्थः ॥

१०१५ मद्रभद्रान्मुण्डने ।३।४।५१। मद्रभद्राभ्यां कृञा योगे डाच् भवति मुण्डने ॥ मद्राकरोति भद्राकरोति मुण्डयतीत्यर्थः ॥

१०१६ प्रियसुखादानुकूल्ये ।३।४।५२। प्रियसुखाभ्यां कृञा योगे डाच् भवति आनुकूल्ये ॥ प्रियाकरोति सुखाकरोति अनुकूलयतीत्यर्थः ॥

१०१७ दुःखनिष्कुलशूलसमयसत्यात्प्रातिकूल्यनिष्कोपपाकयापनाशपथे ।३।४।५३। कृञा योगे दुःखात् प्रातिकूल्ये निष्कुलान्निष्कोपे शूलात्पाके समयाद्यापनायां सत्यात् अशपथे डाच् भवति ॥ दुःखाकरोति प्रातिकूल्यं करोतीत्यर्थः । निष्कुलाकरोति दाडिमं निष्कुष्णातीत्यर्थः । शूलाकरोति मांसं पचतीत्यर्थः । समयाकरोति तन्तुवायं कालं यापयतीत्यर्थः । सत्याकरोति वणिक् सत्यकारं करोतीत्यर्थः ॥

१०१८ कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्विः ।३।४।५५। कृञ् कर्मणा कृञा योगे भ्वस्ते कर्तुश्च ताभ्यां योगे च्विर्भवति प्रागतत्त्वस्य तद्भावे गम्यमाने ॥ स सर्वे इत् ॥

१०१९ च्वौ चास्यानव्ययस्येः ।२।३।४०। अवर्णस्य च्वौ क्यचि च परे ईद्भवति नाव्ययस्य ॥ अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति । अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति । एवं शुक्लीस्यात् मालीकरोति मालीभवति मालीस्यात् ॥

१०२० यङ्लेङ्कृति चर्द्व्यो रीर्दीर्घौ ।२।३।४१। यङि ये च्वौ च प्रत्यये परे पूर्वस्य ऋतो री भवत्यचो दीर्घः न लेङ्कृतो । अमुनिं मुनिं करोति मुनीकरोति मुनीभवति मुनीस्यात् गुरूकरोति पित्रीकरोति पित्रीभवतीत्यादि ॥

१०२१ अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् कृभ्वस्तिभ्यां द्विश्च

।३।४।५४। अव्यक्तवर्णस्यानुकरणादनेकाच , कृञा भूअस्तिभ्या च धातुभ्यां योगे डाच् भवति वा द्विश्च॥ पटत्करोति। पटपटाकरोति। पटपटाभवति। पटपटास्यात् ॥

१०२२ चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुक् च्वौ ।३।४।५६। चेतस् इत्यादीना लुग् भवति च्वौ परे ॥ चेतीकरोति चेतीभवति । चेतीस्यात् मनीकरोति । रजीकरोति । रहीकरोति । अरूकरोति । चक्षूकरोतीत्यादि । तदन्तस्यापि लुग्भवत्येव । सचेतीकरोति । समनीकरोति । विरहीकरोति । नीरजीकरोति । सारूकरोति । सचक्षूकरोतीत्यादि ॥

१०२३ इसुसोर्बहुलम् ।३।४।५७। लुग्भवति च्वौ परे ॥ सर्पीभवति सर्पिर्भवति । धनूभवति । धनुर्भवति इत्यादि ॥

१०२४ ईग् हलः ।३।४।५८। हलन्तस्य बहुलमीक् भवति च्वौ परे ॥ क इत् । दृषदीभवति दृषद्भवतीत्यादि ॥

१०२५ व्याप्तौ सात् ।३।४।५९। कृभ्वस्तिभिर्योगे कर्मकर्तृभ्या प्रागतत्त्वे विषये साद्भवति व्याप्तौ सामस्त्ये गम्यमाने ॥ अभस्म समस्त भस्म करोति भस्मसात्करोति । भस्मसाद्भवति । भस्मसात्स्यादित्यादि । एवमग्निसात्करोति । अन्नासकृसात इति निषेधान्न षित्व ॥

१०२६ जाते: सम्पदा च ।३।४।६०। कृञादिभिस्सम्पदा च योगे जातिवाचिभ्या कर्मकर्तृभ्या प्रागतत्त्वे साद्भवति व्याप्तौ ॥ अग्निसात्करोति सर्वं शस्त्र सेनाया दैवम् । अग्नीसात्सम्पद्यते दैवात् ॥

१०२७ तत्राधीने ।३।४।६१। कृञादिभि: सम्पदा च योगे सप्तम्यन्तादधीने आयत्ते सात् भवति ॥ आत्मन्यधीन करोति आत्मसात्करोति। आत्मसाद्भवति । आत्मसात्स्यात् । आत्मसात्सम्पद्यते ॥

१०२८ बह्वल्पार्थात्कारकाच्छसिष्टानिष्टे ।३।४।६४। बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाद्यथासङ्ख्यमिष्टानिष्टयोरर्थयो शसिर्भवति ॥ इदित् । तसिप्रत्याहारार्थ । बहुश गणश भूरिश भोजयति । अल्पश स्तोकश ददातीत्यादि ॥

१०२९ सङ्ख्यैकादीप्सायाम् ।३।४।६५। सङ्ख्यावाचिन एकार्थवाचिनश्च वीप्साया विषये शसिर्भवति ॥ एकमेकम् एकश । द्वौद्वौ द्विश । एव त्रिश । दशश । शतश । यावच्छ । कतिश । गणश । एकार्थात् वृक्षश । जनश । क्रमश । सङ्ख्यैकादिति किं? जनो जनो इत्यादि ॥

१०३० प्रकृते मयट् ।३।४।६७। प्रकृते प्रस्तुते प्रचुरे वार्थे मयट् भवति ॥ प्रकृतमन्नमन्नमयम् । एव दानमय रणमयम् इत्यादि ॥

१०३१ अस्मिन् ।३।४।६८। प्रथमान्तात्तदस्मिन् प्रकृतमित्यर्थे मयट् भवति ॥ अपूपा प्रकृता अस्मिन् अपूपमय भोजनम् । एव घृतमय । क्षमामयो धर्म इत्यादि ॥

१०३२ निन्द्ये पाशप् ।३।४।७०। निन्द्येऽर्थे वर्तमानात् पाशप् भवति ॥ प इत् । निन्द्यो वैयाकरण वैयाकरणपाश । एव मुनिपाश तार्किकपाश जायपाशा । पित्त्वात् पुवद्भाव इत्यादि ॥

१०३३ तिङश्च प्रकृष्टे तमप् ।३।४।७१। प्रकृष्टे वर्तमानात्सुबन्तात्तिङन्ताच्च तमप् भवति ॥ प इत् पुम्भावार्थं । सर्वे इमे शुक्ला अयमेषा प्रकृष्ट शुक्ल शुक्लतम । एवम् आढ्यतम गोतमा । तिङन्तमपि ॥

१०३४ अव्ययैस्किंतिङोऽसत्त्वे तयोर्डाम् ।३।४।७४। अव्ययादेदन्तात् किमस्तिङन्ताच्च परयोस्तमप्तरपोर्डाम् भवति स्वार्थे न चेत्तौ सत्त्वे द्रव्ये प्रकृष्टे वर्तेते ॥ डित्त्वादन्त्यादेश । सर्वे इमे पचन्ति अयमेषा प्रकृष्ट पचति पचतितमाम् । एव पठतितमाम् उच्चैस्तमा प्राह्णेतमा किंतमा ॥

---

१ एतद् तमग्रहणसामर्थ्यात्कालेऽसत्त्व च भवति नान्यत्र । उच्चैस्तरो वृक्ष । किन्तर दारु ॥ कालात् स्ततनट् काले ।२।१।१९। हलन्तात्कालवाचिन परस्या सप्तम्या डे तरे तम तनटि च प्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे लुग्वा भवति ॥ पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णतरे । अपराह्णेतरां अपराह्णतरे । पूर्वाह्णेतमां पूर्वाह्णतमे । पूर्वाह्णेतन पूर्वाह्णतने । पूर्वाह्णेकाले पूर्वाह्णकाले ॥

१०३५ द्वयोर्विभज्ये च तरप् ।२।४।७२। द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विभज्ये विकल्प्ये चार्थे वर्तमानात्सुबन्तात्तिङन्ताच्च तरप् भवति ॥ प इत्। इमौ शुक्लौ अयमनयो प्रकृष्ट शुक्ल शुक्लतर । एवमाढ्यतर । इमौ पचत अयमनयो प्रकृष्ट पचति पचतितराम् । एव पठतितमा सुतरा माढेतरा किंनरा । सौघ्नेभ्यो माधुरा पटुतरा ॥

१०३६ गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ।३।४।७५। गुणाङ्गात् द्रव्यवाचिन परयोस्तमप्तरपोर्यथासङ्ख्यम् इष्ठ ईयसु इत्येतौ वा भवत ॥ उदित् नमाद्यर्थ । अयमेषा प्रकृष्ट पटुरिति विगृह्य तमनिष्ठे अन्त्याजादिलुक् । पटिष्ठ पटुतमो वा । अयमनयो प्रकृष्ट पटु पटीयान् पटुतरो वा । एव प्रेष्ठ स्थेष्ठ स्थेयान् । वरिष्ठ वरीयान् । गरिष्ठ गरीयान् । बंहिष्ठ बंहीयान् त्रपिष्ठ त्रपीयान् । द्राघिष्ठ द्राघीयान् । वृन्दिष्ठ वृन्दीयान् । प्रथिष्ठ प्रथीयान् । म्रदिष्ठ म्रदीयान् । क्रशिष्ठ क्रशीयान् । भ्रशिष्ठ भ्रशीयान् । द्रढिष्ठ द्रढीयान् । परिम्रढिष्ठ परिम्रढीयान् । स्थविष्ठ स्थवीयान् । दविष्ठ दवीयान् । यविष्ठ यवीयान् । ह्रसिष्ठ ह्रसीयान् । क्षेपिष्ठ क्षेपीयान् । क्षोदिष्ठ क्षोदीयान् ॥

१०३७ विन्मतोः र्लुग्णीष्ठेयसि ।२।३।४५। विन्मत्वो र्लुग् भवति णीष्ठेयस्सु परत ॥ अयमेषा प्रकृष्ट तपस्वी तपिष्ठ तपीयान् । अन्त्याजादिलुक् । एव धनिष्ठ धनीयानित्यादि ॥

१०३८ कन्वाऽल्पयूनोः ।२।३।४६। अल्पयुवन्शब्दयो र्णीष्ठेयस्सु परत कन्वा भवति ॥

१०३९ नैकाच ।२।३।५८। एकाच णीष्ठेयस्सु इमनि च परत अन्त्याजादेर्लुम् भवति ॥ कनिष्ठ कनीयान् । पक्षे अल्पिष्ठ अल्पीयान् । यविष्ठ यवीयान् ॥

---

१ गुणमभिधाय य शब्दो द्रव्ये वर्तते स गुणाङ्ग तस्मात् । यद्वा भावधर्मो गुण सोऽङ्ग निमित्त यस्यासौ तस्मात् गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमान शब्द इत्यथ ॥ प्रियस्थिरे त्यादिना प्रियादिशब्दाना प्रादेशा अत्रावगन्तव्या ॥

१०४० प्रशस्यस्य श्रः ।२।३।४७। प्रशस्यशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परत श्रो भवति ॥ श्रेष्ठ श्रेयान् ॥

१०४१ वृद्धस्य च ज्यः ।२।३।४८ वृद्धशब्दस्य प्रशस्यशब्दस्य च णीष्ठेयस्सु परत ज्यो भवति ॥ ज्येष्ठ ॥

१०४२ ज्यायान् ।२।३।४९। ईयसि ज्यायानिति निपात्यते ॥

१०४३ वर्ष ।२।३।५०। वृद्धशब्दस्य णीष्ठेस्सु परत वर्षो भवति ॥ वर्षिष्ठ वर्षीयान् ॥

१०४४ वाढान्तिकयोः साधनेदौ ।२।३।५१। वाढान्तिकयो णीष्ठेयस्सु परत यथासङ्ख्य साधनेदौ भवत ॥ साधिष्ठ साधीयान् । नेदिष्ठ नेदीयान् ॥

१०४५ बहोर्णीष्ठे भूय् ।२।३।५४। बहोर्णीष्ठयो भूय् भवति ॥ भूयिष्ठ ॥

१०४६ भूर्लुक् चैः ।२।३।५५। बहोरीयसाविमनि न भूर्भवति इवर्णस्य लुक् च ॥ भूयान् ॥

१०४७ प्रशस्ते रूपप् ।३।४।७६। प्रशस्ते वर्तमानाद्रूपप् भवति ॥ प्रशस्तो धर्म धर्मरूप । एवमासरूप आगमरूप । प्रशस्त पचति पचतिरूपमित्यादि ॥

१०४८ ईषदसमाप्तेऽङादेः कल्पब्देश्यब्देशीयर् ।३।४।७७। ईषदसमाप्तेऽर्थे वर्तमानात्तिङन्तात्सुबन्ताच कल्पब्देश्यब्देशीयर्प्रत्यया भवन्ति न ङादे ॥ परावितौ पुम्भावार्थौ । ईषदसमाप्त पचति पचतिकल्प। पचतिदेश्य । पचतिदेशीयम् । ईषदसमाप्तो राजा राजकल्प राजदेश्य राजदेशीय । एव गणधरकल्प इत्यादि । स्त्रियाम् ईषदसमाप्ता राज्ञी राजकल्पेत्यादि । अङादेरिति किम्[१] तमादिभ्यो न भवन्ति । "तौ हे ।२।४।७२। इति तरतमपोर्हसंज्ञा ॥

---

१ समाप्यते स्म समाप्त । न समाप्तोऽसमाप्त । ईषन्मनागसमाप्त ईषदसमाप्त । तस्मिन् । ङ आदिर्यस्यासौ ङादि न ङादिरङादिस्तस्मात् । अङादेरिति किं[१] तमादिभ्यो न भवति कल्पादिभ्य एव तमादय । पटुकल्पतर । पटुकल्पतम । पटुदेश्यतर । पटुकल्पतररूप ॥

२ तकारादौ तरप्तमपौ हसंज्ञौ भवत ॥

१०४९ सुपः प्राग्बहुर्वा ।२।४।७८। ईषदसमाप्ते वर्तमानात् सुबन्तात् प्राक् बहुप्रत्ययो वा भवति ॥ ईषदसमाप्तो राजा बहुराजा बहुधीर इत्यादि ॥

१०५० तिङ्सर्वादेरक्ष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ।२।४।२२। कुत्सिताद्यर्थे वर्तमानस्य तिङन्तस्य सर्वादेश्चाक्षु अन्त्यादच पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति॥ कुत्सितमज्ञातमल्प वा पचति पचतकि । एव पठतकि । सर्वके । यके । तके इत्यादि । स्त्रियामयदादीति निषेधान्नेत् । यका सका इत्यादि ॥

१०५१ वाऽकोऽस्यो[1] ।१।२।२१३। अदसोऽकोऽत सौ उद्वा भवति ॥ उत्यैनोरिति निषेधान्नौत् । असुक । असुका । असकौ ॥

१०५२ श्रेपसूतपुत्रवृन्दारस्य ।२।३।८८। श्र्यादीनामन्त्यस्य अनिति आङ्परे के परे इद्वा भवति ॥ द्विके द्वके । एपिका एपका ॥

१०५३ प्राक्कोत्कप् ।२।४।८१। कप्रत्ययात्प्राक् येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु कप् भवति । प इत् । अधिकारोऽयम् ॥

१०५४ युष्मदस्मदोस्सुपोऽसोभि[3] ।२।४।८३। सुबन्तयोर्युष्मदस्मदोरक्ष्वन्त्यात् पूर्वोऽक् भवति कुत्सिताद्यर्थे न सादौ ओदादौ भादौ च सुपि॥ त्वयका । मयका । युष्माककम् । अस्माकक्म् । असोभीति किं॰ युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयो । आवकयो । युवकाभ्याम् । आवकाभ्या ॥

१०५५ कोदिश्चाव्ययस्य ।२।४।८४। कुत्सिताद्यर्थे अव्ययस्याक्ष्वन्त्यात् पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति कान्तस्य तु दिश्चादेश ॥ कुत्सितमल्प मज्ञात वा उच्चै उच्चकै एव नीचकै शनकै । कान्तस्य । धकित् पृथकदित्यादि ॥

---

१ औत्सुलुक् चादसोऽनो ।१२९। इति सूत्रेण निषेधात् औकारो न भवतीत्यर्थ ॥

२ रोहितान्मणौ क ।२।४।१११। इति कप्रत्यय क्रमसूत्रेणोक्तस्तस्मात् ॥

३ यथ ओथ भथ सोम् न सोभ् असोभि तस्मिन् ॥

१०६६ **तूष्णीकाम्** ।३।४।८५। कुत्सितार्थे अकि तूष्णीका मिति निपात्यते ॥

१०६७ **स्वज्ञाजभस्त्राधातुत्यय** ।१।३।८७। स्वादीनां कया-न्तस्य चान्त्यस्य अनित्याइपरे के परे स्त्रियामिद्वा भवति न धातो ॥ कुत्सिता स्वा स्विका स्वका । ज्ञिका ज्ञका । अजिका अजका । भस्त्रिका भस्त्रका । चटकिका चटकका । आर्यिका आर्यका । इदभावे पुवद्भाव ॥

१०६८ **कुत्सितात्पाज्ञाते** ।३।४।८६। कुत्सितात्पाज्ञातेषु वर्त मानाद्यथायोग कबादयो भवन्ति ॥ कुत्सित अल्प अज्ञातो या देव देवक । एव धर्मक, अश्वक नरक इत्यादि । स्त्रिया सूतिका सूतका वृन्द रिका वृन्दारका नरिका ॥

१०६९ **अनुकम्पातन्नीत्योः** ।३।४।८७। अनुकम्पाया तन्नीतौ च अनुकम्पायुक्ते सान्त्वने च वर्तमानाद्यथायोग कबादयो भवन्ति ॥ अनुक म्पित पुत्र पुत्रक सान्त्वितो वा । एव वत्सक देवक इत्यादि । स्त्रिया पुत्रिका पुत्रका ॥

१०७० **श्रुच्युत्तरपदस्य प्कन्** ।३।४।९१। बह्वचो नृनाम्न उत्तर पदस्य श्रुचि अनुकम्पाया प्कन भवति ॥ पानावितौ । अनुकम्पितो देवदत्त देवक । एव जिनक । स्त्रिया नित्त्वान्नेत् । देवका जिनका इत्यादि ॥

---

१ कुत्सित निन्द्य । अल्प महत्प्रतियोगि । अज्ञात प्रकृत्युपात्तधर्मव्यतिरेकेण केन चित्सत्त्वादिना धर्मेणाज्ञातमन्यथाऽयोगात् । कुत्सितेभ्य कुत्सितादौ च प्रत्यय । राधक पूर्णक शूद्रक इति सञ्ज्ञायां कुत्सायोगात्कुत्सित इत्येव क ॥ व्याकरणेन नाम त्व गवित याज्ञिक्येन नाम त्व गवित इत्येव क्षेपणमपि कुत्सितमेव न ह्यकुत्सितेनावक्षि प्यते इत्यमोघवृत्तौ ॥ वृन्दारकौ रूपमुख्यौ ॥

२ अनुकम्पा कारुण्येनानुग्रह । तस्या नीतिस्तन्नीति अनुकम्पायां युक्ता नीतिरि त्यर्थ । नीति सामादिप्रयोग । अनुकम्पायामनुकम्पायुक्तायां च नीतौ गम्यमानाया यथायोग कबादयो भवन्ति ॥ अनुकम्पा तन्नीतिश्च प्रयोक्तृधर्मोऽवगन्तव्य ।

१०६१ ह्रस्वे ।३।४।९९। ह्रस्वेऽर्थे यथायोग कबादयो भवन्ति ॥ ह्रस्वोऽश्व अश्वक इत्यादि ॥

१०६२ यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ।३।४।१०५। द्वयोर्मध्ये निर्धार्ये वर्तमानेभ्यो यत्तत्किमन्येभ्यो डतरो भवति ॥ ड इत्। अन्त्याजादिलुगर्थ । यतरो भवतोश्चैत्रस्ततर आगच्छतु । कतर पटु । अन्यतरो गच्छतु ॥

१०६३ वैकात् ।३।४।१०६। द्वयोर्निर्धार्ये वर्तमानादेकशब्दाड्डतरो वा भवति ॥ द्वयोरेकतर एकको वा ॥

१०६४ बहूना प्रश्ने डतमश्च ।३।४।१०७। बहूना मध्ये निर्धार्ये प्रश्ने च वर्तमानेभ्यो यत्तत्किमन्यैकेभ्यो डतरो डतमश्च वा भवत मैकशब्दाड्डतर ॥ ड इत् । यतरो यतमो वा भवता पटु ततरस्ततमो वा आगच्छतु । अन्यतरोऽन्यतमो वाऽऽगच्छतु । कतर कतमो वा देवदत्त । एकतम पटु ॥

१०६५ कुमारीक्रीडनेयसोऽव्यादिभ्य ।३।४।११६। कुमारीक्रीडनात् ईयसन्तात् अव्यादिभ्यश्च स्वार्थे को वा भवति ॥ कन्दुरेव कन्दुक । एव गोलक । श्रेयानेव श्रेयस्क । एव गरीयस्क । अविरेव अविक । यावक इत्यादि ॥

१०६६ तारकावर्णका ज्योतिस्तान्तवे ।१।३।९२। ज्योतिषि तारकेति तान्तवे वर्णकेति निपात्यते ॥

१०६७ तीयाट्टीकणविद्यायाम् ।३।४।११७। तीयप्रत्ययान्तात्

---

२ दीर्घप्रतियोगि ह्रस्व तस्मिन् । योगविभाग उत्तरार्थ । ह्रस्व पचति पचतकि । ह्रस्वकालयोगात् क्रिया ह्रस्वोच्यते ॥

१ कुमारीणा यानि क्रीडनानि तद्वाचिभ्य कुमारीक्रीडन ॥ येभ्यहणमव्यादेरेव प्रपञ्च इत्यनापवृत्ता ॥ कप्प्रत्ययाधिकारो निवृत्त ॥

२ अविद्यायामिति किं? प्रसज्यप्रतिषेधोऽय तेन विद्यायामेव न भवति अन्यत्र सर्वत्र भवत्येव ॥ सुप्रताय पार्श्वतीयस्यम् तीयोऽनर्थेन । अवयव एवार्थवानिति भावात ॥

स्वार्थे टीकण् वा भवति न विद्यायाम् ॥ द्वितीयमेव द्वैतीयीक । तार्तीयीकम् । अविद्यायामिति किं? । द्वितीया तृतीया विद्या ॥

१०६८ ञोऽष्टमाद्भागे ।३।४।११८। अष्टमात् स्वार्थे ञो वा भवति भागे वाच्ये ॥ अष्टम एव आष्टमो भाग । अष्टमो वा ॥

१०६९ षष्ठात् ।३।४।११९। षष्ठात् स्वार्थे ञो वा भवति भागे वाच्ये ॥ षष्ठ एव षाष्ठो भाग । षष्ठो वा ॥

१०७० एकादाकिश्चासहाये ।३।४।१२१। असहाये वर्तमाना देकशब्दादाकिन् कश्च वा भवत ॥ एक एव एकाकी । एकक ॥

१०७१ मृदस्तिक ।३।४।१२३। मृद स्वार्थे तिको भवति ॥ मृदेव मृत्तिका ॥

१०७२ सस्नौ प्रशस्ते ।३।४।१२४। प्रशस्ते मृद सस्नौ भवत ॥ प्रशस्ता मृत् मृत्सा । मृत्स्ना ॥

१०७३ बहुल घतोर्द्वयसद्मात्रट् ।३।४।१२५। घत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसट् मात्रट् बहुल भवत ॥ यावितौ । यावदेव यावद्द्वयस यावन्मात्रम् । एव तावद्द्वयस तावन्मात्रम् इत्यादि ॥

१०७४ वर्णात् कार ।३।४।१२६। वर्णवाचिन स्वार्थे कारो भवति ॥ अ एव अकार । एव ककार वकार चकार स्यात्कार इत्यादि ॥

१०७५ भेषजादिभ्योऽप्येव्भ्यष्ठण्ठ्छत्तल ।३।४।१२७।

---

१ एकादिभि क्षुद्रजितम् । असहाय इति किं? एके आचार्या । एक द्वौ बहव ॥

२ तिक त्यक्त्वा तक कृत्वा आकारत्वे क्रियमाणे प्रक्रियागौरवम् । पञ्चभि मृत्तिकाभि क्रीत पञ्चमृत्तिक इत्याद्यभावे इत्त्वाभावश्च स्यादिति तिको विधीयते ॥

३ रूपापि प्राप्तेऽय विधि । तत्र केचिद्रूपप्बाधन नेच्छन्ति । तन्मोत्तर बहुलग्रहण मत्रापि सम्बध्य । मद्रूपा ॥

४ इतिहेति निपातनसमुदाय उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । पारम्पर्योपदेश स्यादैतिह्यमि त्यव्ययमित्यमर । भेषजादय शिष्टेभ्योऽवगन्तव्या । बहुवचन भेषजादेराकृतिगणत्वा र्थम् ॥ वचनभेदेऽपि याथाकाम्य अ यथा होत्रादेराबेव भेषजाद्या विज्ञायेयातामम रामोप या ॥

भेषजादिभ्य स्वार्थे ष्यण् भवति । होत्राया छ देवात्तल् ॥ भेषजमेव भैषज्यम् । एवमेतिह्य चातुर्वर्ण्य त्रैलोक्य त्रैकाल्य षाड्गुण्य चातुर्मास्य शैल्य । स्त्रिया शैलीत्यादि । होत्रैव होत्रीय । देव एव देवता ॥

१०७६ नामरूपभागाद्धेयम् ।३।४।१२८। नामादिभ्य स्वार्थे धेयो भवति ॥ नामैव नामधेय । रूपधेय । भागधेय ॥

१०७७ मर्तादिभ्यो यः ।३।४।१२९। मर्तादिभ्य स्वार्थे यो भवति ॥ मर्त एव मर्त्य । सूर एव सूर्य । क्षेम एव क्षेम्य । भाग एव भाग्यमित्यादि ॥

१०७८ नवात्नतनखं च नू च ।३।४।१३०। नवशब्दात् स्वार्थे त्नतनखा यश्च वा भवन्ति तस्य नू इत्यादेशश्च ॥ नवमेव नूत्न । नूतन । नवीन । नव्य ॥

१०७९ प्रात्पुराणे ।३।४।१३१। पुराणेऽर्थे वर्तमानात् प्रात् त्नतनखा भवन्ति ॥ प्रत्न । प्रतन । प्रीण पुराणमित्यर्थ ॥

१०८० प्रज्ञादिभ्योऽण् ।३।४।१३२। प्रज्ञादिभ्य स्वार्थे अण् वा भवति ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञ । वणिगेव वाणिज । अन्त एव आन्त । कर्मैव कार्मणमित्यादि ॥

१०८१ वाचष्ठण् ।३।४।१३५। वाच सन्दिष्टेऽर्थे ठण् भवति ॥ सन्दिष्टा वाक् वाचिक ॥

---

१ प्रगत कालेन पुराणम् ॥

२ वाचिक कथयति सन्दिष्टा वाच कथयतीत्यर्थ । सन्दिष्टेति किं विना वाक् दत्तस्य । वाऽधिकारेऽपि नित्यमेव प्रत्ययोऽन्यथा सन्दिष्टावाग्प्रतीत ॥

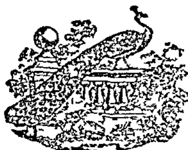
१०८२ विनयादिभ्य ।३।४।१३६। विनयादिभ्य स्वार्थ ठण् भवति ॥ विनय एव वैनयिक । समय एव सामयिकम् इत्यादि ॥

१०८३ औपयिकम् ।३।४।१३७। उपाय एव औपयिकम् इति निपात्यते ॥

॥ इति तद्धितसङ्ग्रह ॥

श्रीमन्नम्रसुरासुराधिपचलन्मौलिप्रभाम्बन्मणि-
श्रेणिश्राणितसन्ततार्घ्यविभवो यत्पादपीठीतट ।
वाचोयुक्तिविविक्तजन्तुविसरो दुष्कर्मनिर्मूलनो
जीयात्सूरिसुभाषितार्चितमह सोऽय जिनेन्द्रप्रभु ॥ १ ॥

॥ प्रक्रियासङ्ग्रहे पूर्वार्द्ध सपूर्णम् ॥

अशुद्धिशोधनम्

नम्	पंक्ति	अशुध्दम्	शुध्दम्
३	१४	भवति	भवतो
३	१८	अस्वरस	अस्वस
११	१४	द्वी करोति	द्वि करोति
१२	१२	प्रत्येये	प्रत्यये
१४	७	पदन्ते	पदान्ते
१९	२४	आश्रयणेण	आश्रयणेन
३०	३	समाम	सामाम
३०	२५	त्यया	त्यदा
३७	१४	सखित	सर्खात
३८	१३	प्रत्येऽसु	प्रत्ययेऽसु
३८	२५	णिञ्	णीञ्
४६	१	सर्वा	सर्वा
४६	१२	अमुभ्य	अमूभ्य
४८	३	इकान्त	इकारान्त
४९	२१	वाम् श	वाम्श
५१	१७	स्वदय	स्वादय
५५	१३	अमन्त्रण	आमन्त्रण
६१	१६	प्रदमा	प्रदामा
६७	३	ठकारन्तो	ठकारान्तो
८२	१३	वसस्रादि	वंस्नसादि
८३	१०	द्रयाचक्रे	दयाचत्रे
१०९	१२	नञ् दुम्	नञ् दुसुसु
११४	१०	बहिष्पर्यपाडन्	बहिष्पर्यपाड् च

पत्रम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८	२५	क्रातिकीक	क्रातिनिक
,,	,,	श्रावणीको	श्रावणिक
१५१	१६	दक्षिणात्य	दाक्षिणात्य
१५४	१७	प्रागेतन	प्रगेतन
१६७	२६	महामुनो	महामुनौ
१७६	१४	प्रियम्थि०— वहल	वहुल
१८८	३	प्रनाश्रद्धा०	प्रज्ञाश्रद्धा
,,	२१	स्वाङ्गाद्धी०	स्वाङ्गाद्धी
१९०	१०	मस्वर्थे	मत्वर्थे
१९२	२९	श्राद्धीक	श्राद्धिक
१९५	१	दश	देश
,	४	शब्दादद्भवति	शब्दादाद्भवति
१९७	१०	अमीसात्	अभिसात्
२००	१३	विमनि न	निमनि च

॥ श्रीरस्तु ॥

सुरासुरनराधीशमौलिमालार्चितक्रमम् ॥
आख्यातसर्वतत्त्वार्थं सर्वज्ञं जिनमाश्रये ॥ १ ॥

॥ अथ तिङन्तसंग्रहोऽभिधीयते ॥

तद्यथा ॥ भू सत्तायां । भू इत्ययं शब्दः सत्तायामर्थे वर्तते ॥

१०८४ क्रियार्थो धातुः ।१।१।२२। क्रिया परिणतिः प्रवृत्तिर्वा सा अर्थो वाच्यो यस्य स शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ "स्मे च लट् ।४।३।२१५।" इत्यधिकृत्य ॥

१०८५ सति ।४।३।२१७। वर्तमानार्थे वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो भवति ॥ अटावितौ । अकारो 'लिटो लटो वेति' विशेषणार्थं । टकार 'ए टित' इति विशेषणार्थं ॥

१०८६ कृल्योऽतुन्त्वाम् ।४।३।४५। कृतो लकाराश्च कर्तरि भवन्ति न तुन्त्वाम ॥ एकद्विबहावित्यधिकृत्य ॥

१०८७ लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिसम्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस् ।१।४।१। अन्ययुष्मदस्मदर्थेषु प्रत्येकमेकद्विबहुषु वर्तमानाद्धातोर्लस्य यथासंख्यं तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् इत्यादेशा भवन्ति ॥ प इत् शल्यव्लाविति विशेषणार्थं ॥

१०८८ कर्तरि शप् ।४।३।२०। धातोः कर्तरि शिति लेटि लेङि लटि लङि च मध्ये शप् भवति ॥ शपावितौ । शकार 'एचोऽश्या' इति विशेषणार्थं । पकार पूर्ववत् ॥

---

१ अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्विलमरः ॥ पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा प्रतिपत्तिः क्रिया । परिणाम इत्यर्थः । पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणा परिणतिः शिष्टप्रयोगानुसारित्वालक्षणस्य । पूर्वापरीभूता अवयवक्रिया समुदायरूपा पाकादि ॥

२ आरब्धापरिसमाप्तिर्वा वर्तमानः । प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च ॥ नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्तमानश्चतुर्विधः ॥ १ ॥ मांसं न खादति । बालाः क्रीडन्ति । मेरुस्तिष्ठति । सिद्धो भवति ॥

१०८० अरिङ्लुग्घेतौ ।४।२।१७। पूर्वस्यैक एङरो भवति धातोर्विहिते प्रत्यये परे न क्ङिति ङिति लुग्धेतो च ॥ इत्येद् अव्॥

१०९० झोऽन्तः ।१।४।८८। धातोर्लादेशस्य झ अन्तो भवति ॥ अदित् एद इत्यतो टुक् ॥

१०९१ आद्यव्यतः ।४।२।३४। धातोर्भवादौ लिवर्जितलादेशे पूर्वस्यात आद्भवति ॥ सुङ् पदमिति पदत्वाद्रित्यादि । स भवति । तौ भवत । ते भवन्ति इति प्रथमपुरुष ॥ त्व भवसि । युवा भवथ । यूय भवथ इति मध्यमपुरुष ॥ अह भवामि । आवा भवाव । वय भवाम इत्युत्तमपुरुष ॥ अन्यायप्रयोगेऽपि । भवति भवत भवन्ति । भवसि भवथ भवथ । भवामि भवाव भवाम ॥ भवच्छब्दप्रयोगेऽपि प्रथमपुरुष एव तस्य पूज्यार्थवाचकत्वात् । भवान् भवति । भवन्तौ भवत । भवन्तो भवन्ति ॥ एव वदव्यक्ताया वाचि । अन्ति । वदति वदत वदन्ति इत्यादिपरस्मैपदिधातव शब्विकरणा सर्वेऽपि नेतव्या ॥ टुनदु समृद्धो ॥ टुशब्दोनावितौ ॥

१०९२ उदित ।४।२।१९७। उदितो धातोर्नम् भवति ॥ अमावितो । मित्त्वादन्त्यादच परो भवति शेष प्राग्वत् । नन्दति नन्दत नन्दन्तीत्यादि ॥ एव चटु दीप्तिह्लादनयो । चन्दति चन्दत चन्दन्तीत्यादि ॥ एधि वृद्धो । इदित् प्राग्वद्धातुसज्ञायाम् । सतीति ल्ट् ॥

१०९३ ताताझथामाथाध्वमिल्वहिमहिङ्ङिदिच्छीयसक्ष्णर्वपस्कुनिविश ।१।४।२। ङित इदित शीयादेशात् सक्ष्णु अपस्कु निविश् इत्येतेभ्यश्च धातुभ्य परस्य ल अन्ययुष्मदस्मासु प्रत्येकमेकद्विबहुषु यथासङ्ख्य त आता झ थास् आथा ध्वम् इङ् वहि महिङ् इत्यादेशा भवन्ति ॥ लङावितौ । लकारो रत्नो झेलोरिति विशेषणार्थ । इकार सुङिति प्रत्याहारार्थ । शप् ॥

---

१ सम्पूर्वं क्ष्णु तेजने । अपपूर्वस्कगमयुक्त कृ विक्षेपे । निपूर्वो विश् प्रवेशने ॥

१०९४ टित: ।१।४।९२। धातोष्टिल्लादेशस्य तङ एद्भवति ॥ पञ्चस्यास्थानेऽन्तेऽल इत्यन्तादेश ॥

१०९५ थासोमो गेश् ।१।४।९३। टितो लस्तङो थहेरित आमश्च गेश् भवति ॥ गशावितौ । गकारो गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थ । शकार सर्वादेशार्थ ॥

१०९६ आतोऽप' ।४।२।३६। धातोर्लिवर्जितलादेशस्य आत अत. परस्य इय् भवति न पित ॥ दुम्व्योर्वल्क्याविति यलुट् । एद् । झोऽन्त ॥

१०९७ थासस्से ।१।४।९५। टितो लस्थासस्से भवति ॥ ध्वमिलो-रति एद इति लुट् । मवयोरात् । एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे ॥ एव स्पर्धि सङ्घर्षे ॥ स्पर्द्धते स्पर्द्धेते स्पर्द्धन्ते ॥ वदुङ् स्तुत्यभिवादनयो ॥ उङावितौ । वन्दते वन्देते वन्दन्ते इत्यादि आत्मनेपदिधातवोऽन्येऽपि नेतव्या ॥ डुपचीप् पाके । डुशब्दे-कारपकारा इत पूर्ववल्लडादय । पचति पचत पचन्ति । पचसि पचथ पचथ । पचामि पचाव पचाम ॥

१०९८ ञीदिदपवदाज्ञुपसर्गज्ञ' ।१।४।६६। ञित ईदित अपवद अनुपसर्गस्य जानातेर्धातोर्ले कर्तरि फलेशे तङ् भवति ॥ शेष माग्वत् । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचध्वे । पचे पचावहे पचामहे ॥ एव णीञ् प्रापणे । ञ इत् फलेशे तङर्थ ॥

१०९९ आदे' ष्णोऽष्वैक्ष्वष्ठ्याष्टीव. स्नम् ।४।२।६१। धातोरादे' षस्य सो भवति णस्य न न ष्वक्ष्याष्ठीवाम् ॥ पूर्ववल्लडादि । जित्वादुभयपदित्व । नयति नयत नयन्तीत्यादि । नयते नयेते नयन्ते इत्यादि ॥

---

१ थहेरि यहा स च आम् च तस्य । 'ए टित' इत्यनेनैव थहेरित एद्भवति तथापि गेश् विधान सन्धिनिषेधायम् । अन्यथा सन्धिर्भवत्येव । शकार सर्वादेशाय । आमो यथा सर्वादेशस्तथा थहेरपि प्रसगे थहेरिरिति इत्यारम्भ ॥

२ ष्वष्क गतौ । ष्ट्यै स्त्यै सघात च । ष्ठीवु निरसने ॥

सुनुत। सुनवानि सुनवाव सुनवाम॥ अश्नुताम् अश्नुवाताम् अश्नुवताम्। अश्नुष्व अश्नुवाथाम् अश्नुध्वम्। अश्नवै अश्नवावहै अश्नवामहै॥ चिनोतु चिनुताद्वा चिनुताम् चिन्वन्तु। चिनु चिनुताद्वा चिनुतम् चिनुत। चिनवानि चिनवाव चिनवाम॥ चिनुताम् चिन्वाताम् चिन्वताम्। चिनुष्व चिन्वाथाम् चिनुध्वम्। चिनवै चिनवावहै चिनवामहै॥ लिङ्॥ सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः। सुनुयाः सुनुयातम् सुनुयात। सुनुयाम् सुनुयाव सुनुयाम॥ अश्नुवीत अश्नुवीयाताम् अश्नुवीरन्। अश्नुवीथाः अश्नुवीयाथाम् अश्नुवीध्वम्। अश्नुवीय अश्नुवीवहि अश्नुवीमहि॥ चिनुयात् चिनुयाताम् चिनुयुः। चिनुयाः चिनुयातम् चिनुयात। चिनुयाम् चिनुयाव चिनुयाम॥ चिन्वीत चिन्वीयाताम् चिन्वीरन्। चिन्वीथाः चिन्वीयाथाम् चिन्वीध्वम्। चिन्वीय चिन्वीवहि चिन्वीमहि॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये॥ डुञावितौ प्राग्वल्लडादि॥

११४९ **क्र्यादेः** ।४।३।३०। क्र्यादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि श्ने ले श्नाप्रत्ययो भवति॥ श इत्। शित्त्वान्नेट्। हलादौ। हल्यघोरीरिति ईत्। अच्यातो लुक् णत्व। क्रीणाति क्रीणीतः क्रीणन्ति। क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ। क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः॥ वृङ् सम्भक्तौ॥ ङ इत्। लडादि। वृणीते वृणाते वृणते। वृणीषे वृणाथे वृणीध्वे। वृणे वृणीवहे वृणीमहे॥ ग्रही उपादाने। ईदित्। लडादि॥

११५० **वशिव्यचिव्यधिज्याग्रहिव्रश्चिप्रच्छिभ्रज्जां क्ङिति** ।४।१।११६। वश्यादीनां किति ङिति च प्रत्यये परे साचो यञ इग्भवति॥ शेषं प्राग्वत्। गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णन्ति। गृह्णासि गृह्णीथः गृह्णीथ। गृह्णामि गृह्णीवः गृह्णीमः॥ गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते। गृह्णीषे गृह्णाथे गृह्णीध्वे। गृह्णे गृह्णीवहे गृह्णीमहे॥ लङि॥ अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्री-

१ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कोः श्ना च ।४।३।२९। इत्यपि द्रष्टव्यम्॥
२ वश कान्तौ। व्यचू व्याजीकरणे। व्यध ताडने। ज्या वयोहानौ। ग्रही उपादाने। ओव्रश्चू छेदने। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। भ्रस्ज पाके॥

णन् । अक्रीणा अक्रीणीतम् अक्रीणीत । अक्रीणाम् अक्रीणीव अक्रीणीम ॥ अवृणीत अवृणाताम् अवृणत । अवृणीथा अवृणाथाम् अवृणीध्वम् । अवृणि अवृणीवहि अवृणीमहि ॥ अगृह्णात् अगृह्णीताम् अगृह्णन् । अगृह्णा अगृह्णीतम् अगृह्णीत । अगृह्णाम् अगृह्णीव अगृह्णीम ॥ अगृह्णीत अगृह्णाताम् अगृह्णत । अगृह्णीथा अगृह्णाथाम् अगृह्णीध्वम् । अगृह्णि अगृह्णीवहि अगृह्णीमहि ॥ लेटि । क्रीणातु क्रीणीताद्वा क्रीणीता क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीताद्वा क्रीणीत क्रीणीत । क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम ॥ वृणीता वृणाता वृणता । वृणीष्व वृणाथा वृणीध्व । वृणै वृणावहै वृणामहै ॥

११९१ **हलः श्नः शानज्झौ**[1] ।४।३।३१। हलन्ताद्धातो परस्य श्न हौ परे शानो भवति ॥ अतो ह इति हेर्लुक् । गृहाण गृह्णीताद्वा गृह्णीता गृह्णन्तु । गृहाण गृह्णीताद्वा गृह्णीत गृह्णीत । गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम ॥ गृह्णीता गृह्णाता गृह्णता । गृह्णीष्व गृह्णाथा गृह्णीध्व । गृह्णै गृह्णावहै गृह्णामहै ॥ लेङि ॥ क्रीणीयात् क्रीणीयाता क्रीणीयु । क्रीणीया क्रीणीयात क्रीणीयात । क्रीणीया क्रीणीयाव क्रीणीयाम ॥ वृणीत वृणीयाता वृणीरन् । वृणीथा वृणीयाथा वृणीध्व । वृणीय वृणीवहि वृणीमहि ॥ गृह्णीयात गृह्णीयाता गृह्णीयु । गृह्णीया गृह्णीयात गृह्णीयात । गृह्णीया गृह्णीयाव गृह्णीयाम ॥ गृह्णीत गृह्णीयाता गृह्णीरन् । गृह्णीथा गृह्णीयाथा गृह्णीध्व । गृह्णीय गृह्णीवहि गृह्णीमहि ॥ तुदी व्यथने ॥ इदित् लडादि ॥

११९२ **तुदादिभ्यः शः** ।४।३।३२। तुदादिभ्य कर्तरि श्लेले शो भवति ॥ श इत् ॥

---

1 श्नाप्रत्ययस्य हौ परे शानादेशो भवति । हल इति किं? क्रीणीहि । श्न इति किं? स्तभुहि । स्तुभुहि । श्न इति स्थानिनिर्देश आदेशस्य प्रत्ययार्थ । इतरथा हि शपवि षय नियमविषयो वा प्रत्ययो विज्ञायेत । हाविति किं? स्तभ्नाति ॥

११५३ **हस्वस्य हल** ।४।२।१८। हलन्तस्य धातोर्ह्रस्वस्यैक गुणो भवति अक्ङित्लुग्वेतौ प्रत्यये परे ॥ इति प्राप्तौ गिति ङिद्वद्भावाद्गुण् न भवति। शेष प्राग्वत् । तुदति तुदत तुदन्तीत्यादि ॥ मृ प्राणत्यागे ॥

११५४ **म्रियतेर्लुङ्लिङ्लले**[1] ।१।४।१६। म्रियते परेषां लुङ् लिङ्लृङ्लङ्लेट्लोङां तङो भवति ॥

११५५ **रि** ।४।२।१५। धातो ऋत यङ्चक्यारशेषु रिर्भवति ॥ श्रूह्रन्तीति इय् । म्रियते म्रियेते म्रियन्ते । म्रियसे इत्यादि ॥ मुच्लृत् मोक्षणे ॥ लजावितौ ॥

११५६ **लिंपादितृफदृफगुफोम्भशुम्भः शे** ।४।२।१०८। लिपादीनां तृफादीनां च धातूनां शे परे नम् भवति ॥ अमावितौ । मित्त्वादन्त्याच्च पर मामिति नस्य ञ । मुञ्चति मुञ्चत मुञ्चन्ति इत्यादि । मुञ्चते मुञ्चेते मुञ्चन्ते इत्यादि । लङि । अतुदत् अतुदताम् अतुदन् इत्यादि । अम्रियत अम्रियेताम् अम्रियन्त इत्यादि । अमुञ्चत् अमुञ्चताम् अमुञ्चन् इत्यादि । अमुञ्चत अमुञ्चेताम् अमुञ्चन्त ॥ लेटि ॥ तुदतु तुदताद्वा तुदता तुदन्तु इत्यादि । म्रियता म्रियेता म्रियन्ताम् इत्यादि । मुञ्चतु मुञ्चताद्वा मुञ्चता मुञ्चन्तु इत्यादि । मुञ्चता मुञ्चेता मुञ्चन्ताम् इत्यादि॥ तुदेत् तुदेता तुदेयु इत्यादि । म्रियेत म्रियेयाता म्रियेरन् इत्यादि॥ मुञ्चेत् मुञ्चेता मुञ्चेयु इत्यादि । मुञ्चेत मुञ्चेयाता मुञ्चेरन् ॥ तनूञ् विस्तारे ॥ ऊञावितौ ततो लङादि ॥

---

१ हस्वस्येति ग्रहण किं? पूरयति । कीर्तयति ॥ अक्ङित्लुग्वेताविति किं? भिन्न भिन्नवान् । गुत्वा गुत्वानौ गुत्वान । वभिद ॥ अक्ङित्लुग्वेतुरिति प्रसज्यप्रतिषेधादिह न भवति अनृच्छान् । हल इत्युत्तरार्थमिह हि पूर्वेणाव्यवहितस्य सिद्धे व्यवहितार्थमेत दिति विज्ञायते । एकदेशव्यवधानकृतार्थत्वाद्विधेरनेकवर्णव्यवधाने न भवति भिक्षते सञ्चुक्षत भिनत्ति ॥ इको धातुनेह विशेषणादिह न भवति अकणिष अरणिताश्च रणिताश्व ॥

२ तृफ तृम्फ तृप्तौ । दृफ दृम्फ उत्क्लेशे । गुफ गुम्फ ग्रथने । उभ उम्भ पूरणे शुभ शुम्भ शोभार्थे । लिपादिग्रहण किं? तुदति । तृफादीनां शे नस्य लुगिति तृफादीनां नम्वचनं । शे इति किं? त्रेप्ता त्रेप्तुम् ॥

११५७ **कृञ्तनादेरुः** ।४।३।२३। कृञस्तनादिभ्यश्च श्लेले उर्भवति ॥ पित्वेट् । म्वि इत्येति मवयोरतो वा लुक् । तनोति तनुत तन्वन्ति इत्यादि ॥ मनूङ् बोधने ॥ ऊङावितौ लडादि ङित्त्वादङ् । मनुते मन्वाते मन्वते इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे । डुञावितौ लडादि अरि ॥

११५८ **अत शि चोत्** ।४।२।४३। कृञोऽत उद्भवति शित्यपिति यि च लिर्याच्नलादेशे च परत ॥ अपिति ङित्त्वान्नेट् ॥

११५९ **कुर्यि च** ।४।२।४२। कृञ परस्योतो लुगित्य भवति मवादावपिति यि च लिवाजितलादेशे परत ॥ करोति कुरुत कुर्वन्ति । करोषि कुरुथ कुरुथ । करोमि कुर्व कुर्म ॥ कुरुते कुर्वाते कुर्वते । कुरुषे इत्यादि ॥ लङि । अतनोत् अतनुताम् अतन्वन् इत्यादि ॥ अमनुत अमन्वाताम् अमन्वत इत्यादि ॥ अकरोत् अकुरुताम् अकुर्वन् इत्यादि ॥ अकुरुत अकुर्वाताम् अकुर्वत इत्यादि ॥ लेटि । तनोतु तनुताद्वा तनुता तन्वन्तु इत्यादि॥ मनुता मन्वाता मन्वता इत्यादि ॥ करोतु कुरुताद्वा कुरुता कुर्वन्तु इत्यादि॥ कुरुता कुर्वाता कुर्वताम् इत्यादि ॥ लेङि ॥ तनुयात् तनुयाता तनुयु इत्यादि ॥ मन्वीत मन्वीयाता मन्वीरन् इत्याद ॥ कुर्यात् कुर्याता कुर्यु इत्यादि ॥ कुर्वीत कुर्वीयाता कुर्वीरन् इत्यादि ॥ रुधन् आवरणे ॥ ऊञावितौ । ल्डादि ॥

११६० **रुधांन्नम् न्लुक् च** ।४।३।२४। रुधादीना कर्तरि श्लेले नम् भवति तेषा नम्य लुक् च भवति ॥ शपोऽपवाद म इत् ॥

११६१ **अध** ।१।२।८०। अधाओ झषन्ताद्धातो परयोस्तथयोर्धो भवति ॥ जश्त्व ॥

११६२ **नमेस्त्योर्लुक्** ।४।२।८६। नम्विकरणम्य अस्तेश्च धातोरत

१ षष्ठी यत्वचनम् मन्मा इत्स्तावात परस्याऽनुनासिक. । "धादीना धातूना कर्तरि श्ल नम् भवति । नकारस्य च लुक् । मित्वादयमन्त्यादच परा वेदितव्य । नमो मकारम्य विधानसामर्थ्यात् लुग भवति । अय "पस्तेरेकाय बाह्यक" ॥

२ अपितीति किं? रुणद्धि । अत इति किं? अन्त्यस्य मा भूत् । तकार किं? धात्वो आमर् ॥ 'न र जर स्वेषा ।१।१।१२२। इत्यत्तस्य स जरि परे रूपभवति वा ॥ निन्त'

णित्यपिति यि च लोपे परे डुग् भवति ॥ चर्त्वं च । रुणद्धि रुन्द्धः रुन्धन्ति । रुणत्सि रुन्द्धः रुन्द्ध । रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः ॥ भुज पालना भ्यवहारयोः ॥ अदिम ॥

११६३ शपनाथशिक्षभुजादुपलम्भनाशीर्जिज्ञासात्राणे ।१।४।१२। शपो लस्तङ् भवति उपलम्भने नाथ आशिषि शिक्षो जि ज्ञासायां भुजोऽत्राणे ॥ इत्यपात्रे तङ् तुल्यादि शेषं प्राग्वत् । भुङ्क्ते भुञ्जाते भुञ्जते । भुङ्क्षे भुञ्जाथे भुङ्ग्ध्वे । भुञ्जे भुञ्ज्वहे भुञ्ज्महे ॥ युजूंन् योगे । ऋकारानितौ पूर्ववत्प्रक्रिया । युनक्ति युङ्क्तः युञ्जन्ति । युनक्षि युङ्क्थः युङ्क्थ । युनज्मि युञ्ज्वः युञ्ज्मः ॥ युङ्क्ते युञ्जाते युञ्जते । युङ्क्षे युञ्जाथे युङ्ग्ध्वे । युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्ज्महे ॥ लङि ॥

भिन्ताम् । भिन्त । स्व इति किं? तृण्वा । इति चिन्तामणावुक्तम् । रुन्द्धः इत्यत्र नो ऽन्यपदात् इति सूत्रे बहुवचनात् णत्वं बाधित्वा पदान्ते नकारमकारयोः परस्वोऽनुस्वारो भवति अयि परे । विसम्भं गत्यादिवत् । पुनणत्वं प्राप्तं तद्बाधनो विधिः स्थित एव ॥

१ शप नाथ शिक्ष भुज इत्येतेभ्यो यथासंख्यं उपलम्भन आशिषि जिज्ञासायां अत्राणे च लकारस्य पूर्वात्मडो भवति ॥ शप उपलम्भने उपलम्भनं प्रकाशनं देवदत्ताय शपते जिनदत्ताय शपते देवदत्तं प्रकाशयति एवंभूतोऽस्मीति देवदत्तमाचष्ट इत्यर्थः । अथवा स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भनं शपथः । देवदत्ताय शपते इति वाचामात्रेण शरीरस्पर्शनेन वा देवदत्ते स्वाभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ प्रोषितस्य वा भावाभावयोरुपलब्धव्ययो कस्यचिदाप्तवचनमुपलम्भनं । देवदत्ताय शपते इति शपते देवदत्ते तस्य भावाभावयोरुपलब्धव्ययोः कञ्चिदाप्तवत इत्यर्थः ॥ उपलम्भने इति किं? देवदत्तं शपति आक्रोशतीत्यर्थः ॥ आशिषि नाथ सर्पिषो नाथते सर्पिर्मे भूयादित्याशास्तीत्यर्थः । आशिषीति किं? मधु नाथति माणवकमुपनाथते इति याच्ञा या न भवतीत्यर्थः । शिक्षो जिज्ञासायां विद्या शिक्षते विद्यां जिज्ञासयितुमात्मनः शक्तिमिच्छतीत्यर्थः । जिज्ञासायामिति किं? भोक्तुं शिक्षति । शिक्षेति शक्तः सन्नन्तस्येदं ग्रहणमकारान्तस्य । न शिक्षि विद्योपादाने इत्यस्य ॥ भुजादत्राणे ओदनं भुङ्क्ते उप भुङ्क्ते परिभुङ्क्ते । अत्राण इति किं? पृथिवीं भुनक्ति । त्राणं पालनं तत्र प्रतिषेध अन्यत्र सर्वत्र तङ् तेन 'अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ।' इत्ययुक्तम्? नात्र हि पालनं विवक्षितं किं तर्हि तदाश्रय उपकारः ॥ अनेकार्थाश्च धातवो भवन्ति उभयपदीनाञ्चैवमन्ये मन्यन्ते ॥ भुजादि सानुकारपाठस्यापादानात् भुजो कौटिल्ये इत्येतस्मान्न भवति निर्भुजति पाणिम् । प्रति भुजति शाखाभिः ॥

११६४ ला ।१।२।९४। लादेशेन सह य संयोगस्तदन्तस्य पदस्य लुग्भवति ॥

११६५ सिपि दश्च वा ।१।२।७३। पदान्ते सस्य दस्य च सिपि रिर्वा भवति ॥ रस्य विसर्जनीयः शेषं प्राग्वत्। अरुणत् (द्) अरुन्धाम् अरुन्धन्। अरुण अरुणद्वा अरुन्धम् अरुन्ध। अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्ध्म ॥ अभुङ्क्त अभुञ्जाताम् अभुञ्जत। अभुङ्क्था अभुञ्जाथाम् अभुङ्ग्ध्वम्। अभुञ्जि अभुञ्ज्वहि अभुञ्ज्महि ॥ अयुनक् (ग्) अयुङ्क्ताम् अयुञ्जन्। अयुनक् (ग्) अयुङ्क्तम् अयुङ्क्त। अयुनजम् अयुञ्ज्व अयुञ्ज्म ॥ अयुङ्क्त अयुञ्जाताम् अयुञ्जत। अयुङ्क्था अयुञ्जाथाम् अयुङ्ग्ध्वम्। अयुञ्जि अयुञ्ज्वहि अयुञ्ज्महि ॥ लोटि ॥ रुणद्धु रुन्द्धाद्वा रुन्द्धां रुन्द्धतु। रुन्धि रुन्द्धाद्वा रुन्द्धं रुन्द्ध। रुणधानि रुणधाव रुणधाम ॥ भुङ्क्तां भुञ्जातां भुञ्जतां। भुङ्क्ष्व भुञ्जाथां भुङ्ग्ध्वं। भुनजै भुनजावहै भुनजामहै ॥ युनक्तु युङ्क्ताद्वा युङ्क्तां युञ्जन्तु। युङ्ग्धि युङ्क्ताद्वा युङ्क्तं युङ्क्त। युनजानि युनजाव युनजाम ॥ युङ्क्तां युञ्जातां युञ्जतां। युङ्क्ष्व युञ्जाथां युङ्ग्ध्वं। युनजै युनजावहै युनजामहै ॥ लेङि। रुन्ध्यात् रुन्ध्यातां रुन्ध्युरित्यादि ॥ भुञ्जीत भुञ्जीयातां भुञ्जीरन् इत्यादि ॥ युञ्ज्यात् युञ्ज्यातां युञ्ज्युरित्यादि ॥ युञ्जीत युञ्जीयातां युञ्जीरन् इत्यादि ॥ चुर लुण्ट स्तेये ॥ अदित् ॥

११६६ चुरादिभ्यो णिच् ।४।१।७। चुरादिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे णिच् भवति ॥ णचावितौ ह्रस्वस्य हल इत्येङ्। चोरीत्यतो लडादयः। शेषं प्राग्वत्। चोरयति चोरयतः चोरयन्ति। चोरयसि चोरयथः चोरयथ। चोरयामि चोरयावः चोरयामः ॥ छदि संवरणे। इदित्। णिचि ॥

११६७ ञिणत्यस्या ।४।१।२३०। धातोरुपान्त्यस्यात आङ्भवति ञिति णिति च प्रत्यये परे ॥ अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषणं भवति अवयवेऽकृतार्थत्वादिति न्यायेन णिजन्तादेव तङ्। छादयते छादः

येते च्छादयन्ते इत्यादि ॥ लक्षी दर्शनाङ्कनयो ॥ ईदित् । णिनादि अनुपा न्त्यत्वात् नात । लक्षयति लक्षयत लक्षयन्ति इत्यादि ॥ लक्षयते लक्षयेते लक्षयन्ते इत्यादि ॥ लङि । अचोरयत अचोरयताम अचोरयन् इत्यादि ॥ अच्छादयत अच्छादयेताम् अच्छादयन्त इत्यादि ॥ अलक्षयत् अलक्षयताम् अलक्षयन् इत्यादि ॥ अलक्षयत अलक्षयेताम् अलक्षयन्त इत्यादि ॥ लेटि । चोरयतु चोरयताद्वा चोरयता चोरयन्तु इत्यादि ॥ च्छादयता च्छादयेतां च्छादयन्ताम् इत्यादि ॥ लक्षयतु लक्षयताद्वा लक्षयता लक्षयन्तु इत्यादि ॥ लक्षयता लक्षयेता लक्षयन्ताम् इत्यादि ॥ लेङि । चोरयेत् चोरयेता चोरयेयु इत्यादि ॥ च्छादयेत च्छादयेयाता च्छादयेरन् इत्यादि ॥ लक्षयेत् लक्षयेता लक्षयेयुरित्यादि ॥ लक्षयेत लक्षयेयाता लक्षयेरन् इत्यादि ॥ युज पृच सयमने ॥ अदित् ॥

११६८ युजादेर्वा ।४।१।८। युजादिभ्यो धातुभ्य स्वार्थे णिज्वा भवति ॥ पक्षे शवेव शेष प्राग्वत् । योजयति योजयत योजयन्ति इत्यादि ॥ योजति योजत योजन्तीत्यादि ॥ अर्चि पूजायाम् । इदित् । णिजभावपक्षे सावकाश इति णिन्तात्तङ् न भवति । अर्चयति अर्चयत अर्चयन्तीत्यादि ॥ अर्चते अर्चेते अर्चन्ते इत्यादि ॥ वृञ् वरणे ॥ ञ इत् णिच्यरात्त्वे । वारयति वारयत वारयन्तीत्यादि ॥ वरति वरते इत्यादि ॥ लङि ॥ अयोजयत् अयोजयताम् अयोजयन् इत्यादि ॥ अयोजत् अयोजताम् अयोजन् इत्यादि ॥ आर्चयत आर्चयताम् आर्चयन इत्यादि ॥ आर्चत आर्चेताम् आर्चन्त इत्यादि ॥ अवारयत् अवारयताम् अवारयन् इत्यादि । अवरत् अवरत इत्यादि ॥ लेटि ॥ योजयतु योजयताद्वा योजयता योजयन्तु इत्यादि ॥

१ सावकाशानवकाशयोरनवकाशविधिर्बलवान् । अत्र सावकाशविधिस्तङ् अर्थोदय नावयवे इकारस्य कृतार्थत्वात् । निरवकाशविधिस्तङ् तस्य अवयवेऽनवकाशात् समुदायाद्भवति ॥ पर स्यात्पूर्वपरयोर्नित्य स्यात्परनित्ययो ॥ नित्यात्तथाऽन्तरग स्यात् सोऽप्यनवकाशकम् ॥ १ ॥

योजत ॥ अर्चयतु अर्चयताद्वा अर्चयताम् अर्चयन्तु इत्यादि ॥ अर्चताम् अर्चेताम् अर्चन्ताम् इत्यादि ॥ वारयतु वारयताद्वा वारयतां वारयन्तु । वरतु । वरताम् । इत्यादि ॥ लेङि ॥ योजयेत् योजयेतां योजयेयुः इत्यादि ॥ योजेत । अर्चयेत् अर्चयेताम् अर्चयेयुरित्यादि ॥ अर्चेत अर्चेयाताम् अर्चेरन् इत्यादि ॥ वारयेत् वारयेतां वारयेयुरित्यादि ॥ वरेत वरेतां वरेयुरित्यादि ॥ वरेत वरेयातां वरेरन् इत्यादि ॥ एवं तत्तद्गणधातवः सर्वेऽपि नेतव्याः ॥ इति कर्तरि शैलप्रकरणम् ॥

॥ कर्मभावविवक्षायाम् ॥

११६९. साप्यानाप्यात्कृत्यक्तखलर्थाः कर्मभावे ।४।३।५५। सकर्मकाद्धातोः कर्मणि विवक्षिते लडादयो भवन्त्यकर्मकाद्भावे ॥ इति लडादयः ॥

११७०. कर्मभावे ।४।३।१७। कर्मणि भावे च विवक्षिते धातोर्लस्तङेव भवति ॥

---

१ वेति निवृत्त कार इत्यभङ्गात् ॥ सकर्मकादकर्मकाच्च धातोर्लकृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः यथासंख्यं कर्मणि भावे च भवन्ति ॥ एवं लकाराणां नयाऽथा अन्येषां द्वौ द्वौ । क्रियया आप्तुं विषयीकर्तुं योग्य आप्यम् । आप्येन सह वर्तमानं साप्यं । न विद्यते आप्यो यस्यासौ अनाप्यः । साप्यं च अनाप्यं च साप्यानाप्यम् तस्मात् ॥ घ्यण् इत्यत आरभ्य वद सुप क्यप् च इति पकारेण प्रत्याहार । घ्यण् तव्य आनीय य क्यप् इति पञ्च प्रत्ययाः ॥ साप्यानाप्यादिति किं सकर्मकाद्भावे माभूत् घट क्रियते देवदत्तेनेति । अविवक्षित कर्मणि अकर्मका एवेति भवन्ति भुज्यते देवदत्तेन ॥ धातोरर्थान्तरे वृत्तधात्वर्थेनोपसंग्रहात् ॥ प्रसिद्धरविवक्षात कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥ अत्रोदाहरणानि वहति नदी । जीवति देवदत्त । मेघो वर्षति । उच्यते देवदत्तेन ॥ द्विकर्मकाणां धातूनां गुणमुख्यकर्मणोस्तुल्यकर्मत्वाभावात् गुणकर्मयोगे मुख्यक्रियास्वरूपकाणि भवन्ति । अजा नीयते ग्रामम् । गौर्दुह्यते पयः । माणवको बोध्यते धर्मम् । माणवक बोध्यते शास्त्रम् ॥

२ कर्मभावयोरनेन विधानात् कर्तरि गण सर्वो विधि ॥

११७१ क्लेशे यक् ।४।२।१०। कर्मभावयोर्धातोः क्लेशे यक् भवति ॥ क इत्। क्लिद्यातिङ्गदेशः। भावो धात्वर्थः क्रिया तस्यैकत्वादेकवचनं तत्र। अत्र लकारेण कर्तुरनभिधानात् अभाधा येन कर्तरि तृतीया विभक्तिर्भवति। शेष प्राग्वत्। भूयते देवदत्तेन विदुषा। ताभ्यां भूयते। तैर्भूयते। त्वया भूयते। मया भूयते ॥

सन्मात्रं भावलिङ्गं स्यादसंपृक्तं तु कारकैः ॥
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥
क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षाम् ॥
सकर्मकं तं सुधियो वदन्ति शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् ॥ २ ॥
लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ॥
स्वपक्रीडारुचिदीप्त्यर्था धातव एते कर्मविहीनाः ॥ ३ ॥

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीत्यनुपूर्वस्तेः तस्य। तस्यागतार्थस्युपसर्गसनाथा भवते सोपसर्गत्वात्सकर्मकात् कर्मणि लस्तादयो नवापि भवन्ति। शेष प्राग्वत्। अनुभूयते अनुभूयेते अनुभूयन्ते इत्यादि ॥ एध्यते॥ पच्यते पच्येते पच्यन्ते ॥ लङि। अभूयत ॥ अन्वभूयत अन्वभूयेताम् अन्वभूयन्त इत्यादि ॥ ऐध्यत ॥ अपच्यत अपच्येताम् अपच्यन्त इत्यादि ॥ लोटि ॥ भूयताम् ॥ अनुभूयताम् अनुभूयेताम् अनुभूयन्ताम् इत्यादि ॥ एध्यताम् ॥ पच्यताम् पच्येताम् पच्यन्ताम् इत्यादि ॥ लिङि। भूयेत। अनुभूयेत ॥ एध्येत ॥ पच्येत पच्येयाताम् पच्येरन् इत्यादि ॥ अद्यते। आद्यत। अद्यताम्। अद्येत ॥

११७२ य्यय् ।४।२।४। शीङ इको ये क्ङित्यय् भवति ॥ शय्यते। अशय्यत। शय्यताम्। शय्येत ॥

१ धातोः कर्मणि भावे च वर्तमानस्य। शृ शिदादौ लले लोट् लङि लिङि यक् प्रत्यये परे मध्य यक्प्रत्ययो भवति। शिदित्यनुवर्तनम्। शेऽङ इति किं चकास्यात् ॥

२ सत्तामात्रं भाव इति निश्चयम् ॥

११७३ अस्तिब्रुवोर्भूवचौ ।४।२।९१। अस्तेर्यकि प्रत्यये भू भवति ब्रुवो वच् ॥

११७४ श्व्यादिस्वञ्यच किति ।४।१।११५। श्व्यादीना स्वञ्चोश्च साचो यञ इग्भवति किति परे ॥ उच्यते । औच्यत उच्यताम् उच्येत ॥ यङलेड्कृति चर्दचोरीदीर्घाविति दीर्घ । हूयते । अहूयत । हूयता । हूयेत ॥ हायते । अहायत । हायता । हायेत ॥

११७५ ई हल्यघ्ये ।४।२।८७। घुसनामा माम्थागापाहाङ्साना च धातूना हलादौ क्ङिति ल्यक्ति प्रत्यये परे ईद्भवति न घ्ये ॥ दीयते । अदीयत । दीयता । दीयेत ॥ दीव्यते । अदीव्यत । दीव्यता । दीव्येत ॥ भूयते । अभूयत । भूयता । भूयेत ॥ नह्यते अनह्यत । नह्यता । नह्येत ॥ अश्यते । आश्यत । अश्यताम् । अश्येत ॥ यङलेडिति दीर्घ । चीयते । अचीयत । चीयता । चीयेत ॥ क्रीयते । अक्रीयत । क्रीयता । क्रीयेत ॥ रि । म्रियते । अम्रियत । म्रियता । म्रियेत ॥ गृह्यते । अगृह्यत । गृह्यता । गृह्येत ॥ तुद्यते । अतुद्यत । तुद्यता तुद्येत ॥ रि । म्रियते । अम्रियत । म्रियता । म्रियेत ॥ मुच्यते । अमुच्यत । मुच्यता । मुच्येत ॥

११७६ तनो यकि ।४।१।२७०। तनो धातोराद्वा भवति यकि परे ॥

---

१ घुमास्थागापाहाङ्सा इत्येतेषां धातूना घ्यवर्जितहलादौ क्ङ्प्रत्यये ईकारादेशो भवति । मा माने माङ् माने । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । गै शब्दे । पा पाने । ओहाक् त्यागे । षोऽन्तकर्मणि । हलीति किं? तस्थतु तस्थु । अघ्येति किं? प्रधाय प्रदाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय । क्ङतीति किं? अदात । अधत अस्थात । अपात । क्ङितीति किं? दाता धाता ॥ अघ्येति कथ प्रतिषेध इति न शङ्कनीयम् । घ्य प्रत्ययः । क्त्वश्च घ्यादेशः स्थानिवद्भावेन क्ङिति भवति अतो एव निषेध ॥

२ अन्यनुनासिकस्य ।६।१।२६९। ये वा ।६।१।२६४। इति सूत्रद्वयमपिहाय (एतत्सूत्रद्वयमत्र पठ्यते) यश्रनि किं? तन्त्यते ॥ भ्वादिचरू 'देनातेयनि' इति सूत्रम् । तथा धातुनिर्देशार्थ एव तिप् । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं च ॥

दीर्घ । तायते तन्यते । अतायत अतन्यत । तायता तन्यता । तायेत तन्येत ॥ मन्यते । अमन्यत । मन्यता । मन्येत ॥ रि क्रियत । अक्रियत । क्रियता क्रियत ॥ रुध्यते । अरुध्यत । रुध्यता । रुध्येत ॥ भुज्यते । अभुज्यत । भुज्यता । भुज्येत ॥ युज्यते । अयुज्यत । युज्यता । युज्येत ॥

११७७ णेरिंक्वानिड्डामाल्वन्तेत्न्वाय्ये ।४।२।१०१। णेरि डायो क्ययोर्ल्यश्चि प्रत्यये च परे लुग्भवति नेडामाल्वन्तेत्न्वाय्येषु ॥ चोर्यते । अचार्यत । चोर्यता । चोर्येत ॥ छाद्यते । अछाद्यत । छाद्यता । छाद्येत ॥ लक्ष्यते । अलक्ष्यत । लक्ष्यता । लक्ष्येत ॥ योज्यते । अयोज्यत । योज्यता । योज्येत ॥ युज्यते । अयुज्यत । युज्यता । युज्येत ॥ अर्च्यते । आर्च्यत । अर्च्यताम् । अर्च्येत । पार्यते व्रियते । अपार्यत । अव्रियत । पार्यता व्रियता । पार्येत व्रियेत ॥ एवमन्येऽपि धातवो नेयाः ॥

अविवक्षितकर्तृकाणां सकर्मकधातूनां कर्मण एव कर्तृत्वे ॥

---

१ धातोरवयवस्य णेरिडायो चया इडागमादव तदवाय्यवाजते च ल्यश्चिप्रत्यय लुग्भवति । इक्रमद्ग्रणमिडर्थं । चकारादिडि कृते गोप न प्राप्त । शाकित । शाकितवान् । अन्यथा हि इड् न स्यात् । ककारादिह न भवति कारयितव्य हारयितव्यम् ॥ अत एव णप्रत्ययस्य णवद्वयवस्य चाथवतोऽनथकस्य च द्वयोर्ग्रहणम् ॥ इ इडा गमन युक्त च चवद्प्रत्यय इण । इड् च आम च आलुश अन्तच इत्लुश्च आल्यच पुनमधीक न इडामाल्वन्तत्न्वाय्य । इक । अनिड्माल्वन्तत्वाय्य च तस्मिन् । नडामाल्वन्तेत्न्वाय्ये इति किं इड कारयिताड कारयिता हारयन्ता । आम् कारयांचकार । आलु स्पृहयालु गृहयालु । अन्तप्रत्यय आगादि गण्डयन्त मण्डयन्त ॥ हृदिदयिस्तनिपुगदिमदिभ्या णेरित्नुरित्याणादिक । स्तनयित्नु गदयित्नु ॥ आय्य स्पृहयाय्य । महयुश्विस्पृहिभ्य आय्य इत्याणादिक आय्य ॥ णिलोप नि मित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति प्राप्त अजादश पर निमित्त पूर्वीवि प्राप्त नैवञ्चमीति न्यायन न भवति ॥ णिमा इन्द्व वद्दुप्रत्ययनिमित्तव ॥

११७८ कर्मण्यसुवादीनां कर्म्मवाल्लि ।४।३।३५। कर्मणि कर्तरि धातोर्ल कर्मवत्कार्यं भवति न स्रवत्यादीनामिति यगादि भवति ॥ अनुभूयते कम्बल स्वयमेव । पच्यते ओदन स्वयमेव । भिद्यते कुसूल स्वयमेव । असुवादीनामिति किं? स्रवति जल स्वयमेव इत्यादि नेयम् ॥

॥ इति भावकर्मल्लेलपरिच्छेद ॥

॥ अथ शेषलकारा कर्तरि नीयन्ते ॥

भू इत्यत लिङ्लेडाशिषीति लिङ् । इडावितौ । तिबादय प्राग्वत् । एर्ङ्डितो लुगिति लुक् । क्यासद् अटका इत । तिप्सिपोस्सयोगस्येति सुलुक । झेर्जुस् । शेप प्राग्वत् ॥ भूयात् भूयास्ता भूयासु । भूया भूयास्त भूयास्त । भूयास भूयास्व भूयास्म ॥ एव न धात् नन्धास्ता नन्धासु इत्यादि । एधस्तङि टिय् ॥

११७९ सद् स्थीया लिङः ।१।४।११२। लिङस्तथयोष्टीयश्च सद् भवति ॥ अटावितौ । टिदादि । वलि यलुक् ॥

११८० वलादेरिडलवपुणादेः ।४।२।१३४। धातोर्वलादेर्ल्यंस्क इड् भवति न लवपुणादे ॥ ट इत् । पि ष्टुत्व । झस्य रन् । इलोऽत् । शेप प्राग्वत् । एधिपीष्ट एधिषीयास्ताम् एधिषीरन् । एधिषीष्ठा एधिषीयास्थाम् एधिषीध्वम् । एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि ॥ पच्यात् पच्यास्ता पच्यासु इत्यादि ॥ तङि ॥

---

१ तथ थ-च टीय् च स्थीय तेपो स्थीया । लिडादेशस्य तकारथकारयोष्टीयश्च सडागमो भवति । लिङिति किं? पचेत । स्थीयामिति किं? कृषीरन् कृपीध्वम् । स्थीय साहचर्यात् परस्मैपदयोस्तयो सड् न भवति ॥

२ वलादेरिति किं? लव्य लवनीय । आदिग्रहण किं? लावक पावक । अन्ते व पुणादेरिति किं? भ्र हल्स्य हिभ्र सूकरस्य पोत्र पत्र । णश् नश्वर । उणादि तु तन्तु जन्तु । श कोष्ट क्रुष्ठ । शृ शास्ता शस्ता । स्नद् शृस्त्र तीक्ष्ण । स्वश्रीति किं? आस्ते शेत ॥

११८१ मुरिसिचिपचाच. ।४।२।१७७। म्वादिपूर्वाद्यान्तात्पाचो धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥ शेषं सुगमं । पक्षीष्ट पक्षीयास्तां पक्षीरन् इत्यादि ॥ अयात् अयास्ताम् अयासु इत्यादि ॥

११८२ शक्प्रच्छिविन्द्विग्हन्वसिघस्यचोऽश्विश्रिशीङ्डीङ्रूपदकोद्वृदृत. ।४।२।१७६। शकादिभ्य अजन्तेभ्यश्च एकाज्भ्यो वलादेरिड् न भवति श्विश्रिशीङ्डीट रूपद्कमृदन्त वृङ्वृनौ ऋदन्तामदन्त च वर्जयित्वा ॥ इतीड्प्रतिषेधो न भवति । इणो लिलुङा धो ढ । इत्यधिकृत्य ॥

११८३ वेड्के ।१।२।८२। इनन्तादिटो निटश्च परेषां लिङ्लिङ्लुङा धस्य ढो वा भवति ॥ शेषं प्राग्वत् । शयिषीष्ट शयिषीयास्ता शयिषीरन् । शयिषीष्ठा शयिषीयास्था शयिषीढ्व शयिषीध्व । शयिषीय शयिषीवहि शयिषीमहि ॥ उच्यात् उच्यास्ताम् उच्यासु इत्यादि ॥ सङ्यकित्त्वान्वेक् । मुरिसीतीडभाव । वक्षीष्ट वक्षीयास्तां वक्षीरन् इत्या-

---

१ मुच्लृन् मोक्षणे । रिचन् निरेचने । पिचॄन् क्षरणे । विचृन् पृथग्भावे । डुपचिष पाके । वच् परिभाषणे । ब्रुवा वचे । नश्चकारान्तान् ॥

एकाच इति वर्तते । शकॢ शक्तौ । शक मर्षणे । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । विदॢन् लाभे । विदि विचारणे । विद विदि सत्तायाम् । हन हिंसागत्यो । वस निवासे । घसुङ् करणे घसादेशश्च । इत्येतेभ्याऽजन्तेभ्यश्चैकाज्भ्यो धातुभ्य विहितस्य प्रत्ययस्येटागमो न भवति । टुवोश्वि गतिवृद्ध्यो । श्रीञ् सेवायाम् । शीङ् स्वप्ने । डीङ् विहायसा गतौ इत्येतान् रुपञ्क (रु, टुक्षु शब्दे । क्ष्णु तेजने । स्नु प्रस्रवणे । णु स्तुतौ । यु मिश्रणे । इति रुपञ्च) उकारान्त वृङ् सभक्तौ वृञ् वरणे इत्येतौ ऋकारान्तमकारान्त च वर्जयित्वा ॥ शक् प्रच्छि विन्द्वि इत्यत्र विद्लृन् लाभे इति तुदादौ लिपादिसम्बन्धिन विदि विचारण इति रुधादिसम्बन्धिनश्च ग्रहणाधिक्याददत्यत्र इट् न भवति । विकरणोपादान ज्ञाना-यभ्युदासार्थं वेदितॄ शास्त्रस्य । वसतेर्ग्रहणं न वस्ते अदित्वान् वसिता वस्त्राणाम् । विन्द-तेरप्युदास केचिदाहु वेदिता धनस्य विद्लृन् लाभे इति धातुस्तुदाद्यन्तर्गत । लिपादौ विदि विचारणे इति रुधादिरस्य ग्रहणम् ॥ हनो वधस्तदि लुङि ' इति हन हिंसागत्यो-रिति धातोर्वधादेशे सति अदन्तता भवति । पश्चादनेकाचोऽपि धातो प्रतिषेधो भवत्येव ॥

दि ॥ यशलेङिति दीर्घः । हूयात् हूयास्ताम् हूयासुः इत्यादि ॥ शकम-च्छीति नेट् हासीष्ट हासीयास्ताम् हासीरन् इत्यादि ॥

११८४ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।४।२।८६। घ्वादीनां क्ङिति लिङ्येत् भवति ॥ धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः इत्यादि ॥ तङ्यकित्त्वान्नैत् धासीष्ट । दीव्यात् ॥

११८५ रधादिभ्यश्च ।४।२।१३९। रधादेरौदितो धूञश्च वला-देरिड्वा भवति ॥ सविषीष्ट । इडभावे ॥

११८६ इणो लिलुङा धो ढः ।१।२।८१। इणन्ताद्धातोर्लिङ्लि ट्लुङां धस्य ढो भवति ॥ सोषीष्ट सोषीढ्वम् इत्यादि ॥ नह्यात् नह्यास्ताम् नह्यासुरित्यादि ॥

११८७ वनमिद्धुरुदिलिदादः हः ।४।२।१८७। वादिपूर्वात् हा-न्तादेकाचो धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥ हम्य ध । नत्सीष्ट नत्सीयास्ताम् नत्सीरन् ॥ सूयात् सूयास्ताम् सूयासुरित्यादि । औदित्त्वादिड् अशिषीष्ट । इडभावे व्रश्चेति शस्य षः ॥

---

१ घ्वादीनां क्ङिति लिङि प्रत्यये नित्यमेकारादेशो भवति ॥ अत्र ओहाङ् गतौ इत्यस्य हकारोपादानान्न भवति ओहाक् त्यागे इत्यस्यैव । पा इत्येवादिकस्य ग्रहणं न पा रक्षणे इत्येतस्य ॥

२ रध हिंसासंराद्ध्योः । णश अदर्शने । तृप प्रीणने । दृप हर्षविमोहनयोः । द्रुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । ष्णुह उद्गिरणे । ष्णिह प्रीतौ । इति रधादि ॥

३ लिङ् च लिट् च द्वौ लौ लुङ् इति बहुत्वाद्बहुवचनम् । तथा बहुवचनमुत्तरार्थम् लिङ्ग्रहणमपि सिध्यति । निक्षीध्व दुक्षीध्व नर्त्सीध्वमित्यादौ लिङ् आच्छादने दुहि प्रपूरणे णहि बन्धने इत्यादिषु लिङ् सीध्व नह् सीध्व इति स्थाने हकारस्य घत्वात् अय ढविधि कस्मान्न स्यादिति चेत् तत्राय ढविधि प्राप्नोति 'ह ।२७१।' इत्यादिना ढत्वघत्वढत्वानि च । तत्र परे असिद्धत्वाधिकारादयं ढविधिरसम्भवतीति ढत्वानिदितेषु ङ्लोपु हकारस्याभावादयं निषेधिनत्स्यात् ॥

४ रदि ... । णदि ... । मिह सेचने । दुहि प्रपूरणे । रुह बीजजन्मनि । ... उपचये । ... ॥

११८८ **पेढ[1] कस्सि** ।१।२।६६। पञ्चोम्सि को भवति ॥ अक्षीष्ट अक्षीयास्ताम् अक्षीरन् इत्यादि । चीयात् । तङि शस्मन्चीनि नेट् चेषी ष्ट ॥ क्षीयात् ॥

११८९ **हल्भ्या चोस्मदृतद्से.**[3] ।४।२।१३८। हल्द्वयात्परऋदन्तात् नादन्तात् वृङ्वृञ्भ्या च परस्य सटस्नइपरस्य च सेरिड्वा भवति॥ वरिषीष्ट । इडभावे—

११९० **उं**[2] ।४।१।१६३। ऋवर्णान्तस्य धातोस्तङि सकारादौ सिसौ क्ङिद् भवति ॥ वृषीष्ट । वृषात् ॥

११९१ **ग्रह् एकाचोऽलिटीट**[4] ।४।२।१३६। एकाचो ग्रहेरिट ईड भवति न लिटि ॥ ग्रहीषीष्ट । गृह्यात् ॥

११९२ **अक्षुनुतुस्कन्भिच्छिक्षिशपसद्दाद्घः**[5] ।४।२।१८०। अदादिपूर्वाद्धान्तादेकाचो धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥

११९३ **सिलौ तङि** ।४।१।१६२। हलन्तस्य धातोरिक्न्तद्परे सादौ सौ लिङि च परे क्ङिद् भवति ॥ भित्त्वा रेद् । चुत्सीष्ट । मृषीष्ट । मुच्यात् । भित्त्वा रेद् मुक्षीष्ट । तन्यात् । मनिषीष्ट । भियात् । कृषीष्ट । रुध्यात् ॥

---

१ ढ इति किम् अग्नि भवन्ति । सति किम् द्वोष्ट निष्टि ॥

२ उरिति ककारार्थम् तद्परं सि तद्सि । सद् च तद्सिश्च तत्त्व ॥

३ हल्द्वयात्परऋदन्तात् हल्द्वयरहितऋदन्ताच तद्परे सकारादौ सिप्रत्यये लिङि तेङि च परे क्ङित्कार्ये भवति । अकृत अपहृत । कृषीष्ट हृषीष्ट आस्तीर्ष्ट न्यवृष्ट ।

४ ग्रह इति किम् भविता । एकाच इति किम् जरिता । जरिगृहीतु जरिगृहीतव्यम् । उत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम् । अलिटीति किम् जगृहीम । नित्यत्वेऽपि द्विवचनस्यैकाच इति विहितविशेषणमित्यग्रहणम् ॥ इत इति किम् ग्रहण ग्राहक । अमादिषातामिति नि नद् ॥

५ अद् भक्षणे । क्षुदृञ् संपेषे । णुद क्षेपे । तुदि व्यथने । स्कन्द गतिशोषणयो । भिन्द विदारणे । छिन्द् द्वैधीकरण । खिदि दैन्ये । शद्लृ शातने । पदि गतौ । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । हदी पुरीषोत्सर्गे ॥

११९४ **[1]वध्रासायुधुक्रुशुरुक्षुव्याद्धः** ।४।२।१८१। वनादिपू-र्वाद्धान्तात् एकाचो धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥ शेषं प्राग्वत् । रत्सीष्ट ॥

११९५ **[2]भ्रस्मस्त्युयविनिज्यभुजभाज्जः** ।४।२।१७८। भ्र-सादिपूर्वाज्जान्तादेकाचो धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥ भुक्षीष्ट । युज्यात् । युक्षीष्ट ॥ णिलुक् चोर्यात् । छदोऽनेकाच्त्वात् इड्निषेधो नास्ति । छाद यिषीष्ट । लक्ष्यात् लक्षयिषीष्ट । योज्यात । युज्यात् । अर्च्यात् अर्चिषीष्ट । चार्यात् । म्रियात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट ॥ एवमन्येऽपि धातवो लिङन्ता नेया ॥

" अत्यन्तापह्नवे लिट् ।४।३।२११। इत्यधिकृत्य ॥ "

११९६ **[3]परोक्षे** ।४।३।२१२। परोक्षे स्वयमसाक्षात्कृते भूतानद्यत-नेऽर्थे धातोर्लिड भवति ॥ इटावितौ । तिनादय ॥

११९७ **[4]अतडाणशातुसुस्थाथुसम्णाश्वमाः** ।१।४।१०१। लिटस्तिनादीना नवाना यथासङ्ख्य णशादयो नव भवन्ति ॥ णशावितौ शित्त्वात्सर्वस्य ॥

---

१ वध बन्धने । राध संसिद्धौ । युधि सम्प्रहारे । बुधि मनि ज्ञाने । बुधि बोधने इ त्यस्य च । क्रुधि कोपे । शुध शौचे । रुधिर आवरणे । क्षुध बुभुक्षायाम् । व्यध ताडने ॥

२ युजृञ् योगे । यजि देवपूजासङ्गतकरणदानेषु । विजृञ् पृथग्भावे धातुरस्ति । ओ विजइ भयचलनयोरिति तौदादिकस्तस्य न निषेधोऽस्य ओविजै भये इति रौधादिकस्य च किन्तु धात्वन्तरस्य । तयोरौदित्करणात् ॥ णिजृञ् शौचशोधनयो । त्यज हानौ । भुज पालनाभ्यवहारयो । रुजो भङ्गे । भजी सेवायाम् ॥

३ चक्षुरदर्शनविषय परोक्ष । अक्षाणामिन्द्रियाणां पर परोक्ष सम्प्रतीन्द्रियाणाम विषय अगोचर इत्यर्थ ॥ परोक्ष यत्र प्रयोक्ता साक्षादधिगत मतम् ॥ अभूवँस्तापसा केचित्पाण्डुपत्रफलाशिन ॥ परिव्राज्य तदा दत्त मरीचिश्च तृणादित ॥ १ ॥ भूतानद्य तनपरोक्षेऽपि भूतमात्रस्य भूतानद्यतनमात्रस्य च विवक्षाया लुङ्लङौ च भवत ॥

४ तिप् तस् झि । सिप् थस् थ । मिप् वस् मस् इत्यतेषा लिट आदेशानां अतडा नवानां णल् अतुस् उस् । थल् अथुस् अ । णल् व म इत्येते नवादेशा भवन्ति ॥ णकारो णित्कार्यार्थ ॥

११९८ क्विद्धिदीन्धेश्चामयोमात् ।४।१।१४८। असंयोगा न्धेश्च धातोरपिति लिटि परे क्रिवीव कार्यं भवति ॥

११९९ कित्युरुश्यूर्णुञः ।४।२।१८९। एकाच उगन्तात् श्रि ञ ऊर्णुञश्च क्तिाडिट् न भवति ॥

१२०० सृभृवृस्तुद्रुश्रुस्रोश्च लिटि ।४।२।१९३। सादिभ्य असकारात् कृञश्चैव विहितस्य लिट इट् न भवति नान्यस्मादिति नियमा त् लिटीड् भवत्येव ॥ निध्यन्तरात् प्रागेव द्विर्भाव । आगुजशिति पूर्वस्य वत्वोत्वे ॥

१२०१ भूव्यथोऽदित् ।४।१।१०७। भुवो लिटि द्विर्भावे पूर्व- स्योत अद्भवति व्यथोऽत इत् ॥ पित्येङवौ । णित्यात् अपित्युव् ॥

१२०२ लुङ्लिटि भुवः ।४।१।२१८। भुव उपान्त्यस्याच लुङि लिटि च ऊद्भवति ॥ बभूव बभूवतु बभूवु । बभूविथ बभूवथु बभूव। बभूव बभूविव बभूविम ॥ एव ननन्द ननन्दतु ननन्दु इत्यादि ॥

१२०३ दयायास्कास्गुर्विजाग्रनेकाचोऽनृच्छूर्णोरां कृ- भ्वस्लिद् चानु ।१।४।८३। दयादेर्गुर्विजादेरनेकाचश्च परस्य लिट आ भवति न ऋच्छूर्णोतिभ्या तस्य चादन्तर लिडन्ता कृभ्वस्तय प्रयुज्यन्त एव ॥

१२०४ आम' कृञ' ।१।४।४७। आम प्राक्प्रकृतेरिवाम परात् कृञो लस्तङ् भवति ॥

१२०५ लिटस्तझस्यैशिरे ।१।४।९८। लिटस्तस्य एश् भवति झस्य इरे ॥ किरवात् नार। धस्य ढ । सादित्वान्नेट्। द्विर्भावे पूर्वस्य

---

१ सृ गतौ ससर्थ ससृम । डुभृञ् धारणपोषणयो बभृव बभृम ॥ व इति सामा न्येन ग्रह वृनाग्रहणम ववृवह ववृमहे । ववृर ववृभ ॥ ष्टुञ् स्तुतौ तुष्टुव । तुष्टुम ॥ द्रु गतौ दुद्रुव दुद्रुम । श्रु श्रवणे शुश्रुव शुश्रुम । स्रु गतौ सुस्रुव सुस्रुम । चकार कृञोऽस इन्तो वर्तमानस्य असकारात्कृञ इत्यस्यैतयो च समुच्चयार्थ । डुकृञ करणे इत्यत चकृव चकृम । संगामसमापराकृञ इट् भवति तस्मादपरान भारतीत्यर्थ

मृतोऽत् चुत्वम् । आमि विदाङ्किदिति पृथगारम्भात् न स्थानिवद्भाव । न च द्वि । आमस्त्म्वदित्यव्ययत्वम् । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चक्रिरे । एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चकृढ्वे । एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृवहे एधाञ्चकृमहे ॥ एधाम्बभूव एधाम्बभूवतु एधाम्बभूवु इत्यादि ॥ अस भुवि । अदित्व लिटि अस् अस् इति द्वि ॥

१२०६ हलोऽनादेः ।४।१।८२। द्विर्भावे पूर्वस्यानादेर्हलो लुग्भवति ॥

१२०७ लिट्यादादेरत. ।४।१।१०५। लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यादेरत आद् भवति ॥ शेष प्राग्वत् । स्वादिनियमादिट् । एधामास एधामासतु एधामासु । एधामासिथ एधामासथु एधामास । एधामास एधामासिव एधामासिम ॥

१२०८ अर्फ्फलिभजत्वक्षद्कजह्वादिददिशसिकृतस्या-

१ क्विद्वान्दी धश्चासँयोगात्' इति आम्यपि स्थानिवद्भावन क्विद्भावे सिद्धे 'विदाङ्किन्' इति आम पुन र्विवचनादामो न स्थानिवद्भाव । तथाच लिङ्निमित्तो द्विर्भावो न स्यात् ॥

२ क्षद् च कु-च अच हश्च वश्च क्षद्कजह्व । स आदियस्यासौ क्षदक्जह्वादि । क्षदक्जह्वादि-च ददिश्च शसिश्च कृत-च क्षद्क्जह्वादिददिशसिकृत । न विद्यन्ते क्षद्क्जह्वादिददिशसिकृता येषा ते अक्षद्क्जह्वादिददिशसिकृताश्च अर्फ्फलिभजत्वक्षद्क्जह्वादिददिशसिकृत तस्य । अत अकारस्य द्वयोमध्ये वर्तमानस्य ॥ अयोपि ल्वायाम् त्रपे । त्रप इत्यत त तस्य एन् । र अप इति स्थिते । अत्र अकारस्य द्वयोरसहाययोहलो मध्ये स्थितस्यैव एकारादेशो भवति इत्युक्तत्वात् अत्रायमकारस्त्रिहल्मध्ये इत्यप्राप्ते तदर्थं ग्रहणम् ॥ फलाति फलनिष्पत्तौ त्रिफला विशरणे इत्युभयोर्ग्रहणम् फेलतु । फलिभजग्रहण अनन्कजह्वादाति षगादर्निबन्धे प्राप्त तदर्थम ॥ भज सेवायां भेजतु । तॄ प्लवनतरणयो तेरतु तेरु ॥ क्षटकचगअचहवादिददिशसिक्तवर्जितानामुदाहरण । यम उपरमे येमतु येमु । रेणतु रेणु । मनूङ माने मनाते मेनिरे ॥ क्षटकजहवादिददशसिकृतवर्जितानामिति कि? क्षटादि क्षट जक्षटतु जक्षटु । भण शब्दे बभणतु बभणु कादि कणमालने चकणतु । अजादि इयजिथ उवपिथ ॥ हादि हसि हसन जहसतु जहसु ॥ वादि वण शब्दे ववणतु ववणु । ददि दृ दॄ हिंसायां विशश्वरतु विशशरु । लूङ् छेदने लूल्विय । पूङ् पुणविध आदशात्प्रयुक्ते योऽभ्यासरस्तद्भुवान् धातु कृत इत्यु

तोऽनतर्हलो' ।४।१।६३। तप् फलि भज त्र् इत्येतेषा झट्कगगांज्त्वा दिददिशसिकृतवर्जिताना च धातूना द्वयोर्हलोर्मध्ये वर्तमानस्यात एद्भवति इडादावपिति च लिटि परे न च द्वि ॥

१२०९ नित्यानिट्तासोऽत्वदच्मृजृद्दशस्थे वाद्व्यास्ते। ।४।२।१९०। नित्यमनिट् तास् यस्य तस्मादकारवत अज तात् सृजिदृशि भ्या च थे परे इड्वा न भवति न वृ ऋ व्या आवि इत्येतेभ्य ॥

१२१० मिपोऽश् ।१।४।१००। लिटो मिपोऽश् वा भवति ॥ शेप प्राग्वत् । पपाच पेचतु पेचु । पपक्थ पेचिथ पेचथु पेच । पपाच पपच पेचिव पेचिम ॥ पेचे पेचाते पेचिरे । पेचिषे पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे पेचिमहे ॥

१२११ लिटि वा ।४।२।१२०। अदो लिटि घस्लृ वा भवति ॥ ल्लादित द्वि टुगादि ।

१२१२ गमहनजनखनघसोऽनङ्यचि लुक् ङिति ।४।१। २२०। गमादीनामुपान्त्यस्याच वङित्यजादौ लुग् भवति नाङि ॥ पत्वचर्त्वे। जघास जक्षतु जक्षु । जघसिथ जक्षथु जक्ष । जघास जघस जक्षिव जक्षिम ॥ पक्षे "लिट्यादादेरत" इत्यात् । आद आदतु आदु । आदिथ आदथु आद । आद आदिव आदिम ॥ प्रत्ययेऽसुधीण इति यत् । वेड् वेरिति धस्य वा ढ । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । शिश्यिषे शिश्याथे शिश्यिध्वे शिश्यिढ्वे । शिश्ये शिश्यिवहे शिश्यिमहे ॥ ब्रुवो वचि द्वि ॥

१२१३ इग्यज साचोऽर्योज्यम् ।४।१।१०८। आ ज्यो इत्यतो

च्यते ॥ द्वयोर्हलोरिति कि? आन्तु । हगारिति द्वद्वनिदशादिह न भवति ततभ्रु । अत इति किं? दिदेवतु ॥

१ गम्लृ गतौ । हन हिंसागत्यो जनइ प्रादुर्भावे । खनुञ् अवधारणे । घस्लृ दश । अचीति कि? गम्यत । इदाचानुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थ । ङितीति किं? गमन हनन । अनङीति कि? अगमत् । अघसत् । गोहोऽचीत्यत अचीत्यनुवर्तते अस्मिन्पुनग्र हण उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थम् ॥

वक्ष्यमाणस्य धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य साचो यत्र इग्भवति न रेफयकारपरस्य ॥ अपिति इत्यादीतीक् दीर्घ । उवाच ऊचतु ऊचु । उवचिथ उवक्थ ऊचथु ऊच । उवाच उवच ऊचिव ऊचिम ॥ ऊचे ऊचाते ऊचिरे इत्यादि ॥ पित्यङ्वौ णित्यात् क्त्युव् थे वेद् वस्मसोरिट् । जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ जुहुवथु जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम ॥

१२१४ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ।१।४।८५। भ्यादिभ्य परस्य लिट आम् वा भवति स च श्लुवत् ॥ तस्य चानन्तर लिङन्ता कृभ्वस्तय प्रयुज्यन्त एव ॥ अतो द्वित्वादि । विदात् किदिति नियमादाम्येङ्वो ॥

१२१५ न ।१।४।४८। आम परात् कृञो लस्तङ न भवति ॥ शेष प्राग्वत् । जुहवाचकार जुहवाचक्रतु जुहवाचक्रु । जुहवाचकर्थ जुहवाचक्रथु जुहवाचक्र । जुहवाचकार जुहवाचकर जुहवाचकृव जुहवाचकृम ॥

१२१६ इटि चातो लुक् ।४।२।८४। आदन्तस्य धातोरिट्यजादौ च क्ङिति त्यक्षि प्रत्यये लुग् भवति ॥ जहे जहाते जहिरे इत्यादि ॥

१२१७ णमेरौशात ।१।४।०९। आतो लिटो णमिपोरौश् भवति ॥ श इत् ऐत् । दधौ दधतु दधु । दधिथ दधाथ दधथु दध । दधौ दधिव दधिम ॥ दधे दधाते दधिरे इत्यादि ॥ द्वित्वादौ कृते एङ् । दिदेव दिदिवतु दिदिवु । दिदेविथ दिदिवथु दिदिव । दिदेव दिदिविव दिदिविम ॥ सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । सुषुविषे सुषुवाथे सुषुविढ्वे सुषुविध्वे । सुषुवे सुषुविवहे सुषुविमहे ॥ त्रप्फलीत्यत एत् । ननाह नेहतु नेहु । नेहिथ ननद्ध नेहथु नेह । ननाह ननह नेहिव नेहिम ॥ नेहे नेहाते नेहिरे इत्यादि॥ सुषाव सुषुवतु सुषुवु । सुषविथ सुषोथ इत्यादि॥

१२१८ नक् चाशूदायनेकहलः ।४।१।१०६। अशौङ ऋदादेरनेकहलश्च धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यात आद्भवति नक् चास्य ॥ अकावितौ । आनशे आनशाते आनशिरे । आनशिषे आनशाथे इत्यादि ॥

१२१९ चेर्वा ।४।१।७३। चिनोतेर्लिट्सनोर्द्विर्भावे पूर्वात्परस्य कुर्वा

तोऽन्तर्हलो ।४।१।६३। त्रप् फलि भज तॄ इत्येतेषा शद्कुनगाँन्हत्वा दिददिशसिट्नवर्नितानां च धातूना द्वयोर्हलोर्मध्ये वर्तमानस्यात एद्भवति इडादावपिति च लिटि परे न च द्वि ॥

१२०९ नित्यानिद्तासोऽत्वदृमृजृद्दशस्थे वाह्र्व्यात्ते ।४।२।१९०। नित्यमनिट् तास् यस्य तस्मादकारवत अजन्तात् सृजिदृशि भ्यां च थे परे इट्वा न भवति न हृ ऋ व्या अति इत्येतेभ्य ॥

१२१० मिपोऽञ् ।१।४।१००। लिटो मिपोऽञ् वा भवति ॥ शेष मागवत् । पपाच पेचतु पेचु । पपक्थ पेचिथ पेचथु पेच । पपाच पपच पेचिव पेचिम ॥ पेचे पेचाते पेचिरे । पेचिषे पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे पेचिमहे ॥

१२११ लिटि वा ।४।२।१२०। अदो लिटि घस्लृ वा भवति ॥ ऌदित् द्वि ङुगादि ।

१२१२ गमहनजनखनघसोऽनङ्यचि लुक् क्ङिति ।४।१।२२०। गमादीनामुपान्त्यस्याच क्ङित्यजादौ लुग् भवति नाङि ॥ पत्वचत्वे । जघास जक्षतु जक्षु । जघसिथ जक्षथु जक्ष । जघास जघस जक्षिव जक्षिम ॥ पक्षे "लिट्याद्यादेरत" इत्यात् । आद आदतु आदु । आदिथ आदथु आद । आद आदिव आदिम ॥ प्रत्ययेऽसुधीण इति यञ् । वेट् जेरिति धस्य वा ढ । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । शिश्यिषे शिश्याथे शिश्यिध्वे शिश्यिन्वे । शिश्ये शिश्यिवहे शिश्यिमहे ॥ नुवो वचि द्वि ॥

१२१३ इग्यञ साचोऽर्याज्यम् ।४।१।१०८। आ ज्यो इत्यतो

च्यते ॥ द्वयाहलोरिति किं? आनतु । हलोरिति द्व द्वनिद्देशादिह न भवति ततक्षतु । अत इति किं? दिदेवतु ॥

१ गम्लृ गतौ । हन हिंसागत्यो जनैङ् प्रादुर्भावे । खनूञ् अवधारणे । घस्लृ अदने । अचीति किं? गम्यते । इहाचात्युत्तरत्रानुवृत्त्यर्थ । क्ङितीति किं? गमन हनन । अनङीति किं? अगमत् । अघसत् । गोहोऽचास्ति अचीत्यनुवर्तते अग्मि पुनग्र हण उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थम् ॥

वक्ष्यमाणस्य धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य साचो यत्र इम्भवति न रेफयकारप-रस्य ॥ अपिति इत्यादीतांक् दीर्घ । उवाच ऊचतु ऊचु । उवचिथ उवक्थ ऊचथु ऊच । उवाच उवच ऊचिव ऊचिम ॥ ऊचे ऊचाते ऊचिरे इत्यादि ॥ पित्यङ्वौ णित्यात् क्रित्युव् थे येद् वस्मसोरिट् । जुहार जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ जुहुवथु जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम ॥

१२१४ भीह्रीभृहो' श्लुवत् ।१।४।८५। भ्यादिभ्य परस्य लिट आम् वा भवति स च श्लुवत् ॥ तस्य चानन्तर लिङन्ता कृभ्वस्तय प्रयुज्यन्त एव ॥ अतो द्वित्वादि । विदात् किदिति नियमादाम्येङ्वौ ॥

१२१५ न ।१।४।४८। आम परात् कृञो लस्तङ न भवति ॥ शेष मागवत् । जुहवाचकार जुहवाचक्रतु जुहवाचक्रु । जुहवाचकर्थ जुहवाच-क्रथु जुहवाचक्र । जुहवाचकार जुहवाचकर जुहवाचकृव जुहवाचकृम ॥

१२१६ इटि चातो लुक् ।४।२।८४। आदन्तस्य धातोरिड्यजादौ च क्ङिति स्यश्लि प्रत्यये लुग् भवति ॥ जहे जहाते जहिरे इत्यादि ॥

१२१७ णमेरौशात ।१।४।९९। आतो लिटो णश्मिपोरौश् भवति ॥ श इत् ऐन् । दधौ दधतु दधु । दधिथ दधाथ दधथु दध । दधौ दधिव दधिम ॥ दधे दधाते दधिरे इत्यादि ॥ द्वित्वादौ कृते एङ् । दिदेव दिदिवतु दिदिवु । दिदेविथ दिदिवथु दिदिव । दिदेव, दिदिविव दिदिविम ॥ सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । सुषुविषे सुषुवाथे सुषुविढ्वे सुषुवि-ध्वे । सुषुवे सुषुविवहे सुषुविमहे ॥ त्रप्फलीत्यत एत् । नेहतु नेहु । नेहिथ ननद्ध नेहथु नेह । ननाह ननह नेहिव नेहि । नेहे नेहाते नेहिरे इत्यादि॥ सुषाव सुषुवतु सुषुवु । सुषविथ सुषोथ ॥दि॥

१२१८ नङ् चाश्नुदाद्यनेकहल ।४।१।१०६। ऋदा देरनेकहलश्च धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यात आङ्भवति नङ् चास्य नि तौ । आनशे आनशाते आनशिरे । आनशिषे आनशाथे ॥

१२१९ चेर्वा ।४।१।७३। चिनोते [illegible] ॥११९५ कर्वा

१२८१ यङ्तुरुस्तोर्बहुलम् ।४।२।२१। यङन्तात्तुरुस्तुभ्यश्च परस्याङ्कितो हल अर्लेर्ले ईट् बहुल भवति ॥ एइवौ । पक्षे एइ । स्युक्ति-जक्षेति षोऽत् । उत् । बोभोति बोभवीति बोभूत बोभुवति । बोभोषि । बोभवीषि बोभूथ बोभूथ । बोभोमि बोभवीमि बोभूव बोभूम ॥ लङ् । अबोभोत् अबोभवीत् अबोभूता । झेर्जुस एइवौ अबोभवु । अबोभो अबोभवी अबोभूतम् अबोभूत । अबोभवम् अबोभूव अबोभूम ॥ लेटि हितातोर्गपित्त्वादेडाटौ न भवत । बोभोतु बोभवीतु बोभूताद्वा बोभूता बोभुवतु । बोभूहि बोभूताद्वा बोभूत बोभूत । बोभवानि बोभवाव बोभवाम ॥ लेङि बोभूयात् बोभूयाता बोभूयुरित्यादि । भावकर्मणो बोभूयते अनुबोभूयते इत्यादि । लेङि बोभूयात् बोभूयास्ता बोभूयासु । लिटि नेत्याम परास्कृत्वो हस्तङ् न भवति बोभवाञ्चकार । लुङि सेरिटि स्यस्तेरसोऽल ईट् ईटीट इति सेर्लुक् । सावारेच आत् झेर्जुस् । अबोभावीत् अबोभाविष्टाम् अबोभाविषु । लुटि बोभविता । लाङि अबोभविष्यत् । लृटि बोभविष्यति । कर्मभावे जिडादि च । बोभाविषीष्ट अनुबोभाविषीष्ट अनुबोभविषीष्ट इत्यादि । पापचीति पापक्ति । जोहवीति जोहोति ॥

१२८२ व्यक्तेर्नाचि स्यलौ ।४।१।१९। द्विरुक्तस्य हलन्तस्य धातोरिक अजादौ लिवर्जितलादेशे परे एदरौ न भवत ॥ ईड्भावे एडि वलि वलुक् । देदिवीति देदेति । सोषवीति सोषोति सोषुत । नानहीति नानद्धि । चेत्रयीति चेक्रेति ॥

१२८३ रंग्रुरिम् च ऋचि ।४।१।९३। यङ इलुचि ऋत्वतो धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य रम्रुरिम्रीमो भवन्ति ॥ अमावितौ । वर्वरीति । वरिवरीति । वरीवरीति वर्वर्ति । वरिवर्ति वरीवर्ति । जर्गृहीति जरिगृहीति

१ रीम् ऋत्वतामित्यविकृत्य । चकारो रीमबाधनाथ । ऋत्वतामिति किं? मोमोर्ति वृतावर्ति । वृतरणक्वनयो । रमोऽकार उच्चारणार्थ ॥ जर्गृहीतीरयत्र यङ इलुच्यपि इलुचीनेरिति वचनात् वारिवर्चीत्यादिना यग इव् भवति ॥

जरीगृहीति । अनीटि । ह इति ढ । अध इति तस्य ध । ष्टुत्व । ढे ढलुक् जर्गाढि जरिगाढि जरीगाढि । तोतोत्ति तोतुदीति । मर्मर्ति मरिमर्ति मरीमर्ति मर्मरीति मरिमरीति मरीमरीति । तन्तनीति तन्तन्ति । तिबादिग्रहणनिर्दिष्टेषु यङ्लुचि न भवन्तीति वचनात् हन्मन्यमिति नलुग् न भवति

१२८४ क्विजलि क्षित्यनुनासिके ।१।४।१३६। क्वौ जलि च क्ङिति प्रत्यये परे योऽनुनासिकस्तत पूर्वस्य धातोरचो दीर्घो भवति ॥ तन्तान्त तन्तनति । मम्मनीति मम्मन्ति । चर्कर्ति चरिकर्ति चरीकर्ति चर्करीति चरिकरीति चरीकरीति । रोरोद्धि रोरुधीति । योयोक्ति योयुजीति । योयोक्ति योयुजीति । एवमन्येऽपि धातवो नेतव्या ॥

॥ इति यङ्प्रकरणम् ॥

भवति कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते । इति विगृह्य ॥

१२८५ प्रयुज्याप्याण्णिज्वा[1] ।४।१।१५। प्रयुज्याप्यार्थाद्धातो प्रयुज्यर्थे णिज्वा भवति ॥ णजावितौ । एडवात भावीत्यतो लडादय । भावयति भावयत भावयन्ति इत्यादि ॥

---

१ प्रयुजे प्रपूर्वस्य युजिधातो आप्य कम प्रयुज्याप्य तस्मात् । प्रयोग प्रकृतिकरण प्रेरण । तत् प्रेषणाध्येषणानिमित्तभावाख्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदैरनेकधा भवति । देवदत्तस्य कटस्य करण प्रयुङ्क्ते देवदत्त कट कारयति । देवदत्तस्यासन प्रयुङ्क्ते देवदत्तमासयति । देवदत्तनादनस्य पाक प्रयुङ्क्ते देवदत्तेनोदन पाचयति । अत्र प्रेषणेनाध्येषणेन वा प्रयोग ॥ कारीषोऽग्निरध्यापयति अत्र निमित्तभावेन ॥ राजागमन प्रयुङ्क्ते राजानमागमयति । मृगाब्रमयति अत्र आख्यानेन । अत्रोऽयेन हि बुद्धिस्थागमनादि प्रयुक्त प्रतीयत ॥ कसस्य वध प्रयुङ्क्ते कस घातयति । बलिं बन्धयति आमनिक अत्राभिनयन ॥ पुष्येण प्रयाजयति । मघाभिर्योजयति गणक अत्र विज्ञानेन ॥ उज्जयिन्या प्रदोषे प्रस्थित माहिष्मत्या सूर्योद्गमन प्रयुङ्क्ते माहिष्मत्या सूर्यमुद्गमयति अत्र प्राप्त्या ॥ प्रयुजेरिति किं? पाक विहन्ति ॥ आप्यादिति किं? पाकेन प्रयुङ्क्ते । प्रपूर्वयुजरर्थे प्रयुगिति शब्दाभिधाने चाभेदोपचारेणार्थो विज्ञायत ॥ वचनिवाक्यार्थं वचनम् ॥

१२८६ वेद्पादमायमायस्परिमुहरुचिनृतिवदवसयचरय यथेङ्मृहसुधयुधनशजन' फलेशे पदाद्गते तु वा ।१।४।६५। धेडादिभ्यो वस्यन्तेभ्य चल्यर्थादिवर्जितेभ्यश्च धातुभ्यो णिजो र फलेशे कर्तरि तङो भवति पदान्तरात्फलेशत्वे ज्ञाते तु वा ॥ भाययते । कर्मादौ यकि णिलुक् भाय्यते । एधयति एधयते । पाचयति । आदयति । शाययति । वाचयति । हावयति ॥

१२८७ ह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यर्त्याता पक् ।४।१।२०। ह्रियादेरा‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌तस्य च णो पक् भवति ॥ अकावितौ क्ङित । ह्रापयति दापयति । देवयति । सावयति । नाहयति । आशयति ॥

१२८८ चिस्फुरोर्वा ।४।१।१९३। चिस्फुरोरेच णो आद्वा भवति ॥ पक् । चापयति । चाययति ॥

१२८९ क्रीङ्जे ।४।१।१८९। क्रीङ्जीना णौ आद्भवति ॥ पक् । क्रापयति । वारयति । ग्राहयति । नोदयति । मारयति । मोचयति । तानयति । मानयति । कारयति । रोधयति । भोजयति । योजयति । णिजि णेर्लुक् । चोरयति । छादयति । लक्षयति । योजयति । अर्चयति । वारयति । एवमन्येऽपि नेया ॥

॥ इति णिज्प्रकरणम् ॥

---

१ आग युक्ता यम उपरम । यसु प्रयत्ने । परि युक्त ॥ अचल्यद्यर्थवर्जितेभ्य चलनाथमक्षणाधधातुवर्जितेभ्य । तथा इङ् अध्ययने इत्यादिवर्जितेभ्य ॥ फलश क्रियाया फलस्वामिनि कर्तरि तङो भवति। पदान्तरात्तु प्रतीत फलेशत्वे वा भवन्ति ॥ स च फलेशो यत्फल क्रियाया पाकादरदनादि प्रधान यदर्थ स क्रियारम्भ तस्यगा चरय तत्फल यस्तत्फलभोक्तृत्वनाध्यवसीयते ॥

ह्री लज्जायां । ब्ली वरणे । रीङ् विशरणे । री रोषण च । क्नूयैङ् क्लिशब्द । क्ष्मायैङ् विधूनने ऋ गतौ । आतामिति आकारानुबन्धना धातूनां ग्रहणार्थं बहुवचन ॥ सानुबन्धपरिभाषा इह नाश्रीयते इति री इति रारीङोरुभयोग्रहणम् । तथा ऋ गतिप्रापणयो ऋ गतौ इत्युभयोर्ग्रहणमविकरणनिर्देशात् । तिप् निर्देशो यङ्लुब्निवृत्त्यर्थ । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा इह नाश्रीयत ॥

भविेतु कामयते इति विगृह्य ॥

१२९० धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा। ३।१।७। इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोरिच्छायां सन् भवति न तत्सनन्तात् ॥ न इट् ॥

१२९१ न किदाद्युग्ग्रहगुहः ।७।२।१६५। किदादिभ्य उगन्तात् ग्रहगुहाभ्यां च सनि इट् न भवति ॥

१२९२ सीकः[1] ।४।१।१६०। इगन्तस्य सादौ सनि किद्वद् भवति ॥ सन्यङश्चेति द्वि शेष मागत् । बुभूषति बुभूषत बुभूषति इत्यादि । नावादौ यकि अत इति लुक् । बुभूष्यते । तेन अनुबुभूष्यते ॥ तत इति द्वि ॥

१२९३ मान्वत् ।१।४।४६। सन माङ् प्रकृतेर्वि ननतालम्नह् भवति ॥ एन्दिधिपते । सन्यत इति इत् । पिपक्षति पिपक्षते । निनन्दिषति । घस्लादेशे । तस्मिल्यश्चीति सस्य त । जिघत्सति । शिशयिषते । विवक्षति विवक्षते ॥

१२९४ सनि ।४।१।१३७। अजन्तस्य धातो सनि दीर्घो भवति ॥ जुहूषति । निहासते ॥

१२९५ घुमीमारभलभशकपतपदामिस् ।४।१।६०। घुसंज्ञस्य मीङादेश्चाच सादौ सनि इस् भवति न च द्वि ॥ दित्सति धित्सते ॥

१२९६ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि[2] इवृधदन्भतन्सनपतिज्ञपिश्रियूर्णुभरस्तृत्रि-

---

१ मीति डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीञ् हिंसायामिति द्वयोर्ग्रहणं ॥ मा मेङ् प्रतिदाने । माङ् माने । मा माने । तत्र माङो ग्रहणं न मातेरदादित्वात् । अन्ये त्रयाणामप्य विशेषमाहु ॥ अच इति किं? रभस्य मा भूत् । सादाविति किं? पिपतिषते ॥

२ सनीति सनत सनोतेश्च ग्रहणम् ॥ ज्ञपीति कृतह्रस्वस्योपादानात् ज्ञापे ज्ञिज्ञापयिषतीत्येव भवति ॥ भर इति शप्निर्देशो धारणपोषणार्थस्यैव भर्तेर्मा भूदित्येवमर्थं । अन्ये तु भरतेर्बिभर्तेश्च नास्त्यर्थभेद भरेत्यदन्तनिपातनमेतदित्याहु ॥ वृ इति वृङ् वृञोर्ग्रहणं । दव इति इवन्तग्रहणं न दृ इत्याशाननिति धातो । स हि अदादित्वात् इत्वं इति निरिश्यते ॥

१२८६ घेट्पाद्‌माद्यमायस्परिमुहरुचिनृतिवदवसचरयमयदह्‌मुह्‌गुधयुधनशजन. फलेशे पदान्तरे तु वा ।१।४।६५। धेडादिभ्यो वम्यन्तेभ्य चल्यर्थादिवर्जितेभ्यश्च धातुभ्यो णिजो ल फलेशे कर्तरि तङो भवन्ति पदान्तराफलेशत्वे गते तु वा ॥ भायते । कर्माणि यकि णिलुक् भाय्यते । एधयति एधयते । पाचयति । आदयति । शाययति । वाचयति । हानयति ॥

१२८७ ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यात्ताम् पक् ।४।१।२०१। ह्रियादेरात्तम्य च णौ पक् भवति ॥ अकावितौ कितौ त । ह्रापयति दापयति । व्लेपयति । सारयति । नाहयति । आशयति ॥

१२८८ चिस्फुरोर्वा ।४।१।१०३। चिस्फुरोरेच णौ आद्वा भवति ॥ पक् । चापयति । चाययति ॥

१२८९ क्रीड्जे ।४।१।१८९। क्रीड्जीना णौ आद्भवति ॥ पक् । क्रापयति । वारयति । ग्राहयति । नोदयति । मारयति । मोचयति । तानयति । मानयति । कारयति । रोधयति । भोजयति । योजयति । णिजि णेर्लुक् । चोरयति । छादयति । लक्षयति । योजयति । अर्चयति । वारयति । एवमन्येऽपि नेया ॥

॥ इति णिज्प्रकरणम् ॥

---

१ आङा युक्ता यम उपरम । यसू प्रयत्ने । परि युक्तौ ॥ अच्‍यथयर्वर्जितेभ्य चल्यर्थभक्षणार्थधातुवर्जितेभ्य । तथा इङ् अध्ययने इत्यादिवर्जितेभ्य ॥ फलेशे तत्क्रियाया फलस्वामिनि कर्तरि तङो भवन्ति । पदान्तरात्तु प्रतीत फलेशत्व वा भवन्ति ॥ स च फलेशो यत्फल क्रियाया पाकादरदनादि प्रधान यदर्थ रा क्रियारम्भ तस्येशा यस्य तत्फल यस्तत्फलभोक्तृत्वेनाध्यवसीयते ॥

२ ह्री लज्जायां । व्ली वरणे । रीङ् विशेषण । रा रोपण च । क्नूयैङ् क्लिन्नशब्द । क्ष्मायैङ् विधूनने ऋ गतौ । आतामिति आकारानुबन्धानां धातूनां ग्रहणार्थं बहुवचन ॥ सानुबन्धपरिभाषा इह नाश्रीयते इत री इति रीरिङोरुभयोर्ग्रहणम् । तथा ऋ गतिप्रापणयो ऋ गतावित्युभयोर्ग्रहणमविकरणनिर्देशात् । तिप् निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थ । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा इह नाश्रीयत ॥

भवितुं कामयते इति विगृह्य ॥

१२९० कर्म्मणः कर्तृकात्सन्नन्तात्सनः ।४।१।१६। कर्मणेककर्तृकाद्धातोरिच्छाया सन् भवति न तत्सजन्तात् ॥ न इत् ॥

१२९१ न क्रिदायुग्ग्रहगुहः ।४।२।१६५। क्रिदादिभ्य उगन्तात् ग्रहगुहाभ्यां च सनि इड न भवति ॥

१२९२ सीकः ।४।१।१६०। इगन्तस्य सादौ सनि किद्वद् भवति॥ सन्यङश्चेति द्वि शेप माग्वत् । बुभूषति बुभूषत बुभूषन्ति इत्यादि । भावादो यकि अत इति लुक् । बुभूष्यते । तेन अनुबुभूष्यते ॥ तत इति द्वि ॥

१२९३ प्राग्वत् ।१।४।४६। सन प्राक् प्रकृतेरिव सनन्तात्तङ् भवति ॥ एदिधिषते । मन्यत इति इत् । पिपक्षति पिपक्षते । निनन्दिषति । घस्लादेशे । तस्सिल्यक्षीति सस्य त । जिघत्सति । शिशयिषते । विवक्षति विवक्षते ॥

१२९४ सनि ।४।१।१२७। अजन्तस्य धातो सनि दीर्घो भवति ॥ चुद्रूषति । जिहासते ॥

१२९५ घुमीमारभलभशकपतपदामिस् ।४।१।६०। घुसञ्ज्ञस्य मीनादेश्चाच सादौ सनि इस् भवति न च द्वि ॥ धित्सति धित्सते॥

१२९६ श्रेसृवृधदन्भतनसनपातिज्ञपिश्रियूर्णुभरस्तृज्ञि·

---

१ मानि डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीञ् हिंसायामिति द्वयोर्ग्रहण ॥ मा मेङ् प्रतिदाने । माङ् मान । मा मान । तत्र माङो ग्रहण न मातेरदादित्वात् । अन्ये त्रयाणामप्य विशेषमाहु ॥ अच इति किं? सचस्य मा भूत् । सादाविति किं? रिपतिषते ॥

२ सनीति सनत धनोतश्च ग्रहणम् ॥ शपोति ज्ञप्न दस्वस्योपादानात् ज्ञापे जिज्ञापयिषतीत्येव भवति ॥ भर इति शपनिर्देशो धारणपोपणार्थवृत्तेर्बिभर्तमा भूदित्यवमय । अन्ये तु भरतेर्बिभर्तेश्च नास्त्यर्थभद भरेत्यादशनिपातनमेतदित्याहु ॥ वृ इति वृङ्वृञोर्ग्रहण । इव इान इवनग्रहण न दु ध्यासाविति धातो । स हि अदादित्वात् इन्नु इति निर्दिश्यते ॥

१२८६ धेट्पाद्दमायमायस्परिमुहरुचिनृतिवदवसघचरयचयङ्मुद्रुस्रुगुधयुधनशजन. फलेशे पदाद्गते तु वा ।१।४।६५। धेडादिभ्यो वम्यन्तेभ्य चल्यद्यर्थादिवर्जितेभ्यश्च धातुभ्यो णिञो ल फलेशे कर्तरि तङो भवन्ति पदान्तरात्फलेशत्वे ज्ञाते तु वा ॥ भावयते । कर्मादौ यकि णिलुक् भायते । एधयति एधयते । पाचयति । आदयति । शाययति । वाचयति । हावयति ॥

१२८७ ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यर्त्याता पक् ।४।१।२०१। ह्रियादेरादन्तस्य च णौ पक् भवति ॥ अकावितो ङिदित । ह्रापयति दापयति । देवयति । सानयति । नाहयति । आशयति ॥

१२८८ चिस्फुरोर्वा ।४।१।१९३। चिस्फुरोरेच णौ आद्वा भवति ॥ पक् । चापयति । चाययति ॥

१२८९ क्रीङ्जे ।४।१।१८९। क्रीङ्जीना णौ आद्भवति ॥ पक् । क्रापयति । वारयति । ग्राहयति । नोदयति । मारयति । मोचयति । तानयति । मानयति । कारयति । रोधयति । भोजयति । योजयति । णिजि णेर्लुक् । चोरयति । छादयति । लक्षयति । योजयति । अर्चयति । चारयति । एवमन्येऽपि नेया ॥

॥ इति णिच्प्रकरणम् ॥

---

१ आङा युक्तो यम उपरमे । यसू प्रयत्ने । परि युक्तौ ॥ अचल्यद्यर्थवर्जितेभ्य चल्याद्यर्थभक्षणार्थधातुवर्जितेभ्य । तथा इङ् अध्ययने इत्यादिवर्जितेभ्य ॥ फलेशे तत्क्रियाया फलस्वामिनि कर्तरि तङो भवन्ति। पदान्तरात्तु प्रतीते फलेशत्वे वा भवति ॥ स च फलेशो यत्फल क्रियाया पाकादरदनादि प्रधान यदर्थ स क्रियारम्भ तस्यदा यस्य तत्फल यस्तत्फलभोक्तृत्वेनाध्यवसीयते ॥

ह्री लज्जायां । ब्ली वरणे । रीङ् विशेषणे । री रोपणे च । क्नूयीङ् शब्दोन्दे । क्ष्मायीङ् विधूनने ऋ गतौ । आतामिति आकारानुबन्धानां धातूनां ग्रहणार्थं बहुवचनं ॥ सानुबन्धपरिभाषा इह नाश्रीयते इति री इति रीरीङोरुभयोर्ग्रहणम् । तथा ऋ गतिप्रापणयो ऋ गतावित्युभयोर्ग्रहणमविकरणनिर्देशात् । तिप् निर्देशा यङ्लुग्निवृत्त्यर्थ । लक्षण ॥ प्रतिपदोक्तपरिभाषा इह नाश्रीयते ॥

भवितु कामयते इति विगृह्य ॥

१२९० कम्येककर्तृकात्सन्नन्तात्सनः ।४।१।१६। कमिनैककर्तृकाद्धातोरिच्छाया सन् भवति न तत्सन्नन्तात् ॥ न इट् ॥

१२९१ न क्रिदाद्युगग्रहगुहः ।४।२।१६५। क्रिदादिभ्य उगन्तात् ग्रहगुहाभ्या च सनि इड न भवति ॥

१२९२ सनीक ।४।१।१६०। इगन्तस्य सादौ सनि किद्वद् भवति॥ सन्यङश्चेति द्वि शेष प्राग्वत्। बुभूषति बुभूषत बुभूषन्ति इत्यादि। भावादौ यकि अत इति लुक्। बुभूष्यते। तेन अनुबुभूष्यते॥ तत इति दिक्॥

१२९३ प्राग्वत् ।१।४।४६। सन प्राग् प्रकृतेरिव समन्ताल्लस्तङ् भवति॥ एदिधिषते। सन्यत इति इत्। पिपक्षति पिपक्षते। निनन्दिषति। मुम्लादेशे। तस्मिल्यश्चीति सस्य त। निवत्सति। शिशयिषते। विवक्षति विवक्षते॥

१२९४ सनि ।४।१।१२७। अजन्तस्य धातो सनि दीर्घो भवति॥ जुहूषति जिहासते॥

१२९५ धुमीमारभलभशकपतपदामिस् ।४।१।६०। धुमज्ञस्य मीनादेशश्च सादौ सनि इस् भवति न च द्वि॥ धित्सति धित्सते॥

१२९६ अम्भृधदन्भतन्सन्पतिज्ञपिश्रियूर्णुभरस्वृत्रि-

---

१ मीति डुमिञ् प्रक्षेपणे। मीञ् हिंसायामिति द्वयोर्ग्रहणम्॥ मा मेङ् प्रतिदाने। माङ् माने। मा माने। तत्र माङो ग्रहणं न मातेरदादित्वात्। अन्ये त्रयाणामप्य विशेषमाहुः॥ अच इति किम्? सवस्य मा भूत्। मादाविति किम्? पिपतिषते॥

२ सनीति सनते सनोते र्ग्रहणम्॥ आपीति कृतह्रस्वस्योपादानात् ज्ञापयिषतीत्यत्र भवति॥ भर इति भृञ्निर्देशो धारणपोषणार्थस्यैव विभर्तेर्मा। अन्ये तु भर्तेर्विभर्तेश्च ग्रहणमाहुः भरेत्यादत्र निपातनमेतदित्याहुः॥ वृ इति वृञ्ग्रहणम्। दृ इति दृन्ग्रहणं न दृङ् आदरे इति धातोः। स हि अदादित्वे दन्तुम्नि निर्दिष्टः॥

१४२९ लिंट्यडि ।४।१।१२४। ओान्टि यदि च साचो यञ इग्वा भवति ॥ शुशाव शुशुवतु शुशुवु । सेट्तात्त्वादिट् शुशविथ । इगभावे ॥

१४३० न ।४।१।१२५। श्वेर्लिट्यको परतो द्विर्भावे पूर्वस्य साचो यन्न इग् न भवति ॥ शिश्वाय शिश्विपतु शिश्वियु । शिश्वयिथ ॥ इग्यञ इतीक् । उवास । इकि दीर्घ ऊषतु ऊषु । शस्मच्छोत्यनिट्त्वात् वेट् । उवसिथ उवस्थ ॥ उवाद ऊदतु ऊदु । उवदिथ ॥ इयाज ईजतु ईजु इयजिथ । इयष्ठ । ईजे ॥ उवाप ऊपतु ऊपु । उवपिथ उवप्थ । ऊपे ऊपाते ॥ उवाह ऊहतु ऊहु । उवविथ । इडभावे । दत्वधत्वादि ॥

१४३१ सहिवहोरस्यौ. ।१।१।८१। सहिवहोर्ढ्लुचि पूर्वस्यात ओर् भवति ॥ उवोढ । ऊहे ऊहाते ॥

१४३२ वेर्वय् ।४।२।१२१। वेञो लिटि वय् या भवति ॥

१४३३ न व ।४।१।१०९। वेञादेशस्य वयो यञ लिटि परे इगादेशो न भवति ॥

१४३४ वा ।४।१।११०। वेञादेशस्य वयो यञ इग्वा न भवति ॥ पक्षे येन् सहेर् उव् । उवाय ऊयतु ऊयु । ऊवतु ऊवु । उवयिथ ॥

१४३५ व्ये च ।४।१।१११। वेञ व्ये लिटि च इग् न भवति ॥ आत् । ववौ ववतु । ऊये ऊयाते । ऊवे ऊवाते । ववे ववाते ॥

१४३६ व्योऽलिटि ।४।१।१८१। व्येञ एच अशि आद्भवति न लिटि ॥ विव्याय । श्व्यादीतीङ् । विव्यतु विव्यु । अनूद्यातेरितीड् । विव्ययिथ । विव्ये विव्याते । ह्वेञ् स्पर्धायाम् ॥

१४३७ ह्वयुक्तौ ह ।४।१।१२१। द्विरुक्तनिमित्ते प्रत्यये ह्वेञ साचो यञ इग् भवति ॥ जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ ।

१ 'इग्यञ साचोऽर्योज्यम् इत्यस्यापवाद । नि इत्य पिति सावकाश इति अपिति परत्वाद्विर्द्भाव न नित्यमेवेक् स्यात् पूर्वस्यति प्रतिषेधात् शास्यपीसि पि स्यादिति पूर्वस्मिन्नेव यञ इग्भवति पश्चाद्द्वि ॥

जुहुवे जुहुवाते ॥ भजी सेवायां । बभाज । त्रप्फलीत्येत् भेजतु । भेजे । सयोगान्तत्वादकित्त्वेन न लुक् । ररञ्ज ररञ्जे । चखान । गहन्नित्यतो लुक् । चख्नतु चरनु । चखनिथ । चख्ने । दीदासाचकार दीदासाचक्रे । शीशासाचकार शीशासाचक्रे । गुहौन् सवरणे । औदित् । जुगूह जुगुहतु जुगुहु । जुगुहे । शिश्राय शिश्रियतु । शिश्रिये शिश्रियाते । प्रत्ययेऽसुधीण इति यञ् । निनाय निन्यतु निन्ये ॥ अथ अदादि ॥ विवेद ॥

१४३८ विदात् कित् ।१।४।८६। वेत्तेर्लिट किद्वदाम् वा भवति कृभ्वस्मलिट् चानुप्रयुज्यते ॥ विदात् किद्वचनादामि स्थानित्वेन लिट्कार्यं द्विर्वचनादि न भवति । विदाञ्चकार ॥

१४३९ हिंमोऽडे कुः पूर्वात् ।४।१।७१। हिमोर्द्विर्भावे पूर्वस्मात् परस्य कुर्भवति न डे ॥ जघान । गहन्नित्यतो लुक् । जघ्नतु जघ्नु । जघनिथ जघन्थ । आजघ्ने ॥ अस्तेर्भूरादेश । बभूव बभूवतु । ममार्ज ममार्जतु ममृजतु ममार्जु ममृजु । ममार्जिथ ॥ श्व्यादीतीक् । उवाच ऊचतु ऊचु । उवचिथ उवक्थ ॥ रुरोद सुष्वाप । इक् सुषुपतु सुषुपु । सुष्वपिथ सुष्वप्थ ॥ आन अनतु । शश्वास शश्वसतु । जजक्ष जजक्षतु । जजागार जजागरतु जजागरु । जजागरिथ ॥ जागुपसर्गिभ्यो वा इति वाऽम् । जागराचकार । दरिद्राचकार । चकासाचकार ॥ शशास शशासतु शशासु । शशासिथ ॥ उवाश । वशीतीक् ।

१ विदाम्बभूव । विदामास । आम्येष् प्राप्नाति इति किद्वचनम् ॥ विदात्किदिति वचनात्पूर्वयागयोर्विभागाश्वामि स्थानिवद्भावेन लिट्कार्यं न्द्विद्भावश्च न भवति ॥ अकार निर्देश अदर्थं ॥

२ इवर्जिते प्रत्यये परतो यौ हि हन् इत्येतौ धातू तयोर्द्विभावे पूर्वस्मात्परयोरादे कु क्वगादेशो भवति ॥ अडे इति किं? प्राजीहयत् । अडि द्विवचननिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य विज्ञानादिह न भवति हननियतुमिच्छति जिहननियिषति । इपर्युदासाद्धुणि व्यवधाने भवति प्रजिघायविषति । पूर्वादिति किं? परस्य यथा स्यात्तस्मादादेरिति आदे भवति ॥ "यञ्च स्वेऽङ्गे चा" ।१।४।५८।" आङ्पूर्वाद्यमेहन्तेश्च लस्तङो भवति ॥ आजघ्ने ॥

ऊशतु उशु । उवशिथ ॥ सचुक्ष्णुवे सचुक्ष्णुवाते ॥ सुस्राव सुस्रुवतु ॥ नुनाव नुनुवतु । इयु । इयाय ईयतु ईयु । इययिथ इयेथ । इयाय ॥ वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ॥ विवाय विव्यतु । ययौ ॥

१४४० लिटि वा ।४।२।१२०। चक्षो लिटि रशाञ् वा भवति ॥ चख्ये । चचक्षे । ईराञ्चक्रे । ईडाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे । वसि आच्छादने । ववसे । आङः शसूङ् इच्छायाम् । आशशासे । पूङौ प्राणिगर्भविमोचने । सुपुवे । इङ् अध्ययने ॥

१४४१ गाङ लिटि ।४।२।१२७। इङो लिटि गाङ् भवति ॥ ङित् । अधिजगे । अनृच्छूर्णोरिति नाम् । ऊर्णुनाव उर्णुनुवतु । ऊर्णुनुवे ॥ तुष्टाव तुष्टुवतु तुष्टुवु । स्रादित्वान्नेट् । तुष्टोथ तुष्टुवे ॥ अथ ह्वादि ॥ भीह्रीति वा द्रुवत् । आम् । विदात् किदिति नियमाद्येभ्योऽकित्त्वादे इर । बिभयाञ्चकार बिभाय ॥ ह्री लज्जायां । जिह्रयाञ्चकार ।जिह्राय । प पार । आर । जहौ । ममे । बिभराञ्चकार । बिभराचक्रे । बभार । स्रादित्वान्नेट् बभर्थ । बभ्रे ॥ डुदाञ् दाने । ददौ ददे ॥ अथ दिवादि । त्रसै उद्वेजने । फणादीति वैत् । तत्रास तत्रसतु त्रेसतु ॥ राध वृद्धावेव ॥

१४४२ लिटीडप्येत् ।४।१।६२। वधार्थे राधोऽच इडादावपिति च लिटि एद्भवति न च द्विः ॥ अपरराध अपरेधतु अपरेधु । अपरेधिथ ॥ अन्यत्र आरराध अरराधतु ॥ विव्याध । वशीतीक् । विविधतु ॥ उच समवाये । पित्युव् । उवोच । दीर्घ ऊचतु ॥ रध हिंसासंराध्यो ॥

१४४३ रधः[१] ।४।२।२००। रधोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति ॥ ररन्ध ररन्धतु इत्यादि । जजार । स्कृच्छृत इत्यट् । फणादीति वैत् । जेरतु जजरतु ॥ शशौ । गहस्निप्यतो लुक् शुरन । जज्ञे । पेदे ॥ प्रीङ् प्रीतौ । अतत्सयोगादिनि यत्नभावे इयु । पिप्रिये ॥ अथ स्वादि ।

[१] रधुनाव नव्द्रा वलीति रेफ मुक्त्वा रान इति सूत्रेण परोऽजो द्विभवति ॥

स्तृञ् च्छादने । हलूभ्यामित्यट् । तस्तार तस्तरतु । तस्तरे ॥ वृञ् वरणे । ववार ववतु वव्रु । वव्रे ॥ धूञ् कम्पने । दुधाव दुधुवतु दुधुवु । रधादीति विकल्पितेट्त्वात् थे नित्यमिट् दुधविथ दुधुवे ॥ शुश्राव शुश्रुवतु शुश्रुवु । स्नादित्वान्नेट् शुश्रोथ ॥ हि गतिवृद्ध्योः । हिनोरिति हस्य घ प्रजिघाय ॥ दन्भू दम्भे । ददम्भ ॥

१४४४ दन्भ ।४।१।६६। दन्भ अपिति लिट्यच एद्भवति न च द्वि न्लुक् च ॥ देभतु देभु ॥

१४४५ थेवा ।४।१।६७। दन्भस्थे लिट्येद्वा भवति न च द्वि न्लुक् च ॥ देभिथ ददम्भिथ ॥ अथ क्र्यादि तस्तार । स्कृच्छृत इत्यर् । तस्तरतु तस्तरु । सेट्त्वान्नित्यमिट् तस्तरिथ । तस्तरे ॥ चकार चकरतु । चकरे ॥ शॄ हिंसायां । शशार ॥

१४४६ शॄदृप्रां लिटयृ वा ।४।२।११। श्रादीनां लिटि ऋद्वा भवति ॥ पक्षे अर् । शशरतु शश्रतु ॥ पॄ पालनपूरणयोः । पपार पपरतु पप्रतु ॥ भॄ भरणे बभार बभरतु बभ्रु । बभरिथ ॥ दॄ भये । ददार दद्रतु ददरतु ॥ ऋॄ गतौ । आर आरतु आरु ॥ जिज्यौ । वशि व्यचीतीक् जिज्यतु । जनो जज्ञतु जज्ञु ॥ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षणयोः । शश्रन्थ ॥

१४४७ श्रन्थग्रन्थो न्लुक् च ।४।१।६५। अनयोरिडादावपिति च लिट्येद्वा भवति न च द्वि न्लुक् च ॥ श्रेथतु शश्रन्थतु । ग्रन्थ सन्दर्भे । जग्रन्थ ग्रेथतु जग्रन्थतु ॥ अथ तुदादि ॥

१४४८ भ्रस्जस्रोऽर् ।४।२।९५। भ्रस्जोरस अर्वा भवति स्याशि परत ॥ बभर्ज्ज ॥ बभर्ज्जतु । असयोगादित्यस्त्वात्वेक् । बभ्रज्ज बभ्रज्जतु । बभर्ज्जे बभ्रज्जे ॥ उञ्छ उत्सर्गे । उञ्छाञ्चकार ॥ एडि इय् इयेष दर्शने इयतु ॥ व्यच व्याजीकरणे । विव्याच वशीनीर् विविचतु ॥

१४४९ स्वञ्जेर्वा ।४।१।४९। स्वञ्जेर्लिटि किद्वद् भवति वा ॥ सस्वञ्जे ॥ अथ रधादि ॥ ञि इन्धैद् दीप्तौ । ञिद्दस्नाघ्नट्क्रु ।५ ईधे

ऊशतु उशुः । उवशिथ ॥ सचुक्ष्णुवे सचुक्ष्णुवाते ॥ सुस्राव सुस्रुवतु ॥ नुनाव नुनुवतु । इयु । इयाय ईयतु ईयु । इययिथ इयेथ । इयाय ॥ वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ॥ विवाय विव्यतु । ययौ ॥

१४४० लिटि वा ।४।२।१२०। चक्षो लिटि ख्शाञ् वा भवति ॥ चख्ये । चचक्षे । ईराञ्चक्रे । ईडाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे । वसि आच्छादने । ववसे । आङ् शसुङ् इच्छायाम् । आशशासे । पूङौ प्राणिगर्भविमोचने । सुपुवे । इङ् अध्ययने ॥

१४४१ गाङ् लिटि ।४।२।१२७। इङो लिटि गाङ् भवति ॥ ङित् । अधिजगे । अनूच्र्णोरिति नाम् । ऊर्णुनाव उर्णुनुवतु । ऊर्णुनुवे ॥ तुष्टाव तुष्टुवतु तुष्टुवु । सादित्वान्नेट् । तुष्टोथ तुष्टुवे ॥ अथ ह्वादि ॥ श्रीह्रीति वा श्रुवत् । आम् । विदात् क्रिदिति नियमादन्येभ्योऽक्त्त्वादेरः । बिभयाञ्चकार बिभाय ॥ ह्री लज्जायां। जिह्रयाञ्चकार जिह्राय । पपार । आर । जहौ । ममे । बिभराञ्चकार । बिभराञ्चक्रे । बभार । सादित्वान्नेट् बभर्थ । बभ्रे ॥ डुदाञ् दाने । ददौ ददे ॥ अथ दिवादि । त्रसै उद्वेजने । फणादीति वैत् । तत्रास तत्रसतु त्रेसतु ॥ राध वृद्धावेव ॥

१४४२ लिटीडप्येत् ।४।१।६२। वधार्थे राधोऽच इडादावपिति च लिटि एद्भवति न च द्वि ॥ अपरराध अपरेधतु अपरेधु । अपरेधिथ ॥ अन्यत्र आरराध अरराधतु ॥ विव्याध । वशीतीक् । विविधतु ॥ उच समवाये । पित्त्वुव् । उवोच । दीर्घे ऊचतु ॥ रध हिंसासंराध्यो ॥

१४४३ रधः ।४।२।२००। रधोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति ॥ ररन्ध ररन्धतु इत्यादि । जजार । स्त्रृच्छृत इत्यङ् । फणादीति वैत् । जेरतु जजरतु ॥ शशो । गहन्नित्यतो लुक् श्नुत्व । जज्ञे । पेदे ॥ प्रीङ् प्रीतौ । अतरमयोगादिति यत्नमाने इय् । पिप्रिये ॥ अथ स्वादि ।

[1] ऊर्णुनाव 'नबन्द्रा यत्संति' रेफ मुक्त्वा तत इति सूत्रेण परोऽचो द्विभवति ॥

स्तृञ् च्छादने। हलभ्यामित्यर्। तस्तार तस्तरतु । तस्तरे॥ वृञ् वरणे। ववार वव्रतु वव्रु । वव्रे॥ धूञ् कम्पने। दुधाव दुधुवतु दुधुवु । स्धादीति विकल्पितेट्त्वात् ये नित्यमिट् दुधविथ दुधुवे॥ शुश्राव शुश्रुवतु शुश्रुवु । सादित्वान्नेट् शुश्रोथ॥ हि गतिवृद्ध्योः । हिनोरिति हस्य घ प्रजिघाय॥ दन्भु दम्भे। ददम्भ॥

१४४४ दन्भ ।४।१।६६। दन्भ अपिति लिट्यच एद्भवति न च द्वि न्लुक् च॥ देभतु देभु॥

१४४५ थेवा ।४।१।६७। दन्भस्थे लिट्येद्वा भवति न च द्वि न्लुक् च॥ देभिथ ददम्भिथ॥ अथ क्र्यादि तस्तार। स्कृच्छ्रृत इत्यर्। तस्तरतु तस्तरु । सेट्त्वान्नित्यमिट् तस्तरिथ। तस्तरे॥ चकार चकरतु। चकरे॥ शॄ हिंसायां। शशार॥

१४४६ शॄदृप्रां लिट्यृ वा ।४।२।११। आदीनां लिटि ऋद्वा भवति॥ पक्षे अर्। शशरतु शश्रतु॥ पॄ पालनपूरणयो। पपार पपरतु पप्रतु॥ भॄ भरणे बभार बभरतु बभरु। बभरिथ॥ दॄ भये। ददार दद्रतु ददरतु॥ ॠ गतौ। आर आरतु आरु॥ निज्यौ। वशि व्यचीतीक् जिज्यतु। जज्ञौ जज्ञतु जज्ञु॥ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षणयो। शश्रन्थ॥

१४४७ श्रन्थग्रन्थो न्लुक् च ।४।१।६५। अनयोरिडान्त्वपिति च लिट्येद्वा भवति न च द्वि न्लुक् च॥ श्रेथतु शश्रन्थतु ग्रन्थ सन्दर्भे। जग्रन्थ ग्रेथतु जग्रन्थतु॥ अथ तुदादि॥

१४४८ भ्रस्जसोऽर् ।४।२।९५। भ्रस्जोरस अर्वा भवति [illegible] परत॥ बभर्ज॥ बभर्जतु। असयोगादित्यकित्त्वान्नेट्। बभ्रज्ज [illegible]। बभर्जे बभज्जे॥ उज्झ उत्सर्गे। उज्झाञ्चकार॥ ऍडि इयु [illegible] ईषतु॥ व्यच व्याजीकरणे। विव्याच वशीनीक् विविचतु [illegible]

१४४९ स्वञ्जेर्वा ।४।१।१४०। स्वञ्जेर्लिटि [illegible] सस्वजे॥ अथ रुधादि॥ नि [illegible]

अज्वरिपाताम् । अनाटि । अज्वालि । अम्मारि अम्मारिपाताम् अम्न-
रिपाताम् अस्मृपाताम् । अश्रायि अश्रायिपाताम् अश्रामाताम् । अरामि ।
अनोधि अमुत्माताम् । अरामि अवमिपाताम् । असारि असादि । अद्रा
नि अद्राविपाताम् अद्रोपानाम् । एव असावि असाविपाताम् अनोपाता
म् । अधागि अधायिपानाम् अधासाताम् । एनमादन्तानाम् अघायि । अ
ध्मायि । अम्थायि । अम्नायि । अग्लायि । अमारि । आरि । आरिपा
ताम् । अतारि अतारिपाताम् अतरिपाताम् अतरीपाताम् अतीर्पाताम् ।
आर्तीयि आर्ति । अज्योति । अम्कान्दि । अस्कन्त्साताम् । प्रावाजि ।
असञ्जि असङ्क्षानाम् । अगोपायि अगोपि । अधूपायि अधूपि । आगा
मि अगर्भाताम् । अमर्पि असृप्साताम् । अनामि अनमाताम् । क्षयामि ।
अशासि । अर्कापि अकृक्षाताम् । अदर्शि अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम् । अ
दाहि अधक्षाताम् । अमेहि । अध्यायि अध्यायिपाताम् अध्यायिपाताम् ।
अवासि । अवादि अवदिपाताम् । अयाजि । अवापि । अवाहि । अवायि
अव्यायि अव्हायि । अदीदासि । अशीशासि । अगूहि अगूहिपाताम्
अगुक्षाताम् । अश्रायि । अनायि ॥ अथ अदादि ॥ अवेदि । अघानि
अघानिपाताम् । अहसाताम् । स्थानिवद्भावेन अनुपान्त्यत्वात् नात अव
धि अवधिपाताम् । अभावि । अमार्जि अमार्जिपाताम् अमृक्षाताम् ।
अवाचि । अरोदि । अस्वापि । आनि । अश्वासि । अजाक्षि । अजा
गारि । अदरिद्रि । अचकासि । अशासि । अवाशि । अरावि अरावि
पाताम् अरविपाताम् । अक्षावि अक्षाविपाताम् अक्षविपाताम् । अक्ष्णावि ।
अस्नावि अस्नाविपाताम् अस्नोपाताम् । अनावि । अयावि । अगावि ।
अयायि । आख्यायि । ऐरि । ऐडि । ऐशि । आसि । अवासि अवसिपा
ताम् । आशासि । असावि । अध्यगायि अध्यायि । अद्वेषि । प्रौर्णावि ।
अस्तावि ॥ अथ ह्वादि ॥ अभायि । आरि ॥ अथ दिवादि ॥ अपोषि

---

१ गमति सूत्रेण सकारादिप्रत्यये विकल्पेनेट्प्राप्तौ गमस्नोरसुप्लङाते इति नेट् ॥

अपुक्षाताम् । अशोषि । अतोपि । अश्लेषि अश्लिक्षाता । रधादित्वाद्वेट् ॥

१४८५ नेट्यलिटि ।४।२।२०१। रध इडादौ प्रत्यये नम् न भवति न लिटि ॥ अरन्धि अरधिषाताम् अरत्साताम् । अनाशि । अतपि । अदर्पि । अजारि । अशायि । अच्छायि । असायि । अदायि । मजन्वध इति नात् । अजनि । अदीपि । अपूरि । उदपादि । अबोधि । अमानि । अडायि । अशोचि । अरञ्जि ॥ अथ स्वादि ॥ अधावि । आपि ॥ अथ क्र्यादि ॥ अश्रायि । अपावि । अलावि । निरकोषि ॥ अथ तुदादि ॥ अमर्जि अमज्जि । अत्रपि । अलेपि । अमेचि । अलोपि । अवेदि । अकारि । अमच्छि । अमज्जि अमङ्क्षाताम् । अरोजि । अच्छोपि अस्पार्शि । अमर्शि । असादि । अवश्चि ऐषि ॥

१४८६ रभः ।४।२।२०२। रभोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अरम्भि ॥

१४८७ लभः ।४।२।२०३। लभोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अथ तनादि । अक्षाणि ॥ अथ रुधादि ॥ अभेदि । भन्जे अवमर्दने ॥

१४८८ भन्जेञौ वा ।४।१।२२३। भन्जो नस्य लुग्वा भवति ञौ परे ॥ अभाजि अभञ्जि ॥ अथ चुरादि ॥ अतुण्डि । अयन्त्रि । अोर्जि । अकथि । अगणि । अपारि । अतीरि । एव सर्वे नेय शेष प्राग्वत् ॥

लुटि ॥ स्पर्धिता मोदिता हर्ता इत्यादि प्राग्वत् । स्मेता स्मायिता । फोता फावित । श्याता श्यायिता । धर्त्ता धारिता । पविता पाविता ।

१ 'रध' इति सूत्रेण प्राप्तस्य नमोऽपवाद । इटीति किं? रन्धयति । अलिटीति किं? ररन्धिव ररन्धिम ॥ रेधिवानित्यत्र नमो उद् । लिटीति पूर्वेण सिद्धे नियमनऽथ योगे लिटि वेत्यवधारणे ररन्धेत्यत्र न स्यात् । रधितेत्यादौ स्यादेव ॥

२ न लिटीति किं? आरभे । अजादाविति किं? आरब्धा ॥ आरम्भे इति तुदादित्वाच्छे न नुक् ॥

३ अलिटीति किं? लेभे । अजीति किं? लब्धा । लम्भे इति तुदादित्वाच्छे न लुक् ॥

अ नरिपाताम् । अनाटि । अज्वालि । अस्मारि अस्मारिपाताम् अस्मरिपाताम् अस्मृपाताम् । अश्रायि अश्रायिपाताम् अश्रासाताम् । अरामि । अनोधि अभुत्साताम् । अरामि अवमिपाताम् । असादि अशादि । अद्रावि अद्राविपाताम् अद्रोपाताम् । एव अस्नावि अस्नाविपाताम् अस्नोपाताम् । अधायि अधायिपाताम् अधासाताम् । एवमादन्तानाम् अघ्रायि । अध्मायि । अस्थायि । अम्नायि । अदायि । असारि । आरि । आरिपाताम् । अतारि अतारिपाताम् अतरिपाताम् अतरीपाताम् अतीर्पाताम् । अर्तीयि आर्ति । अज्योति । अस्कन्दि । अस्कन्त्साताम् । अभ्रानि । असञ्जि असङ्क्षाताम् । अगोपायि अगोपि । अधूपायि अधूपि । अगामि अगसाताम् । असर्पि असृप्साताम् । अनामि अनसाताम् । अयामि । अशासि । अकर्षि अकृक्षाताम् । अदर्शि अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम् । अदाहि अधक्षाताम् । अमेहि । अध्यायि अध्यायिपाताम् अध्ययिपाताम् । अवासि । अवादि अवादिपाताम् । अयाजि । अवापि । अवाहि । अवायि अव्यायि अह्वायि । अदीदासि । अशीशासि । अगूहि अगूहिपाताम् अघुक्षाताम् । अश्रायि । अनायि ॥ अथ अदादि ॥ अवेदि । अघानि अघानिपाताम् । अहसाताम् । स्थानिवद्भावेन अनुपान्त्यत्वात् नात्र अवधि अवधिपाताम् । अमावि । अमार्जि अमार्जिपाताम् अमृक्षाताम् । अवाचि । अरोदि । अस्वापि । आनि । अश्वासि । अजाक्षि । अजागारि । अदरिद्रि । अचकासि । अशासि । अवाशि । अरावि अराविपाताम् अरविपाताम् । अक्षावि अक्षाविपाताम् अक्षविपाताम् । अक्ष्णावि । अस्नावि अस्नाविपाताम् अस्नोपाताम् । अनावि । अयावि । अगावि । अयायि । आख्यायि । ऐरि । ऐडि । ऐशि । आसि । अवासि अवासिपाताम् । आशासि । असावि । अध्यगायि अध्यायि । अद्वेषि । प्रौर्णावि । अस्तावि ॥ अथ ह्रादि ॥ अमात्रि । आरि ॥ अथ दिवादि ॥ अपोषि

१ गमेरात्मनेपदे सकारादिप्रत्यये विकल्पेनेट्प्राप्तौ गमस्नोरसुप्तङाने इति नेट् ॥

अधुक्षाताम् । अशोपि । अतोपि । अश्लेषि अश्लिक्षाताम् । रधादित्वाद्वेट् ॥

१४८५ नेट्यलिटि ।४।२।२०१। रध इडादौ प्रत्यये नम् न भवति न लिटि ॥ अरन्धि अरधिषाताम् अरत्साताम् । अनाशि । अतर्पि । अदर्पि । अजारि । अशायि । अच्छायि । असायि । अदायि । मजन्वध इति नान् । अनानि । अदीपि । अपूरि । उदपादि । अबोधि । अमानि । अडायि । अशोचि । अरञ्जि ॥ अथ स्वादि ॥ अधावि । आपि ॥ अथ क्र्यादि ॥ अश्रायि । अपावि । अलावि । निरक्रोपि ॥ अथ तुदादि ॥ अभर्जि अभ्रज्जि । अक्षपि । अलेपि । असेचि । अलोपि । अवेदि । अकारि । अप्रच्छि । अमज्जि अमङ्क्षाताम् । अरोजि । अच्छोपि अस्पर्शि । अमर्शि । असादि । अनश्चि ऐषि ॥

१४८६ रभः ।४।२।२०२। रभोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अरम्भि ॥

१४८७ लभ ।४।२।२०३। लभोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अथ तनादि । अक्षाणि ॥ अथ रुधादि ॥ अभेदि । भन्जो अवमर्दने ॥

१४८८ भन्जेञौ वा ।४।१।२२३। भन्जो नस्य लुग्वा भवति ञौ परे ॥ अभाजि अभञ्जि ॥ अथ चुरादि ॥ अतुण्डि । अयन्त्रि । और्जि । अकथि । अगणि । अपारि । अतीरि । एवं सर्वं नेयं शेषं भाववत् ॥

लुटि ॥ स्पर्धिता मोदिता हर्ता इत्यादि भाववत् । स्मेता स्मायिता । फोता कायिता । श्याता श्यायिता । धर्ता धारिता । पविता [illegible]ता ।

---

१ 'रध' इति सूत्रेण प्राप्तस्य नमोऽपवादः । इटीति किम्? रन्धयति । अ[illegible] न किम्? ररन्धिव ररन्धिम ॥ रेधिवानित्यत्र नमो नुट् । लिटीति पूर्वेण सिद्धे [illegible] नऽप योगे लिटि वेत्यवधारणे ररन्धेत्यत्र न स्यात् । रधितेत्यादौ स्यादेव ॥

२ न लिटीति किम्? आरेभे । अजादाविति किम्? आरब्धा ॥ आरभते [illegible] तुदादित्वाच्च न नुम् ॥

३ अलिटीति किम्? लेभे । अचीति किम्? लब्धा । लभते इति तुदादित्वान्न नुम् ॥

भसत् । अवमापन् अतातृपन् । अचीकमत । आजि वचि दीप्तौ । आजयति अनिभजत् अनआनत् । चेष्टि चेष्टायां । चेष्टयति ॥

१५०४ चेष्टिचेष्टो वा ।४।१।१०३। वेष्टिचेष्टयोर्ङपरे णौ द्विर्भावे पूर्वस्य अद्वा भवति ॥ अचचेष्टत् अचिचेष्टत् । एव वेष्टि वेष्टने । वेष्टयति अववेष्टत् अविवेष्टत् ॥

१५०५ प्रयोक्तृ स्मिङ ।४।१।१९१। प्रयोक्तृनिमित्तकस्य स्मिङो णौ आद्वा भवति ॥ जटिलो विस्मापयते व्यसिस्मपत । नान्यनिमित्तकस्य । कुञ्चिकया विस्माययति व्यसिस्मयत् । लुटि प्रतिघाते लोटयति । आजुभासिति वा ह्रस्व अटूटुटत् अलुलोटत् । वर्त्तयति ॥

१५०६ उर्ऋत् ।४।१।२१२। धातोरुपान्त्यस्य ऋवर्णस्य ङे णौ ऋद्वा भवति ॥ पक्षे अर् अवीवृतत् अववर्तत् । कल्पयति अचीक्ऌपत् अचकल्पत् ॥

घटिप् चेष्टायां ॥

१५०७ घटादिकगेवनूजनैङ्जृष्क्नसूरञ्जयमोऽकमिचम्यम्य-

१ प्रयोक्तु स चेत् स्मिङ् णिक्तु कारकाद्भवति नान्यस्मादथतो भवतीति स्मिङ् ततो भवतीत्युच्यते । मुण्डी विस्मापयते जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुरिति किं? कुञ्चिकयैन विस्मापयति करणादत्र विस्मयो न प्रयोक्तु । अनुबन्धनिर्देशाङ्ङ इङुचि न भवति । विसिस्माययात ॥

२ ऋणारेणान्तरगादपि रवचनाद्बाध्यते । उपान्त्यस्येति किं? अचीकरत । कृपौङ् सामर्थ्ये । कृपोऽकृपीटादिषु इति रस्य लकार ॥ कल्पयतीत्यत्र उर्ऋत्' इति सूत्रेण ऌद्वा भवति । ऋवर्णग्रहणे ऌवर्णस्यापि ग्रहणात् ॥

३ अपपरिपूर्वस्खदवर्जितानां घटादीनां कगे वनू जनैङ् जृष् क्नसू रञ्जि इत्येतेषां कमिचम्यमिवर्जितानां चामन्तानामुपान्त्यस्याचो णौ परे अण् ह्रस्वो भवति । अमि परे तु णौ अस्याच स्थाने दीर्घो वा भवति ॥ कगे इत्येकार एतत्कायार्थ । वग इति सौत्रो धातु ॥ वनूङ् याचने तनादि । वनू इत्यूदिदुपादानात् वनूङ् याचने इत्यस्यैव भवति । वन षण सम्भक्तावित्यस्य तु वानयति वान वान अवानित्येव भवति ॥ केचित् जनङ्-जृष्णसिरिति पठन्ति । तथा घसॢ लिरसने इति धात्वन्तरं दैवादिकम् ॥ रञ्जू इत्वरणा दिक । रञ्जा नस्य णा मृगरमणे लुग्भवति तस्याकारो ञिणत्यस्या ' इति ६। अतो रञ्जयति मृगानेत्येव भवति । अन्यथा प्राप्तिपूर्वकत्वात्र

घपरिस्खद उपान्त्यस्याचोऽणम्जौ तु दीर्घो वा ।४।१।२०२। घटादीनां कगेषट्कस्य अमन्ताना च धातूनाम् उपान्त्यास्याचो णौ परे अणु ह्रस्वो भवति अम्परे तु णो दीर्घो वा भवति न कम्यादीनाम् ॥ घटयति अजीघटत् । व्यथयति अविव्यथत् । प्रथिप् प्रख्याने । प्रथयति ॥

१५०८ **स्मृदृस्तृत्वम्रदप्रथस्पशोऽत्** ।४।१।१०२। स्मादीनामनग्लुचि ङपरे णौ द्विर्भावे पूर्वस्य अद्भवति ॥ सन्वत्त्वापवाद । अपप्रथत् । म्रदिष् मर्दने । म्रदयति अमम्रदत् । त्वरयति अतत्वरत् । क्रपि कृपाया । क्रपयति अचिक्रपत् । ज्वरयति अजिज्वरत् । नट नृत्तौ । नटयति अनीनटत् । कण रण चण गतौ । कणयति रणयति चणयति । भ्राज्भासिति वा ह्रस्व अचीकणत् अचकाणत् । अरीरणत् अरराणत् । श्रण दाने । श्रणयति अशिश्रणत् अशश्राणत् । ज्वल दीप्तौ ॥

१५९० **वाऽनुपसर्गाज्ज्वलह्वलह्मलवनूवमनमग्लास्नाम्** ।४।१।२०७। अनुपसर्गस्य ज्वलादेरुपान्त्यस्याचो णौ ह्रस्वो वा भवति॥ ज्वलयति ज्वालयति अजिज्वलत् । स्मरयति असस्मरत् । दॄ भये । दरयति अददरत् । चल कम्पने । चलयति अचीचलत् ध्वनयति अदिध्वनत् । ह्रस्व रमयति अरीरमत् । चालयति अचीचलत् । वामयति वमयति अवीवमत् । सोपसर्गस्य प्रवमयति ॥

१५१० **याशयोर्विधूननागत्योर्ज्ञक्तौ** ।४।१।१९९। याशा णौ विधूनने जक् भवति अगतौ शदस्तादेश ॥ फलानि शातयति ॥

१५११ **रुह पः** ।४।१।१०६। रुहो णौ पादेशो वा भवति ॥

---

[1]तिषेधस्येति तद्ग्रहण व्यर्थमेव स्यात् ॥ घटादिग्रहण किं? पाठयति पाठ पाठ । फणादिभिन्नहार्थाविशेषणादुपादान । घटादय पुन पठितार्थाः एवाति तेषां पृथगुपादाने । सेन उद्घोटयति पाणयतीत्यन्यत्र । स्खद इति किं? कामयते आचामति आमयति अपस्खादयति परिस्खादयति । अपपरिग्रहण किं? स्खदयति ॥ प्रस्खदयति । उपान्त्यस्येति किं? थपयति ॥

१ दॄ भये । स्तृञ् च्छादने । ञित्वरिष् सम्भ्रमे । म्रदिष् मदने । प्रथिष् प्रख्यापने स्पशि ग्रहणश्लेषणयोः । ओदिति तपरकरणात् लपादीर्घोऽनआदेशोन दाघा न भवति

१५१८ चहः शाठ्ये ।४।१।१०६। शाठ्ये चहोऽचो णौ ह्रस्वो भवति अङ्गौ तु दीर्घो वा ॥ चहयति अचीचहत् अन्यत्र चाहयति । अर्ह पूजायाम् । अर्हयति आजिहत् । श्राययति ॥

१५१९ श्वेर्वा ।४।१।१२३। श्वेस्सनि ङे च णौ यञ इग्वा भवति ॥ अशूशवत् अशिश्वयत् । विक् वाययति अवीवयत् । व्याययति अविव्ययत् । ह्वाययति ॥

१५२० णौ सन्ङे ।४।१।१२२। ह्वेञ सनि ङे च णौ यञ इग् भवति ॥ अजूहवत् । रञ्जयति अररञ्जत् ॥

१५२१ णौ मृगरमणे ।४।१।२२६। मृगाणा क्रीडाया रञ्जो णौ नस्य लुग् भवति ॥ घटादीति ह्रस्व । रजयति मृगान् अरीरजत् । ऊन् गूहयति अजूगुहत् । श्राययति अशिश्रयत् । हृञ् हरणे । हारयति अजीहरत् । नाययति अनीनयत् ॥ अथ अदादि ॥

१५२२ ह्नौ नस्तोऽञ्णिणे ।४।१।२३८। हनो नस्य ञ्णिति तो भवति न ञौ णशि च ॥ घातयति । अङ्के इति निषेधात् न हन्य घ । अजीहतत् । भावयति अबीभवत् । मार्जयति अमीमृजत् अममार्जत् । स्वापयति । अन्कार्यात् प्रागेव द्वि ॥

१५२३ स्वपेर्णौवु ।४।१।९९। स्वपेर्णौ द्विर्भावे पूर्वस्य यञ उद्भवति ॥

१५२४ स्वापेर्ङे ।४।१।११७। स्वापे ङे साच यञ इग् भवति ॥ असूषुपत्

---

१ सन्परे णौ परे ङपरे णौ परे इत्यर्थ । सन्परे णौ जुहावयिषतीत्युदाहरणम् । ङ परे णौ अजूहवदित्युदाहरणम् ॥ सनि णौ ङे णौ चेति नियमद्वय भवति । तदुदाहरण जुहावयिषति अजूहवत् ॥ सन्ङे इति किं? ह्वाययति । णावित्युत्तरार्थम् ॥

२ णिप्रत्ययणकारवर्जित ञिति प्रत्यये परे । घा न इत्यत्र घ्न इत्येतावता पञ्चम्या स्थानेऽन्त्येऽल इति नकारस्य स्यात् । घटादिस्य इत्यादिना उपान्त्याधिकारादुपान्त्यस्य स्यात् इति न इत्युच्यत ॥

३ सपरिति किं? यियाचयिषति । णाविति किं? सिस्वापकियिषति स्वापं करोति ॥

४ स्वापरिति किं? स्वापयते सन् सिस्वापयिषतीत्यत्र स्वपणिङ्गु व्यवधानात् । यङ्डु इति किं? सोषोपयिषति ॥ स्व पति श्वन्तानिर्देश । अन्यथा स्वप इत्येवोच्यत ॥

१२२५ जागुर्ञिणे ।४।१।२३१। जगुरत णिणशोरेवाद्धयति । नियमादत्र न दीर्घ ॥ जागरयति अजजागरत् । अम्सनित्यातो लुक् । दरिद्रयति अददरिद्रत् । शासयति । अशाम्विति न ह्रस्व । अशशासत् ॥

१५२६ णौ गमज्ञाने ।४।२।१२५। अज्ञाने ऐत्योर्णौ गम् भवति ॥ गमयति अजीगमत् । ज्ञाने प्रत्याययति प्रत्यायियत् । वा गतिग धनयो । विधूनने जक् । वाजयति अवीवजत । ष्णा शौचे । वा ह्रस्व । स्नपयति स्नापयति असिष्णपत् । कथादीति लक् । पाल्यति अपीपलत् । ईरयति ऐरिरत् । सारयति असूषवन् । क्रीङ्जेरित्याति पक् अध्यापयति अध्यापिपत् । ङे वा गाङ् अध्यजीगपत् । ऊर्णावयति और्णुनवत् ॥ अथ ह्रादि ॥

१५२७ बिभेतेर्भीष् च ।४।१।१९२। कर्तृनिमित्तकम्य भियो णौ आच भीष् च पर्यायेण भवत ॥ आति पक् । जटिलो भापयते मुण्डो भीषयते । अन्यनिमित्तस्य न भवति कुञ्चिकया भाययति । ह्री लज्जाया । पक् । जुम्पकीत्येड् । ह्रेपयति अजिह्रिपत् । अथ दिवादि । दुष वैकृत्ये ॥

१५२८ ऊद् दुषो णौ ।४।१।२१६। दुषोऽचो णौ उद् भवति ॥ दूपयति अदूदुपत् ॥ षिधू सराद्धौ ॥

१५२९ सिद्ध्यतेरज्ञाने ।४।१।१९०। अज्ञाने सिध्यतेरचो णावाद्

१ अज्ञाने इति विशेषण इण एव नेक असम्भवात् इत्यतदर्थमेव द्विवचनम् एत्योरति इणिकारित्यथ । गम् इत्ययमादेशो भवति ॥

२ प्रयोक्तु स चेद्विभेतेर्णिकर्तु कारकाद्भवति । मुण्डो भापयत । जटिलो भीषयते प्रयोक्तुरिति कुञ्चिकयेन भाययति अत्र करणाद्भय न प्रयोक्तु (?) कुञ्चिका हर्दि मत्ता बाल्स्ततो बिभेति ॥ तिप्निर्देशात् यङ्लुचि न भवति बिभाययति ॥

३ ऊकारादश । णाविति किं? दोष । दुष्टमाचष्टे दुपुषति इत्यत्र धातो स्वरूपग्रहण तत्प्रत्ययविधानान्न भवति ॥ णाविति वर्तमाने पुन
अज्ञाने इति किं? तप तपस्विन सेधयति
जानीते ज्ञान सम्बध्यते अवि
स्वपरिगृहीत
एव दवदत्तो

भयति ॥ साधयत्यन्नम् । असीसधत् । ज्ञाने सेधयति मुनि तप ॥

१५३० शमोऽदर्शने ।४।१।२०३। अदर्शनऽर्थे शमोऽचो णौ ह्रस्वो भवति अमुञि परे तु वा दीर्घ ॥ शमयति रोगं अशीशमत् । दर्शने निशामयति कन्या । रध इति नम् रन्धयति अररन्धत् । घटादीति ह्रस्व । जरयति । चिर् शाययति अशीशयत् । छाययति अचिच्छयत् । साययति असीसयत् । दापयति अदीदपत् । जनयति अजीजनत् । दीपयति। भ्राजभासिति वा ह्रस्व । अदीदिपत् अदिदीपत् । लीङ् श्लेषणे ॥

१५३१ पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ ।४।१।१८८। पूजाप्रलम्भाभिभवेषु लीङ्लिनात्योरचो णौ आद् भवति ॥ जटाभिरालापयते स्व पूजा प्रापयतीत्यर्थ । लोकमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थ । श्येनो वर्तिकामपलापयते अभिभवतीत्यर्थ । अन्यत्र लाययति श्लेपयतीत्यर्थ । अथ स्वादि । अडे इति न घ । प्रहाययति प्राजीहयत् । आपयति आपिपत् । अथ क्र्यादि । मीन् कान्तितर्पणयो ॥ नट् धूनयति अदूधुनत् । स्तारयति अतस्तरत् । जारयति अजीजरत् ॥ व्ली वरणे । पट् व्लेपयति अविव्लिपत् । री रेपणे च । रेपयति अरीरिपत् ॥

१५३२ मारणतोपणनिशाने ज्ञश्च ।४।१।२०५। मारणादिषु जानातेरचो णौ ह्रस्वो भवति अमुञि तु दीर्घो वा ॥ नपयति मृगान् व्याध । ज्ञपयति गुरु शिष्य । ज्ञपयनि शरान् व्याध । अन्यत्र ज्ञापयति धर्मं गुर ॥ अथ तुदादि । वार् । भर्ज्जयति अबभर्जत् अज्जयति अवभ्रज्जत् । अन्णिति निषेधान्न छिद्वत्त । कोटयति अचूकुटत् । स्फुर स्फुरणे । चिस्फुरोर्वेति वात् । स्फारयति अपिस्फरत् स्फोरयति अपुस्फुरत् । रभ इति नम् ।

---

१ पूजाप्रलम्भन इति कि? विलाययति । वति नानुवर्तते तदनुवर्तने हि पूर्णव विद्वत्वाद्वचन ऽ स्यात् । आङ्पूर्वात्[illegible] लिनातेर्वा आलीयन्ते आलिनन्ति वा ॥ जटाभिरालापयते [illegible] न्ति परे लोका इम जटिन तापसो जगी मत्वाभि प्रयुक्ते इति णिम् [illegible] । निशान तनन तीक्ष्णीकरण । अन्ये निशा निशानमाहु ॥

आञ्छयति आचञ्छत् । लञ्छयति अललञ्छत् ॥ अथ चुरादि ॥ [illegible] । [illegible] । अथ घुरादि । [illegible] । [illegible] अतितिडत् अतीतिडत् । एवं प्रागुक्तप्रक्रियया शेषं बोध्यम् ॥

ष्ठ्यर्थकमकर्मकेषु णिचि ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] अम्यादि । सौ या [illegible] । अम्यादिषाताम् अम्यादिषाताम् । [illegible] । तृट् तृटौ [illegible] एवं सर्वत्र बोध्यम् ॥

यौ घटादिर्मितोऽस्मि । अघटि अघाटि । अव्यथि अव्याथि । अप्रथि अप्राथि । अम्रदि अम्रादि । अस्खदि अस्खादि । अक्रपि अक्रापि । अत्वरि अत्वारि । अनटि अनाटि । अकणि अकाणि । अरणि अराणि । अश्रणि अश्राणि । अश्नथि अश्नाथि । अस्मरि अस्मारि । अदरि अदारि । अनरि अनारि । अरणि अराणि । अवमि अवामि । अगमि अगामि । अनमि अनामि । अवमि अवामि । अकमि अकामि । अक्षमि अक्षामि । अकर्मकाति न ह्रस्वः । अचामि । अक्लपि अक्लापि । अक्षपि अक्षापि । अथ दिवादि ॥ अशमि अशामि । अरधि अरधिषाताम् अरन्धिषाताम् । अजरि अजारि । अजनि अजानि । अनापि अनापि ॥ अथ तुदादि ॥ अलम्भि अलाम्भि । अवनि अवानि । शेषं सुगमम् । इति णिच्प्रकरणम् ॥

अथ सन् प्रपञ्च्यते । सनीति द्विर्भावादि । विवक्षितं ॥

१५३३ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ।१।२।२६। इदुदुपधस्य रलन्तस्य हलादेर्धातोरिडादौ सनि क्त्वाप्रत्यये च किद्वा भवति ॥ मुमुदिषते । मुमोदिषते । जिहसते । अधिजिगांसते । तितिनिषते तितेनिषते । अहि हिंसातिक्रमणयोः । अहिहिषते । स्फुटि विकसने पुस्फुटिषते पुस्फोटिषते ।

---

[1] इह उदय ए तादेमन् यो माति । रलिति रलप्रत्याहार । सन् च स्यात् सस्वौ तथा सस्वौ । व्युपधादिति किं विवर्तिषते । वर्तित्वा । हलादेरिति किं एषिषिषति । एषित्वा । रल इति किं दिदेविषति देवित्वा । इगीति किं भुभुक्षते बुभुक्षते ॥

जुगुप्सिषते जुगोपिषते। तितप्सते तित्रपिषते। चिक्षसते चिक्षमिषते। षेवृङ् सेवने। न स्विदीति न षि सिसेविषते। जिघाक्षते जिगाहिषते। ऋादीतीट्। सिस्मयिषते। न क्रिदिति नेट्। चुकूर्षते। घुमीतीस्। मेङ् प्रतिदाने प्रतिमित्सते। दित्सते। पिप्यासते। ओ प्युयन्ज्ये इति इत् पिपविषते। डिटयिषते। दिद्योतिषते दिद्युतिषते। न वृद्ध्य इति नेट्। निवृत्सति। तङीट्। विवर्तिषते विवृत्सति। विवर्धिषते। चिक्लप्सति चिक्लपिषते। जिज्वरिषति। सनीति दीर्घे किद्वत्त्वात् सुस्मूर्षते। रिरंसते। बुभुत्सति बुभुत्सते। असनृधेति वेट् पिपतिषति। अनिटीत्स् न च द्वि सम्य लुङ् पित्सति। मित्सति। क्रुश आह्वानरोदनयो चुक्रुक्षति। रुरुक्षति जिगीषति। घ्नन्वादिस्। भित्सति। पिपासति। जिघ्रासति। तिष्ठासति। दित्सति। दिदासति। इट्यकित्त्वाद्द। अरिरिषति। तितरिषति। वा इट ईट्। तितरीषति तितीर्षति। चिंतै सज्ञाने। चिचितिषति चिचेतिषति। न श्विदीति न षि सिसङ्क्षति। यियप्सति। अतङीट् जिगमिषति सञ्जिगसते। निनक्षति। यियसति। चिक्रमिषति प्रचिक्रंसते। बिभ्रमिषति। जिजीविषति। अचिक्षति अचिक्षिषति। दिदृक्षते दिदङ्क्षति। दिधक्षति। शिश्वयिषति। विवत्सति विवादिषति। यियक्षति यियक्षते। विवप्सति विवप्सते। विवक्षति विवक्षते। विवासति विवासते। विव्यासति विव्यासते। जुहूषति जुहूषते। निभक्षति निभक्षते। रिरङ्क्षति रिरङ्क्षते। चिखनिषति चिखनिषते। न क्रिदादीति नेट्। जुघुक्षति जुघुक्षते। असनृधेति वेट्। शिश्रयिषति शिश्रयिषते। शिश्रीषति शिश्रीषते। जिहीर्षति जिहीर्षते। असनृधेति वेट्। भृञ् भरणे। बिभरिषति। बुभूर्षति। निनीषति। अथ अदादि॥ रुद्विन्मुषीति किद्वत्त्वान्नेट्। विविदिषति॥

१५३४ इंघ्न.[1] ।४।१।१३८। इणिगिडादेशस्य गमो हनश्चाच सनि

[1] इण् च इङ् च इश्च इ। इ-च हन् च इहन्, तस्य इघ्न॥ येन नाव्यवधान तेन व्यवहितऽप्युपास्यस्य भवति सञ्जिगस्यते वत्सो मात्रा। सनीड इति सूत्रेण विज्ञान व्यतिरिक्तेऽर्थे प्राप्तस्य भवति॥

दीर्घो भवति ॥ जिघासति आजिघासते । मिमार्जिषति मिमृक्षति । रुरुदिषति । रुदिन्मुषीति किद्वत्त्वान्नेट् मुमुषति । अनिनिषति । शिश्वसिषति । सुसूषते । जिजागरिषति । अस्सान्विति वचनसामर्थ्याद्वेट् दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति । शिशासिषति । विवशिषति । रुरूषति । युयूषति । अमृज् धेति वेट् । यियविषति ॥

१५३५ सनीङश्च ।४।२।१२६। इङ एत्योश्च सनि गम् भवति न ज्ञाने ॥ अतङ इतीट् । जिगमिषति अधिजिगमिषति । ज्ञाने । प्रतीषिषति । यियासति । अदादित्वान्नेम् मिमासति । चिख्यासति । ईरिरिषते । सुसूषति । गम् गम्नोरिति नेट् इम इति दीर्घ । अधिजिगासते । दिद्विक्षति । दिद्विक्षते । अमृजुधेति वेट् । ऊर्णुनविषति ऊर्णुनविषते ऊर्णुनुविषति ऊर्णुनुविषते ऊर्णुनूषति ऊर्णुनूषते । तुष्टूषति तुष्टूषते ॥ अथ ह्वादि । बिभीषति । पुपूर्षति । जिहासते । माङ् माने मित्सते । बुभूर्षति । डुदाञ् दाने । दित्सति दित्सते । विविक्षति विविक्षते । अथ दिवादि । षिवू तन्तुसन्ताने । सिसेविषति सुस्यूषति । निनृत्सति निनतिषति । चिक्षिप्सति ॥

१५३६ राधेर्वधे ।४।१।६१। वधे राधोऽच्च सनीस् भवति न च द्वि ॥ अपरित्सति । विव्यत्सति । पुपुक्षति । शक मर्षणे शिक्षति । ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । सिष्विदिसति । जिह्वासति । शिशामिषति । ऋधु वृद्धौ ॥

१५३७ सीदीर्घ्यज्ञीप् सन्यृधाप्ज्ञपेर्न च ।४।१।५७। ऋधसकारादौ सनीर्ट् भवति आप ईप् ज्ञपेर्ज्ञीप् न च द्वि ॥ ईर्त्सति ।

१ न ज्ञाने इति विशेषण इण नतरयारसम्भवात् व्यभिचाराच्च ॥

२ वधे इति किं? आरारात्सति गुरु । राधेवधे हिंसायामर्थे वर्तमानस्य सकारादौ सनि परे अच् इमादेशः भवति न चास्य द्वि । अपरित्सति आकारस्येस् सयोगस्येति सट्टक् ॥

३ आप्यासयाग द्विवचन प्रतिषेध्यते तदभाव गव गवे । जिज्ञपयिषति । सनीति किं? आप्यते ॥

अदिधिषति। रिरसति रिरधिषति। निनङ्क्षति निनाशिषति। जिजीर्षति जिजरिषति। शिशासति। जिजनिषते। पित्सते। दीङ् क्षये॥

१५३८ दीङः सनि ।४।१।१८४। दीङ सनि आद्वा भवति॥ दिदासते दिदीषते। मीङ् हिंसायां मित्सते। पिप्रीषते॥ अथ स्वादि॥ वुवूर्षति वुवूर्षते। विवरिषति निवारिषते विवरीषति विवरीषते। दुधूषति दुधूषते। प्रजिघीषति। ईप्सति॥

१५३९ दिन्दीन् दन्भ ।४।१।५८। दन्भम्सदो सनि दिन्दीषौ वा भवत न च द्वि॥ धिप्सति धीप्सति। दिदम्भिषति॥ अथ क्र्या दि॥ मीञ् हिंसायां। मित्सति मित्सते लुलूषति लुलूषते। तिस्तरिषति तिस्तारिषते तिस्तीर्षति तिस्तीर्षते। जिज्ञासति जिज्ञासते॥ क्लिशौ विबा धने॥ चिक्लिक्षति चिक्लिशिषति चिक्लेशिषति। मुष स्तेये। मुमुषिषति॥ अथ तुदादि। निभ्रक्षति बिभर्क्षति निभ्रज्जिषति बिभर्जिषति। चिकृत्सति। चिकर्तिषति॥ कॄ विक्षेपणे॥ क्रादीतोद्। चिकरिषति। जिगरिषति॥ दृङ् आदरे। दिदरिषते। पिप्रच्छिषति। मिमङ्क्षति। निव्रक्षति विव्रश्चिषति। उव्जिजिषति। णिपिपिषति। चुकुटिषति। पुस्फुरिषति। आरिप्सते। लिप्सते॥ अथ तनादि॥ षणून् दाने। वेद्। सिसानिषति सिसनिषते॥

१५४० सनि ।४।१।२६८। पण सनि अनिट्स्याद् भवति॥ सिषासति सिषासते। अथ रुधादि। विभित्सति बिभित्सते। अञ्जिजिषति। एव सर्वं योज्य॥

णिन्न सनि। सिस्पर्धयिषतीत्यादि। न स्विदीति न षि। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति॥

१५४१ श्रुस्रुद्रुप्रुप्लुच्योर्वा ।४।१।९८। श्रवादीनां सनि द्विर्भावे पूर्वस्योवर्णस्य अवर्णपरे यञि परे इद्वा भवति॥ च्युङ् ज्युङ् प्रुङ प्लुङ् गाङ श्यैङ गतौ॥ चिच्यावयिषति चुच्यावयिषति पिप्रावयिषति पुप्रावयिर

ति। पिष्ठावयिषति पुष्ठावयिषति । दिद्रावयिषति दुद्रावयिषति। सिस्रावयिषति सुस्रावयिषति ॥

१५४२ संश्रेद्विपत्पाणि ।४।१।७४। सञ्जेर्णौ सनि द्विर्भावे पूर्वात् परस्य सस्य षिर्भवति वा ॥ सिषञ्जयिषति सिसञ्जयिषति । णौ सन्ङे इति इट् । जुहावयिषति । वेट् । शुशावयिषति शिश्वाययिषति ॥ अथ अदादि ॥ स्वपेर्णावुरित्युत् सुष्वापयिषति । लुङ्लृङ्णाविति वा गाङ् । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति ॥ अथ स्वादि ॥ शिश्वाययिषति शुश्रावयिषति ॥ अथ क्र्यादि ॥ ज्ञीप्सति । ओ पूयन्ज्ये इतीत् पिपावयिषति । लिलावयिषति ॥ अथ रुधादि ॥ आञ्जिजयिषति ॥ शेषं सुगमं ॥ यङ सनि पूर्ववदेव प्रक्रिया न विशेषः । पास्पर्द्धिषते इत्यादि । यङो णिजि पास्पर्द्धयतीत्यादि । सनादीनां भावकर्मकर्मकर्तृष्वविशेषः ॥ निष्ठ ॥

२५४३ वोन्मुचोऽनाप्येऽचः ।४।१।५०। मुच सादौ सन्यच ओत् वा भवति न च द्वि कर्मकर्तरि ॥ मोक्ष्यते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्ष्यते वत्सः स्वयमेव ॥

ल्टृलृटोरतङ्तङ्वच्छलानशौ । भगादि प्राग्वत । स्पर्द्धमानः स्पर्द्धमाना स्पर्द्धमानं स्पर्द्धिष्यमाणः स्पर्द्धिष्यमाणा स्पर्द्धिष्यमाणं । बीभत्समानः बीभत्सिष्यमाणः । वन्दमानः । नन्दिष्यमाणः । तितिक्षमाणः तितिक्षि

---

१ सञ्जारिति ण्यन्तनिर्देशः । अन्यथा असन्देहार्थं सञ्ज इत्येवोच्यत । षत्वभूतसनीति षत्वं प्राप्तं एतदुत्तरार्थं इह तु विनाऽपि षत्वनिर्देशेन सनीत्यपि सिद्ध्यति । शास्त्रसीति नित्यं षत्वे प्राप्ते विकल्पः ॥

२ मुच्लृ मोक्षणे । न चदस्य आप्यं कर्म विवक्ष्यते । अनाप्य इति न विद्यते आप्यमस्येत्यनाप्योऽथ तस्मिन् वर्तमानादित्यर्थः । अथवा आप्यस्याभावोऽनाप्यं अव्ययीभावः तस्मिन् आप्याभावे सतीत्यर्थः ॥ अच इति किं? अन्त्यस्य मा भूत् । आदेशसन्नियोगे द्विवचनप्रतिषेधः ॥ ॥ भूषार्थसन्दुहादीनां च नियक् ।४।२।४४। भूषार्थानां सन्नन्तानां दुहादीनां तदर्थकर्मकाणां च धातूनां कर्तरि निषिद् यक् च प्रत्ययो भवति ॥ अबुभूषत कन्या देवदत्तः । अबुभूषत कन्या स्वयमेव ॥

ष्यमाण । पनायन् पनायन्ती पनायन् पनायिष्यन् पनायिष्यन्ती पनायिष्यती पनायिष्यत् पनिष्यमाण इत्यादि । एव पणायन् पणायिष्यन् पणिष्यमाण । स्मयमान स्मेष्यमाण । कथमान कोष्यमाण । शिस्त्वात्रान् । श्यायमान । दृष्वात् श्याम्यमान । धरमाण धरिष्यमाण । मयमान मास्यमान । दयमान दास्यमान । पयमान पविष्यमाण । डयमान डयिष्यमाण । द्योतमान द्योतिष्यमाण । वतमान वर्त्स्यन् वर्तिष्यमाण । क्लपमान क्ल्प्स्यन् कल्पिष्यमाण । घटमान घटिष्यमाण । ज्वरन् ज्वरिष्यन् । सरन् सरिष्यन् । श्रान् श्राम्यन् राजन् राजमान । राजिष्यन् राजिष्यमाण । सीदन् सत्स्यन् । शीयमान शत्स्यन् । धयन् धास्यन् । पिबन् पास्यन् । जिघ्रन् घ्रास्यन् । धमन् ध्मास्यन् । तिष्ठन् स्थास्यन् । मनन् म्नास्यन् । यच्छन् दास्यन् । ऋच्छन् अरिष्यन् । तरन् तरिष्यन् तरीष्यन् । ऋतीयमान ऋतीयिष्यमाण अर्तिष्यन् । चिकित्सन् चिकित्सिष्यन् । स्कन्दन् स्कन्त्स्यन् । गोपायन् गोपायिष्यन् गोपिष्यन् गोप्स्यन् । धूपायन् धूपायिष्यन् धूपिष्यन् । गच्छन् गमिष्यन् । सगच्छमान सगम्स्यमान । सर्पन् सप्स्यन् । सर्प्स्यन् । नमन् नस्यन् । यच्छन् यस्यन् । क्रामन् क्रममाण क्रमिष्यन् । प्रक्रस्यमान । भ्रमन् भ्रमिष्यन् । अक्ष्णुवन् अक्षन् अक्ष्यन् अक्षिष्यन् पश्यन् । द्रक्ष्यन् । दशन् दङ्क्ष्यन् । दहन् धक्ष्यन् । श्वयन् श्वयिष्यन् । वसन् वत्स्यन् । वदन् वदिष्यन् । यजन् यजमान । यक्ष्यन् यक्ष्यमाण । रजन् रजमान । रङ्क्ष्यन् रङ्क्ष्यमाण । दीदामन् दीदासमान । दीदासिष्यन् दीदासिष्यमाण । शीशांसन् शीशांसिष्यमाण । गूहन् गूहमान । गूहिष्यन् गूहिष्यमाण । घोक्ष्यन् घोक्ष्यमाण । श्रयन् श्रयमाण । श्रयिष्यन् श्रयिष्यमाण । नयन् नयमान । नेष्यन् नेष्यमाण ॥

णत् अवष्वणति अवपष्वाण अवाष्वणत् । अभोजने विस्वनति मृदङ्गः । अवस्वनति घण्टा ॥

१५६४ सदोऽप्रतेर्लौ त्वादेः ।४।२।२२५। अप्रतेरुपसर्गात् सद सस्य षिर्भवति ष्यटि सत्यपि लिटि तु द्वयोरादेरेव भवति ॥ निषीदति निषाषद्यते न्यषीदत् निषसाद । अप्रतेरिति किं? । प्रतिसीदति ॥

१५६५ स्वन्जेश्च ।४।२।२२६। उपसर्गात् स्वन्जे सस्य षिर्भवति ष्यटि सत्यपि लिटि तु द्वयोरादे ॥ परिष्वजते । परिषिष्वङ्क्षते पर्यष्वजत परिषस्वजे ॥

१५६६ परिनिवेः सेवः ।४।२।२२७। परिनिविभ्य सेव सस्य षिर्भवति ष्यटि सत्यपि ॥ षेवृङ् सेवने । परिषेवते परिषिषेविषते पर्यषेवत निषेवते निषिषेविषते न्यषेवत विषेवते विषिषेविषते व्यषेवत ॥

१५६७ सदस्तुस्वञ्जा वा त्वटि ।४।२।२२९। परिनिविभ्य सडादीनां सस्य षिर्भवति अटि तु वा ॥ परिष्करोति पर्यष्करोत् पर्यस्करोत् । परिष्टौति पर्यष्टौत् पर्यस्तौत् । निष्टौति न्यष्टौत् न्यस्तौत् । विष्टौति व्यष्टौत् व्यस्तौत् । परिष्वजते पर्यष्वजत पर्यस्वजत । निष्वजते न्यष्वजत न्यस्वजत । विष्वजते व्यष्वजत व्यस्वजत ॥

१५६८ सीवूसहोऽडेऽसोः ।४।२।२३०। परिनिविभ्य परस्य सीवूसहो सस्य अडे षिर्भवति वा त्वटि न सोभावे ॥ परिषीव्यति पर्यषीव्यत् पर्यसीव्यत् । निषीव्यति न्यषीव्यत् न्यसीव्यत् । विषीव्यति व्यषीव्यत् व्यसीव्यत् । परिषहते पर्यषहत पर्यसहत । निषहते न्यषहत न्यसहत । विषहते व्यषहत व्यसहत । अड इति किं? । पर्यसीषिवत् न्यसीषिवत् व्यसीषिवत् पर्यसीषहत् न्यसीषहत् व्यसीषहत् । असोरिति किं? । परिसोढव्य निसोढा विसोढा ॥

१५६९ स्यन्दतेर्वाऽभ्यनोश्चाप्राणिनि ।४।२।२३१। अभ्यनो परिनिविभ्यश्च स्यन्दते सस्य षिर्भवति वा अप्राणिनि कर्तरि सति ॥

अभिष्यन्दते अभिस्यन्दते। अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते। परिष्यन्दते परिस्यन्दते। निष्यन्दते निस्यन्दते। विष्यन्दते विस्यन्दते तैलं। प्राणिनि अभिस्यन्दते मत्स्य ॥

१५७० वेः स्कन्दोऽक्तयो. ।४।२।२३२। वे स्कन्द सस्य पिर्भवति वा न क्तयो ॥ विष्कन्दति विस्कन्दति। अक्तयोरिति किं[१]। विस्कन्न विस्कन्नवान् ॥

१५७१ परे' ।४।२।२३३। परे स्कन्द सस्य पिर्वा भवति ॥ परिष्कन्दति परिस्कन्दति। परिष्कन्न परिस्कन्न ॥

१५७२ स्फुरस्फुलोर्निर्नि. ।४।२।२३४। निर्निभ्यां स्फुरस्फुलो सस्य पिर्वा भवति ॥ नि ष्फुरति नि स्फुरति निष्फुरति निस्फुरति। नि ष्फुलति नि स्फुलति निष्फुलति निस्फुलति ॥

१५७३ वे' ।४।२।२३५। वे स्फुरस्फुलो सस्य पिर्वा भवति ॥ विष्फुरति विस्फुरति। विष्फुलति विस्फुलति ॥

१५७४ स्कभ्नः ।४।२।२३६। वे स्कभ्नाते सस्य पिर्नित्य भवति ॥ विष्कभ्नाति। श्रावचनात्तैधादे। विस्कम्भते ॥

१५७५ निर्दुस्सुवेस्समसुतिस्वपोऽत्र ।४।२।२३७। निरादिभ्य समसुत्योरत्रकारस्य स्वपेर्धातोश्च सस्य पिर्भवति ॥ निष्पम दुष्पम सुषम विषम निष्पूति दुष्पूति सुपूति विपूति निष्पुप्यते दुष्पुप्त सुपुप्ति विपुप्ति। अत्र इति किं[२]। दु स्वप्न सुस्वप्न ॥

---

१ अक्तयो न वत् क्तक्तवतू परतो भवत। द्विवचनादुभयो परिग्रह ॥ पञ्चोरमे भानुवृत्ति।

२ निस् दुस् सु वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य समशब्दस्य सुतिशब्दस्य च अवकारस्य स्वपेधातो पिरादशो भवति ॥ समसुतीति प्रातिपदिकग्रहण। तेनेह न भवति निस्समति। दुस्समति। निस्सुत दुस्सुत ॥ अन्ये धातुग्रहणमाहु। तेषां निष्पमति दुष्पमात ॥

१५८६ अचोऽभाभूपूकम्गम्प्यायिवेपः ।४।२।२४९। अपकारान्तादुदुर उपसर्गादन्तरश्च पराद्धातो परस्य कृत अच परस्य नस्य णो भवति न भादे ॥ प्रयाण प्रहाणम् अन्तर्याण । अप इति किं? । निष्पानम् । अच इति किं? । प्रभग्न । अभादेरिति किं? । प्रभान प्रभवन प्रपवन प्रक्रमन प्रगमन प्रप्यायन । टुवेपृङ् चलने । प्रवेपन ॥

१५८७ नमीजादेरेव ।४।२।२५०। अपकारान्तादुदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य इजादेरेव धातोर्नमि सति अच परस्य कृतो नस्य णो भवति ॥ इखु गतौ । प्रेङ्खण परेङ्खणम् । इजादेरिति किं? । मडुङ् मण्डने । प्रमड्डन ॥

१५८८ णिहलिजुपान्त्याद्वा ।४।२।२५१। अपकारान्तादुदुर उपसर्गादन्तरश्च परात् ण्यन्तात् हल परो य इच् तदुपान्त्याच्च धातोरच परस्य कृतो नस्य णो भवति वा न भादे ॥ प्रयापण प्रयापन । कुप क्रोधे । प्रकोपण प्रकोपन । न भादे प्रभापना प्रभावना प्रपावना प्रक्रमना प्रगमना प्रप्यायना प्रवेपना ॥

१५८९ रो लोऽयौ ।४।२।२५३। उपसर्गस्य रेफस्य अयिधातौ परे लो भवति । पलायते ॥

१५९० निष्प्रत्योः ।४।२।२५४। निष्प्रत्यो रेफस्य अयिधातौ परे

१ कृतापि वर्तेत । अपकारान्तादुदुर उपसर्गादन्तरश्च परात् भू भा पुभू क्रम् गम् प्यायि वेप् इत्येतद्वर्जिताद्धातो परस्य कृत्प्रत्ययस्थस्य नकारस्याच परस्य णकारादेशो भवति ॥ अच इति किं? निष्पान । कृनीति किं? प्रवापन । पूभिति पकारानुबन्धोपादानात् इकारानुबन्धस्य भवति प्रवपणं प्रवमाण ॥ अपकारादित्युपसर्गादिलस्य विशेषण न धातो ॥

२ हल पर इच् हलिच् स उपान्त्य यस्य स हलिजुपान्त्य । णिश्च हलिजुपान्त्यश्च तस्मात् । हल्ग्रहण किं? प्राहण पराहण । इजुपान्त्यस्य हलन्तत्वात् व्यभिचारात् हल परो य इच् तदुपान्त्यादिति सम्बध्यते । इजुपान्त्यादिति किं? प्रवपण । अप इति किं? निष्पायन ॥

न्लो वा भवति ॥ निलयते निरयते । प्रत्ययते प्रत्ययते इत्यादि । शेष शास्त्रे ज्ञातव्यम् ॥

अथ तङ्विधिरभिधीयते ॥

१५९१ **ऊह्यसोर्चोपसर्गात्** ।१।४।३। उपसर्गात् पराभ्यामूहि असु इत्येताभ्या परस्य लस्तङ् वा भवति ॥ समूहति समूहते । असु क्षेपणे । निरस्यति निरस्यते ॥

१५९२ **युंजोऽजुद**[1] ।१।४।४। अजन्तादुदश्चोपसर्गात् परात् युनृश्चो लस्तङ् भवति ॥ प्रयुङ्क्ते उद्युङ्क्ते ॥

१५९३ **परिव्यवात् क्रियः** ।१।४।६। परिव्यवेभ्य क्रीञो लस्तङ् भवति ॥ परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते ॥

१५९४ **पराव्येर्जेः** ।१।४।७। पराविभ्या जेर्लस्तङ् भवति ॥ पराजयते विजयते ॥

१५९५ **समस्तृतीयया** ।१।४।९। तृतीयया युक्तात् समश्चरेर्लस्तङ् भवति ॥ अश्वेन सचरते ॥

१५९६ **क्रीडोऽकूजे** ।१।४।१०। सम क्रीडो लस्तङ् भवति न कूजने ॥ क्रीडृ विहारे सक्रीडते । कूजने सक्रीडति रथ ॥

१५९७ **पर्यन्वाङ**[2] ।१।४।११। पर्यन्वाङ्भ्य क्रीडो लस्तङ् भवति॥ परिक्रीडते अनुक्रीडते आक्रीडते ॥ शपनाथ इति तङ् ॥ शपि आक्रोशे । देवदत्ताय शपते । अन्यत्राक्रोशे शपति चैत्र । नाथृङ् णाथृङ् याच्ञाशीरुपतापैश्वर्येषु । सर्पिषो नाथते । याच्ञादौ नाथति । कलासु शिक्षते । अन्यत्र शिक्षति । ओदन भुङ्क्ते । प्राणे भुव भुनक्ति ॥

---

१ अच उद् च तस्मात् अजुद ॥

२ "कमणो दश्वर ।१।४।८।' इत्यतश्चर इत्यनुकृष्यते । तथाच सम्पूर्वाच्चरते स्तृतीयान्तेन योगे सतीति लभ्यते ॥ तृतीययेति किं उभौ लोकौ सचरति ॥'

१५९८ इणो गतिताच्छील्ये ।१।४।१३। गतिताच्छील्ये इणो लस्तङ् भवति ॥ पैतृकमनुहरते अश्व । पितृगगत गमनं स्वभावतो गच्छतीत्यर्थ ॥

१५९९ न्येः सम्माननाचार्यकभृत्युत्सञ्जनज्ञानव्ययविगणने ।१।४।१४। सम्माननादिष्वर्थेषु णीञो लस्तङ् भवति ॥ सम्मानने नयते वेदे । आचार्यके माणवकमुपनयते । भृतौ कर्मकरानुपनयते । उत्स ञ्जनमुत्क्षेपण । तत्र दारकमुदानयते । ज्ञाने नयते विद्वान् स्याद्वादे । व्यये शत विनयते । विगणने वृषल कर विनयते ॥

१६०० लॊ. कृपः ।१।४।१८। कृपेर्लुटस्तङ् वा भवति ॥ कल्प्तासि कल्पितासे ॥

१६०१ द्युद्भ्यो लुङ ।१।४।१९। द्युतादिभ्यो लुङस्तङ् वा भवति ॥ अद्युतत् अद्योतिष्ट । अक्लृपत् अकल्पिष्ट अक्लृप्त ॥

१६०२ वृन्भ्य. सस्यात् ।१।४।२०। वृतादिभ्य सन्स्याभ्यां तङ् वा भवति ॥ विवृत्सति विवर्तिषते । वर्त्स्यति वर्तिष्यते । अवर्त्स्यत् अवर्तिष्यत । चिक्लृप्सति चिकल्पिषते चिक्लृप्सते । कल्प्स्यति कल्पिष्यते

---

१ तस्य शील स्वभावो यस्य तच्छील तच्छीलस्य भावस्ताच्छील्य । गतेस्ता च्छील्य गतिताच्छील्य तस्मिन् । इरतेर्लकारस्य पूर्ववत्तङ् भवति गतेस्ताच्छील्ये गम्यमाने । मातृक गावोऽनुहरन्त ॥ स्वभावतो गच्छति पितृव मातृवश्च गमनमेषां स्वभावत एतीत्यर्थ ॥

२ सम्मानन पूजन । तत्र नयते विद्वान् स्याद्वादे प्रमाणव्यापारवित् स्याद्वादे जीवादीन् पदार्थान् युक्तिभि स्थिरीकृत्य सम्मानयन् शिष्यबुद्धिं प्रापयतीत्यर्थ । आचार्यस्य भाव कर्म वा आचार्यक मौञ्जीबन्धनं करोतीत्यर्थ ॥ माणवकमुपनयते इत्यस्य स्वयमाचार्यो माणवकमात्मसमीपे प्रापयतीत्यर्थ ॥ भृतिर्वेतनं भृतिदानेन कर्मकरानात्मसमीपे करोतीत्यर्थं ॥ उर्ध्वं सञ्जन उत्सञ्जन उत्क्षेपण माणवकमुदानयते उत्क्षिपति अधस्थित बालक ऊर्ध्वं नयतीत्यर्थ ॥ प्रमेयनिश्चयो ज्ञान तस्मिन् । ये वै गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थां ॥ धर्मादिषु विनियोगो व्यय । धर्मार्थं शत विनियुङ्क्त इत्यर्थ ॥ ऋणादेर्निर्यातनं विगणन ॥ एतेष्विति किं? अजां नयति ग्रामम् ॥

चक्लृप्स्यते अकल्प्स्यत् अकल्पिष्यत अकॢप्स्यत ॥

१६०३ **क्रमोऽनुपसर्गात्** ।१।४।२१। अनुपसर्गात् क्रमो लस्तङ् वा भवति ॥ क्रमते क्रामति । उपसर्गात् । सक्रामति ॥

१६०४ **वृत्तिसर्गतायने** ।१।४।२२। वृत्त्यादिषु क्रमो लस्तङ् नित्यं भवति ॥ वृत्तौ शास्त्रे बुद्धिः क्रमते । सर्गे तात्पर्ये सूत्राय क्रमते । तायने क्रमन्ते गुणा । क्रमते राजा भुवन ॥

१६०५ **परोपात्** ।१।४।२३। परोपाभ्यां क्रमो लस्तङ भवति ॥ पराक्रमते उपक्रमते ॥

१६०६ **वे पादविक्षेपे** ।१।४।२४। वे क्रमो लस्तङ् भवति पादविक्षेपे ॥ सुष्ठु विक्रमते अश्वः अन्यत्र विक्रामति राजा ॥

१६०७ **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्** ।१।४।२५। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां क्रमो लस्तङ् भवति ॥ भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते । प्रारभत इत्यर्थ ॥

१६०८ **ज्योतिरुद्गतावाङः** ।१।४।२६। आङ क्रमो लस्तङ् भवति ज्योतिषामुदय ॥ आक्रमते चन्द्र । अन्यत्र आक्रामति शैल ॥

१६०९ **नुदाप्रच्छ.** ।१।४।२७। आङो नुदाप्रच्छिभ्यो लस्तङ्

---

१ वेति निवृत्तम् । वृत्तं वृत्तिरात्मयापनं अप्रतिबन्धो वा । तात्पर्यमुत्साहो वा सर्ग । सन्तानः पालनं वा तायनम् ॥ शास्त्रेऽस्य बुद्धिः क्रमते वर्तते तत्रात्मानं यापयतीत्यर्थ । सूत्राय क्रमते तदर्थं तत्परो भवति उत्सहते वेत्यर्थ ॥

२ शालाऽऽरम्भ उपक्रम । अवृत्त्याद्यर्थ आरम्भ । अन्यत्र लिह वृत्त्यादानपेक्षन्ते । पूर्वेणानुपसर्गादिति तत्राप्राप्तसोपसर्गाद्यमारम्भो भवति ॥

३ सम् सङ्गत समानः अर्थोऽभिधेयो ययोस्तौ समर्थौ ताभ्याम् । स चार्थ आदिकर्म अङ्गीकारो वा । तेनादिकर्मण्यङ्गीकारे च वर्तमानाभ्यां भवतीत्यर्थ प्रक्रमते शुश्रूषामुपक्रमते शुश्रूषामङ्गीकरोतीत्यर्थ ॥ समर्थाभ्यामिति किं? पूर्वेद्यु प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थ । परेद्युरुपक्रामति आगच्छतीत्यर्थ ॥

४ ज्योतिषां चन्द्रादीनां उद्गतौ गगनमानादप्यूर्ध्वलिक्षौ उच्चारस्य । आक्रमन्ते ज्योतींषि उद्यन्तीत्यर्थ ॥ ज्योतिर्ग्रहणं किं? क्रमति धूम । उद्गतिग्रहणं किं? नभः समाक्रमते नक्षत्रनभस्थैनैकरश्मि रवेः भास्करो व्याप्नोतीत्यर्थ ॥

भवति ॥ आनुते सृगाल । धनमादत्ते । आपृच्छते गुरु ॥

१६१० गमे' प्रतीक्षायाम् ।१।४।२८। आङो ण्यन्तात् गमे ल्स्तङ् भवति प्रतीक्षायाम् ॥ आगमयते गुरुम् । अन्यत्र आगमयति विद्या ॥

१६११ ह्व स्पर्धे ।१।४।२९। आङो ह्वेञो ल्स्तङ् भवति स्पर्धे ॥ मल्लो मल्लमाह्वयते । अन्यत्र आह्वयति मित्र ॥

१६१२ सनिवे' ।१।४।३०। सन्निविभ्यो ह्वेञो ल्स्तङ् भवति ॥ सह्वयते निह्वयते विह्वयते ॥

१६१३ उपात् ।१।४।३१। उपात् ह्वेञो ल्स्तङ् भवति ॥ उपह्वयते ॥

१६१४ यमो विवाहे ।१।४।३२। उपाद्यमो ल्स्तङ् भवति विवाहे ॥ उपयच्छते कन्याम् । अन्यत्र उपयच्छति शकट । गृह्णातीत्यर्थ ॥

१६१५ स्थ' पथिमैत्रीदेवार्चासङ्गममन्त्रकरणे ।१।४।३३। उपात्तिष्ठतेर्ल्स्तङ् भवति पथ्यादिष्वर्थेषु ॥ अय पन्था सुघ्नमुपतिष्ठते । मैत्र्या चैत्रमुपतिष्ठते । देवार्चाया जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । सङ्गमे गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे मृत्युञ्जयेनोपतिष्ठते ॥

१६१६ लिप्सौ वा ।१।४।३४। उपात्तिष्ठतेर्ल्स्तङ् वा भवति लिप्सौ कर्तरि ॥ भिक्षुर्गृहंगृहमुपतिष्ठते ॥

१६१७ उदोऽनूर्ध्वेहे ।१।४।३५। उदस्तिष्ठतेर्ल्स्तङ् भवति अनूर्ध्वे ईहे चेष्टायाम् ॥ शास्त्रे उत्तिष्ठते । उद्युङ्क्ते इत्यर्थ । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामे शतमुपतिष्ठति ॥

१६१८ सविप्रावात् ।१।४।३६। सविप्रावेभ्य तिष्ठते ल्स्तङ् भवति ॥ सन्तिष्ठते वितिष्ठते प्रतिष्ठते अवतिष्ठते ॥

---

१ ऊर्ध्वं न भवतीत्यनूर्ध्वं अनूर्ध्वे वर्तमान ईहोऽनूर्ध्वेहस्तस्मिन् । शास्त्रे उपतिष्ठते तन्नैर्योग करोतीत्यर्थ । अनूर्ध्वेह इति किं? अस्माद्ग्रामादुच्छ्वतमुपतिष्ठति उत्पद्यते इत्यर्थ । शत जन उत्थाय व्यापार करोतीत्यर्थ शतमुपतिष्ठतीत्यस्य ॥

१६१९ स्थेयप्रकाशने ।१।४।३७। स्थेये प्रमाणभूते विषये प्रकाशने च तिष्ठतेर्लस्तङ् भवति ॥ तिष्ठते प्रमेयमकम्पे । तिष्ठते कन्या च्छात्रेभ्य ॥

१६२० प्रतिज्ञाने ।१।४।३८। प्रतिज्ञाने अभ्युपगमे तिष्ठतेर्लस्तङ् भवति ॥ सर्वमनेकान्तात्मकमातिष्ठते जैन ॥

१६२१ समो गिरात् ।१।४।३९। प्रतिज्ञाने समो गिरतेर्लस्तङ् भवति ॥ उपयोगलक्षणमात्मान सङ्गिरते जैन ॥

१६२२ अवात् ।१।४।४०। अवाद् गिरतेर्लस्तङ् भवति ॥ अवगिरतेऽन्नम् ॥

१६२३ सप्रतेर्ज्ञोऽस्मृतौ ।१।४।४१। सप्रतिभ्या जानातेर्लस्तङ् भवति न स्मृतो ॥ सजानीते प्रतिजानीते । स्मृतो मातर सजानाति ॥

१६२४ निह्नवे ।१।४।४२। निह्नवे अपलापे जानातेर्लस्तङ् भवति ॥ शतमुपजानीते । अन्यत्र चैत्रमुपजानाति ॥

१६२५ सनोऽननोः ।१।४।४३। सनन्ताज्जानातेर्लस्तङ् भवति नानो ॥ धर्म जिज्ञासते । अनो शिष्यमनुजिज्ञासति ॥

१६२६ श्रुवोऽप्रत्याङ ।१।४।४४। सनन्तात् शृणोतेर्लस्तङ् भवति न प्रत्याङ्भ्याम् ॥ धर्म शुश्रूषते । प्रत्याङ्भ्यां तत्त्व प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति ॥

---

१ तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेय इहिरादाऽय । विवादपद निर्णता प्रमाणभूत पुरुष स्थये इत्युच्यते । प्रकाशन प्रकटन पुनर्द्वन्द्व । स्थयविषयाया क्रियाया प्रकाशन च चनमातिष्ठत ॥ विरुद्धाबद्धवागनाल्पवद्यामुग्धबुद्धिषु ॥ अथसूयमनास्तेषु सानत स्वयि तिष्ठते ॥ १ ॥ इति देवागमस्तोत्रे ॥ प्रकाशने तिष्ठत वृषली ग्रामपुत्रेभ्य स्वाभिप्रायप्रकाशनाय तत्समयमाचरतीत्यर्थ । तत्समयाचरणेन स्वाभिप्राय प्रकाशयतीत्यर्थ ॥

२ गॄ निगरणे । गॄ इत्यनुक्त्वा गिरादिति शब्विकरणनिर्देशेन गिरतेर्ग्रहण न गृणाते । उपयोगलक्षणमात्मानमित्यत्र ज्ञानदर्शनमुपयोग स लक्षण चिह्न यस्य स उपयोगलक्षणस्तमात्मान जैन अङ्गीकरोतीत्यर्थ ॥

१६२७ स्मृदृशः ।१।४।४५। सनन्ताभ्यां स्मृदृशिभ्यां लस्तङ् भवति॥ सुस्मूर्षते दिदृक्षते ॥

१६२८ गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथाव्यये ।१।४।४९। गन्धनादिषु कृञो लस्तङ् भवति ॥ गन्धने सूचने कार्यमुत् कुरुते । अवक्षेपे दुर्वृत्तानपकुरुते । सेवायां गणकान् प्रकुरुते । साहसे परदारान् प्रकुरुते । प्रतियत्ने एधो दकस्योपस्कुरुते । प्रकथायां व्याख्यानं प्रकुरुते । व्यये शतं प्रकुरुते ॥

१६२९ प्रसहनेऽधेः ।१।४।५०। प्रसहने अभिभवे अधेः कृञो लस्तङ् भवति ॥ चैत्रमधिकुरुते । अन्यत्र ग्रामे अधिकरोति । स्वामिनं करोतीत्यर्थः ॥

१६३० दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसम्भाषोपमन्त्रणे वदः ।१।४।५१। दीप्त्यादिषु वदेः लस्तङ् भवति ॥ दीप्तौ स्याद्वादे वदते विद्वान् । ज्ञाने चैत्रे वदते । ईहायां धर्मे वदते । विमतौ तत्त्वे विवदते ।

१ उत्साहनं च हिंसायां सूचनं चापि गन्धनमित्यमरः ॥ गन्धनमपकारात्मकसूचनं प्रोत्साहनादिकं गन्धनम् । अवक्षेपणमुपक्षेपः कुत्सनं भर्त्सनं वा । श्येनो वर्तिकामुपकुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः । सहसा प्रवृत्तिः साहसं साहसिकं कर्म परदारान् प्रकुरुते तान् हठात् गृह्णातीत्यर्थः ॥ दकस्येत्यत्र 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी । उपस्कुरुते सतस्तस्य प्रकर्षायान्यापत्तये निश्चित्करोतीत्यर्थः ॥ प्रकर्षेण कथनं प्रारम्भो वा प्रकथा व्याख्यानं प्रकुरुते प्रकर्षेण कथयति कथयितुं प्रारभते वा इत्यर्थः ॥ धर्मार्थे विनियोगो व्ययः ॥

२ प्रहसनमभिभवः पराजयो वा । तथाच निरस्क्रियायामुपमर्गे । अधेरिति किं? शत्रून् प्रकरोति ॥

३ दीप्तौ स्याद्वादे विवदने विद्वान् दीप्तो वदतीत्यर्थः । ज्ञाने ज्ञात्वा वदतीत्यर्थः वदितुं जानीते इत्यर्थः । ईहा चेष्टा यत्न उत्साहः तत्र श्रुते धर्मे तद्विषयमुत्साहं वाचा आविष्करोतीत्यर्थः ॥ नाना मतिर्विमतिः तत्र तत्त्वे विवदते विमत्या किंचिज्ज्ञापने इत्यर्थः ॥ उपसम्भाषा उपसान्त्वनमुपालम्भो वा उपवदते उपसान्त्वयति उपालभते वा इत्यर्थः ॥ उपमन्त्रणे रहस्युपच्छन्दने वधूमुपवदते रहसि वशीकरोतीत्यर्थः ॥

उपसम्भाषायां कर्मकरानुपवदते । उपमन्त्रणे रहसि वधूमुपवदते ॥

१६३१ **व्यक्तवाचां सहोक्तौ** ।१।४।५२। व्यक्तवाचां सहोक्तौ वदेर्लस्तङ् भवति ॥ संवदन्ते जैनाः । व्यक्तवाचामिति किम्? सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

१६३२ **विप्रलापे वा**[1] ।१।४।५३। विप्रलापे वदेर्लस्तङ् वा भवति॥ विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति कुतीर्थ्याः ॥

१६३३ **कर्मण्यसत्यनोः**[2] ।१।४।५४। अनोर्वदेर्लस्तङ् भवति कर्मण्यसति ॥ गुरोरनुवदते शिष्यः । कर्मणि वाचुक्तमनुवदति ॥

१६३४ **ज्ञोपस्थः** ।१।४।५५। कर्मण्यसति जानातेरुपात्तिष्ठतेश्च लस्तङ् भवति ॥ सर्पिषो जानीते । योगी योगे उपतिष्ठते । कर्मणि स्वरेण पुत्रं जानाति । राजानमुपतिष्ठति ॥

१६३५ **समोऽर्तिस्वरतिश्रुदृश्विद्गम्प्रच्छृच्छः**[3] ।१।४।५६। कर्मण्यसति समोऽर्त्यादिभ्यो लस्तङ् भवति ॥ समियृते सस्वरते संशृणुते सम्पश्यते संविते संगच्छते सम्पृच्छते समृच्छते । कर्मणि रूपं सम्पश्यतीत्यादि ॥

१६३६ **येङ्घ्न[4] स्वेऽङ्गे चाढ.** ।१।४।५८। कर्मण्यसति म्याङ्गे

---

१ विप्रलापो विरोधोक्तिः । विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः विप्रलापात्मिकायां सहोक्तौ वित्यर्थः । विप्रवदन्ते परस्परप्रतिषेधेन युगपत्प्रजल्पन्तीत्यर्थः । विप्रलाप इति किम्? सम्प्रवदन्ते वैयाकरणाः । व्यक्तवाचामिति किम्? विप्रवदन्ते शकुनयः । सहोक्ताविति किम्? मौहूर्तिका मुहूर्तेन वदति क्रमेण वदतीत्यर्थः ॥

२ अनु इत्युपसर्गात् गुरोरनुवदते गुरुर्यथा वदति तथा वदतीत्यर्थः । अनु सादृश्ये पश्चादर्थे वा । गुरुणा वा पूर्वमुक्ते पश्चाच्छिष्यो वदतीत्यर्थः ॥ कर्मण्यसतीति किम्? जिनदत्तेनोक्तमनुवदति देवदत्तः पुनर्वदतीत्यर्थः ॥ व्यक्तवाचामिति वर्तत एव। कुतः? अनुवदति वीणा ॥

३ ऋ प्रापणे चेत्यधातोः ऋ गताविति ह्वादेश्च ग्रहणमर्तीत्यनेन । विदिति नित्यमपातत्प्राप्तिमद्भिरित्यादिभिः साहचर्याद्वित्तिर्गृह्यते न विन्दति ॥

४ स्व आत्मार्थे चाङ्गे । स्वाङ्ग इति समासे अविकारोऽद्रवं मूर्तमिति परिभाषाप्रतिपत्तिः स्यात् प्रसिद्धवलीयस्त्वात् तत्र पराङ्गेऽपि स्यादित्यपारिभाषिकार्थोऽसमासः । असमासादेव तत्र 'वा स्वाङ्गात्' इत्यादौ पारिभाषिकं स्वाङ्गं । कर्मण्यसतीत्यनेन

कर्मणि च आङो यमिहनिभ्या स्तङ् भवति ॥ आयच्छते आहते। आयच्छते पाणिम्। आहते शिर। अस्वाङ्गे आयच्छति रज्जुम्। आहन्ति चोर ॥

१६३७ व्युदस्तप ।१।४।५०। कर्मण्यसति स्वाङ्गे कर्मणि च व्युन्भ्या तपेऽस्तङ् भवति ॥ वितपते उत्तपते राजा। वितपते उत्तपते पाणिम्। अस्वाङ्गे वितपति भुव सविता ॥

१६३८ न प्राणिन्यणिजो णिजस्तस्य ।१।४।६०। अकर्मका दणिजन्ताण्णिजो लस्तङ् न भवति प्राणिनि कर्तरि ॥ आस्ते देवदत्त आसयति देवदत्तम्। एव शाययति बालम्। अप्राणीति किं'। शोषयते व्रीहीन् ॥

१६३९ भीस्मिरया प्राकारे ।१।४।६२। णिजन्ताना भीस्मिलीनां प्राकाग्येलेस्तङ् भवति॥ मुण्डो भीषयते। जटिलो विस्मापयते। श्येनो वर्तिकामपलापयते ॥

१६४० गृधिवञ्च्योर्विप्रलम्भे ।१।४।६३। विप्रलम्भे गृधिवाञ्चि भ्या णिजो लस्तङ् भवति ॥ माणवक गर्धयते। माणवक वञ्चयते। प्रता रयतीत्यर्थ ॥

धेट्पादिति वा तङ् फलेशत्वे। धापयते शिशु। पाययते आदयते दमयते आयामयते आयासयते परिमोहयते रोचयते नर्तयते वादयते वासयते। चल्यत्यर्थादिवर्जितेभ्य। एधयते वेधयते। अफलेशत्वे। धापयतीत्यादि। पदान्तरात् ज्ञाते फलेशत्वे वा तङ् स्व पुत्र धापयते धापयतीत्यादि। चल्यत्यर्थादिप्रतिषेध किं'। चालयति शाखा। कम्पयति गमयति। आशयति निगारयति भोजयति। अध्यापयति भावयति द्रावयति स्रावयति बोधयति योधयति नाशयति जनयति ॥

सवस्य निषेधे स्वाङ्गे कर्मणि भवति। स्व इति किं' आयच्छति पादौ देवदत्तस्य आहति शिरो देवदत्तस्य। अङ्ग इति किं' श्याम यच्छति रज्जु। स्व पुत्रादिति। चकारोऽसतीत्यस्याभिसम्बन्धाथ ॥

१६४१ यमःसमुदाङोऽग्रन्थे ।१।४।६७। समुदाङ्भ्यो यमो लस्तङ् भवति फलेशे कर्तरि पदान्तरात् फलेशत्वे ज्ञाते तु वा न ग्रन्थे ॥ सयच्छते व्रीहीन् । उयच्छते भारम् । आयच्छते रज्जुम् । अन्यत्र सयच्छतीत्यादि । ग्रन्थ इति किम्¹ । उद्गच्छति व्याकरण । व्याकरणविषये उद्योग करोतीत्यर्थ ।

१६४२ न पर्याङ्वे रम ।१।४।६८। पर्याङ्विभ्यो रमतेर्लस्तङ न भवति ॥ परिरमति आरमति विरमति ॥

१६४३ उपात् ।१।४।६९। उपाद्रमेर्लस्तङ् न भवति ॥ उपरमति चैत्र

१६४४ वाऽकर्मकात् ।१।४।७०। अकर्मकादुपाद्रमतेर्लस्तङ् वा न भवति ॥ उपरमति उपरमते दोपान् ॥

१६४५ व्यादाओऽपराङ्गे ।१।४।७१। व्यादाओ लस्तङ् न भवति अपराङ्गे कर्मणि ॥ व्याददाति मुख व्याघ्र । पराङ्गे व्याददते पिपीलिका पतङ्गमुख ॥

१६४६ परानोः कुः ।१।४।७२। परानुभ्या कुञो लस्तङ् न भवति ॥ पराकरोति अनुकरोति ॥

१६४७ प्रत्यत्यभेः क्षिप ।१।४।७३। प्रत्यत्यभिभ्य क्षिपेर्लस्तङ् न भवति ॥ प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति अभिक्षिपति ॥

१६४८ प्राद्वहः ।१।४।७४। प्राद्वहेर्लस्तङ् न भवति ॥ प्रवहति ॥

१६४९ परेर्मृषेश्च ।१।४।७५। परेर्मृषेर्वहेश्च लस्तङ् न भवति ॥ परिमृष्यति । परिवहति ॥

१६५० व्यतिहृतेऽगतिर्हिंसाशब्देऽहृवहश्चापरस्परान्यो-

---

१ अग्रन्थ इति किं² उयच्छति चिकित्सित चिकित्सिते ग्रन्थे उद्यम करोतीत्यर्थ ॥

१ वि आङ् इत्युभयात्परस्य दाञ । ञकारो देङ् निवृत्त्यर्थ । अपराङ्गे परागविषयेस व्यादाञ् न भवति । नुदान्प्रच्छ ओदिति वचनात्प्राप्ते । व्याग्रहण किं² दत्ते आदत्ते विदत्ते आविदत्ते ॥

२ परस्परसम्बन्धिहरण व्यतिहार । इतरसम्बन्धिन इतरेण इतरसम्बन्धिनाथेतरेण ग्रहण तस्य कर्म व्यतिहृत तस्मिन् । 'गतिहिंसाशब्दवर्जितेऽर्थे वर्तमानस्य हरतेवहतेरन्यस्य च धातो कर्तरि वर्तमानस्य तङ् भवति । परस्परान्योन्येतरतर इत्ये

न्वेतरेतरे ।१।४।७६। व्यतिहारे गतिहिंसाशब्दार्थवर्जिताद्धातोरितरेतरा-न्योन्याभ्यां च लस्तङ् भवति न परस्परादिप्रयोगे ॥ व्यतिभवन्ते भाना । व्यतिलुनते वृषला सम्प्रहरन्ते गजान । व्यतिवहन्ते गा । गत्यर्थस्य व्यतिगच्छन्ति । हिंसार्थस्य व्यतिघ्नन्ति । शब्दार्थस्य जल्प रप लप व्यक्तायां वाचि । व्यति जल्पन्ति । परस्परादिप्रयोगे व्यतिघ्नन्ति परस्परस्य अन्योन्यस्य इतरे-तरस्य वा । इति सर्वं योज्यम् ॥

अथ लकारार्था निरूप्यन्ते ॥

सतीति वर्तमानार्थ लट् । पचति ॥

१६७१ स्मे च लट् ।४।३।२१५। पुरास्मशब्दयोरुपपदयोर्भूतानद्यत नेऽर्थे लट् भवति ॥ पचतिस्म । पचति पुरा । पुरास्म पचति ॥

१६७२ ननौ पृष्टोक्तौ ।४।३।२१६। पृष्टोक्तौ प्रतिवचने भूतार्थ धातोर्लट् भवति ननुशब्दे उपपदे ॥ किमकार्षीर्देवदत्त । ननु करोमि ॥

१६७३ किंवृत्तेऽर्थित्वे ।४।३।२८६। प्रष्टुरर्थित्वे सति किंवृत्ते उपपदे भविष्यति लट् वा भवति ॥ को भवता भिक्षां ददाति दास्यते । कतमो भवतो भोजयति भोजयिष्यति ॥

१६७४ अर्थ्यसिद्धौ ।४।३।२८७। अर्थ्यस्य दातु फलसिद्धौ निरीक्षितायां भविष्यति लट् वा भवति ॥ यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति ॥

१६७५ लेटि हेतौ ।४।३।२८८। लेडन्ते उपपदे लेटो लेडन्तार्थस्य

तस्मिन्नसति ॥ परस्परादिशब्दानां प्रयोगे सति तङ् न ॥ हवहिग्रहणं प्रतिषेधार्थं । क्रियाया व्यतिहारो व्यतिनैव द्योतित इति परस्परादिभि तत्कर्माभिसम्बध्यते परस्प रस्य वेदनमिति ॥

१ किमा किंशब्देन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तं तस्मिन् । अर्थत इत्येव शीलोऽर्थी तस्य भावोऽर्थित्वं तस्मिन् गम्यमाने इत्यर्थ ॥ वृत्तग्रहणे तद्विभक्त्यन्त डतरडतमौ चेति वैयाकरणस्मृति । तत्र कितरो कितमो ॥ किं पुरुष इत्यादौ न भवति । अर्थित्व इति किं पाटलिपुत्रं गमिष्यति गन्ता । पक्षे लृट्लुटावपि भवत को भवतां भिक्षां दाता के भवतो भोजयन्ति ॥ बहूनां प्रश्ने डतमच ॥

हेतौ निमित्ते वर्त्स्यत्यर्थे धातोर्लट् प्रत्ययो वा भवति ॥ उपाध्यायश्चेदागच्छति अगमिष्यति अथ सूत्रमधीष्व ॥

१६५६ लेट् चोर्ध्वमौहूर्तिके ।४।३।२८९। लेटन्ते उपपदे तद्धेतौ ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लेट् लट् च वा भवत ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति अथ त्व सूत्रमधीष्व ॥

१६५७ गर्हेऽपिजात्वोर्लट् ।४।४।११०। अपिजात्वोरुपपदयोर्गर्हे गम्यमाने धातोर्लट् भवति ॥ अपि सयतो भवानादाय कृत सेवते । जातु तत्रभवान् हिनस्ति ॥

१६५८ कथमि लेट् च वा ।४।४।१११। कथशब्दे उपपदे गर्हे लट् लेट् च वा भवत ॥ कथ तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति हिंस्यात् हिंसिष्यतीत्यादि ॥ अनद्यतने लङ् ॥ अपचत् ॥

१६५९ लङ् च स्मेन ।४।४।१३८। स्मेन सह माङि उपपदे धातोर्लङ्लुङौ भवत ॥ मास्म करोत् मास्म कार्षीत् ॥ आशिषि लेट् ॥ पचतु ॥

१६६० इच्छार्थे लेट् लेट् ।४।४।१२५। इच्छार्थे धातावुपपदे धातोर्लेट्लेटौ भवत ॥ इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ता भवान् ॥ विधिनिमन्त्रणेति विध्यादिषु लेट्लेटौ भवत । विधौ नियोगे पचेत् पचतु भवान् ॥ निमन्त्रणे नियमत कर्तव्ये । सन्ध्यासु भवान् वन्दना कुर्यात् करोतु ॥ आमन्त्रणे कामचारत कर्तव्ये । देवदत्त इह भवानासीत आस्ताम् ॥ अधीष्टे सत्कारपूर्वकव्यापारे । भगवान् प्रसीदेत् प्रसीदतु ॥ सम्प्रश्ने सम्प्रधारणे । किं नु खलु व्याकरणमधीयीय अध्ययै उत धर्मशास्त्र ॥ प्रार्थने याच्ञायाम् । अङ्ग पुत्र अधीयीथा अधीष्व ॥

---

१ अपिजात्वोरित्येतयोरुपपदयो ॥ कालसामान्येऽय लट् परत्वात्कालविशेषविहितानपि प्रत्ययान् बाधत । एवमुत्तरत्रापि ॥ अपि तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति ॥

१६६१ [1]प्रैषानुज्ञावसरे लेट्कृत्यप् ।४।४।१२८। प्रैषादिषु धातो लेट्कृत्यपो भवत ॥ प्रैषे चैत्रौदनं पच । अनुज्ञाया साधो वन्दनां कुरु । अवसरे सम्प्रति सङ्गच्छ ॥

१६६२ अधीष्टे ।४।४।१३०। स्मशब्दे उपपदे अधीष्टे लेट् भवति ॥ अङ्ग गजमणुव्रतानि रक्षस्म ॥

१६६३ [2]भृशाभीक्ष्णे लेट् तस्मिन् तथार्थे ।४।४।१३१। भृशाभीक्ष्णयोर्लेट् भवति तस्मिन्नेव धातौ तथार्थे साधनोपग्रहविशिष्टे उपपदे सति ॥

१६६४ भृशादौ हिः ।१।४।११८। भृशादौ लेटो हिर्भवति ॥ लुनीहिलुनीहि इत्येव लुनाति लुनीत लुनन्तीत्यादि सर्वलकारवचनसाधनस्थानीय

१६६५ [3]प्रचये वा सामान्यार्थे ।४।४।१४०। सामान्यार्थे धातौ उपपदे प्रचये नानाधात्वर्थसमुच्चये गम्यमाने धातोर्लेट् वा भवति ॥ व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहि इत्येव यतते चेष्टते इत्यादि । पक्षे यथासम्भवं लकारो वेदितव्य ॥

१६६६ क्षिप्राशंसार्थे लृट्लेट् ।४।४।१०४। क्षिप्राशंसार्थयोरुपपदयोर्धातोर्यथासङ्ख्यं लृट्लेटौ भवत ॥ उपाध्यायश्चेदागच्छति क्षिप्रमध्येष्ये । सम्भावये अधीयीय ॥

१६६७ किंवृत्ते लेट्लटौ ।४।४।११२। किंवृत्ते उपपदे गर्हे लेट्

---

[1] प्रैषणं प्रैषः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्राप्तकालतानिमित्ताऽपरः । एतेषु गम्यमानेषु ॥ घ्यण उदाहरणं भवता खलु कटः कार्यः कर्तव्यः करणीयः कृत्यः ॥ अतिसर्जनमनुज्ञा भवानिह प्रेषितोऽनुज्ञातः । प्राप्तकालो भवतोऽवसरः कटकरणे । घ्यण्ग्रहणं लेडा घ्यणामबाधनार्थम् ॥

[2] अवयवक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तरैरव्यवहितानां साकल्यं फलातिरेको वा भृशार्थ । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं प्रधानक्रियायाः । भृशे आभीक्ष्ण्ये चार्थे लिट्प्रत्ययो भवति तस्मिन्धातौ तथार्थे उपपदे यथाविधेऽपि च लडन्तस्य ॥ सर्वलकारापवादः ॥

[3] अनेकधात्वर्थसमुच्चयः प्रचयः । स च त्रिविधः क्रियाप्रचयः कर्मप्रचयः उभयप्रचयश्चेति शब्दार्थचन्द्रिकायामुक्तम् ॥

लटौ भवत ॥ किं तत्रभवान् अनृतं ब्रूयात् वक्ष्यति ॥

१६६८ अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि ।४।४।११३। किंवृत्ते अकिंवृत्तेऽप्युपपदे अमर्षे अश्रद्धायां लेङ्लृटौ भवत ॥ न क्षमे न श्रद्दधे किं तत्रभवान् अदत्तं गृह्णीयात् ग्रहीष्यति । न क्षमे न श्रद्दधे तत्रभवान्नाम अदत्तं गृह्णीयात् ग्रहीष्यति ॥

१६६९ यच्चदियदाजातौ लेङ् ।४।४।११५। यदादिषु उपपदेषु अमर्षाश्रद्धयोर्लेङ् भवति ॥ न क्षमे न श्रद्दधे यत्तत्रभवान् अकल्प्यं सेवेत । यदि गुरुरसत्यं ब्रूयात् । यदा सयतो हिंस्यात् । जातु धर्मं सुख्यभिचरेत् ॥

१६७० गर्हे च यच्चयत्रे ।४।४।११६। यच्चयत्रयोरुपपदयोः गर्हे अमर्षाश्रद्धयोश्च लेङ् भवति ॥ धिगलं न क्षमे न श्रद्दधे यच्च तत्रभवानाक्रोशेत । यत्र गुरुरसत्यं ब्रूयात् ॥

१६७१ चित्रे ।४।४।११७। यच्चयात्रयोरुपपदयोश्चित्रे विस्मये लेङ् भवति ॥ चित्रमिदं यच्च तत्रभवान् अकल्प्यं सेवेत । यत्र गुरुं प्रतारयेत् ॥

१६७२ चाद्यऽप्युते लेङ् ।४।४।११९। चाद्यर्थयोरप्युतयोरुपपदयोर्लेङ् भवति ॥ अपि कुर्यात् उत कुर्यात्

१६७३ सम्भाव्येऽलम्यर्थात् ।४।४।१२०। सम्भाव्येऽर्थे धातो लेङ् भवति अलम्यर्थोच्छक्तौ गम्यमानायाम् ॥ अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् ॥

१६७४ सतीच्छार्थात् ।१।४।१२२। इच्छार्थाद्धातोस्सति वर्तमाने लेङ् वा भवति ॥ पक्षे लट् । इच्छेत् इच्छति । उदयाद्धृष्टि ॥

१६७५ वत्स्यति फलकारणे ।४।४।१२३। भविष्यति फले

---

१ अमर्षो अक्षमा । अश्रद्धा असम्भावना । अमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयो ॥ अन्यत्र अकिंवृत्ते । अपिशब्दात्किंवृत्तेऽप्युपपदे । वचनभेदाद्यथासंख्य न भवति ॥

२ यत् यदि यदा जातु इत्यनुपपदेषु । अमर्षो मे । न श्रद्धये न प्रत्ययो मे । नञ्भि मित्तमनास्ताति । अकृर्णौ लट् भवान । यदि तत्रभवानकल्प्यमसेविष्यत न क्षमे न श्रद्धे इति प्रत्येक सम्बन्ध यत्र । अकल्प्यमयोग्यम् ॥

कारणे चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लृङ् वा भवति ॥ पक्षे लृट् । यदि गुरून् उपासीत उपासिष्यते शास्त्रान्तं गच्छेत् गमिष्यति ॥

१६७६ **कामाविष्कारेऽकच्चिति** ।४।४।१२४। कामाविष्कारे इच्छाप्रकाशने धातोर्लिङ् भवति न कच्चित्युपपदे ॥ इच्छामो भुञ्जीत भवान् । कच्चिति । कच्चिज्जीवति ते पिता ॥ विध्यादौ लिङ् प्रागेव दर्शितः ॥

१६७७ **लिङ्यदि** ।४।४।१३२। यदि सति कालवेलासमयेषूपपदेषु अवसरे धातोर्लिङ् भवति ॥ कालो वेला समयो यद् भुञ्जीत भवान् ॥

१६७८ **तृच्यप् चार्हे** ।४।४।१३३। अर्हे धातोर्लिङ् तृच्यपौ च भवन्ति ॥ भवान् खलु कन्यां विवहेत् ॥

१६७९ **शक्तौ लिङ्च्यप्** ।४।४।१३५। शक्तौ गम्यमानायां धातोर्लिङ्च्यपौ भवतः ॥ भवान् खलु भारं वहेत ॥ आशिषि लिङ् पच्यात् ॥ परोक्ष इति लिट् ॥ पपाच किल ॥

१६८० **अत्यन्तापह्नवे लिट्** ।४।३।२११। अत्यन्तापह्नवे सर्वथापलापे भूतानद्यतने लिट् भवति ॥ किं त्वं कलिङ्गेषु स्थितोऽसि[2] नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥ भूते लुङ् अपाक्षीत् ॥

१६८१ **माङि लुङ्** ।४।४।१३७। माङ्युपपदे धातोर्लुङ् भवति ॥ अमाङेति नाट् । मा भवान् पाक्षीत् ॥ परिदेवने लुट् पक्ता ॥ लिङ्निमित्ते इति लृङ् यद्यपक्ष्यत् तदा अभोक्ष्यत ॥

१६८२ **वा शेषात्** ।४।४।१०९। लृट्च्छेषेऽयदानीति सूत्रं यावत् येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु लृङ् वा भवति ॥ कथं नाम तत्रभवान् भूतान् अहिंसिष्यत् । किं तत्रभवान् अनृतमवक्ष्यत् । न क्षमे न श्रद्दधे तत्रभवान् नामाद

---

१ कालवेलासमयावसरे तु वा ।४।४।१२१। इत्यविकृत्य ॥

अपह्नवो निह्नुतिरपलापोऽनभ्युपगमो वा । अत्यन्तापह्नवो यत्सदसद्वा न किञ्चिदभ्युपैति सर्वं भूतार्थोऽपलपति तत्र भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातो । लङोऽपवाद । अत्यन्तग्रहणादेकदेशस्यापह्नवे लुङेव नाहं कलिङ्गेष्ववात्सम् । मा भूत् । तस्मा जनि त्सपुष्पवत् ॥

चमग्रहीष्यत् । यत्तत्रभवानकल्प्यमसेविष्यत । यत्तत्रभवानाक्रोक्ष्यत ॥ भविष्यति लृट् पक्ष्यति ॥

१६८३ स्मृत्यर्थेऽयदि लृट् ।४।४।२०९। स्मृत्यर्थे उपपदे भूतानद्यतने लृट् भवति न यदि ॥ अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्याम । यदि । अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसाम ॥

१६८४ साकाङ्क्षे वा ।४।३।२१०। साकाङ्क्षे वाक्यान्तरे सति स्मृत्यर्थे उपपदे भूतानद्यतने लृट् वा भवति । स्मरसि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्र भोजनं च भोक्ष्यामहे । स्मरसि देवदत्त काश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनं च अभुञ्ज्महि ॥

१६८५ किंकिलास्त्यर्थयोर्लृट् ।४।४।११४। किंकिलशब्दसमवाये अस्त्यर्थे चोपपदे अमर्षाश्रद्धयोर्धातोर्लृट् भवति ॥ न क्षमे न श्रद्दधे किंकिल नाम तत्रभवानकल्प्यं सेविष्यते । अस्ति नाम तत्र भवानकल्प्यं सेविष्यते॥

१६८६ लृट् क्षेपेऽयदौ ।४।४।११८। शेषे यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन् उपपदे चित्रे धातोर्लृट् भवति न यदौ । आश्चर्यं नाम पङ्गुः पर्वतमारोक्ष्यति । यदौ आश्चर्यं यदि पङ्गुः पर्वतमारोहेत् ॥

॥ इति तिङन्तसङ्ग्रहः ॥

जयति जगदीशमस्तकमणिकिरणकलापरलिपितध्येयविधि ।
जिनचरणकमलयुगलं गणधरगणनीयनखरकेशरकम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

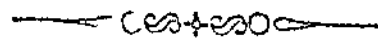

१ अपेक्षा आकाङ्क्षा तद्वान् साकाङ्क्षस्तस्मिन् साकाङ्क्षे वाक्यान्तरलक्षे सति ॥

२ यच्चयत्रार्थौ नामशब्द ॥ बधिरो नाम व्याकरणं श्रोष्यति । मूको नाम धर्मं वक्ष्यति । शेष इति किं यच्चयत्रयोर्लृङ् । अयदा पूर्वयोग सावकाश । यच्चयत्रे तु यच्चयत्रयोरपि परत्वादयमेव स्यादिति ग्रहणम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ कृत्संग्रहः ॥

प्रणम्य जनतापुण्यकृतं महतदुष्कृतम् ।
श्रीवर्धमानमाराध्य कृत्संग्रहमहं ब्रुवे ॥

अथ धातुभ्य कृत्प्रत्यया प्रदर्श्यन्ते ॥

१६८७ घ्याद्यतिङ् कृत् ।१।१।४३। घ्यणादिप्रत्ययरूप कृत्संज्ञ भवति न तिङ् ॥

१६८८ कृद् बहुलम् ।४।३।५८। कृत्प्रत्यया निर्दिष्टे अनिर्दिष्टे चार्थे बहुलं प्रयोगानुसारेण भवति ॥

१६८९ घ्यण् ।४।३।६०। धातोर्घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥ साप्याना प्यादिति सकर्मकात् कर्मण्यकर्मकाद् भावे । घणावितौ । अर्हे शक्तौ वा । एभ्य देवदत्तेन । अनुपात्यत्वान्नात्र आत् । वद्य । स्वाद्य । लोचृन् दर्शने । लोच्य गाप्य पान्य पाण्य सेव्य । शिक्षि विद्योपादाने । शिक्ष्य आशस्य ॥

१६९० जनाप्लवापतो घ्यण् ।४।३।५१। जनादिभ्यो घ्यण्प्र त्ययो भवति कर्तरि वा ॥ आप्लाव्योऽयम् आप्लाव्यमनेन आपात्योऽयम् आपात्यमनेन । धार्यं घोत्य सार्यं तार्यं निगाद्य नाट्य । जल्प रप लप व्यक्ताया वाचि । राप्य लाप्यम् आचाम्य वाप्य ॥

१६९१ कैऽनिट्चज कुर्धिति ।४।१।१७१। कैऽनिटश्चजातस्य धातोर्धिति प्रत्यये कुर्भवति ॥ आसज्ज पाक्य ॥

१६९२ न्यग्रावश्यके ।४।१।१७६। आवश्यके घ्यणि चजो कुर्न भवति ॥

१६९३ ऋुग्घस्पचङ्यमः ।२।२।६८। अवश्यमो ध्यणि ऋुन्न भवति ॥ अवश्यपाच्य । त्यज हानौ । घ्यणि ॥

१६९४ त्यज्यज[1] ।४।१।१७९। त्यज्यजोर्घ्यणि कुर्न भवति ॥ त्याज्य । अत एव यजो वा घ्यण । याज्य । भाज्य रङ्ग्य याच्य हार्यम् ॥ अथादादि । आद्य वेद्य घात्य ॥

१६९५ वाक्यार्घनिदाघावदाघ नाम्नि[2] ।४।१।१७२। वाक्यादयो यणघञन्ता निपात्यन्ते नाम्नि विषये ॥ वाक्य पदसमुदाय । अन्यत्रा कुत्व । वाच्य । जागर्य याज्यम् आशाम्य ॥ दीय योध्य । जन्योऽय । मजन्वध इति नान् जन्यमनेन । कार्य शार्य सेक्य मोक्य मार्य ॥

१६९६ पाणिसमवात् सृजः ।४।३।६१। पाणे समवाच्च सृजेर्घ्यण् भवति ॥ क्यपोऽपवाद । पाणिना सृज्यत इति पाणिसर्ग्या रज्जु । स्वकृतास्युक्तागिति समास समवसर्ग्य ससृज्य । अमृणीति अङित्त्वादेङ् । कोट्य । ताच्य मान्य रोध्य रेक्य वेक्य योग्य ॥

१६९७ निप्राद्युज शक्ति ।४।१।१७७। निप्राभ्या युजो घ्यणि कुर्न भवति शक्यर्थे ॥ नियोक्तु शक्यो नियोज्य प्रयोज्य । अन्यत्र । योग्य प्रयोग्य ॥

१६९८ भुजोऽदो ।४।१।१७८। भुजो घ्यण्यदर्थे कुर्न भवति ॥ भोज्यमन्नम् । अन्यत्र । भोग्यो देश । पाल्य व्यङ्ग्य ॥

१६९९ वाधारेऽमावस्या ।४।३।६३। आधारे अमावस्येति वा निपात्यते ॥ पक्षे घ्यण् । अमा वसतोऽस्या तिथौ सूर्याचन्द्रमसौ इति अमावस्या अमावास्या ॥

---

१ यजो यप्रत्यय एव भवेत् य्वचत्तश्रीत्यादिना । तथापि यजो घ्यणि परे कुत्वनिषेधवचनात् यजो घ्यणपि सिद्ध । अन्यथा तद्वचन व्यर्थं स्यात् । अतो घ्यण् वा भवतीति भाव ॥ घ्यणभावपक्षे य्वचश्रीत्यादिना वक्ष्यमाणप्रत्ययो योज्य ॥

२ वक्तु योग्य वाक्य । अहणमघ । निदहन निदाघ । अवदहन अवदाघ । नाम्नीति किं? वाच्य अर्ह निदाह अवदाह ॥ वचेर्नियमार्थं वाक्यमिति निपातनम् ॥

३ अमा सहेत्यर्थ । अमा सह सम साकमिति धनञ्जय ।

१७०० प्रारंम्रि प्रासोऽसमः ।४।३।५७। नियां सिनिल्व माद् म प्रत्ययो भवनै म पदाभिन्नम असत्यो विमदग्न प्रामो नवति नापवादो ॥

१७०१ तव्यानीयौ ।४।३।६७। धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ पर्यायेण भवत ॥ एधितव्यम एधनीय देवदत्तेन । धीमल्लितव्य धीमल्लनीय । वन्दितव्यो वन्दनीय । रुच्य रुदनीय । निनिक्षितव्य निनिक्षणीय । तेजितव्य तेजनीय । जुगुप्सितव्य जुगुप्सनीय गोपितव्य गोपनीय । अर्तव्य अर्पितव्य अर्पणीय । मीमांसितव्य मीमांसनीय । पनायितव्य पनितव्य पनायनीय । पणायितव्य पणितव्य पणायनीय पणनीय । क्षन्तव्य क्षमितव्य क्षमणीय । कामयितव्य कामनीय । कमितव्य कमनीय । सेवितव्य सेवनीय । गाढव्य गाहितव्य गाहनीय । स्मेतव्य स्मयनीय । कोतव्य कवनीय धर्तव्य धरणीय । मातव्य मानीय । पवितव्य पवनीय । डयितव्य डयनीय । वर्तितव्यं वर्तनीय । स्यन्तव्य स्यन्दितव्य स्यन्दनीय । कल्प्तव्य कल्पितव्य कल्पनीय । स्मर्तव्य स्मरणीय । सोढव्य सहितव्य सहनीय । रन्तव्य रमणीय । बोद्धव्य बोधनीय । सत्तव्य सदनीय । क्रोष्टव्य क्रोशनीय । रोढव्य रोहणीय । भवितव्य भवनीय । सोतव्य सवणीय ॥

१७०२ प्रवृपस्थोऽनीय ।४।३।५०। प्रवृपस्थाभ्यामनीय कर्तरि वा भवति ॥ पक्षे कर्मणि । उपस्थातव्यो गुरु शिष्येण । उपस्थानीयो गुरोश्शिष्य । उपस्थानीयो गुरुश्शिष्येण । ध्यातव्य ध्यानीय । तरितव्य तरीतव्यम् तरणीयम् । ऋतीयितव्यम् ऋतीयनीयम् । अर्तितव्यम् अर्तनीय । चिकित्सितव्य चिकित्सनीय । नन्दितव्य नन्दनीय । सङ्क्तव्य सञ्जनीय । गोपायितव्य गोपायनीय । गोप्तव्य गोपितव्य गोपनीय । धूपायितव्य धूपायनीय । धूपितव्य धूपनीय । गन्तव्य गमनीय । स्रप्तव्य सर्प्तव्य सर्पणीय । नन्तव्य नमनीय । यन्तव्य यमनीय । क्रमितव्य क्रमणीय भ्रमितव्य भ्रमणीयम् । अष्टव्यम् अक्षितव्यम् अक्षणीय । द्रष्टव्य

१ प्रारम्भ प्रासोऽसम इत्यारभ्य स्त्रियां क्तिन् इति सूत्रपर्यन्तमधिकारः ॥

दर्शनीय। श्वयितव्य श्वयनीय। वस्तव्य वसनीय। यष्टव्य यजनीय। वोढव्य वहनीय। पक्तव्य पचनीय। रङ्क्तव्य रञ्जनीय। दीदासितव्य दीदासनीय। शीशासितव्य शिशासनीय। शप्तव्य शपनीय। गोढव्य गूहितव्य गूहनीय। श्रयितव्य श्रयणीय। हर्तव्य हरणीय। कर्तव्य करणीय। नेतव्य नयनीयम्॥

अथ अदादि॥ अत्तव्यम् अदनीय। वेदितव्य वेदनीय। हन्तव्य हननीय। मार्ष्टव्य मार्जितव्य मार्जनीय। वक्तव्य वचनीय। रोदितव्य रोदनीय। स्वप्तव्य स्वपनीय। जागरितव्य जागरणीय। दरिद्रितव्य दरिद्रणीय। रविसव्य रवणीयम्। एतव्यम् अयनीयम्। ईशितव्यम् ईशनीय। सोतव्य सावितव्य सवनीय। शयितव्य शयनीय। दोग्धव्य दोहनीयम्॥

अथ ह्वादि॥ होतव्य हवनीयम्॥ अथ दिवादि॥ देवितव्य देवनीय। नर्तितव्य नर्तनीय। शोष्टव्य शोषणीय। शक्तव्य शकनीय। शमितव्य शमनीय। रोष्टव्य रोषितव्य रोषणीय। लोब्धव्य लोभितव्य लोभनीय। रद्धव्य रधितव्य रधनीय। नष्टव्य नशितव्य नशनीय। त्रप्तव्य तर्प्तव्य तर्पितव्य तर्पणीय। द्रोग्धव्य द्रोढव्य द्रोहितव्य द्रोहणीय। बहुलवचनात् कर्तृकरणयोरप्यनीय॥ मोहयत्यात्मान मुह्यत्यनेनात्मेति वा मोहनीय कर्म। एव ज्ञानावरणीयादय। मन्तव्य मननीय। स्रष्टव्य सर्जनीयम्॥ अथ स्वादि॥ सोतव्य सवनीयम्। अष्टव्यम् अशितव्यम् अशनीयम्॥ अथ क्र्यादि॥ क्रेतव्य क्रयणीय। ग्रहीतव्य ग्रहणीय। ज्ञातव्य ज्ञानीय। वरितव्य वरीतव्य वरणीयम्॥ अथ तुदादि॥ तोत्तव्य तोदनीय। भ्रष्टव्य भर्ष्टव्य भ्रज्जनीय भर्जनीय। क्रष्टव्य कर्ष्टव्य कर्षणीय। कर्तितव्य कर्तनीय। करितव्य करीतव्य करणीय। मङ्क्तव्य मज्जनीयम्। एष्टव्यम् एषितव्यम् एषणीय। कुटितव्य कुटनीय। कुवितव्य कुवनीयम्। उद्वेजितव्यम् उद्वेजनीयम्। आरब्धव्य रम्भणीय। लब्धव्यम् लम्भनीयम्॥ अथ तनादि॥ तनितव्य तननीय। मनितव्य

मननीयम् ॥ अथ रुधादि ॥ रोद्धव्य रोधनीय । भङ्क्तव्य भञ्जनीयम् । अङ्क्तव्य अञ्जितव्यम् अञ्जनीयम् ॥ अथ चुरादि ॥ चोरयितव्य चोरणीय ॥

१७०३ पवर्चत्ताकिशक्शासियत्सहियजोऽग्वासुवपरपलपापत्रपडिपद्भचमुर्य ।४।३।६८। पवर्गान्तादजन्ताच्चतादेश्च धातोर्यो भवति न ण्यादेः ऋवर्णान्ताच्च ॥ घ्यणोऽपवादः । बीभत्स्य । यतेङ् प्रयत्ने । यत्य । गोप्य । लवुङ् अवस्रंसने । लम्ब्य । वल्भि भोजने वल्भ्य । क्षम्य काम्य कम्य सेयम् । एङ्वौ । कव्य ॥

१७०४ ये ४।२।८८। आदन्तस्य यप्रत्यये ईद्भवति ॥ एङ् । मेय देय । पव्य क्षोभ्य सह्य वम्य ॥

१७०५ भृगो यो वा ।४।३।८९। भूगाभ्या य कर्तरि वा भवति ॥ भव्यो देवदत्त । भव्य देवदत्तेन । सव्य जेय धेय पेय ग्रेय घ्मेय स्थेय ज्ञेय देय । गेय । गेयो गाथाना चैत्र । गेया गाथा चैत्रेण । देय गोप्य धूप्य तप्य गम्य नम्य रम्य भ्रम्य शम्य श्रेय यज्य वेय ह्वेय । चतेङ् याचने ॥ चत्य शप्य प्रेय नेय ॥ अथ अदादि ॥ स्वप्य दरिद्र्य रव्यम् आख्येय सव्य शेयम् अध्येयम् ऊर्णव्यम् ॥ अथ ह्वादि ॥ हव्य हेय मेय धेयम् देय ॥ अथ दिवादि ॥ क्षेप्य शक्यम् शम्य दम्य तम्य श्रम्य क्षम्य सेय सव्यम् ॥ अथ स्वादि ॥ श्रव्य ॥ त्यादि ॥ नेय भ्रेय लव्य ज्ञेयम् । णू स्तवने । कुटादित्वान्नैङ् । प्रणूय आरभ्य लभ्य ॥

१७०६ स्याङः ।४।२।२०४। आङो लभो यादौ प्रत्यये नम् भवति ॥ आलम्भ्य क्रोध ॥

१७०७ स्तुतावुपात् ।४।२।२०५। उपाल्लभ यादौ प्रत्यये स्तुतौ नम् भवति ॥ उपलम्भ्यो देव । अन्यत्र उपलभ्य धन । चौर्य मृग्यम् इत्यादि ॥

---

१ ण्यादिप्रतिषेधः किं? याप्य आराप्य वाप्य राप्य लाप्य आपत्राप्य दाम्य आचाम्य कार्य तार्य ॥

१७०८ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।४।३।६९। अनुपसर्गेभ्यो गदादिभ्यो यो भवति ॥ गद्य मद्य यम्यम् । अनुपसर्गादिति किं[१] । निगाद्य प्रमाद्य नियाम्य ॥

१७०९ चरः ।४।३।७०। अनुपसर्गाच्चरो यो भवति ॥ चर्यं व्रतम् । उपसर्गात्तिन्नार्योऽक्ष ॥

१७१० आङोऽगुरौ ।४।३।७१। आङश्चरेर्यो भवति न गुरौ ॥ आचर्या धर्मः । गुरौ आचार्य समन्तभद्र ॥

१७११ पणोपसर्यवद्याविक्रेयर्तुमत्युपेयागर्ह्ये ।४।३।७२। पणादिभ्यो यथासङ्ख्यं विक्रेयादिष्वर्थेषु यो भवति ॥ पण्य विक्रेयम् । उपसर्या ऋतुमती । वर्या उपेया वेश्या । अवद्य गर्ह्यं पापम् । अन्यत्र । पाण्यो गुरु । उपसार्यस्साधु । वृत्या गौ । अवाद्यो जनवाद ॥

१७१२ स्वामिवैश्ययोऽर्यः ।४।३।७३। अनुपसर्गादर्तेर्यो भवति स्वामिवैश्ययो ॥ अर्य स्वामी । अर्यो वैश्य । अन्यत्र आर्य ॥

१७१३ क्षय्यजय्यौ शक्तौ ।४।२।१०७। एतौ यान्तौ शक्तौ निपात्येते ॥ क्षेतु शक्य क्षय्य । जेतु शक्य जय्य ॥

१७१४ क्रय्यः क्रयार्थे ।४।२।१०८। क्रयविषये क्रय्य इति निपात्यते ॥

१७१५ सङ्गतेऽजर्यम् ।४।३।४७। सङ्गते विशेष्ये अजर्यमिति कर्तरि निपात्यते ॥ अजर्यं सङ्गतम् ॥

१७१६ ओरावश्यके ।४।३।६२। उवर्णान्तादावश्यके द्योत्ये घ्यण् भवति ॥ भाव्यम् अवश्यभाव्य काव्यम् अवश्यकाव्य । पाव्यम् अवश्य-

---

१ उपपूर्वस्य गतौ । वृञ् वरणे । अनृतवाद्द ॥ पण्य कम्बल । पण्या गौः विक्रेया इत्यर्थ । उपगया गौ । उपसर्या बडवा ऋतुमती काल्या प्रजन इत्यर्थ । काल्यो पसर्यो प्रजने ॥ शतेन वर्या सहस्रेण वर्या कन्या उपेया सम्भक्तव्या मिथ्रीकर्त्तुं या इत्यर्थ । नानि सनि वद कथय् न इति वदपोऽपवाद । अवाद्यमित्यत्र निरुपसर्गात् घ्यणि प्राप्त नञ्समास ॥

गाढा गाहिता गाह । स्नायक स्नेता स्नम । कायक कीता कर । धारक धर्ता धर । मायक माता माय । पायक पविता पव । वर्तक वर्तिता वर्त । स्यन्दक स्यन्दिता स्यन्ता स्यन्द । कल्पक कल्प्ता कल्पिता कल्प । स्मारक स्मर्ता स्मर । साहक सोढा सहिता सह । रामक रन्ता रम । बोधक बोद्धा बोध । क्रोशक क्रोष्टा क्रोश । रोहक रोढा रोह । भावक भविता भव । सारक सोता सर । तारक तरिता तरीता तर । चिकित्सक चिकित्सिता चिकित्स । नन्दक नन्दिता नन्द । सञ्जक सङ्क्ता सञ्ज । गोपायक गोपायिता गोपाय । गोपक गोप्ता गोपिता गोप । गामक गन्ता गम । सर्पक सप्ता सर्प्ता सर्प । नामक नन्ता नम । क्रमक क्रमिता क्रम । भ्रमक भ्रमिता भ्रम । अक्षक अष्टा अक्षिता अक्ष । दर्शक द्रष्टा दर्श । श्रायक श्रयिता श्रय । वासक वस्ता वस । याजक यष्टा यज । वाहक वोढा वह । पाचक पक्ता पच । रञ्जक रङ्क्ता रञ्ज । शापक शप्ता शप । गूहक गोढा गूहिता गूह । श्रायक श्रयिता श्रय । हारक हर्ता हर । कारक कर्ता कर । नायक नेता नय ॥

अथ अदादि ॥ आदक अत्ता अद । वेदक वेदिता वेद । घातक हन्ता हन । मार्जक मार्ष्टा मार्जिता मार्ज । वाचक वक्ता वच । स्वापक स्वप्ता स्वप । जागरक जागरिता जागर । दरिद्रायक दरिद्रिता दरिद्र । रावक रविता रव । आयक एता अय । ईशक ईशिता ईश । सावक सोता सविता सव । शायक शयिता शय । दोहक दोग्धा दोह । लेहक लेढा लेह ॥

अथ ह्वादि ॥ हावक होता हव ॥ अथ दिवादि ॥ देवक देविता देव । नर्तक नर्तिता नर्त । शोषक शोष्टा शोष । क्षेपक क्षेप्ता क्षेप । शाकक शक्ता शक । शमक शमिता शम । रोपक रोप्ता रोपिता रोप । कोपक कोपिता कोप । लोभक लोब्धा लोभिता लोभ । रन्धक रधिता रद्धा रन्ध । नाशक नष्टा नशिता नश । तर्पक तर्पिता त्रप्ता तर्प्ता तर्प ।

द्रोहक द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिता द्रोह । मानक मन्ता मन । योधक योद्धा योध । सर्जक स्रष्टा सर्ज । अथ स्वादि ॥ सावक सोता सव । आशक अष्टा अशिता अश ॥ अथ क्र्यादि ॥ क्रायक क्रेता क्रय । ग्राहक ग्रहीता ग्रह । ज्ञायक ज्ञाता ज्ञ । वारक वरिता वरीता वर ॥ अथ तुदादि ॥ तोदक तोत्ता तोद । भ्रज्जक भर्जक भ्रष्टा भर्ष्टा भ्रज्ज भर्ज । कर्षक क्रष्टा कर्ष्टा कर्ष । कारक करिता करीता कर । मज्जक मङ्क्ता मज्ज । एषक एष्टा एषिता एष । कोटक कुटिता कुट । कावक कुविता कुव । उद्वेजक उदेजिता उद्वेज । आरम्भक आरब्धा आरम्भ । लम्भक लब्धा लम्भ ॥ अथ तनादि ॥ तानक तनिता तन । मानक मनिता मन ॥ अथ रुधादि ॥ रोधक रोद्धा रोध । भञ्जक भङ्क्ता भञ्ज । अञ्जक अङ्क्ता अञ्जिता अञ्ज ॥ अथ चुरादि ॥ चोरक चोरयिता चोर इत्यादि ॥

१७३० नन्द्यादिभ्योऽनः ।४।३।८६। नन्द्यादिभ्य अनप्रत्ययो भवति कर्तरि ॥ नन्दयतीति नन्दन वासन वामन दूषण भूषण साधन वादन शोभन रोचन सहन तपन मदन जनार्दन मधुसूदन विचनाशन कुलदमन इत्यादय शिष्टप्रयोगानुसारेण नेया ॥

१७३१ ग्रहादिभ्यो णिन् ।४।३।८७। ग्रहादिभ्यो णिन् भवति कर्तरि ॥ गृह्णातीति ग्राही उत्साही उद्वाही उद्भासी स्थायी मन्त्री सम्मर्दी निसारीत्यादय प्रयोगगम्या ॥

१७३२ नेर्वपश्रुशाविशरक्ष ।४।३।८८। नेर्वपादिभ्यो णिन् भवति कर्तरि ॥ निवापी निश्रावी निशायी निवेशी निरक्षी ॥

---

१ नन्द्यादयो धातुपाठे न निर्दिष्टा किन्तु नन्दनरमणत्वादिप्रातिपदिकपद्धत्ये प्रोच्यन्ते ये पठ्यन्ते तेऽत्र गृह्यन्ते इत्याहु ॥ दूषण अत्र 'ऊद्दुषो णौ' इत्यूत् ॥ रोचन अत ण्यन्तभ्य ॥ मदयतीति मदन एते सञ्ज्ञाया दीर्पुर्वा मदयतीति मदन ॥ जनानर्दयतीति जनार्दन अर्द गतियाचनयो ॥ षूदि क्षरणे मधुसूदन अत्राणिष्यते ॥

२ ग्रहादय प्रातिपदिकपाठादेवापोद्धृता । ग्रहादिराकृतिगण तेन विसारीत्यादि सिद्धम् ॥

१७३३ नञो याचृव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसः ।४।३।८९। नञो याचादिभ्यो णिन् भवति ॥ अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी ॥

१७३४ अचोऽचित्ते ।४।३।९०। नञोऽजन्तेभ्यो णिन् भवत्यचित्ते कर्तरि ॥ अकारी परशुः । अहारी गन्धः । सचित्ते । अकर्ता चैत्रः ॥

१७३५ रुधराधोऽपात् ।४।३।९१। अपाद्रुधराधिभ्यां णिन् भवति ॥ अपरोधी अपराधी ॥

१७३६ इन् च परिभ्वः ।४।३।९२। परेर्भुव इन्णिनौ भवतः ॥ परिभवी परिभावी ॥

१७३७ ज्ञाकॄगॄप्रीगुपान्त्यात् कः ।४।३।९४। ज्ञादिभ्य इगुपान्त्येभ्यश्च कर्तरि को भवति ॥ अचोऽपवादः । क इत् । इटि चातो लुगि त्यातो लुक् । प्रज्ञः किर अवकिर गिर निगिर गिल निगिल प्रिय विलिख बुध युध विकृप ॥

१७३८ उपसर्गादातोऽनिट् ।४।३।९५। उपसर्गादादन्तात् को भवति के च यञो नेट् ॥ प्रस्थ ॥

१७३९ प्रष्ठोऽग्रगामी ।२।२।१४६। अग्रगामिन्यर्थे प्रष्ठ इति निपात्यते ॥ सुग्ल सुम्ल सुत्र सुग व्याल । अनिगिति किम् । आह्व प्रह्व प्रज्य ॥

१७४० पाघ्राध्माधेड्दृशः शः ।४।३।९६। उपसर्गात् पादिभ्यः शो भवति ॥ कापवादः । श इत् । शित्त्वात् पिबादि । उत्पिब उज्जिघ्र निधम विधय उत्पश्य ॥

---

१ इक् आगमः । उपसर्गादिति किम् ज्ञाता ॥ आत इति किम् प्रहृता । अन्यथा इग्यन् स्यात् । यथा जुहुवतु ॥

२ पा इति पिबतेर्ग्रहणं न पाते । केचिदुपसर्गादिति नानुवर्तयन्ति पश्य इति दि दृश्यत इत्याहुः । व्याघ्र इति व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ इति निर्देशात्सिद्ध ॥

१७४१ **धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिलिम्पविन्दोऽनुपसर्गात्** ।४।३।९७। अनुपसर्गेभ्यो धार्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यो लिम्पविन्दाभ्यां च शो भवति ॥ धारय पारय वेदय उदेजय चेतय सातय साहय लिम्प विन्द । उपसर्गात् । सन्धारयिता प्रलिप प्रविद ॥

१७४२ **धुन्यो ण** ।४।३।९८। अनुपसर्गाभ्यां धुनीभ्यां णो भवति॥ धाव नाय । उपसर्गात्। मघव प्रणय ॥

१७४३ **सहादिभ्रष्टादा** ।४।३।९९। अनुपसर्गेभ्यस्सहादिभ्यो महेश्च णा वा भवति॥ साह सह राम रम बोध बुध ज्वाल ज्वल चाल चल हाल हल पात पत पाद पद माद मद वाम वम क्षार क्षर साद सद शाद शद भाव भव ग्राह ग्रह । उपसर्गात्। विबुध उज्ज्वल प्रभव इत्यादि ॥

१७४४ **श्यात्सन्व्यधास्रुसंस्ववसावहृतीण्श्वसः** ।४।३।१००। श्यैङ आदन्तात्तनादिभ्यश्च णो भवति ॥ प्रतिश्याय धाय दाय ग्लाय म्लाय तान उत्तान व्याध आस्राव संस्राव अवसाय अवहार अत्याय श्वास उच्छ्वास ॥

१७४५ **नृतखनजो वुट् व्छिल्पिनि** ।४।३।१०१। नृतादिभ्यो

---

१ चिती सञ्ज्ञाने । चृती हिंसायां ग्रथने च चौरो धातु ॥ सात करोतीति णिच् सातीति सुब्धातु ॥ अथवा ' सादेरगतौ त " इति कातन्त्रसूत्रनियमात् तादृश ॥

२ अनुपसर्गाभ्याम् ॥ छत्रधार कुम्भलेप इति मध्येऽपवादा पूर्वान् विधान् बाधन्ते नोत्तरानित्यण् भवति । निलिम्पा निलिम्पा नाम देवा । गोविन्द अरविन्द कुविन्द कुशविन्द इति सञ्ज्ञा एता, अत्र लिपिविदिभ्यां प्रत्यय । पश्चाद्गतादिषु इति समास ॥

३ तनूञ् व्यध आङ्पूर्वस्रु गतौ सम्पूर्वस्रु गतौ अवपूर्वस्यु गतौ षो अन्तकर्मणि अवपूर्वहृञ् हरणे अतिपूर्वइण् श्वस प्राणने ॥ अदन्तग्रहणेनैव सिद्धे पुन श्यादिग्रहण, अन्यथा सोपसर्गत्वे उपसर्गाद्धातोरिति कप्रत्यय । प्रतिश्याय ॥ अनुपसर्गात् चेति चेह निवृत्तम् ॥

४ रञ्ज राग । शिल्प नियासु कौशल्य तद्वान् शिल्पी तस्मिन् शिल्पिनि ॥

शुभया । सोम पिबतीति सोमपा । क्विपि । अन्तरिक्षसत् दिविषत् द्युमत् सुहृत् शतसृ मित्राद्विट् द्विट् मित्रध्रुक् मित्रध्रुट् ॥

१८२४ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ तिकारकस्य ।२।२।९०। अजन्तस्य ते कारकस्य च क्विबन्ते नह्यादावुत्तरपदे दीर्घो भवति ॥ उपानत् नीवृत् प्रावृट् मर्मावित् जलासट् ॥

१८२५ गमादीनां क्वौ ।४।१।२६४। हनादीनां गमादीनां च क्विपि लुग् भवति ॥ परीतत् नीरक् । गोयुक् कामधुक् अश्वयुक् । युङ् त स्ववित् काष्ठभित् भित् छित् भवच्छित् शत्रुजित् प्रजित् अनन्तजित् ग्रामणी । ग्रामं नयतीति ग्रामणी । नी पः । विराट् सम्राट् स्वाराट् मित्रभूः प्रतिभूः स्वयम्भूः । उखाया स्रंसते उखास्रत् पर्णध्वत् विभ्राट् प्राङ् प्रत्यङ् सम्यङ् सध्र्यङ् ऋत्विक् इत्यादयः दृश्यत इति वचनात् यथासम्भवं केवलादपि धातोः शिष्टप्रयोगेषु लक्षणीयाः ॥ बहुलाधिकारात् कर्तृकर्मकरणादिकारकविशिष्टार्था प्रयोज्या ॥

१८२६ त्यदाद्यन्यसमानाद् गौणाद् दृशेराप्ये क्विकट्क्साः ।४।२।१८०। उपमानवाचिनस्त्यदादेरन्यसमानाभ्यां च दृशेः कर्मणि क्विकट्क्सा भवन्ति ॥ क्वि सर्वोऽप्रयोगी । कटाविती । स इव दृश्यत इति विगृह्य आत्वादि । तादृक् तादृश तादृशी तादृक्ष तादृक्षा यादृक् यादृश यादृक्ष अमूदृक् अमूदृश अमूदृक्ष ईदृक् एतादृक् युष्मादृक् त्वादृक् भवादृक् मादृक् कीदृक् अन्यादृक् सदृक् ॥

१८२७ शीलेऽजातेः ।४।३।१८२। सुबन्ताद्धातोः शीले णिन् भवति न जाते ॥ उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोजी । प्रस्थायी प्रबोधी प्रयायी । जाते । ब्राह्मणानामन्त्रयिता ॥

१ वचनभेदाद्यथासंख्य । त्यदाद्यन्यसमानादिति किं? वृक्ष इव दृश्यते । गौणादिति किं? दृश्यते ॥

२ कर्तुर्णिनिरित्यधिकृत्य । शील इति किं? उष्णभोज । अजातेरित्यस्याजातिवाचिन इत्यर्थ ॥ शालीन् भोक्ता प्रभोक्ता उपभोक्ता सम्भोक्ता इत्यनभिधानान्न भवति ॥

१८२८ व्रताभीक्ष्ण्ये[1] ।४।३।१८३। सुपो धातोर्व्रताभीक्ष्ण्ययोर्णिन् भवति ॥ स्थण्डिलशायी अम्बुपायी ॥

१८२९ साधौ[2] ।४।३।१८४। सुपो धातोस्साधौ णिन् भवति ॥ साधुकारी साधुदायी ॥

१८३० ब्रह्मवादी[3] ।४।३।१८५। साधु ब्रह्माण वदतीति ब्रह्मवादी ॥

१८३१ व्यभेर्भुवो भूते ।४।३।१८६। व्यभिभ्यां भुवो भूतेऽर्थे णिन् भवति ॥ विभूतवानिति विभावी । अभिभूतवान् अभिभावी ॥

१८३२ करणाद्यजः ।४।३।१८७। करणाद्यजो भूते णिन् भवति ॥ महामहेनायाक्षीत् महामहयाजी ॥

१८३३ घ्नो णिन् ।४।३।१८९। कर्मणो हन्तेर्भूते णिन् भवति कुत्सायाम् ॥ मातृघाती ॥

१८३४ ब्रह्मभ्रूणवृत्रात् क्विप् ।४।३।१९०। ब्रह्मादिभ्यो हन्तेर्भूते क्विप् भवति ॥ ब्रह्माण हतिस्म ब्रह्महा । एव भ्रूणहा वृत्रहा ॥

१८३५ सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात् कृञ[4] ।४।३।१९१। स्वादिभ्य कृञो भूते क्विप् भवति ॥ सुष्ठु अकार्षीत् सुकृत् । कर्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत् पुण्यकृत् ॥

१८३६ दृश क्वनिप् ।४।३।१९५। भूते कर्मणो दृश क्वनिप् भवति ॥ कपेत इत । विश्व दृष्टवान् विश्वदृश्वा ॥

१८३७ राजसहात् कृञ्युधिभ्याम् ।४।३।१९६। राजसहाभ्यां कृञो युधेश्च भूते क्वनिप् भवति ॥ राजानं कृतवान् राजकृत्वा । एव राजयुध्वा सहकृत्वा सहयुध्वा ॥

---

१ व्रत शास्त्रतो नियम । आभीक्ष्ण्य पौनःपुन्यम् ॥ कषायपायिणो गान्धारा । क्षीरपायिणो उशीनरा । सौवीरपायिणो बाह्लीका ॥ अताच्छील्यार्थं वचनम् ॥

२ कुशले योग्यो हितश्च साधुरित्युच्यते ॥

३ ब्रह्मपूर्वाद्वदेर्णिन्प्रत्ययो निपात्यते । अशीलार्थमताच्छील्यार्थं चेद वचनम् ॥

४ सुकर्मपापमन्त्रपुण्यादेवेति धातुनियमो नेष्यते । शास्त्रकृत् तीर्थकृत् इत्यपीह भवति । केचिदिह धातुनियममपीच्छन्ति शास्त्रं तीर्थं कृतवान् इत्यादि ॥

१८३८ जनोऽनो डः ।४।३।१९७। कर्मणोऽनो जनो भूते डो भवति ॥ ड इत् । पुमांसमनुजाता पुमनुजा । एवं स्त्र्यनुजः ॥

१८३९ सप्तम्याः ।४।३।१९८। सप्तम्यन्ताज्जनो भूते डो भवति ॥ तनौ जातः तनुजः ॥

[१]८४० ययोनिमतिचरजेऽप[२] ।२।२।१५। अप्शब्दात् सप्तम्या यप्रत्यये योनिमतिचरजे च लुग् न भवति तत्पुरुषे ॥ अप्सुजः सरसिजः । बहुलाधिकारादब्जः सरोजम् इत्यादि ॥

१८४१ अजाते पञ्चम्याः ।४।३।१९९। पञ्चम्यन्तात् जनो भूते डो भवति न जातिवाचिनि ॥ ज्ञानाज्जातः ज्ञानजं सुखम् । इन्द्रियजम् इत्यादि । जाते । अश्वाज्जात इत्येव ॥

१८४२ क्वचित् ।४।३।२००। अन्यस्मादपि सुपो जनो भूते अन्यस्मिन्नपि विषये डो भवति ॥ किं जातेन किंजः । द्विर्जातो द्विजः न जातः अजः । परिजाः केशाः । प्रजायते प्रजा । अनुजः स्त्रीजमनृतं । पुंसानुजाता पुंसानुजा । ब्राह्मणाच्छसीत्यलुक् ॥

१८४३ जृषोऽतृ ।४।३।२०१। जृषो भूते अतृ भवति ॥ ऋदित् । जरन् ॥

[३]८४४ सुयजो ङ्वनिप् ।४।३।२०२। सुनूयजूभ्यां भूते ङ्वनिप् भवति ॥ ङपावितौ । सुत्वा यज्वा ॥

---

१ आन्वत्युपसर्गे उपपदे । अणोऽपवादोऽयम् ॥ पुमांसमनु जातेत्यत्र टार्थेऽनुना' इति द्वितीया । 'स्वङ्गताऽस्युच इति समासे पदसञ्ज्ञायां पुंशब्दस्य सकारस्य पदस्य इति लुक् पुमनुजा ॥ प्रत्ययार्थनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

२ यश्च योनिश्च मतिश्च चरश्च जश्च पुनस्तयोक्तस्तस्मिन् ॥ तत्रोदाहरणानि अप्सव्य । अप्सुयोनि । अप्सुमति । अप्सुचर । अप्सुज ॥ स स्यादलञ्ज क्रिया यस्य ज म निरर्थकमिति विदग्ध ॥ क्षत्रियज युध्दम् । ब्राह्मणज पशुवध ॥

३ दन्तविप्राण्डजा द्विजा । अनोऽस्ती यार्यिको माहिरजो रामपितामह ॥ अन्यस्मा -द्धातोरपि भवति परमाद्न्तीति परादं ॥

१८४५ भस्मादय[1] ।४।३।२०३। भस्मन्नित्यादयो भूते मनन्ता साधव ॥ भसित भस्म । एव चर्म वर्म कर्म इत्यादय प्रयोगगम्या ॥

१८४६ क्तक्तवतू ।४।३।२०४। धातोर्भूते क्तक्तवतू भवत ॥ कोतावितौ । साप्यानाप्यादिति सकर्मकात् कर्मण्यकर्मकाद् भावे क्त । क्तवतु पुन कर्तर्येव । एध्यते स्म एधितमनेन । एधते स्म एधितवान् । एव स्पर्धित स्पर्धितवान् वन्दित वन्दितवान् ॥

१८४७ उति शप क्तयोर्भावारम्भे ।४।१।१५३। शप्भाजो धातोरुकारे उपान्त्ये सति भावारम्भविहितयोरिडाद्यो क्तक्तवत्वो परत क्तिकार्य वा भवति ॥ मुदितमनेन मोदितमनेन । प्रमुदित प्रमुदितवान् प्रमोदित प्रमोदितवान् ॥

१८४८ क्तयोर्द्रश्यौदित्सूयत्यादेर्दस्य चामन्मूर्छ[2] ।४।१।२४६। दान्तात् रान्तात् श्यैड ओदित सूयत्यादेश्च तकाराद्यो क्तक्तवत्वोरादेस्तस्य नो भवति पूर्वस्य दस्य च न न मन्मूर्छो ॥ हन्नमनेन हन्नवान् । ह्लादेङ् सुखे ॥

१८४९ न डीयश्व्यैदिद्वेटोऽपतः[3] ।४।२।१४३। डीयश्विभ्यामैदितो विकल्पितेटश्च क्तयोरिड् न भवति न पत ॥ नत्व ॥

---

१ शप्वान् शप् तस्य शप । क्तश्च क्तवतुश्च क्तौ तयो क्तयो ॥ आरम्भ आदिकम ॥

२ दकारान्ताद्रेफान्तात् श्यायतेरोदित सूयत्यादेश्च मदमूर्छिवर्जिताद्धातो परयो स्तकाराद्यो क्तयो क्तक्तवत्वोरादेदकारादेशो भवति तत्सन्नियोगे पूर्वस्य दकारस्य च नकारादेशो भवति ॥ भिन्न भिन्नवान् । मदै हर्षग्लपनयो मत्त मत्तवान् । मत मूर्तवान् एड्लुगिति छस्य लुगत्र । क्तयोरिति किं? भित्ति चूर्ति ॥ द्विवचनादयवद्ग्रहणानपेक्ष क्तक्तवत्वोर्ग्रहणम् । द्रश्यौदित्सूयत्यादेरिति किं? कृतवान् । रात्परेणा ज्भागेन व्यवधान । ऋकारस्य हि मध्येऽर्धमात्रो रेफ पूर्वं पश्चाच्च तुरीयोऽज्भाग प्रतीयते ॥ सूयतीति श्यनिर्देश सुतिसूयतिनिवृत्त्यर्थं ॥ अमदमूर्छ इति किं? मत्त मत्तवान् ॥

३ यकारो दिवादित्वसूचनार्थ । वेट इत्यस्य यत्र कुत्रापि विकल्पितेट इत्यर्थ ॥

१००० तृ साधुधर्मशीलेषु ।४।३।२२२। धातो सति तृन् प्रत्ययो भवति साधुधर्मशीलेषु ॥ साधौ दाता कर्ता । धर्म निराकर्ता । शीले हसिता इत्यादि ज्ञेयम् ॥

१००१ भूभ्राजवृधुभाजसहचरञ्चापत्रपालङ्कृञनिराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोत्पदोन्मदादिष्णु ।४।३।२२३। भ्वादिभ्य सति इष्णुर्भवति साधुधर्मशीलेषु ॥ भविष्णु वर्तिष्णु वर्धिष्णु भ्राजिष्णु सहिष्णु चरिष्णु रोचिष्णु अपत्रपिष्णु अलङ्करिष्णु निराकरिष्णु प्रजनिष्णु उत्पचिष्णु उत्पतिष्णु उत्पदिष्णु उन्मदिष्णु ॥

१००२ भूजे स्नुक् ।४।३।२२४। भुजिभ्या सति स्नुक् भवति साधुधर्मशीलेषु ॥ क्त्वानेट् । भूष्णु जिष्णु ॥

१००३ ग्लास्थ स्नु ।४।३।२२५। ग्लास्थाभ्या सति स्नुर्भवति साध्वादिषु ॥ ग्लास्नु स्थास्नु ॥

१००४ गृधिधृषिक्षिपत्रस क्नु ।४।३।२२६। गृधादिभ्य सति क्नुर्भवति साध्वादिषु ॥ क इत् । गृध्नु धृष्णु क्षिप्नु त्रस्नु ॥

१००५ सन्भिक्षाशंस्विन्दिच्छादु ।४।३।२२७। सनन्तात् भिक्षादिभ्यश्च सत्युर्भवति साध्वादिषु ॥ बुभुक्षु चिकीर्षु भिक्षु आशंसु विन्दुरिति निन्दु निपातनात्नम् । इच्छु ॥

१००६ शृवन्दादारु ।४।३।२२८। शृवन्दिभ्या सत्यारुर्भवति साध्वादिषु ॥ शरारु वन्दारु ॥

---

१ कुशला योग्या हितश्च साधुरुच्यते । धर्मोऽनुवृत्त आचार । धर्मे अवमूर्ध्ना मुण्डयितार श्राविष्ठायना मुण्डा तेषा कुलधर्म इति कुलाचार । दान कर्ता कृत्रामुकस्येति षष्ठी अद्युणलृत्तृणश्यायादिति निषेधाभ भवति ॥

२ सन्निति प्रत्ययग्रहण न धातो । आशसति आड शासूङ् इच्छायामित्यस्य ग्रहण न शासु स्तुतावित्यस्य । विन्दीति विद ज्ञाने । प्रत्ययसन्नियोगे निपातनान्नकार । इच्छेति इच्छते च्छकार ॥

१९०७ निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहिगृहिपतिशीङ्दयादालुः ४।३।२३०। निद्रादिभ्य सत्यालुर्भवति साध्वादिषु ॥ निद्रालु तन्द्रालु श्रद्धालु स्पृहयालु गृहयालु पतयालु शयालु दयालु ॥

१९०८ भूवृपत्स्थागृहन्कमुगमादुकण् ।४।३।२३३। भूवादिभ्य सत्युकण् भवति साध्वादिषु ॥ ण इत् । भावुक वर्षुक स्थायुक शारुक घातुक कामुक गामुक ॥

१९०९ लषपत्पद' ।४।३।२३४। लषादिभ्य सत्युकण् भवति साध्वादिषु ॥ लाषुक पातुक पादुक ॥

१९१० क्रुधभूषार्थसृगृधज्वलजुशुभश्चान ।४।३।२३५। क्रोधार्थात् भूषार्थात् सादिभ्यो लषादिभ्यश्च सत्यनो भवति साध्वादिषु ॥ क्रोधन कोपन भूषण मण्डन सरण गर्धन ज्वलन जवन शोभन लषण पतन पदन ॥

१९११ हलाद्यन्ताद्डिदित ।४।३।२३७। हलादिहलन्तादकर्मकात् डित इदितश्च सत्यनो भवति साध्वादिषु ॥ वर्तन स्पर्धन मीमांसन चेतन । अविवक्षितकर्मकस्याकर्मकत्वम् ॥

१९१२ यजवदन्दशजपादूक ।४।३।२४०। यजादिभ्यो यजादिभ्यस्सत्यूको भवति साध्वादिषु ॥ यायजूक वावदूक दन्दशूक जञ्जपूक ॥

---

१ निद्रा तन्द्रा इति नितपूर्वो द्रायति' द्रै स्वप्न द्रा कुत्सायां गतौ च । तन्द्रायां दकारस्य नकारो निपातनात् ॥

२ हल आद्यन्त यस्य स हलाद्यन्तस्तस्मात् । डितो हलाद्यन्तात् इदितश्च हलाद्यन्ता दकर्मकादिति यावत् ॥ हलाद्यन्तादिति किं एधिता धनः । डित इति किं पक्ता हलाद्यन्त एक एव विवक्षित तेन याथाऽस्य च न भवति ॥ अकर्मकादिति किं चमिता वज्रम् । एवं अनाकर्मकादिति नापे इते ॥

३ यायजूक अत्यायकानित्यादिना यङि गेभिमिदहान्तोरिति पूर्वस्य दीर्घ । यज अकारस्य अन इति लुचि हले य इति यजूक ॥ इत्थमशास्त्रे यायजूक। वावदूकोऽपि यक्तारि ॥

१०१३ जागुः ।४।३।२४१। जागु सत्यूको भवति साध्वादिषु ॥ जागरूक ॥

१९१४ शमष्टकदुषाद्विषद्रुहदुहयुजत्यजरजभजाभ्याह नानुरुधो घिनञ् ।४।३।२४२। शमष्टकाद्दुषादिभ्यश्च सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ अद्घन इत ॥ शमी दमी तमी श्रमी भमी क्षमी क्लमी मादी दोषी द्वेषी द्रोही दोही योगी त्यागी रागी भागी अभ्याघाती अनुरोधी ॥

१९१५ सम' पृच्सृजज्वरोऽकर्मकात् ।४।३।२४४। अकर्मकेभ्य सम पृचादिभ्यस्सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ सम्पर्की ससर्गी सज्वारी ॥

१९१६ वौ विचकषकत्थस्रम्भलस' ।४।३।२४५। वेर्विचादिभ्य सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ विवेकी विकाषी विकत्थी विस्रम्भी विलासी ॥

१९१७ लपोऽपे च ।४।३।२४६। अपविभ्या लप सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ अपलापी विलापी ॥

१९१८ चरोऽतौ च ।४।३।२४७। अत्यपाभ्या चरस्सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ अतिचारी अपचारी ॥

१९१९ लप्सृद्रुमथवदवस' प्रे ।४।३।२४८। प्राल्लपादिभ्य सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ प्रलापी प्रसारी प्रद्रावी प्रमाथी प्रवादी प्रवासी ॥

११२० परे सृवदहमुह. ।४।३।२४९। परे सादिभ्यस्सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ परिसारी परिवादी परिदाही परिमोही ॥

---

१ शमादष्टक शमष्टक दिवादिषु शमू दमू उपशमने इति क्रमपठितम् ॥ युजाते युज्यतियुजस्त्याग्रहणमविशेषात् ॥

२ विइत्युपसर्ग उपपदे सति । विचुद् पृथग्भावे । कत्थि श्लाघायाम् । लस श्लेषण क्रीडनया ॥

१९२१ क्षिपरटः ।४।३।२५१। परे क्षिपरटाभ्यां सति घिनन् भवति साध्वादिषु ॥ परिक्षेपी परिराटी ॥

१९२२ वादेश्च वुञ् ।४।३।२५२। परेर्वादे क्षिपरटाभ्यां च सति वुञ् भवति साध्वादिषु ॥ परिवादक परिक्षेपक परिराटक ॥

१९२३ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूयात् ।४।३।२५३। निन्दादिभ्यस्सति वुञ् भवति साध्वादिषु ॥ निन्दक हिंसक क्लेशक खादक विनाशक व्याभाषक असूयक ॥

१९२४ कुट्टिलुण्टिवृङ्जल्पिभिक्षादाकट् ।४।३।२५५। कुट्टादिभ्य सत्याकट्प्रत्ययो भवति साध्वादिषु ॥ ट इत् । कुट्टाक लुण्टाक वराक जल्पाक भिक्षाक । स्त्रिया कुट्टाकीत्यादि ॥

१९२५ दृक्षीण्वमज्यव्यथाभ्यमपरिभूविश्रेरिन् ।४।३।२५६। द्रादिभ्यस्सतिन् भवति साध्वादिषु ॥ आदरी क्षयी उदयी वमी जयी अव्यथी अभ्यमी परिभवी विश्रयी ॥

१९२६ प्रात् सृजोः ।४।३।२५७। प्रात् सृजुभ्यां सतिन् भवति साध्वादिषु । प्रसवी प्रजवी ॥

१९२७ स्मरक सृद्घसः ।४।३।२५८। स्वादिभ्य सति मरक् भवति साध्वादिषु ॥ क इत् । सृमर अद्मर घस्मर ॥

१९२८ भञ्जभासमिदो घुर ।४।३।२५९। भञ्जादिभ्यस्सति घुरो भवति साध्वादिषु ॥

१९२९ घुरकेलिमकृष्टपच्य कर्मणि ।४।३।४६। घुरकेलिमौ प्रत्ययौ कृष्टपच्यश्च कर्मणि कर्तरि भवति ॥ भज्यते स्वयमेव भङ्गुर वपु । अत एव वचनाद्धातो केलिम पचेलिम छिदिभिदेलिम इत्यादि । भासादे कर्तरि भासुर मेदुर ॥

१९३० वेत्तिच्छिदभिद किरच् ।४।३।२६०। विदादिभ्य सति

१ दृ आदर । क्षीति निरनुबन्धग्रहण न क्षिप । इण् गतौ । रमुपूर्वस्यार्थेर् भय चलनयो । अभिपूर्व अम रोगे । । ३ नितागमश्च ॥ जयी निर्जि अभिभव ॥

१९१३ जागुः ।४।३।२४१। जागु सत्यूको भवति साध्वादिषु ॥ जागरूक ॥

१९१४ शमष्टकदुपाद्विपद्रुहदुहयुजत्यजरजभजाभ्याहनानुरुधो घिनञ् ।४।३।२४२। शमष्टकादुपादिभ्यश्च सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ अनुघञ इत ॥ शमी दमी तमी श्रमी भ्रमी क्षमी क्रमी मादी दोषी द्वेषी द्रोही दोही योगी त्यागी रागी भागी अभ्याघाती अनुरोधी ॥

१९१५ समः पृचसृजज्वरोऽकर्मकात् ।४।३।२४४। अकर्मकेभ्य सम पृचादिभ्यस्सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ सम्पर्की ससर्गी सज्वारी ॥

१९१६ वौ विचकपकत्थस्रम्भलस ।४।३।२४५। वेर्विचादिभ्य सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ विवेकी विकापी विकत्थी विस्रम्भी विलासी ॥

१९१७ लपोऽपे च ।४।३।२४६। अपविभ्या लप सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ अपलापी विलापी ॥

१९१८ चरोऽत्तौ च ।४।३।२४७। अत्यपाभ्या चरस्सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ अतिचारी अपचारी ॥

१९१९ लप्सृदुमथवदवसः प्रे ।४।३।२४८। प्राल्लपादिभ्य सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ प्रलापी प्रसारी प्रद्रावी प्रमाथी प्रवादी प्रवासी ॥

१९२० परे सृवद्दमुह ।४।३।२४९। परे सादिभ्यस्सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ परिसारी परिवादी परिदाही परिमोही ॥

---

१ शमामष्टक शमष्टव दिवादिषु शमु दमु उपशमने इति क्रमपठितम् ॥ युजति युज्यतियुनक्त्यामहणमविशेषात् ॥

२ विइत्युपसर्गे उपपद सति । विजइ पृथग्भावे । कत्थ श्लाघायाम् । लस श्लेषण क्रीडनयो ॥

१९२१ क्षिपरटः ।४।३।२५१। परे क्षिपरटाभ्यां सति धिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ परिक्षेपी परिराटी ॥

१९२२ वादेश्च वुञ् ।४।३।२५२। परेर्वादे क्षिपरटाभ्यां च सति वुञ् भवति साध्वादिषु ॥ परिवादक परिक्षेपक परिराटक ॥

१९२३ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूयात् ।४।३।२५३। निन्दादिभ्यस्सति वुञ् भवति साध्वादिषु ॥ निन्दक हिंसक क्लेशक खादक विनाशक व्याभाषक असूयक ॥

१९२४ कुट्टिलुण्टिघृड्जल्पिभिक्षादाकट् ।४।३।२५५। कुट्टादिभ्य सत्याकट्प्रत्ययो भवति साध्वादिषु ॥ ट इत् । कुट्टाक लुण्टाक चराक जल्पाक भिक्षाक । स्त्रिया कुट्टाकीत्यादि ॥

१९२५ दृक्षीण्वमज्यव्यथाभ्यम्परिभूविश्रेरिन् ।४।३।२५६। दृङादिभ्यस्सतीन् भवति साध्वादिषु ॥ आदरी क्षयी उदयी वमी जयी अव्यथी अभ्यमी परिभवी विश्रयी ॥

१९२६ प्रात् सूजो ।४।३।२५७। प्रात् सूजुभ्यां सतीन् भवति साध्वादिषु । प्रसवी प्रजवी ॥

१९२७ मरक् सद्घस ।४।३।२५८। सादिभ्य सति मरक् भवति साध्वादिषु ॥ क इत् । सृमर अद्मर घस्मर ॥

१९२८ भञ्जभासमिदो घुर ।४।३।२५९। भञ्जादिभ्यस्सति घुरो भवति साध्वादिषु ॥

१९२९ घुरकेलिमकृष्टपच्य कर्मणि ।४।३।४६। घुरकेलिमो प्रत्ययो कृष्टपच्यश्च कर्मणि कर्तरि भवति ॥ भज्यते स्वयमेव भङ्गुरं वपु । अत एव वचनाद्भातो केलिम पचेलिम उद्भिदेलिम इत्यादि । भासादे कर्तरि भासुर मेदुर ॥

१९३० वेत्तिच्छिद्भिद. कित् ।४।३।२६०। विदादिभ्य सति

---

१ ह शादरे । क्षीन निरनुबन्धकग्रहण न क्षिप । इण् गता । ???पूर्वव्याथर् मव च??या । अभिपूर्व अम रोग । श्रि निवासगत्या ॥ जयी जिज्रि अभिभवे ॥

पुरो भवति साध्वादिषु स च कित् ॥ बहुलाधिकारात् कर्तर्यपि। भिदुर धर्मश्छिदुर भिदुर ॥

१०३१ सर्तीण्नशजेष्वरप् ।४।३।२६१। सर्त्यादिभ्य सति ट्वरप् भवति साध्वादिषु स च कित् ॥ टपावितौ। तक्। सृत्वर इत्वर नश्वर जित्वर। स्त्रिया सृत्वरी ॥

१०३२ गेत्वर ।४।३।२६२। सति साध्वादिषु गत्वर इति निपात्यते ॥

१०३३ नकम्पजसकम्पस्मिहिंसदीपो र ।४।३।२६३। नमादिभ्यस्सति रो भवति साध्वादिषु ॥ नम्र कम्र अजस्र कम्प्र स्मेर हिंस्र दीप्र ॥

१०३४ स्वप्तृषिधृषो इनज् ।४।३।२६४। स्वपादिभ्य सति इनज् भवति साध्वादिषु ॥ ज इत। स्वप्नक् तृष्णक् धृष्णक् ॥

१०३५ भ्य कुक्लुका ।४।३।२६५। बिभेतेस्सति कुक्लुकौ भवत साध्वादिषु ॥ क इत्। भीरु भीरुक भीलुक ॥

१०३६ स्थेशभासपिसकसो वर[1] ।४।३।२६६। स्थादिभ्य सति वरो भवति साध्वादिषु ॥ स्थावर ईश्वर भास्वर पेस्वर विकस्वर ॥

१०३७ यायावरश्च ।४।३।२६७। सति साध्वादिषु यायावर इति निपात्यते ॥

१०३८ सविप्रात् भुवोऽनाम्न्युद ।४।३।२६८। चानुकृष्टत्वात् साधुधर्मशीलेष्विति निवृत्तम्। सविप्रेभ्यो भुव उद् भवति न नाम्नि ॥ सम्भु विभु प्रभु। नाम्नि। विभूरित्यादि ॥

१०३९ मितद्र्वादय ।४।३।२६९। सति मितद्रु इत्यादयो निपात्यन्ते ॥ मितद्रु शम्भु इत्यादय शिष्टप्रयोगेषु लक्ष्या ॥

१०४० डुप्र्र्यो देवते ।४।३।२७०। प्व डुलो भवति देवो कर्तरि ॥ पूयात् पावलो भगवान् मनो मे ॥

1 गत्वर इति गम तरप् मलुक्चेति निपात्यते। गत्वर्यो यवनश्रिय ॥

१०४१ सञ्ज्ञायाँ करणे ।४।३।२७१। पुव करणे इत्रो भवति सञ्ज्ञायाम् ऋषौ चाभिधेये ॥ पवित्रा नदी । पवित्रो जिनमुनि ॥

१०४२ लूधूसूखनसहचरर्त्ते ।४।३।२७२। ल्वादिभ्य करणे इत्रो भवति ॥ लूयते अनेनेति लवित्रम् । एव धवित्र सवित्र खनित्र सहित्र चरित्रम् अरित्र ॥

१०४३ प्वो हलक्रोडमुखे त्रट् ।४।३।२७६। प्वस्त्रट् भवति हलमुखे क्रोडमुखे च करणे ॥ ट इत् । नवयुणादेरिति नेट् । पोत्र ॥

१०४४ दाम्नीशस्युयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः[2] ।४।३।२७७। दामादिभ्य करणे त्रट् भवति ॥ दात्र नेत्र शस्त्र योक्त्र योत्र सेक्तृ सेत्र स्तोत्र तोत्र मेढ्र नद्धी । दष्ट्रा अजादित्वादाट् । पत्र ॥

१०४५ धात्री ।४।३।२७८। धेटो धाजश्च कर्मणि त्रटि धात्रीति निपात्यते ॥

१०४६ मतिपूजार्थशील्यादिभ्य[1] क्त ।४।३।२७९। इच्छार्थेभ्य ज्ञानार्थेभ्य पूजार्थेभ्य शीलिभ्य शील्यादिभ्यश्च सत्यर्थे क्तो भवति ॥ सता मत । सतामिष्ट । सता ज्ञात । सता विदित । सता पूजित । सतामर्चित । मिन्न स्विन्न इद्ध ॥

शीलितो रक्षित क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट उद्यत ।
सयतश्शयितस्तुष्टो रुष्टो रुषित आशित ॥
क्रान्तोऽभिव्याहृतो हृष्टो हसस्त्रस्तो मृतस्तथा ।
लिप्तश्लिष्टश्च दयित इत्याद्या सति लक्षिता ॥

१०४७ उणादय[3] ।४।३।२८०। धातो सत्यर्थे उणादयो बहुल भवन्ति ॥ कारु वायु करण्ड वरण्ड इत्यादय उणादिवृत्तौ ज्ञातव्या ॥

---

१ धवित्र व्यजन तच्चरचित मृगचर्मणा ॥ खनित्रमुपखारणम् । अरित्र वै निपातक ॥
२ दाप् नी शस् यम् यु युज सिच सि स्तुन् तुद् मिह नह दश पत् इत्येतभ्यो धातुभ्य ॥
३ बहुलग्रहण प्रयोगानुसरणार्थं । येभ्य य येभ्यो धातुभ्या यस्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते तेभ्यस्तस्मिन् तथा भवन्तीति धात्वर्थकार्यनियम सिद्धो भवति ॥

१९७९ क्रणयमहसस्वनन्यो वा ।४।४।२६। अनुपसर्गेभ्योऽकर्तर्यञ्वा भवति ॥ कण काण । यम याम । हस हास । स्वन स्वान । नय नाय । उपसर्गात् । प्रकाण प्रयाम प्रहास विष्वाण प्रणय ॥

१९८० आङि रुप्लोः ।४।४।२७। आङो रुप्लुभ्याम् अकर्तर्यञ्वा भवति ॥ आरव आराव आप्लव आप्लाव । अ यस्मात् । निराव निप्लव ॥

१९८१ ग्रहोऽवे वर्षे ।४।४।२८। अवात् ग्रहोऽञ्वा भवति वर्षसम्बन्धे ॥ अवग्रह अवग्राह । वर्षस्य विघात इत्यर्थः । अन्यत्र अवग्रह ॥

१९८२ प्रे युग्यतुलासूत्रे ।४।४।२९। प्राद् ग्रहोऽकर्तर्यञ्वा भवति युग्यसूत्रतुलासूत्रयोः ॥ प्रग्रह प्रग्राह । अ यत्र । प्रग्रह ॥

१९८३ वृर्वस्त्रे ।४।४।३०। प्राद्वृणोऽकर्तर्यञ्वा भवति वस्त्रेऽर्थे ॥ प्रवर प्रावार वस्त्रविशेष । अन्यत्र । प्रवरो मुनि ॥

१९८४ उदि नीश्रिभ्यः ।४।४।३१। उदो नीश्रिभ्या अकर्तर्यञ्वा भवति ॥ उन्नय उन्नाय । उच्छ्रय उच्छ्राय ॥

१९८५ पूद्रुयौतेर्घञ् ।४।४।३२। उदः पूद्रुयौतिभ्योऽकर्तरि घञ् भवति ॥ उत्पाव उद्राव उद्याव ॥

१९८६ ग्रहः ।४।४।३३। उदो ग्रहोऽकर्तरि घञ् भवति ॥ उद्ग्राह ॥

१९८७ समि मुष्टौ ।४।४।३४। समो ग्रहोऽकर्तरि घञ् भवति मुष्टिविषयेऽर्थे ॥ अहो मल्लस्य सङ्ग्राह । मुष्टेर्दार्ढ्यमित्यर्थ । अन्यत्र सङ्ग्रह ॥

१९८८ युद्रुदो ।४।४।३५। समो युद्रुदुभ्योऽकर्तरि घञ् भवति संयाव सद्राव सन्दाव ॥

---

१ प्रासनान्तस्य वपणस्य कृतधिधिनिमित्तादभावो धान्यथ । वप इति किं? अवग्रह ज्ञानमित्यर्थ । अत्र नित्यमयाद् ॥

२ युग घटतीति युग्य अश्वा बलीवर्दा वा । प्रग्रहोऽश्वादिनियुक्त्याधादिसंयमनरज्जु तुलादिसूत्र चाभिधीयते ॥

३ नियमात् प्रास विकल्प । द्वा प्रवारोत्तरासङ्गौ । उत्तरीयवस्त्रम् ॥

४ अङ्गुलिसन्निवेशा मुष्टि न परिमाणम् । परिमाणस्य मानमिति सिद्धत्वात् ॥

१०८० स्तोर्यज्ञे ।४।४।३६। समस्तोरकर्तरि घञ् भवति यज्ञविषये ॥ संस्तावो यागभूमि । अन्यत्र संस्तव ॥

१०९० हस्तुस्रो ।४।४।४०। प्रादुस्तुस्रुभ्योऽकर्तरि घञ् भवति ॥ प्रद्राव प्रस्ताव । प्रस्राव ॥

१००१ स्त्रोऽयज्ञे ।४।४।४१। प्रात् स्तृणोऽकर्तरि घञ् भवति न यज्ञविषये ॥ नयप्रस्तार विगानप्रस्तार । यज्ञे शान्तिप्रस्तर ॥

१०९२ वौ प्रथनेऽशब्दे ।४।४।४२। वे स्तृणोऽकर्तरि प्रथने विशाल्ते घञ् भवति न शब्दविषये ॥ विस्तार पटस्य । विस्तर प्रवचनस्य ॥

१००३ क्षुश्रोः ।४।४।४३। वे क्षुश्रुभ्या अकर्तरि घञ् भवति ॥ विक्षाव विश्राव ॥

१०९४ व्युपे शीङ क्रमे ।४।४।४४। व्युपाभ्या शीङोऽकर्तरि घञ् भवति ॥ क्रमविषये ॥ विशाय उपशाय क्रमप्राप्त शयनम् । अन्यत्र विशय उपशय ॥

१०९५ हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चे ।४।४।४५। अनुदश्चिनोऽकर्तरि घञ् भवति हस्तादेयविषये न स्तेये ॥ पुष्पप्रचाय क्रियते वधूभि । स्तेये पुष्पप्रचय क्रियते चोरेण । उद पुष्पोच्चय ॥

१९ ६ चित्युपसमाधानावासदेहे कश्चादे. ।४।४।४६।

---

१ संस्तावस्तु स्तुवु या स्तुतिभूमिर्द्वजनाम् । स्तुवन्त्यनेति संस्तावश्छन्दोगानां यत्र देशे छन्दोग समेत्य स्तुवन्ति स देश संस्ताव उच्यते । यज्ञ इति किं? संस्तावोऽन्यस्ति ॥

२ उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थका ॥ विशय विशय शका सन्देह ॥

३ हस्तेनोपायात् तन्निरपेक्ष यथा तथा तु शक्यते । स्तेय चौर्य । हस्तादेये इति च प्रत्यासत्तिरुच्यते । तेन तत्प्रत्यासन्नस्वविषये भावार्थे मा नियमार्थं चेद् विशेयमस्ते य भवति ॥ हस्तादेयमिति हि प्रमाणमुच्यते यद्धस्ते सम्भवति न तद्धस्तादतिरिच्यत इति । तेन हस्तादेये चाते स्तेय मतोऽपि पुष्पप्रचाय इत्यत्र भवति ॥

४ चीयते इति चिलश्च याधार । प्रमाणानामन्योपरि उपराशिभावेन करणमुपस माधानम । आवस समन्ताद्यामो निवास ॥

चित्यादिविषयेऽर्थे चिञोऽकर्त्तरि घञ् भवति आदेश्चस्य कश्च ॥ चितौ आकाय । उपसमाधाने गोमयनिकाय । आवासे मुनिनिकाय । देहे काय ॥ अन्यत्र चय ॥

१९९७ सङ्घेऽनुपरौ ।४।४।४७। सङ्घेऽर्थे चिञोऽकर्तरि घञ् भवति आदेश्च कं नोपरिभावे ॥ देवाश्चतुर्निकाया । उपरिभावे सूकरनिचय ॥

१९९८ माने ।४।४।४८। माने सङ्ख्यापरिमाणयोरकर्त्तरि घञ भवति ॥ एको निघास । द्वौ निघासौ । तण्डुलसम्राट् इत्यादि ॥

१९९९ न्युदि ग्र ।४।४।४९। न्युद्भ्या गिरतेरकर्त्तरि घञ् भवति ॥ निगार उद्गार । न्युदीति किं[१] । गर सङ्गर ॥

२००० क्रो धान्ये ।४।४।५०। न्युद्भ्या किरतेरकर्त्तरि घञ् भवति धान्यविषये ॥ निकारस्तण्डुलानामुत्कार राशिरित्यर्थ । अन्यत्र फलाना निकर । गुणोत्करे । करै ॥

२००१ नौ वृ ।४।४।५१। नेर्वृञोऽकर्त्तरि घञ् भवति धान्ये ॥ नीवार । अन्यत्र निवर ॥

२००२ इणोऽभ्रेषे ।४।४।५२। नेरिणोऽकर्त्तरि घञ् भवति न भ्रेषे ॥ न्याय । भ्रेषे ययो नाश ॥

२००३ परौ क्रमे ।४।४।५३। परेरिणोऽकर्त्तरि घञ् भवति क्रमेऽर्थे। पर्याय ऋतूनाम् । अन्यत्र पर्यय ॥

२००४ भ्वोऽवज्ञाने वा ।४।४।५५। परेर्भुवोऽकर्त्तरि घञ् वा भवत्यवज्ञाने ॥ परीभाव परिभाव । अवज्ञाने असति । परितो भव परिभव ॥

२००५ स्थादिभ्य क ।४।४।५६। स्थादिभ्योऽकर्त्तरि को भवति ॥ सन्तिष्ठतेऽस्यामिति संस्था । एव व्यवस्था प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । विद्-

१ अभ्रेषविषय। भ्रेष स्वरूपाच्चलन प्रच्युति । ग्यायान्न्याय एतदत्र साधुरित्यर्थ ।
२ तव पर्यायो भवतु । क्रमेण पदार्थानां क्रियाकर्तृत्व पर्याय । कालस्य पर्य याऽतिपात ॥

न्यते अनेन अग्निमिजिति वा विघ्न । आयुध्यते अनेन इत्यायुध इत्यादय प्रयोगगम्या । बहुलाधिकारात् विगात इत्याद्यपि ॥

२००६ ट्वितोऽथुच्[1] ।४।४।५७। द्वितोऽधातोरकर्तरि अथुर्भवति टुवित स्वि ॥ क इत् । वेपथु श्वयथु स्फूर्जथु नन्दथु भरथु वमथु ॥

२००७ क्रेरिमे[2] ।३।२।२०। क्रिरिमपर एव प्रयोज्य ॥ पाकेन निर्वृत्त पक्त्रिमम् । उप्त्रिम कृत्रिम विहित्रिम याचित्रिम मृत्रिम दत्त्रिम मक्त्रिम ॥

२००८ यजयतप्रच्छरक्षवरक्षो न[3] ।४।४।५८। यजादिभ्योऽकर्तरि नो भवति ॥ यज्ञ यत्न । प्रश्न स्वप्न रक्षण ॥

२००९ विच्छेर्नङ् ।४।४।५९। विच्छेरकर्तरि नङ् भवति ॥ विश्न ॥

२०१० व्याप्तौ भावेऽन ञिन् ।४।४।६०। धातोर्भावे अनो ञिन् च भवत व्याप्तौ गम्यमानायाम् ॥

२०११ ञिनोऽण् ।३।४।१२९। नान्तात् ञिनन्ताच्च स्वार्थे अण् भवति ॥ सङ्कुटन साङ्कोटिनमेषा । सरवण साराविण सेनाया ॥

२०१२ स्त्रिया क्तिन् ।४।४।६१। धातोरकर्तरि स्त्रीलिङ्गे क्तिन् भवति ॥ कृतात्तितौ ॥

२०१३ तेर्ग्रहादिभ्यः ।४।२।१३५। ग्रहादिभ्य एव क्तेरिट् भव

१ टुश्च टुश्च टुट् तौ इतौ यस्यासौ टुड्वित् तस्मात् । टकारानुबन्धादथुप्रत्यय । डकारानुबन्धात् त्रिमप्रत्यय । टुवेपृङ् चलने । टुओश्वि गतिवृद्ध्यो । टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोष । टुनद समृद्धौ । डुभृञ् धारणपोषणयो ॥

२ इमप्रत्यये परे त्रिमप्रत्ययो भवति । 'भावादिम ।७७०।" इत्यन्ताद्भावप्रत्ययान्तात् इमा भवतीति तात्पर्य ॥ पाकेन निर्वृत्त पाकिम । तद्धितसूत्रेण ठक । डुपचिष् पाके । डुवपि बीजसन्ताने । डुकृञ् करणे । डुधाञ् धारणे । धाञो हीति हि ॥ डुयाचृञ् याचने । टुडुभष् । डुदाञ् ॥

३ तेर्ग्रहादरेवेति नियमार्थं वचन । तेनान्यत्र तेर्न भवति । वान्ति दीप्ति पाक्ति । तेरेव ग्रहादेरिति नियमा न भवति उत्तरग्राह्लिटीति प्रतिषेधात् ॥

ति ॥ इति नियमादन्येभ्यो न भवति । हृत्ति यत्तिः । पचुङ् व्यक्तीकर
पद्दि भ्राष्टि गुप्ति ॥

२०१४ लभादिभ्यः ।४।४।६२। लभादिभ्योऽकर्तरि क्तिन् भव
लब्धि क्षान्ति कान्ति । यलुङ् । ऊति पूति ताति भ्रास्ति
गाद्धि स्मिति क्षुति च्युति वृति मिति दत्ति प्याति मिति रि
क्षुब्धि भ्रष्टि ध्वस्ति वृद्धि स्यत्ति वर्त्ति तृति जूर्ति स्
ऋल्वादेरिति तस्य न । दीर्णि माति राष्टि गति बुद्धि । महादित्वा
निपतिनि वान्ति सत्ति तृष्टि । महादित्वादिट् । निरुचिति रुढि
सुति द्रुति जिति धीति पीति माति स्थिति । लभादित्वात्
स्थिति दाति ॥

२०१५ ग्लाज्याहो नि ।४।४।७४। ग्लादिभ्योऽकर्तरि
निर्भवति ॥ ग्लानि ज्यानि गीति घ्याति सृति ऋति तीर्णि चि
महादित्वादिट् । अर्चिति । छटुर् । हृति मूर्ति स्फूर्ति सक्ति । म
त्वादिट् । निपठिति तप्ति जप्ति यब्धि गति सुप्ति भणिति का
ति यति आचान्ति भ्राति फुल्ति क्ष्यूति प्रचूति ऊति वृष्टि
हृष्टि भ्रष्टि पृष्टि दष्टि दष्टि शप्ति दग्धि शूति उषिति उन्ति
उप्ति उद्धि उति वीति हृति धौति पक्ति भक्ति ॥

२०१६ क्तिन्यपचायः ।४।१।२४३। अपाचाय उपात्यस्य
नीष् भवति ॥ यटुक् । अपचिति । न आत् । सानि माढि गूढि
हनि भूनि सूति नीति ॥ अदादि ॥ जग्धि विवि सृष्टि उक्ति
उष्टि रति दति ख्याति मिति ईर्ति आशास्ति (शिष्टि) पृ
ति यीति अर्धाति न्तुति द्विष्टि ॥

ह्वादि ॥ हुति भीति हानि मिति दधि दिति निक्ति
दि ॥ धूनि स्यूति रवि निति विर्ति शुष्टि तुष्टि
शक्ति शुद्धि सिद्धि नान्ति दान्ति श्रान्ति शान्ति भ्रमि तृष्टि

१ सिद्धिनिर्णयपुस्तकान्निता भ्रामस्य... प्रवादः

तुण्डि ऋद्धि गृद्धि रद्धि नष्टि तृप्ति दृप्ति मुग्धि मूढि जीर्णि शिति शाति छिति छाति सिति दिति जाति दीप्ति पूर्ति क्लिष्टि पाचि विचि युक्ति सृष्टि प्रीति नद्धि शप्ति ॥

स्वादि ॥ सुति विस्तृति वृति धूति दुति श्रुति महिति आप्ति राद्धि साद्धि धृष्टि ॥ क्र्यादि ॥ क्रीति गृहीति । तो न लूनि धूनि स्तीर्णि कीर्णि वूर्णि शीर्णि मूर्णि पूर्ति चीर्णि ईर्णि गीर्णि ज्यानि लीनि ज्ञाति अष्टि वृत्ति ॥ तुदादि ॥ तुत्ति दिष्टि लिप्ति सिक्ति मुक्ति लुप्ति कृत्ति क्षिति मृति धृति पृष्टि मक्ति स्पृष्टि मृष्टि दृब्धि इष्टि गूर्ति पृते जुष्टि स्वक्ति रब्धि लब्धि ॥ तनादि ॥ तति साति क्षति मति ॥ रुधादि ॥ रुद्धि छित्ति इद्धि शिष्टि पिष्टि भक्ति भुक्ति अक्ति ॥ ण्यन्तात् ॥ पाक्ति याप्ति इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्यम् ॥

२०१७ **स्रिण्यजस्तोः करणे** ।४।४।६३। स्त्रादिभ्य करणे स्त्रिया क्तिन् भवति ॥ अनटोऽपवाद । स्रवन्त्यनयेति स्रुति । इच्छन्ति भजन्ति वा अनयेति इष्टि । स्तुवन्त्यनयेति स्तुति ॥

२०१८ **गापापचो भावे** ।४।४।६४। गादिभ्यो भावे स्त्रिया क्तिन् भवति ॥ अङोऽपवाद । सङ्गीति प्रपीति पक्ति ॥

२०१९ **स्थो वा** ।४।४।६५। स्थो भावे स्त्रिया क्तिन् भवति वा ॥ व्यवस्थिति । पक्षे अङ् । व्यवस्था ॥

२०२० **व्यतिहारे ञः** ।४।४।६६। व्यतिहारे भावे धातो स्त्रिया ञो वा भवति ॥ व्याक्रोशी व्याकुष्टिर्वर्तते । व्यावलेपी व्यावलिप्ति ॥

२०२१ **णयुक्ष** ।४।४।६७। ण्यन्ताद्युक्षश्च व्यतिहारे भावे स्त्रिया ञो वा भवति ॥ व्यातिचोरी व्यातिचर्ची व्यात्युक्षी ॥

---

१ उपसर्गादात इति वक्ष्यमाणसूत्रेण अङ् प्राप्तिः । पिबतेरपीति प्राप्ति ॥

२ परस्परमाक्रोशत्स्वेव प्रयुज्यन्ते । क्रियामिति किं? व्यतिहारो वर्तते ॥

२०२२ व्रजयजः क्यप् ।४।४।६८। व्रजयजिभ्यां भावे स्त्रियां क्यप् भवति ॥ व्रज्या इज्या ॥

२०२३ कृञः शक्तिन् च ।४।४।७१। कृञोऽकर्तरि स्त्रियां श किन् क्यप् च भवति ॥ क्रिया कृति कृत्या ॥

२०२४ सम्पदादिभ्यः क्तिन्क्विप् ।४।४।७२। सम्पदादिभ्यो कर्तरि स्त्रियां क्तिन्क्विपौ भवतः ॥ सपत्ति विपत्ति आपत्ति प्रपत्ति सवित्ति । क्विप् । सम्पत् विपत् आपत् प्रतिपत् आशी । आङ्शासूङ् इच्छायाम् । शास कृत्ति इतीत् । सवित् परिषत्

२०२५ यूतिजूतिसातिहेतिकिर्त्याटाट्यामृगयेच्छायाच्ञाकृपा[1] ।४।४।७३। यूयादय स्त्रियामकर्तरि निपात्यन्ते ॥ यूति जूति सानि हेति कीर्ति आटाट्या मृगया इच्छा याच्ञा कृपा ॥

२०२६ णिवेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्दो न[1] ।४।४।७५। ण्यन्ते भ्योऽवेत्त्यादिभ्यश्च स्त्रियामकर्तरि अनो भवति ॥ भावना याचना कारणा हापना चोरणा लक्षणा योजना वेदना आसना श्रन्थना घट्टना वन्दना ॥

२०२७ सृचरो य[1] ।४।४।७८। परे सृचरिभ्यां स्त्रियामकर्तरि यो भवति ॥ परिसर्या परिचर्या ॥

२०२८ जागुरश्च ।४।४।७९। जागर्तेरकर्तरि स्त्रियामः भवति यश्च ॥ जागरा जागर्या ॥

२०२९ प्रत्ययात् ।४।४।८०। प्रत्ययान्तात् स्त्रियामकर्तरि अः भवति ॥ गोपाया चिकित्सा तितिक्षा चिकीर्षा कण्डूया लोलूया पुत्रीया पुत्रकाम्या ॥

---

१ यु मिश्रणे अत्र दीर्घा तिपात्यते । जु इति सौत्रा धातु । षो अन्तकर्मणि अत स्यतेरित्वाभाव । हेति इ तेर्हिनोतेर्वा हे भाव । कृत शब्दने कीर्तयते सज्ञायां क्तिन् ॥ अटतेर्य यङ्ग द्विवचनम् । मृगयतेरिच्छतेश्चर शप च । इच्छेति भावे । अत स्यतेर्हि सामान्येनाधिकारेऽप्यभिधानतोऽव्यवस्था ॥

२०३० गुरोश्च हलः ।३।३।१०३। गुरुमतो हलन्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामङ् भवति ॥ स्पर्द्धा बाधा ईक्षा भिक्षा ईहा चेष्टा ईडा सेवा इत्यादय ॥

२०३१ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ... **चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च** ... ।३।३।१०५। चिन्तिपूजि... (see note)

२०३२ **उपसर्गादातः** ।३।३।१०६। उपसर्गादाद्न्ताद् धातो स्त्रियामकर्तरि अङ् भवति ॥ प्रज्ञा प्रदा उपधा ॥

२०३३ **भिदादयः क्वचित्** ।३।१।८४। भिदादयः स्त्रियामकर्तरि निपात्यन्ते क्वचिदर्थविशेषे ॥ भिदा विदा खिदा छिदा आरा धारा हारा गुहा इत्यादयः प्रयोगगम्या ॥

२०३४ **संज्ञायां ण्वुः** ।३।३।१०९। धातोरकर्तरि संज्ञायां भावे च स्त्रियां ण्वुर्भवति ॥ प्रच्छर्दिका प्रवाहिका प्रस्कन्दिका विचर्चिका एवनामानो व्याधय । भावे । आसिका शायिका इत्यादि ॥

२०३५ **प्रश्नाख्याने चेञ्** ।३।३।११०। प्रश्ने प्रतिवचने च धातोरकर्तरि स्त्रियामिञ् ण्वुश्च वा भवत ॥ पक्षे यथा प्राप्त च । प्रश्न कारीं कां कारिकां कां क्रियां कां कृतिं कां कृत्यां वा अकार्षीः । सर्वां कारीं कारिकां क्रियां कृतीं कृत्यां अकार्षम् । एवं पाठीं पाठिकां पठितिं पाचां पाचिकां पक्तिं गणीं गणिकां गणना इत्यादि ॥

२०३६ **पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुः** ।३।३।१११। धातोरकर्तरि स्त्रिया

---

१ गुरोरिति किं निपतीति । निगृह्णाति । हल इति किं याति शासति । अभादि वादासि । राद्धि । दीप्ति । दृप्ति ॥

२ धर्मीचे परिचितपरीक्षणमुपधा । उपसर्गादिति किं दत्ति । श्रद्धेति प्रज्ञाश्रद्धा चोत्तरेण इति निपातनात् सिद्धम् ॥

३ कण्ड्वर्थे । क्रियार्थपदात् । गोपालिकायामदति गापालिकासुपमेऽस्तु चनर्था अव वास्यथ ॥

२०२२ व्रजयजः क्यप् ।४।४।६८। व्रज्यजिभ्यां भावे स्त्रियां क्यप् भवति ॥ व्रज्या इज्या ॥

२०२३ कृञः शः क्तिन् च ।४।४।७१। कृञोऽकर्तरि स्त्रियां श क्तिन् क्यप् च भवति ॥ क्रिया कृति कृत्या ॥

२०२४ सम्पदादिभ्यः क्तिन्क्विप् ।४।४।७२। सम्पदादिभ्यो कर्तरि स्त्रियां क्तिन्क्विपौ भवतः ॥ सम्पत्ति विपत्ति आपत्ति प्रपत्ति संवित्ति । क्विप् । सम्पत् विपत् आपत् प्रतिपत् आशी । आङःशासू इच्छायाम् । शास कृञिति इतीत् । संवित् परिषत्

२०२५ यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्याटाट्यामृगयेच्छायाच्ञाकृपा ।४।४।७३। यूत्यादयः स्त्रियामकर्तरि निपात्यन्ते ॥ यूति जूति साति हेति कीर्ति आटाट्या मृगया इच्छा याच्ञा कृपा ॥

२०२६ णिवेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्दो नः ।४।४।७५। ण्यन्तेभ्योऽवेत्त्यादिभ्यश्च स्त्रियामकर्तरि अनो भवति ॥ एधना भावना पाचना कारणा हापना चोरणा लक्षणा योजना वेदना आसना श्रन्थना घट्टना वन्दना ॥

२०२७ सृचरो यः ।४।४।७८। परे सृचरिभ्यां स्त्रियामकर्तरि यो भवति ॥ परिसर्या परिचर्या ॥

२०२८ जागुरश्च ।४।४।७९। जागर्तेरकर्तरि स्त्रियामः भवति यश्च ॥ जागरा जागर्या ॥

२०२९ प्रत्ययात् ।४।४।८०। प्रत्ययान्तात् स्त्रियामकर्तरि अः भवति ॥ गोपाया चिकित्सा तितिक्षा चिकीर्षा कण्डूया लोलूया पुत्रीया पुत्रकाम्या ॥

---

१ यु मिश्रणे अत्र दीर्घो निपात्यते । जु इति सौत्रो धातु । षो अन्तकर्मणि अस्य स्यतेरित्वाभाव । हेति हन्तेर्हिनोतेर्वा हे भाव । कृत संशब्दने कीर्तयते सञ्ज्ञायां क्तिन् ॥ अटतेर्यङ्लुक्यन्तेय यङ्ग द्विवचनम् । मृगयतेरिच्छतेश्चार शप् च । इच्छेति भाव । अड सर्तीनि सामान्येनाविकारेऽप्यभिमानतोऽभ्यवस्या ॥

२०३० गुरोश्च हलः ।४।४।८१। गुरुमतो हलन्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामङ् भवति ॥ स्पर्द्धा बाधा ईश्वा भिक्षा ईहा चेष्टा ईडा सेवा इत्यादयः ॥

२०३१ षिद्भिदादिभ्योऽङ् — **चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्यन्तर्थोऽङ्** ।४।४।८२। पितश्चिन्त्यादिभ्यश्च स्त्रियामकर्तरि अङ् भवति ॥ ष इत् । घटा व्यथा प्रथा मदा त्वरा । ऋदृशोऽङि गुणः । जरा क्षिया चिन्ता पूजा कथा कुम्भा चर्चा अन्तर्धा ॥ लिङ्गान्तरे प्रत्ययान्तरमपि । चर्चे अन्तर्धिरित्यादि ॥

२०३२ उपसर्गादातः ।४।४।८३। उपसर्गादादन्ताद् धातो स्त्रियामकर्तरि अङ् भवति ॥ प्रज्ञा प्रदा उपधा ॥

२०३३ भिदादयः क्वचित् ।४।४।८४। भिदादयः स्त्रियामकर्तरि निपात्यन्ते क्वचिदर्थविशेषे ॥ भिदा निदा छिदा छिदा आरा धारा हारा गुहा इत्यादयः प्रयोगगम्याः ॥

२०३४ सञ्ज्ञाभावे ण्वुः ।४।४।८५। धातोरकर्तरि सञ्ज्ञायां भावे च स्त्रियां ण्वुर्भवति ॥ प्रच्छर्दिका प्रवाहिका प्रस्कन्दिका निर्विचिका एवनामानो व्याधयः । भावे । आसिका शायिका इत्यादि ॥

२०३५ प्रश्नाख्याने चेञ् ।४।४।८६। प्रश्ने प्रतिवचने च धातोरकर्तरि स्त्रियामिञ् ण्वुश्च वा भवतः ॥ पक्षे यथा प्राप्तं च । कां कारीं कां कारिकां कां क्रियां कां कृतिं कां कृत्यां वा अकार्षीः । सर्वां कारीं कारिकां क्रियां कृतिं कृत्यां अकार्षम् । एवं पाठीं पाठिकां पठितिं पाचीं पाचिकां पक्तिं गणीं गणिकां गणनां इत्यादि ॥

२०३६ पर्यायोत्पत्त्यर्हर्णे ण्वुः ।४।४।८७। धातोरकर्तरि स्त्रियां

१ गुरोरिति किं निपत्तीति । निगृहीति । हल इति किं नीतिः वामतिः । अभरदिवारास्ति । राद्धिः । दीप्तिः । दत्तिः ॥

२ षमीधे परीक्षितपरीक्षणमुपधा । उपसर्गादिति किं दातिः । धद्धतिः प्रज्ञा श्रद्धा चावृत्तेण इति निपातनात्सिद्धम् ॥

३ ऋणेऽर्थः । छिदासपदाद् । गोपालिकामदनि गोपालिकामुपमास्तु समर्थो अत्र सम्भव ॥

र्यायादौ ॥ भवत आसिका । भवत शायिका । भवतो गामिका
ीय इत्यर्थ । घृतभोजिका उदपादि । गोपालिकामर्हति भवान् ।
धारयसि ॥

। नञोऽनिः शापे ।४।४।८८। नञो धातोरकर्तरि स्त्रियाम
पे ॥ अगमानिस्ते वृषल भूयात् इत्यादि ॥

: नञ्भावे क्तोऽभ्यादिभ्य. ।४।४।८९। धातोर्नपुंसके
भवति न भ्यादिभ्य ॥ हसित जल्पित शयितम् आसित नृत्त
पितम् इत्यादि । भ्यादिभ्य । भ. वर्षमित्यादि ॥

९ करणाधारे चानट् ।४।४।९०। करणे आधारे नञ्भावे च
भवति न भ्यादिभ्य ॥ ट इत् । विचयनी इध्मव्रश्चन फलशा-
कर्तन । आधारे शयनम् अधिकरण गोदोहनी तिलपीडनी राज
न । प्रश्नश्चेति नलुक् । नञ्भावे भवन हसन जल्पन शयन कथ-
त्यादि । निष्ठीवन निष्ठेवन सीवन सेवनम् इति बहुलाधिकारात् ॥

० पुन्नाम्नि घ प्राय. ।४।४।९१। पुन्नाम्नि पुल्लिङ्गे न नि
योर्धातोर्वा भवति ॥

९१ घेऽध्याद्युपसर्गस्य ।४।१।२१०। एकोपसर्गस्य छदेरपा
रे णौ ह्रस्वो भवति ॥ प्रच्छाद्यते अनेनेति प्रच्छद उरश्छद
सितच्छद इन कर । अधिकरणे । आलीयते अस्मिन्निलया
कर प्रायोग्रहणादनडादिरपि ॥

चत्र भवतीत्यपीत्यथ । पुन्नाम्नीति किं? हरणी दण्ड । पुंग्रहण किं? विच
दन । प्राय इति किं? दाहन प्रसादन । घकारो घेऽध्याद्युपसर्गस्येति विशे

पे यस्य भ्यादय सन्ति तस्य द्वावपि स्त तथापि सद्योत्तरोपजायमाना सत्य
रस्यान्तरे सहयान्तरकृत व्यपदेश निवर्तयन्ति । न हि लोके द्विपुत्र आनीयता
निपुत्र आनीयते इत्यादग्रहणम् । द्वि आदिर्यषा ते द्व्यादय उपसर्गो यस्यासौ
पुनर्नम् ॥ एव धुवन्त्यन्तिमिति आकर ॥

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ।४।४।९२। गोचरादय करणाधारयो पुन्नाम्नि घान्ता निपा-
त्यन्तेऽस्मिन् इति गोचर सञ्चर वह व्रज व्यज खल भग
आपण निगम ॥

हलो घञ् ।४।४।९३। हलन्तात् पुन्नाम्नि करणाधारयोर्घञ्
वेष्ट ग्रन्थ वेग अपामार्ग मार्ग आराम प्रासाद ॥

अवात् तृस्त्रोः ।४।४।९४। अवात् तृस्तृभ्या पुन्नाम्नि कर-
वति ॥ अवतार अवस्तार ॥

समभ्यां ह्नः ।४।४।९५। समवाभ्या ह्नः पुन्नाम्नि करणा
ते ॥ सहार अवहार ॥

जारदाराध्यायन्यायोद्यावानायाधाराचायाः
रादय पुन्नाम्नि घजन्ता निपात्यन्ते ॥ जार दारा अध्याय
आनाय आधार आचाय ॥

स्वीषत्सु कृच्छ्राकृच्छ्रे ख ।४।४।९६। कृच्छ्रे दु खे
स्वीषद्भ्या च धातो खो भवति ॥ स च सकर्मकात् कर्म
भावे ॥ ख इत् । दु खेन भूयते अनेन दुर्भव । सुखेन

ऽपवाद । सञ्चरत्यनेनेति सञ्चर । वजत्यस्मिन्निति वज । खलन्ति
ति खल । वह स्कन्दप्रदेशे । व्यज अज क्षेपणे ॥ आपणति व्यवहर
। नियमेन गच्छन्त्यस्मिन्निति निगम ॥ पदमिति सुद् पदमिति निग

नेति जार । दीयते पुरुष एभिरिति दारा । अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्याय ।
नेनेति वा न्याय । उद्युवन्त्यनेनेति उद्याव । आनीयतेऽनेनेत्यानाय
ाल स्यादित्यमर ॥ आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधार ॥ एत्य चयन्त्यस्मिन्नि

णाधारयोरिति निवृत्तम् । कृच्छ्रं दु ख अकृच्छ्रं सुखम् । घञाद्यपवाद ।
ापणम् । दुरसीषत इति किं? कृच्छ्रेण कार्य । कृच्छ्राकृच्छ्र इति किं?
भ्यमिलक्ष । खकार उत्तरत्र ममर्थ मार्थेति विशेषणार्थश्च ॥

भूयतेऽनेन सुभवम् । ईषद्भवम् । एवं दुःशयं सुशयम् ईषच्छयं । दुःखेन क्रियते दुष्करं । सुखेन क्रियते सुकरं ईषत्करं एवं दुर्बोधं सुबोधं ईषद्बोधं दुर्लभं सुलभं ईषल्लभं इत्यादि सर्वत्र योज्यं ॥

२०४८ च्वौ कर्त्राप्याद् भूकृञ् ।४।४।१००। कृच्छ्राकृच्छ्रयोर्दुःस्वीषत्सु परयोः च्व्यर्थे वर्तमानाभ्यां कर्तृकर्मभ्यां परात् भुवः कृञश्च खो भवति ॥ खित्वात् मुम् । दुःखेनानाढ्येनाढ्येन भूयते दुराढ्यंभवं स्वाढ्यंभवं । एवं स्वाढ्यंभवम् ईषदाढ्यंभवं । दुःखेनानाढ्य आढ्यः क्रियते दुराढ्यंकरं स्वाढ्यंकरं ईषदाढ्यंकरं ॥

२०४९ आतोऽनः ।४।४।१०१। कृच्छ्राकृच्छ्रयोर्दुःस्वीषत्सु आदन्तात् धातोरनो भवति ॥ खापवादः । दुर्ज्ञानं सुज्ञानं ईषज्ज्ञानम् इत्यादि ॥

२०५० शास्युधिदृशिधृषिमृषः[1] ।४।४।१०२। कृच्छ्राकृच्छ्रयोर्दुःस्वीषत्सु शासादिभ्योऽनो भवति ॥ दुःशासनं सुशासनं ईषच्छासनं दुर्योधनं सुयोधनं ईषद्योधनं दुर्दर्शनं सुदर्शनं ईषद्दर्शनं दुर्धर्षणं सुधर्षणं ईषद्धर्षणं दुर्मर्षणं सुमर्षणं ईषन्मर्षणं । योगविभागात् खोऽपि । दुर्धर्ष इत्यादि ॥

२०५१ निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ।४।४।१४१। अलमि खलौ चोपपदे धातोः क्त्वा वा भवति निषेधे ॥ क इत् । तत्वादित्यव्ययत्वम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । पक्षे । अलं करणेन । अनिषेधे । अलङ्कारः इत्यादि ॥

२०५२ परावरे ।४।४।१४२। परावरत्वे गम्ये धातोः क्त्वा प्यो वा भवति ॥

२०५३ क्त्वः प्योऽनञः[2] ।२।२।१७१। समासान्तस्य क्त्वः प्यो

---

१ निषेधे वर्तमानयोरलंखल्वोरुपपदयोः ॥ धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति ॥ प्राग्वचनात् यथाप्राप्तं च ॥ अलं धान्ये रुदित्वा अलं धान्ये रुदितेनेत्यर्थः । सामीप्य मकुशब्दा निषेधार्थो द्रष्टव्यः । अलंकृत इति किं ? मा भावि रुदितेन ॥

२ अनञ इत्यनेन नञसमासस्य ग्रहणं तेन परमकृत्वा इत्यादौ प्यादेशो न भवति ॥

भवति न नञ ॥ प इत् । पर्वतमतिक्रम्य नदी । नदीमगत्वा पर्वत ॥

२०५४ प्राक्काले ।४।४।१४४। अपरकालेन धातुनैककर्तृकात् प्राक्काले वर्तमानात् धातो क्त्वा भवति ॥ भोजनं पूर्वं पश्चाद्व्रजनं । भुक्त्वा व्रजति । एधित्वा वर्धित्वा । यो हलादेरिति वा कित्त्वं । मुदित्वा मोदित्वा हृत्वा तितिक्षित्वा तिजित्वा तेजित्वा त्रपित्वा त्रप्त्वा मीमांसित्वा पनायित्वा पनित्वा क्षमित्वा । किजलीति दीर्घ । क्षान्त्वा कामयित्वा ॥

२०५५ त्क्व्युदित ।४।२।१६१। ऊदितो धातो क्त्वाया इड्वा भवति ॥ कामित्वा कान्त्वा धनूयित्वा गाहित्वा गाढ्वा रमित्वा च्युत्वा धृत्वा मित्वा दत्त्वा पनित्वा पूत्वा डयित्वा मेदित्वा स्वेदित्वा सम्भित्वा सब्ध्वा सासित्वा सस्त्वा अशित्वा अष्ट्वा ध्वसित्वा ध्वस्त्वा ॥

२०५६ रिक ।४।१।१५६। धातोरिडादौ त्क्वाया किद्वन्न भवति ॥ वर्तित्वा वृत्त्वा स्यन्दित्वा ॥

२०५७ स्कन्दस्यन्द ।४।१।१५७। स्कन्दस्यन्दो त्क्वाया किद्वन्न भवति ॥ स्यन्त्वा कल्पित्वा कॢप्त्वा स्मृत्वा । क्त्युगिति नेट् । दीर्त्वा सोढ्वा सहित्वा रत्वा बुध्वा पतित्वा वमित्वा वान्त्वा सत्त्वा शस्त्वा रूढ्वा भूत्वा जित्वा धीत्वा पत्वा प्रात्वा ध्मात्वा स्थित्वा दात्वा ग्लात्वा गीत्वा ध्यात्वा तीर्त्वा चिरित्सित्वा सेधित्वा सिधित्वा सिध्वा स्कन्त्वा अञ्चित्वा अक्त्वा ॥ लुञ्च अपनये ॥

२०५८ थफवञ्चिलुञ्च्यृतितृषिमृषिकृश इति ।४।१।१५१। नोपान्त्ययो स्थफान्त्ययोर्वञ्च्यादीना च इडादौ त्क्वाया किद्वद्वा भवति ॥

१ नकार उपान्त्ये सति थकारान्तफकारान्तयोर्वञ्चि लुञ्चि ऋति तृषि मृषि कृश इत्येतेषा च इडादा त्क्वाप्रत्यये किद्वत्कार्यं भवति वा ॥ त्क्वीति प्रतिषेधविकल्प । श्रथित्वा श्रन्थित्वा ग्रथित्वा । गुफित्वा गुम्फित्वा । न्युपान्त्य इति कि? कुथ कोथित्वा । पुथ पोथित्वा । रिफ रेफित्वा । न्युपान्त्य इति थफविशेषण नान्यथा सम्भवव्यभिचारात् । त्क्वायामिति कि? ग्रथित ग्रथितवान् । इडादाविति कि? वञ्चा मृष्ट्वा । वञ्च्‌मृष्‌ इत्यादी त्क्वाया विकल्पनेटौ ॥

२०६६ इ मेङ ।४।२।१०५। मेङ प्ये इत्वा भवति ॥ अपमित्य अपमाय प्रदाय परित्राय प्रपूय उड्डीय प्रमिद्य प्रभिद्य विसम्य निसम्य अवभ्रश्य प्रध्वस्य विवृत्य प्रस्यद्य प्रस्कन्द्य विस्मृत्य प्रदीर्य प्रसह्य ॥

२०६७ मो वा ।४।१।२६३। हनादीनां मध्ये मान्तस्य प्ये लुग् वा भवति ॥ विरम्य विरत्य निबुध्य निपत्य प्रवम्य प्रराध प्ररह्य अनुभूय विजित्य प्रधाय प्रपाय आघ्राय आध्माय प्रस्थाय प्रगाय प्रग्लाय प्रज्ञाय आयाय वितीर्य विचिकित्स्य प्रसिध्य प्रस्कन्द्य प्राच्य निकुच्य प्रवृच्य संत्यज्य प्रसज्य प्रगुप्य प्रणत्य प्रणम्य नियत्य नियम्य प्रारभ्य विश्रभ्य प्रमुप्य विकृष्य सम्पृच्य सन्दश्य निदश्य प्रहत्य प्रदह्य प्रतिनुत्य प्रोप्य अनूद्य समिज्य प्रोप्य । प्ये चेति नेट् । प्रवाय ॥

२०६८ व्य ।४।१।११३। व्येञ प्ये परे यञ इत्वा भवति ॥ सव्याय ॥

२०६९ परेर्वा ।४।१।११४। परेर्व्येञ प्ये यञ इत्वा भवति ॥ परिव्याय परिवीय आहूय प्रधाय विपन्य रम्भज्य निरज्य प्रराय प्रगाय अभिशम्य विगृह्य आश्रित्य प्रहृत्य प्रहृत्य प्रणीय ॥ अदादि ॥ प्रजग्य सविद्य ॥

२०७० प्ये ।४।१।२६२। हनादीनां प्ये लुग् भवति ॥ प्रहत्य प्रमृज्य प्रोच्य प्ररुद्य प्रसुप्य प्रजागर्य प्रदरिद्य अनुशिष्य समुद्य प्ररत्य समित्य अधीत्य प्रयाय प्रमाय अधीत्य प्रसूय अतिशय्य अधीत्य प्रह्निष्य प्रोर्णुत्य प्रस्तुत्य प्रोच्य ॥ ह्रादि ॥ आहूत्य विहाय प्रमाय निभृत्य प्रदाय विधाय प्रणिज्य ॥ दिवादि ॥ दीर्घ । प्रदीव्य प्रनृत्य संक्षिप्य आनिद्य प्रपुष्य प्रशुष्य संशुष्य प्रशम्य प्रास्य प्रभ्रश्य वितृप्य प्रकुप्य विक्लिद्य अभिगृध्य प्रणश्य अभिद्रुह्य निर्जीर्य निशाय निच्छाय व्यवसाय प्रदाय प्रजाय प्रजन्य संक्लिश्य नियुध्य अभिमत्य उपयुज्य विसृज्य प्रसूय विलीय संनह्य ॥ स्वादि ॥ प्रसुत्य आवृत्य विधूय संश्रुत्य प्राप्य प्रधृष्य प्रदभ्य व्यश्य ॥ क्र्यादि ॥ विक्रीय प्रगृह्य सम्पूर्य आपूर्य आचीर्य ॥

२०७१ ज्य ।४।१।११२। ज्य प्ये यञ इग् न भवति ॥ प्रज्याय विजाय सवय्य प्रश्रय्य निमज्य सम्रध्य प्रवृद्य सम्मृज्य प्रगुध निष्कुष्य

सक्षुभ्य सङ्क्रिय प्राश्य प्रमुष्य ॥ तुदादि ॥ वितुद्य प्रभृज्ज्य आलिप्य निषिच्य विमुच्य विलुप्य विकृत्य ॥

२०७२ क्षेरी ।४।२।१०६। क्षे प्ये ईद् भवति ॥ प्रक्षीय प्रमृत्य निक्षीय आहृय आपृच्छय निमज्य प्रज्य सस्पृश्य आमृश्य निविश्य निनुद्य प्रवृश्चय प्रोज्झ्य प्रलुभ्य निगुह्य अभीप्य सङ्गुह्य जागर्य उद्विज्य आम्वज्य आरभ्य उपरम्य ॥ तनादि ॥ प्रतत्य प्रसत्य पमाय प्रक्षत्य निक्षत्य ॥ रुधादि ॥ निरुध्य विभिद्य नियुज्य सम्भिय प्रपिष्य विभज्य व्यज्य ॥ चुरादि ॥ प्रचोर्य प्रचिन्त्य ॥

२०७३ ल्यपोऽल्पघोऽय् ।४।२।१०३। लघो परो यो हल् तत परस्य णे प्ये य् भवति ॥ प्रकथय्य विगणय्य विघटय्य प्रशमय्य ॥

२०७४ वाऽऽप्नोः ।४।२।१०४। आप्नोतेणे प्ये अय् वा भवति ॥ प्रापय्य प्राप्य । डाच् । पटपटाकृत्य । च्वि । शुक्लीकृत्य । ऊर्यादि । ऊरीकृत्य । अनुकरण । खात्कृत्य ॥

२०७५ तिरोऽन्तर्धौ ।१।१।३१। अन्तर्धा विधाने तिरम् इत्यव्यय धातो सम्बन्धि तिसन भवति ॥ तिरोभूय तिरोधाय ॥

२०७६ नित्य हस्तेपाणौ स्वीकृतौ ।१।१।३६। हस्ते पाणौ इत्येते अव्यये स्वीकृतौ कृञो धातो सम्बन्धिनी तिसञ्ज्ञे भवत ॥ हस्तेकृत्य पाणौकृत्य ॥

२०७७ प्राध्व बन्धे ।१।१।२६। आनुकूल्ये प्रा मित्यव्यय कृञो धातोस्सम्बन्धि तिसञ्ज भवति ॥ प्राध्वङ्कृत्य । शेष सर्व शास्त्रे ज्ञेय ॥

२०७८ पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ण्ये खमुञ् ।४।४।१४५। पूर्वादिरूपप-

१ पञ्चानां रूपाणा परो यो हल् तस्मात्परस्य ण्य इत्यस्य अय इत्यादेशो भवति ॥ ल्यपा रति कि प्रतिपाद्य गत । हल् इति भूतपूर्वगतिव्युदासार्थम् । लघोरिति लुप्यमान हल इ रमति ण्ये एव इत्यर्थ इति ज्ञेय भवति । तत्र किमेतेन यत्न व्यवधानमात्रेऽय उत भूतपूर्वतानिरिति सर्वदेव । तत्र स्वमतौ पक्षद्वय इत्यादावेव न्यायात् ॥

२ प्राध्वमाने मकारान्तमव्यय आनुकूल्ये वर्तते । आनुकूल्याधक प्राध्वमितरमर ॥ तदानुकूल्य बन्धहेतुर बन्ध इत्युच्यते । तथा बन्धहेतुके आनुकूल्ये मा त प्राध्वमिति शब्द कृञो धाता सम्बधी तिसञ्ज्ञो भवति ॥ बन्ध इत किं प्रगतमध्वान ग्रन्थ ॥

३ पूर्वे अग्रे प्रथम इत्येतेषूपपदेषु आभीक्ष्ण्य यथायथा वक्ष्यमाणे तुल्यकर्तृकेऽर्थ

देपु आभीक्ष्ण्ये चार्थविशेषणे प्राक्काले धातो खमुञ् वा भवति॥ स्तुतौ जश्वेत । पूर्वभाज अग्रेभोज प्रथमभोज दायदाय । पक्षे त्वा । पूर्वं भुक्त्वा इत्यादि ॥

२०७९ अन्यथैवकथमित्थमः कृञोऽनर्थकात् ।४।४।१४६। अन्यथादिभ्य स्वार्थरहितात् कृञस्तुल्यकर्तृके खमुन् वा भवति ॥ अन्यथाकारम् एवकार कथकारम् इत्थकार भुङ्क्ते । पक्षे । अन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते इत्यादि ॥

२०८० आप्यादाक्रोशे ।४।४।१४८। आक्रोशे गम्ये कर्मण कृञ प्राक्काले खमुञ् वा भवति तुल्यकर्तृके ॥ चोरकारमाक्रोशति । चोर कृत्वा आक्रोशति । चोरोऽयमित्याक्रोशतीत्यर्थ ॥

२०८१ विद्दृशिभ्य कात्स्न्यें णम् ।४।४।१५०। कर्मणो विदादिभ्यो दृशेश्च प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति कात्स्न्यें गम्ये ॥ अतिथिवेद भोजयति । कन्यादर्शं वरयति ॥

२०८२ यावतो जीवविन्दात् ।४।४।१५१। यावतो जीवविन्दाभ्या णम् वा भवति तुल्यकर्तृके ॥ यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति ताव दधीते इत्यर्थ । यावद्वेद गृह्णाति । यावद्विन्दति तावद्गृह्णातीत्यर्थ ॥

२०८३ चर्मोदरात् पूरे ।४।४।१५२। चर्मोदराभ्या पूरे प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ चर्मपूरमास्ते । उदरपूरमास्ते । चर्मोदर च पूरयित्वा आस्ते इत्यर्थ ॥

२०८४ तृतीयोपदश ।४।४।१५५। तृतीयान्तेन युक्तादुपदश प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति॥ मूलकोपदश भुङ्क्ते मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते इत्यर्थ

२०८५ हिंसार्थात् तुल्याप्यात् ।४।४।१५६। तृतीयान्तेन युक्ता तुल्यकर्मण तुल्यकर्तृकाच्च हिंसार्थाद्धातो प्राक्काले णम् वा भवति ॥ खड्गप्रहार शत्रु जयति । खड्गेन प्रहृत्य शत्रु जयति इत्यर्थ ॥

वर्तमानाद्धातो ततो खमुञ् प्रत्ययो वा भवति । खमुना मुक्ते यत्वा ॥ अत्राय वाक्यार्थो भवति पूर्वं भुज्यते तत प्रव्रजति पूर्वशब्दोऽत्र प्राक्काले न तत्पद ॥

१ बहुवचनात् त्रयाणामपि विदानां ग्रहणं । अन्यथा अदादयनदादयोरदादेरेव ग्रहण निरनुबन्धकस्येति वा । कात्स्न्यें इति किं? अतिथिं विदित्वा भोजयति । कन्यां दृष्ट्वा वरयति । विद विद विद विद । विदश्च दृशिश्च विद्दृशयस्तेभ्य इति समास ।

२०८६ तूर्णेऽपादानेन ।४।४।१५९। अपादानेन युक्ताद्धातो प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति तूर्णे गम्ये ॥ शय्योत्थाय धावति । शय्याया उत्थाय तूर्णं धावतीत्यर्थ ॥

२०८७ द्वितीयया ।४।४।१६०। द्वितीयान्तेन युक्ताद्धातो प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति तूर्णे गम्ये ॥ यष्टिग्राह धावति । यष्टिं गृहीत्वा तूर्णं धावतीत्यर्थ ॥

२०८८ तृष्यस' कालेनान्तरे ।४।४।१६३। कालवाचिना द्वितीयान्तेन युक्ताभ्यामन्तरे तृष्यास्यिभ्यां प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ द्व्यहतर्षं । द्व्यह तर्षित्वा गाव पिबन्ति । अन्तर्मुहूर्तत्यासम् । अन्तर्मुहूर्तमत्यस्य पर्याप्तिं लभते इत्यर्थ ॥

२०८९ ग्रहादिशो नाम्ना ।४।४।१६४। द्वितीयान्तेन नामशब्देन युक्तात् ग्रहेरादिशेश्च प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ नामग्राहमाख्याति । नामादेश वक्ति । नाम गृहीत्वा व्याख्यातीत्यादि ॥

२०९० तूष्णींमा ।४।४।१६८। तूष्णीमित्यव्ययेन युक्ताद् भुव प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् क्त्वा च भवत ॥ तूष्णींभाव तूष्णींभूय तिष्ठति । तूष्णीं भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थ ॥

२०९१ स्वाङ्गात् तसा कृभ्व ।४।४।१६९। तसन्तेन स्वाङ्गवाचिना युक्तात् कृञो भुवश्च णम् क्त्वा च भवत ॥ मुखत कार मुखत कृत्य मुखतोभाव मुखतोभूय गत ॥

---

१ ञितृषा पिपासायाम् । असु क्षेपणे । क्रियामन्तरयतीत्यन्तर क्रियाव्यवधायको विच्छेदकस्तस्मिन् । क्रियाविच्छेदको मध्यस्थ । द्व्यहतर्षं द्व्यहादे पूर्वापरपानाद्यन्तरे तृष्यति । तृष्यस इति किं? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । कालेनेति किं? योजन तर्पित्वा गाव पिबन्ति । अन्तर इति किं? अहरत्यस्य एष्यन् गत । क्रिया क्रियामेवान्तरयतीति क्रियाग्रहण न क्रियत ॥

२ भुवोऽनूचानुलोम्ये ।४।४।१६७। इत्यधिकृत्य । भू इत्येतस्माद्धातोरनूचित्यनेनाव्ययेन योगे आनुलोम्ये गम्यमाने णम्क्त्वाप्रत्ययौ भवत । आनुलोम्यमानुकूल्य परचित्ताराधन । अन्वग्भाव अन्वग्भूय अन्वग्भूत्वा तिष्ठति अनुकूलो भूत्वेत्यर्थ इत्य भोयवृत्ति ॥

२०७२ च्वौ धाणविनानाना ।४।४।१७०। च्व्यर्थे धाणन्तैर्विनानानाभ्यां च युक्तात् कृञो भुवश्च धातोर्युपपदे णम् वा न भवति ॥ अद्विधा द्विधा कृत्वा द्विधाकारं । द्विधाकृत्य । एवं द्विधाभावं द्विधाभूय । ऐकध्यकारं ऐकध्यकृत्य ऐकध्यभावम् ऐकध्यभूय । विनाकारं विनाकृत्य विनाभावं विनाभूय । नानाकारं नानाकृत्य नानाभावं नानाभूय ॥

२०७३ शुष्कचूर्णरूक्षादाप्यात् पिषस्तस्मिन णम् ।४।४।१७१। शुष्कादिभ्यः कर्मभ्यः पिषेः णम् वा भवति तस्मिन्नेव पिषावुपपदे ॥ शुष्कपेषं पिनष्टि । चूर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषं पिनष्टि ॥

२०७४ कृग्रहोऽकृतजीवात् ।४।४।१७२। अकृतशब्दात् कृञो णम् वा भवति । जीवशब्दात् ग्रहे तस्मिन् धातावुपपदे ॥ अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ॥

२०७५ निमूलात् कषः ।४।४।१७३। कर्मणो निमूलात् कषेर्णम् वा भवति तस्मिन् धातावुपपदे ॥ निमूलकाषं कषति ॥

२०७६ समूलाद्धनश्च ।४।४।१७४। कर्मणस्समूलात् हन्तेः कषश्च णम् वा भवति । तस्मिन् धातावुपपदे ॥ समूलघातं हन्ति । समूलकाषं कषति ॥

२०७७ करणात् ।४।४।१७५। करणवाचिनः सुबन्ताद्धन्तेर्णम् वा भवति तस्मिन् धातावुपपदे ॥ पाणिघातं हन्ति पाणिना हन्तीत्यर्थः । एवं खड्गघातं हन्ति खड्गेन हन्तीत्यर्थः ॥

२०७८ नाम्नि बन्धः ।४।४।१७८। करणवाचिनो नाम्नो बन्धेर्णम् वा भवति तस्मिन् धातावुपपदे ॥ मर्कटबन्धं बध्नाति । मर्कटनाम्ना बन्धेन बध्नातीत्यर्थः ॥

---

१ द्विधाविना [illegible] द्विधा कृत्वा [illegible] गतः । [illegible] ऋ [illegible] अ सद्गति भाग इति प्रत्याहारः ॥

२ बन्ध इति प्रज्ञातनामार्थनेषण च । बन्धस्य बन्धनस्य यन्नाम तद्विषया क- रणवाचिनः । उष्ट्रिकाबन्धं बध्नाति । चण्डालिकाबन्धं बध्नाति । [illegible] बध्नाति महिषिकाबन्धं बध्नाति । उष्ट्रिकादीनि बन्धनामधेयानि तैः बध्नातीत्यर्थः ॥ [illegible] प्रयथाभिधेयम [illegible] । प्रत्ययान्तं च नाम भवति ॥ तेषामङ्गलिका [illegible] रत्नमि त्यवमाश्रित्य [illegible] धनामधेयानि ॥

२०९९ आधारात् ।४।४।१७९। आधारवाचिनो नाम्नो बन्धेर्णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ चक्रबन्ध बध्नाति । चक्रनाम्नि बन्धे बध्नातीत्यर्थः ॥

२१०० कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवहः ।४।४।१८०। कर्तृवाचिनो जीवशब्दान्नशेर्णम् वा भवति पुरुषशब्दाद्वहः तस्मिन्नुपपदे ॥ जीवनाश नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाह वहति । पुरुषो भूत्वा वहतीत्यर्थः ॥

२१०१ ऊर्ध्वात् पूरशुषः ।४।४।१८१। कर्तुरूर्ध्वशब्दात् पूरिशुषिभ्यां णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ ऊर्ध्वपूर पूर्यते ऊर्ध्वं पूर्यते इत्यर्थः । ऊर्ध्वशोष शुष्यति ऊर्ध्व शुष्यतीत्यर्थः ॥

२१०२ आप्याचेचे ।४।४।१८२। औपम्ये कर्मणि कर्तुश्च पराद्धातोर्णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ रत्ननिधाय निदधाति रत्नमिव निदधातीत्यर्थः । सैकतभेद भिनत्ति शैलं । धनचाय चिनोति धर्मं । कर्ता महामतिनाश नश्यति नास्तिक तद्वन्नश्यतीत्यर्थः । एव पण्डितमार म्रियते । बालमार म्रियते इत्यादि ॥

२१०३ समर्थास्त्यर्थधृषज्ञाशकग्लाघटसहार्हारभलभक्रमे तुम् ।४।४।१८३। समर्थास्त्यर्थयोरुपपदयोर्धृषादिषु चोपपदेषु धातोस्तुम् वा भवति ॥ भोक्तुं समर्थः । भोक्तुं पर्याप्तः । भोक्तुमस्ति । भोक्तुं सम्भवति । भोक्तुं धृष्णोति । भोक्तुं जानाति । भोक्तुं शक्नोति । भोक्तुं ग्लायति । भोक्तुं घटते । भोक्तुं सहते । भोक्तुमर्हति । भोक्तुमारभते । भोक्तुं लभते । भोक्तुं प्रक्रमते । पक्षे भोजनसमर्थ इत्यादि ॥

२१०४ तदर्थाया क्रियाया तुण् लृट् च ।४।४।१८४।

---

१ औपम्य सादृश्ये गम्यमाने । धनमिव धर्मं चिनोति । महाबलस्य मन्त्री महामतिरिति कश्चिन्मिथ्यादृष्टि ॥

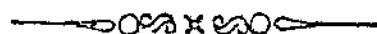
२ समर्थश्च अस्ति च समर्थास्ति तौ अर्थौ अभिधेयौ येषां ते समर्थास्त्यर्था पुनर्द्वन्द्व ॥ त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । शक मर्षणे । भोक्तुं समर्थ इत्यत्र भोजने सामर्थ्यं प्रतीयते भोक्तुं प्रक्रमते अत्र भुजेरारम्भावस्थाने क्रियान्तरम् ॥ शक्तिग्रहणमसमर्थार्थं शक्यमेवंविधं कर्तुमिति सौंदर्यं प्रतीयते सम्भवा वा ॥ शक्त्या भुज्यत इत्यादावनभिधानान्न भवति ॥

३ तदर्थायां तदर्थं इयं तदर्था तस्यां तन्निमित्तायाम् । यस्माद्धातो स तुम्प्रत्ययो तदाभिधेयार्थं चान्नियान्तर गम्यते ततस्तुम् । क्रियायामिति किं भिक्षिष्ये ।

धातोर्णुण्लृटौ तुम् च भवन्ति । तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् ॥ भाजको व्रजति । भोक्ष्ये इति व्रजति । भोक्तुं व्रजति ॥

२१०८ **लिङ्तुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके** ।४।४।१८६। इच्छार्थे तुल्यकर्तृके तदर्थे क्रियान्तरे उपपदे धातोर्लिङ्तुमौ भवतः ॥ भुञ्जीयेतीच्छति भोक्तुमिच्छति कामयते । इत्याद्यनुक्तं सर्वं शास्त्रे ज्ञेयम् ॥

॥ इति कृत्प्रकरणं समाप्तम् ॥

वन्दारवृन्दपरिषद्विलोलिताक्षवृन्दारकेश्वरकिरीटतटावघर्षिणे ॥
मन्दारपुष्पनिकरैर्विहितोपहारं वन्दामहे जिनपते पदपद्मयुग्मम् ॥ १ ॥
यो जानाति समं समस्तमनिशं यं सूरयस्संश्रिता
येनादर्शि विमुक्तिवर्त्म सुधियो यस्मै स्पृहां कुर्वते ।
यस्मात्तत्त्वविनिश्चयोऽप्रतिहतः यस्यैव शास्त्रं जयः
यस्मिन् विस्मयनीयपुण्यमहिमा भूयात् स वः श्रेयसे ॥ २ ॥
सुविवेचितपदरूपा प्रकरणरचनाप्रवेशसुरसुभगा ॥
याभ्ययमूर्तिस्सौरी कृतिरियमधिवसतु बुधहृदयम् ॥ ३ ॥
गहनं व्याकरणं स्यात् तत्रापि प्रक्रिया महागहनम् ॥
लिङ्लुङ्सन्यङ् कष्टं तस्मादपि धेट्परं महाकष्टम् ॥ ४ ॥
अम्भोजनेत्रं हरितोरुगात्रं दयाकलत्रं वरशक्तिपात्रम् ॥
भव्याब्जमित्रं भुवने पवित्रं नाभेयपुत्रं प्रणमामि नित्यम् ॥ ५ ॥
मुकुरविमलगण्डं चन्द्रसङ्काशतुण्डं गजकरभुजदण्डं कामदाहाग्निकुण्डम् ॥
विनुतमुनिपषण्डं गोमठेशप्रचण्डं गुणनिवहकरण्डं नौमि नाभेयपिण्डम् ॥

॥ इति प्रक्रियासङ्ग्रहसहितं शाकटायनव्याकरणं समाप्तम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

---

१ वर्तमाने इच्छार्थे तुल्यकर्तृके उपपदे यस्माद्धातोर्लिङ्तुमौ उत्पद्यते तदर्थस्य चेत् कर्ता इच्छार्थस्यापि भवति ॥ इच्छार्थे इति किं? भोजको व्रजति । तुल्यकर्तृके इति किं? इच्छामि भुङ्क्तां भवान् । क्रियायां तदर्थायामिति किं? इच्छन् भुङ्क्ते ॥

॥ शाकटायनीयसूत्रपाठ· ॥

अइउग् । ऋक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरलञ् । ञमङणनम् । जबगडदश् । झभघढधष् । खफछठथट् । चटतत् । कपय् । शषसअ×क⌣पइ । हल् ॥

---

१ सात्मेतेत्

२ उता स्व

३ तेयान्

४ भाव्योऽग्

५ अप्रयोगीत्

६ स्वस्थानास्यैक्ये

७ आसन्न

८ (सर्वेन्धिना सम्बन्धे)

९ घङुति सख्या

१० बहुगण भेदे

११ (कममसेऽध्यर्ध)

१२ अर्धपूर्वपदो डत्

१३ पौत्रादि वृद्धम्

१४ मपोत्राद्यम्स्त्रीवदयज्यायोभ्रात्रो सति युवा

१५ (सत् सपिण्डेऽधिवयस्स्थाने वा)

१६ (युववृद्ध कुत्सार्चे)

१७ नाम दु

१८ (त्यदादि)

१९ यस्याश्वादिरादैच्

२० (देश एवैङ् ढादौ)

२१ प्राग्देशे

२२ क्रियार्थो धातु

२३ दाधा घ्वत्

२४ प्रादिर्नाप्रत्यये

२५ तस्यागतार्थाधिपर्यर्चोस्वत्यतिक्रमात्युपसर्ग प्राक

२६ डाच्च्व्यूर्यादनुकरण च ति

२७ (कारिकालमदोऽन्तस्मदसतस्थित्याविर्भूपानुपदेशापरीग्रहादरक्षेपे)

२८ (कणेमन श्रद्धोच्छेदे)

२९ अस्त पुरोऽव्ययम्

३० गत्यर्थवदोऽच्छ

३१ तिरोऽन्तर्धौ

३२ कृनो वा

३३ (मनस्युरस्युपाजेऽन्वानेमध्येपदेनिवचने)

३४ (स्वाम्येऽधि)

---

१ कसस्य सूल प्रक्रियागम्रहे न सगृहीतमिति ज्ञेयम् ॥

३५ साक्षादादयश्च्वि
३६ नित्य हस्तेपाणौ स्वीकृतौ
३७ (जीविकोपनिषदिवे)
३८ प्राध्वं बन्धे
३९ तस्वन्ङामधणूतस्यात्वा तु तिसुङ्सस्वामस्वरादीन्यव्ययम्
४० व्यसल्यद्व द्वपतीदुत्
४१ प्रत्यय कृतोऽषष्ठ्या
४२ ङजाद्यायाताद्धित
४३ व्यायतिङ्कृत्
४४ पर
४५ मिदचोऽन्त्यात्
४६ (स्पर्धे)
४७ षष्ठ्या स्थानेऽन्तेऽल
४८ तस्मादादे
४९ शिदङिदल्
५० स्थानीवाऽनलाश्रये
५१ परेऽच प्राचोऽक्विदीर्घयद्यासदस्कलुग्विधौ
५२ क्षुर्चीगेनत्
५३ टिदादि
५४ न्दिदन्त
५५ (विशेषणम्)
५६ (मातृपञ्चमी)
५७ (नसप्तम्यष्ठ्यादिषु)
५८ (तरयादे)
५९ (प्रत्ययन्यकृप्त्यग्रकृत्यादे)
६० (कृत्सतिकारकस्यापि)
६१ तिङा वाक्यम्
६२ सुङ् पदम्
६३ न क्ये
६४ सिद्धस्यधातो
६५ नभूत्यन्त
६६ स्त मत्वर्थे
६७ (मनुर्नभोऽङ्गिरो वति)
६८ विरामेऽगिदनाङ्चाचण्वानुनासिक
६९ चर्जेश
७० न
७१ एचोऽच्यव्ययवायाव्
७२ यक्वेवादिक
७३ अखे
७४ ह्रस्वो वापदे
७५ ऋत्यक्
७६ (ऋश्वोस्साच)
७७ दीर्घ
७८ शस्यक्
७९ नन्त पुस
८० हलुच्यण
८१ सहिवहोऽस्यौ
८२ इक्येङर्
८३ एजूच्यैत्
८४ प्रम्योढोढयूह्रेषैष्ये

८५ स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम्
८६ ओमाङि पर
८७ (एवेऽनियोगे)
८८ वौष्ठौतौ समासे
८९ आतृतीयाया ऋते
९० प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सत
रस्यणे
९१ ऋत्यारुपसर्गस्य
९२ (सुपि वा)
९३ तथानिणे येङ्चेङ्
९४ पदान्तेऽस्येङ
९५ गोरोङ्घा
९६ अनोऽच्यनक्षे
९७ इन्द्रे
९८ वातायनेऽक्षे
९९ न प्लुतस्यानितौ
१०० गित
१०१ चादेरचोऽनाङ
१०२ ओत
१०३ (सौ वेतौ)
१०४ (ऊँ चोञ)
१०५ (मयोऽचि वोऽसन्)
१०६ हलोऽनुनासिकेऽनुनासिक
स्व
१०७ प्रत्यये
१०८ रीस्यो
१०९ ञा जग्यपदान्ते

११० शल्यनुस्वार
१११ मम्मो हलि तौ
११२ (हि ल्य्मि)
११३ सम्राट्
११४ (स्वय् स्वयश्शरि वा)
११५ (शरोऽनु द्वे)
११६ (यञो मय)
११७ अचो ह्रोऽह्रूच
११८ अदीर्घात्
११९ म सयोगे
१२० (पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याक्रोशे)
१२१ (अचि)
१२२ शर
१२३ ह्रम्वान् ङम पदान्ते
१२४ दीर्घाच्छो वा
१२५ (प्लुतात)
१२६ अजाङ्माङ
१२७ (डाज्माङोऽतो लुगितौ)
१२८ (न द्व्युक्ते)
१२९ (त)
१३० डाच्यादौ
१३१ न्ो ट्
१३२ (हलो यमि यमो (मा) वा)
१३३ (जरि जरस्वे वा)
१३४ उदम्स्थास्तम्भ
१३५ चर्
१३६ जपि जश्

१३७ श्रौ श्रु स्वो
१३८ द्यौ द्यू
१३९ न शात्
१४० टो पदान्तेनाम्नगरीनवते
१४१ तोष्पि
१४२ त्रि ल
१४३ जशो हो झष्वा
१४४ शश्छोऽमि
१४५ ङ्णो गरुडक् शरि
१४६ ङ्नस्तद् सोऽश्च
१४७ नदिश जर्
१४८ नून पि रीरक्
१४९ कास्कान् सीमक्
१५० छव्यम्यप्रशान
१५१ पुम सयि
१५२ (समस्स्तृसि ग्लुक् च)
१५३ व्योऽप्याघोमोमगो
१५४ (अच्यस्पष्टश्च)
१५५ वानुन्यात्
१५६ रेर्य
१५७ अतोऽह्यप्यु
१५८ हल्यनन्समासे टुक्तम्मात्
१५९ (तद पादपूरणे)
१६० रोऽह्योऽप्यसुप्रपरात्रिरथन्तरे
१६१ विसर्गेनीयस्य
१६२ (बाहर्पत्यादिषु)
१६३ सश्छन्यशारि
१६४ शारि वा
१६५ लुक् सयि परे
१६६ कुपौ×क॒॒पम्
१६७ तिरसस्तेस्मि
१३८ नमस्पुरस
१६९ चतुर्निर्दुर्बहिराविःप्रादुसाम्
१७० मुचो वा
१७१ इसुसोऽपेक्षायाम्
१७२ (नाक्रियक्रथे)
१७३ (ममासेऽसमस्तस्य)
१७४ (पदेऽधरिशरस)
१७५ कृकमिकमकुशाकर्णीकुम्भ-
पात्रेऽतोऽनव्ययस्य
१७६ प्रत्यये
१७७ न रह काम्ये
१७८ ह्रस्वात्सुपस्ति
१७९ निसोऽनासेवाया तपे
१८० कस्कादिषु

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपठ प्रथम स्याध्यायस्य प्रथम पाद समाप्त ॥

१ त्पोऽचो ह्रस्व
२ पद्यतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दद्रु
स्वमो
३ अलुग्वा
४ अतोऽम्
५ क्षुक

६ (जरसो वा)
७ इको गुक्
८ पुमाश्चान्यतोऽन्य पि
९ दध्यस्थितत्यक्ष्णोऽनङ्
१० नम् सुपि
११ शानच
१२ जलाम्
१३ (तत भागार्यवजस्य)
१४ अज्झेश्शतु
१५ न नम्
१६ ङीग्योर्वादश्च
१७ शप्श्यात्
१८ जश्शसाश्शि
१९ आङश्चौतो गी
२० ङितो याट्
२१ टोम्येत्
२२ इदुतो गिग्मौतोऽस्त्रे
२३ जस्येङ्
२४ ङिरौत्
२५ न्यशादाम्
२६ घेर्ङीरनाटि
२७ नास्त्वीट
२८ ङ्चेड्
२९ स्त्रिया वाट्
३० म्योऽपुम
३१ वेयुनोऽस्त्रिया
३२ नामाम
३३ नम् नृन्वाऽम्माट
३४ रष्ण। सङ्ख्यानाम्
३५ त्रेस्त्रय
३६ मोऽणोऽम
३७ जराया ङभिद्रन्याचि
३८ धातोस्तकारस्यमस्तानेका-
चोऽलत्संयोगाद्यन्यो
३९ दृन्पुन करवर्षाभिर्भुव
४० प्रत्ययेऽसुधीण
४१ भ्रूहल्श्नोश्येयुवौ
४२ स्त्रिया
४३ वाम्शमि
४४ दो मोऽस्यादसो मादुश्चापि
न्यसन्
४५ वाऽद्रे
४६ गी बहुष्वे
४७ न्लुक् सुबाश्रये
४८ (इयोऽलुचि)
४९ परे
५० +प्रोत्तो ण
५१ श्रुल्द्रुस्तौ नान्तरे
५२ पि म
५३ (पदेऽनाङ्यतद्धिते)
५४ अन्तक्षुभादीनाम्
५५ नृतेर्यङ

+१ चिह्नितानि सत्राणि प्रक्रियासप्र दृटीकाया विवृतानि

१५१ आतोऽनाङ ङसुक्
१५२ इनिष्ण्या सण्याना जश्शस
१५३ अष्ट औश
१५४ ज ययस्य
१५५ अव्ययीभावस्य
१५६ नात
१५७ अमपञ्चम्या
१५८ तृतीयाया वा
१५९ सप्तम्या
१६० (त्यदूत्वदवश्यस्य)
१६१ परस्परान्योऽन्येतरेतरस्या
सुपो वा पुसि
१६२ म्यत्ता
१६३ बह्वोसि स्म्येत्
१६४ ऐम् भिसोऽश्नश
१६५ ङसास्येस्म्येनाद्यम्
१६६ सर्वादेङ्र्यस्मे स्मिन्स्मात्स्मै
१६७ जसदिश
१७८ नेमार्धप्रथमचरमाल्पकति
पयतयस्य वा
१७९ (द्वन्द्वे)
१७० न मर्वादि
१७१ (पूर्वापर तृतीयायोगे)
१७२ नव पूर्वा वादौ
१७३ तीय ङिति
१७४ विदिद् च
१७५ ङम्याद्यस्य

१७६ सामाम
१७७ युष्मदस्मद्भ्यामाकम्
१७८ टङशोभ्यसोऽश्वाभ्यम्
१७९ भ्योऽसोऽद्
१८० ङेसुटोऽम्
१८१ दोर्लुक्
१८२ (वा)
१८३ अमौद्वल्या
१८४ यौसि य
१८५ मन्तस युवावौ द्वयो
१८६ त्वमो प्रत्ययोत्तरपदे चैक
स्मिन्
१८७ + त्वाहौ सौ
१८८ + यूयवयौ जसि
१८९ + तुभ्यमह्यौ ङयि
१९० + तवममौ ङसि
१९१ पदाद्वाक्यस्य वन्नसौ युग्वि
भक्ते
१९२ वानावौ द्वित्वे
१९३ तेमयानेकत्वे
१९४ त्वामौ द्वितीयाया
१९५ नेवामन्त्र्य पूर्वम
१९६ (जश्विशेष्य वाऽमन्त्र्ये)
१९७ (न)
१९८ पादाद्यो
१९९ मनसीभार्य
२०० चत्राऽहर्हवयोगे

२०१ नित्यमन्वादेशे
२०२ (पदात् प्रथमाया वा)
२०३ त्यदा द्वितीयाटौस्येनदेतद
२०४ इदम
२०५ (स्भ्येऽश्)
२०६ अक
२०७ टौस्यन॰
२०८ दो म
२०९ सौ
२१० पुसीदोऽय्
२११ इय्
२१२ औस्सुलुक् चादसोऽनो
२१३ वास्तोऽस्यो
२१४ दस्स
२१५ तोऽष्टानाम्
२१६ ससौ चात्
२१७ +किम क
२१८ भेऽपोऽद्
२१९ वाष्ठु आ
२२० राय स्भि
२२१ त्रिचतुर। स्त्रिया तिसृचतसृ
२२२ (रोऽनपोऽच्यु)
२२३ (डचौदि नीचो वा)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीय पाद समाप्त ॥

१ क्रोष्टोर्

२ गुरूपोत्तमस्यानापेऽपत्येऽणिञ प्यङ्
३ (गोत्रावयवे वृद्धे)
४ (रूढादिभ्य)
५ (देवयज्ञशुचिवृक्षसत्यमुमकण्ठेविद्धाद्वा)
६ (सूत्याभोज्ये युवतिक्षत्रिये)
७ नृदुगिदन्नोऽस्वस्रादेर्ङी
८ (न हपोऽनुर्वन)
९ पादो वा
१० कुम्भपद्यादौ
११ + ऋच्याद्
१२ मन्ननूबहुव्रीहेर्न च
१३ अजायताम्
१४ ठिट्टण्डेञणञ्गौरादिभ्य
१५ यञोऽपावटात्
१६ (यञ्यञलोहितादिशकलान्तकौरव्यासुरिमाण्डूकाङ्कफद्)
१७ वयस्यनन्त्ये
१८ (बहुव्रीहेस्संख्यादेर्हायनात्)
१९ (दाम्न॰)
२० ऊध्न
२१ (अशिशो॰)
२२ श्रवतो वा
२३ (नाम्नि)
२४ अनाच्छादनाज्जाते॰ पूर्वप-

दात् क्तादजातक्तामितप्रति-
पन्नात्
२५ पाणिगृहीतीति पत्नी
२६ वाऽस्वाङ्गात्
२७ असहनञ्विद्यमानान्नासिको
दरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्ग
गात्रकण्ठाद्बहुसंयोगोपा
न्त्यात् स्वाङ्गात् समासात्
२८ (दीर्घजिह्वात्)
२९ (पुच्छात्)
३० (कबरमणिविषशरात्)
३१ (पक्षाच्चोपमानात्)
३२ (न नखमुखान्नाम्नि)
३३ (क्रोडादिभ्य)
३४ (करणात् क्रीतात्)
३५ (क्तादल्पे)
३६ द्विगो
३७ (परिमाणादेव लुचोऽनि
स्ताचितकम्बल्यात्)
३८ (काण्डादक्षेत्रे)
३९ (पुरुषात् प्रमाणाद्वा)
४० न पत्यन्तस्य
४१ मपत्यादौ
४२ पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यावविधवा
गर्भिण्यो
४३ रोहिणरेयनान्नभरते
४४ नीरा मायोपप्यो

४५ (नाम्नि क्ताच्च वा)
४६ (केवलमामकभागधेयपापा-
परसमानार्यकृतसुमङ्गलभेष
जात्)
४७ (कुण्डभाजगोणस्थलनाग
कुशकामुककटकनरात् पात्र
श्राणावपनाकृत्रिमस्थूलायस-
मैथुनेच्छुश्रोणिकेशवेशे)
४८ आर्यक्षत्रियाद्वान्
४९ धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्य
५० पूतक्रत्वग्निवृषाकपिकुसित-
कुसीदादैङ् च
५१ मनोर्वा डैच्
५२ मातुलाचार्योपाध्यायादान् च
५३ वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान्
५४ (सूर्याद्देवतायाम्)
५५ आङ्
५६ (यवनयवाल्लिपिदुष्टे)
५७ हिमारण्यादुरौ
५८ वेदक्तिनो ङी
५९ गुणादुतोऽचोऽस्वरो
६० (चन्द्रभागान्नद्याम्)
६१ बह्वादे
६२ (शोणश्यैतेतहरितभरतरो
हिताद्वर्णात्तो नश्च)
६३ क्रोऽसितपलितान्
६४ शाल्दावल्सारङ्गपिशङ्गपिङ्ग-

लकलमापात्
६५ जातेरस्त्रीयशूद्रात्
६६ (पाकर्णपर्णपाशन्नात्)
६७ (पुष्पादसत्काण्डमान्तश तैकाञ्च)
६८ (फशदसमभस्त्राजिनैकशणपि ण्डात्)
६९ (मूलादनञ)
७० नुग्ति
७१ ऊरनोऽप्राणिनश्चायुरज्जा- दिभ्य
७२ +ऊरूत्तरपदादौपम्ये
७३ सहसफसहितसहितलक्ष्मण वामादे
७४ (नाहन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि)
७५ नारी सखी पगू श्वश्रू
७६ यूनस्तित्
७७ इचा वगो र
७८ लुगत
७९ मत्स्यनद्धिनम्य हलो य
८० सूर्यागस्त्ययोश्छे च
८१ (उच्यगोणीसूच्यो प्यत)
८२ (गोण्या हस्वो मेये)
८३ (केऽगदच)
८४ न कचि
८५ वाट
८६ इचापुनोऽन्त्यिाउचसुप
८७ स्वज्ञाजभस्त्राधातुक्य
८८ द्येपमूतपुत्रवृन्दारकस्य
८९ (वौ वर्तिका)
९० त्यायदाधत
९१ नरिका मामिका
९२ तारकावर्णकाज्योतिस्तान्तवे
९३ योगे
९४ (जातिर्नहुवद्धैकाख्याम्)
९५ (द्वो चास्मदोऽविशेषणे)
९६ (फल्गुनी प्रोष्ठपदस्य नक्षत्रम्)
९७ अव्ययात् त्नोजम्
९८ एकद्विनहौ
९९ आमन्त्र्ये
१०० हाधिक्समयानिकषोपर्युपर्य ध्यध्यधोऽधोऽत्यन्तरान्तरेण- तर्पयोभसर्वाभयश्चाप्रधा नेऽमोऽद्वाम्
१०१ वीप्स्यलक्षणेत्थभवनेष्व- भिना
१०२ भागिनि च प्रतिपर्यनुभि
१०३ (दार्येऽनुना)
१०४ उत्कृष्टेऽनूपेन
१०५ कर्मणि
१०६ न्वि करणे वा
१०७ (कर्म च)
१०८ (न विनिमयग्रुनपणर्)

१ लेड्यथुष्मन्स्मात् तिस
भिमिथ्यम्यमिवत्म
२ ताताञथाराथा नमि नमि
मिङ्विदिच्छीयसत्वरत्र-
रङ्गिनिश
३ ऊप्रसोरोंपमर्गात्
४ युजोऽज्
५ (न यत्र तत्पात्रे)
६ परिव्यवात् क्रिय
७ परावेर्ज
८ (कर्मणोदश्चर)
९ समस्तृतीयया
१० अंडोऽङ्गे
११ पर्यवाड
१२ शपनाथनिक्षमुजदुपलम्भ
नाशीर्गिनामाश्राणे
१३ हनो गनिताच्छील्ये
१४ न्यसम्माननाचार्यकभृत्युरस
ज्ञनज्ञानव्ययविगणने
१५ (कतृस्थेऽतनावाप्ये)
१६ म्रियतेर्लुङ्लिङ्ले
१७ क्यपो वा
१८ लो ट्रप
१९ चुत्ध्योलुङ
२० वृद्ध्यस्मस्यात्
२१ क्रमोऽनुपसर्गात्
२२ वृत्तिसर्गतायने
२३ परोऽतात्
२४ वे पदविरिषे
२५ मोपाभ्यां समर्धाभ्याम्
२६ ज्योतिरद्गताचाद
२७ नुशास्त्र
२८ गमेः प्रतीक्षायाम्
२९ दृस्पर्धे
३० शनिवे
३१ उपात्
३२ यमोऽविवाहे
३३ स्थ पथिमत्रीनार्थीसङ्ग-
गन्तरणे
३४ लिप्सौ वा
३५ उदोनूर्ध्वे
३६ सविभावात्
३७ स्थेयप्रकाशने
३८ प्रतिज्ञाने
३९ समो गिरात
४० अवात्
४१ सप्रतेर्ज्ञोऽस्मृतौ
४२ निह्नवे
४३ सनोऽननो
४४ श्रुवोऽप्रत्याङ
४५ स्मृदृश
४६ प्राग्वत्
४७ आम कृञ
४८ न

४९ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः
५० अधेः प्रसहने
५१ दीप्तिज्ञानयत्नविमत्युपसम्भाषोपमन्त्रणे वदः
५२ व्यक्तवाचां समुच्चारणे
५३ विप्रलापे वा
५४ कर्मण्यसत्यर्थे
५५ ज्ञोपस्थ
५६ समोऽगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः
५७ (वे कृञः शब्दे चानाशे)
५८ यद्वा स्वेऽङ्गे चाड
५९ व्युदस्तप
६० न प्राणियणिनो णिजन्तस्य
६१ (अनात्मन्यनाध्याने)
६२ मीञ्गिरत्या पाकारे
६३ गृधिवञ्च्योर्विप्रलम्भे
६४ (मिथ्या कृञोऽभ्यासे)
६५ धेट्पादमायमायस्परिमुहरचिनृतिवद्वस्यचलयदर्थेड्प्रद्रुसबुधयुधनशजनफलेशो पदाद्धते तु वा
६६ जीदिदपवदानुपसर्गेज्ञ
६७ यमस्समुदाङोऽग्रन्थे
६८ न पर्याङ्ने रम
६९ उपात्
७० वाऽकर्मकात्
७१ व्याङ्परोऽपरात्
७२ परानो तु
७३ प्रत्ययमे क्षिप
७४ प्राद्वह
७५ परेर्मृषेश्च
७६ व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशब्देल्वहश्चापरम्परपरान्योन्येतरेतरे
७७ कर्मभावे
७८ (माङ्लटदशापेऽनद्यतव्यच्छत्रानशौ)
७९ सत्सद्भ्वत्स्र्यल्लृटो वानितौ
८० लिट कसुकानौ
८१ श्रिण्वस्सदोऽनुरचश्च कर्तरि भूते
८२ अनाधारे
८३ दयायास्कास्मुर्विजायनेकाचोऽनृच्छूर्णोराम् कृभ्वस्लिट् चानु
८४ जागुपसमिन्धो वा
८५ भीह्रीभृहो श्लुवत्
८६ विदात् क्वित्
८७ लेट कृलेट्
८८ नशोऽन्त
८९ युक्तिजक्षपञ्चतोऽत्
९० तङोऽनत
९१ शीङो रत्

०२ वेत्तर्वा
०३ त टिन
९४ वद्यामो गश्
९५ +धातासो
९६ लेराशाङ्गारीरम्
०७ ङो
९८ ल्टिस्तक्षम्यैशिरे
९९ णमेराशात
१०० मिपोऽङ्
१०१ अतङाणणशतुमुस्थाथुस
ष्णश्चमा
१०२ +विदो लटो वा
१०३ शतु फसुः
१०४ ब्रुवस्तिप्यन्चतो णदपन्च
द्ब्रुवश्चाह
१०५ पदितो लुक्
१०६ आङ्गिपो ह्रेर्जुस्वा
१०७ सिविदज्झेम्म्व
१०८ ऐले
१०९ ञ्चाद्व्यासद्
११० रलौ ह्रेलो
१११ टीप्
११२ सद्स्थीयां लिङ
११३ तस्थस्थवसमसेस्तान्ततवमा
लेट्श्च
११४ सीम्यैह्यैन्याम्
११५ म्येनादेष्टाप्
११६ एतोऽगैर्
११७ स्यो याम्
११८ भृग्रादौ हि
११९ (यस्य वा)
१२० (ध्वेम्म्व)
१२१ (तट)
१२२ तुधोम्नाद्वाशिपि
१२३ हि चाप्

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे प्रथम स्याध्यायस्य चतुर्थ पादः ॥

समासोऽध्यायश्च प्रथमः ॥

१ (सुप्सुपा समासो बहुलम्)
२ सुज्वार्थ सख्या सऽयया सख्येये बहुव्रीहिः
३ (आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धा दिउद्वितीयाद्यन्यार्थे)
४ अव्ययम्
५ एकार्थ च
६ मिथोमहणे महरणे च सरूपं युद्धेऽव्ययीभाव
७ (नदीभिर्नाम्नि)
८ (सम्भ्रावदयैश्च पूर्वपदार्थे)
९ पारे मध्येऽन्तष्पष्ठ्या
१० यावदेवधारणे
११ बहि पर्यपाङ्च्
१२ लक्षणेनाभिमत्याभिमुख्ये

१३ ईदंऽनु
१४ समीपे
१५ (तिष्ठद्‌गुप्रभृतीनि च)
१६ तिर प्रतिना ज्ञाने
१७ (पारेमध्ये षष्ठ्या वा । वस्ते ज्ये)
१८ संख्यामध्ययविभक्तिसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु
१९ यथाया
२० नित्यमव्ययीभावे प्रत्यनुपूर्व्य
२१ गतादिषु मावय
२२ स्वरतामपुरुषः
२३ (टा)
२४ नञ्
२५ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे न
२६ समेऽर्धम्
२७ (द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्)
२८ (कालाः द्विगौ च मेये)
२९ स्वयं सामि क्तेन
३० (द्वितीया खट्वा क्षेपे)
३१ (काल)
३२ व्याप्तौ
३३ श्रितादिभि
३४ (प्राप्तापन्ने तया च)
३५ ईषदकृतादिने
३६ तृतीया तत्कृते
३७ पूर्वसदृश
३८ (पूर्वापरार्थे)
३९ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः
४० सप्तमी
४१ पञ्चमी भयादिभि
४२ (स्तोकान्तिके)
४३ षष्ठी समास
४४ यान्तका दिभि
४५ (पत्तिरथ गणकेन)
४६ (गुणात्तरेण)
४७ न पूर्वोरे
४८ पूर्वाणि सा न
४९ (तृतीयायाम्)
५० पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन
५१ (गुणैरस्वस्थे)
५२ सप्तमी शौण्डादिभि
५३ (सिद्धि)
५४ (ध्वपावश्यके)
५५ (तत्राहोरात्राश्च क्तेन)
५६ (काकादिभिश्च क्षेपे)
५७ पात्रेसमितादय
५८ विशेषणं विशेष्येण बहुलं कर्मधारयश्च
५९ (पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण

नवकेवलम्)
६० (दिगधिक सञ्ज्ञातद्धितोत्तर-
पदे)
६१ सख्या समाहारे च द्विगु
श्चानाम्न्ययम्
६२ निन्द्योऽपापाणकेन
६३ गौणस्तेन
६४ व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ
६५ (पूर्वापरप्रथमचरमजघन्य
समानमध्यमध्यमवीरम्)
६६ (श्रेण्यादि कृतादिभिश्च्वौ)
६७ (क्तन्नञादिभिन्नै)
६८ (नानिट्टेट्)
६९ (सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्ट पू-
जायाम्)
७० वृन्दारकनागकुञ्जरै
७१ (कतरक्तम जातिप्रश्ने)
७२ +किं क्षेपे
७३ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृ-
ष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रव
क्तृश्रोत्रियाध्यायकधूर्तप्रम-
सारूढैर्जाति
७४ (चतुष्पाद्गर्भिण्या)
७५(खल्तिजरत्पलितवलिनैर्युवा)
७६ (ध्यप्तुल्याख्यमजात्या)
७७ (वर्णैर्वर्ण)
७८ कुमार श्रमणादिना
७९ मयूरव्यसकादय
८० द्वन्द्वम्महोक्तौ
८१ (समानामेक)
८२ (सुप्यसङ्ख्येय)
८३ त्यदादि
८४ (भ्रातृपुत्रास्स्वसृदुहितृभि)
८५ पिता मात्रा वा
८६ (श्वशुर श्वश्र्वाम्)
८७ वृद्धो यूनान्यार्थप्रकृतौ
८८ (पुरुष)
८९ (स्त्रिया)
९० (ग्राम्याद्विखुरसघेऽशिशौ स्त्री
प्राय)
९१ (नपुसकमन्येनैक च वा)
९२ (पुष्यार्थात् पुनर्वसुर्ज्योतिषि
९३ द्वन्द्वो वा
९४ (विरोध्यद्रव्यमभेदे)
९५ (अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरा)
९६ (पशुव्यञ्जनानि)
९७ (तरुतृणधान्यमृगपक्षिबह्
र्थीश)
९८ सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु
९९ फल जाति
१०० (शेषोऽप्राणी)
१०१ प्राणितूर्याङ्गम्
१०२ (चरण स्थेणो लुङ्यनुवादे)
१०३ (नित्यवैरा वैरे)

१०४ (पान्यशूद्रानपुंसकाध्यर्धुकत्व-धीत्यामन्नविलिङ्गनदीपूर्देश-गवाश्वादि)
१०५ न दधिपयआदि
१०६ (सल्याने)
१०७ (वाऽन्तिके)
१०८ सूक्त पूर्वम्
१०९ (राजदन्तादौ)
११० विशेषणसर्वादिसस्य बहुव्रीहौ
१११ (क्ता)
११२ (कालाकृतिसुखादिभ्यो वा)
११३ (प्रहरणात् सप्तमी च)
११४ (गड्वादिभ्य)
११५ (भार्योढादिषु)
११६ (प्रिय)
११७ (कडारादय कर्मधारये)
११८ (धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे)
११९ लघुघ्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकम्
१२० वर्णभ्रात्रनुपूर्वम्
१२१ (भर्त्रैकसल्यात्)
१२२ सङ्ख्याया समासे
१२३ न्यग्रोध्यतोऽनशीयोबहुव्रीहेर्हस्व
१२४ (अत)
१२५ (न नञ)
१२६ +किम क्षेपे
१२७ प्राक् टाव् स्वते पूजायाम्
१२८ (बहोर्डे)
१२९ (कञ् नाम्नि)
१३० ईयस
१३१ (सहात्तुल्ये)
१३२ (भ्रातुस्स्तुतौ)
१३३ (नाडीतन्त्र्यास्स्वाङ्गे)
१३४ (निष्प्रवाणि)
१३५ इज्युद्धे
१३६ (द्विदण्ड्यादि)
१३७ खोऽपडक्षाशितग्वल्कर्मालपुरुषात्
१३८ (वाऽन्धोऽदिक्‌स्त्रियाम्)
१३९ ऋक्पू पथ्यपोऽत्
१४० धुरोऽनक्षस्य
१४१ (सल्योदकपाण्डुकृष्णाद्भूमे)
१४२ उपसर्गादध्वन
१४३ प्रत्यन्ववात् सामलोम्न
१४४ प्रतेररगस्सप्तम्या
१४५ समवान्धात्तमस
१४६ (तप्तान्ववाद्रहस)
१४७ ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चस
१४८ (अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे)
१४९ (सकटाभ्याम्)
१५० (प्रत्यनोरव्ययीभावात्)
१५१ (शरदादे)
१५२ जराया डश्च

१५३ अन
१५४ नपुंसकाद्वा
१५५ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहाय णीभ्य
१५६ (मन्यायां नदीगोदावर्योः)
१५७ सरजसोपशुनानुगवम्
१५८ जातमहदृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात्
१५९ स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच
१६० धेन्वानडुहर्ग्यजुषाहोरात्रनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवोर्वष्ठीवपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम्
१६१ (चुदषहस्समाहारे)
१६२ द्विगोरनहोऽद्
१६३ (द्वित्रेरायुषः)
१६४ (अञ्जलेश्चालुच)
१६५ (खार्या वा)
१६६ +(अर्धाच)
१६७ नावः
१६८ गोस्तत्पुरुषात्
१६९ राजसखेः
१७० (ग्रामकौटात्तक्ष्णः)
१७१ (राष्ट्राख्यात् ब्रह्मणः)
१७२ (कुमहतो वा)
१७३ (शुनोऽते)
१७४ (गौणात्)
१७५ (अप्राणिनि)
१७६ (मृगोत्तरपूर्वाच सक्थ्नः)
१७७ (मरोऽनोऽश्मायसो जातिनाम्नोः)
१७८ (उरसोऽग्रे)
१७९ अह्नः
१८० (सङ्ख्यातादह्नश्च)
१८१ सर्वांशसङ्ख्याव्ययात्
१८२ पुण्यवर्षादीर्घसङ्ख्यातैकाद्रात्रेः
१८३ (श्वश्रेयसश्वोवसीयसनिःश्रेयसपुरुषायुषगोष्ठश्वद्विस्तावत्रिस्तावाः)
१८४ (ननव्ययात् सङ्ख्याया डः)
१८५ सङ्ख्याव्ययादङ्गुलेः
१८६ (बहुव्रीहेः काष्ठे टः)
१८७ (सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे)
१८८ (द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा)
१८९ प्रमाणीसङ्ख्याड्डः
१९० (निचतुरोपचतुराचतुरविचतुरसुचतुरसुप्रातसुश्वसुदिवैणीपदाजपदप्रोष्ठपदचतुरश्रशारिकुक्षाः)
१९१ (प्रधानस्त्रीडप्रोऽप्)
१९२ (अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः)
१९३ (नञ्बहोर्ऋचो माणवचरणे)
१९४ (आन्नेतुः)
१९५ (नाभेर्नाम्नि)

१९६ (नञ्दुस्सो सक्थिहलेर्वा)
१९७ अस् प्रजाया
१९८ (अल्पाच्च मेधाया)
१९९ धर्मादन् द्विपदात्
२०० (सुहरिततृणसोमाज्जम्भात)
२०१ (तुन्देन दक्षिणेर्मा)
२०२ जातेऽच्छस्सामान्यवति
२०३ (भृतिप्रत्ययान्मासाद्व)
२०४ सूत्पूतिसुरभेर्ग घादिद्गुणे
२०५ वाल्वे
२०६ वोपमानात्
२०७ सुसख्याच्चाहस्त्यादे पादस्य लुक्
२०८ (वयसि दन्तस्य दतृ)
२०९ (स्त्रिया नाम्नि)
२१० (श्यावारोकाद्वा)
२११ (अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकात्)
२१२ (पूर्णात्ककाकुदस्य)
२१३ (व्युद)
२१४ (त्रे ककुदस्याद्रौ)
२१५ (अवस्थायाम्)
२१६ जायाया जानि
२१७ (धनुर्नाम्नि)
२१८ (खरखुरान्नस् नासिकाया)
२१९ (नसोऽस्थूलाच्च)
२२० (उपसर्गात्)
२२१ (वे खुखग्रा)
२२२ (सम्प्राज्जानोर्ज्ञुज्ञौ)
२२३ वोर्ध्वात्
२२४ (सुत्हृद्दुर्हृन् मित्रामित्रे)
२२५ (स्त्रियामूधसो नङ्)
२२६ इन कच्
२२७ उर प्रभृत्यृन्नित्याट
२२८ नञोऽर्थात्
२२९ शेषात् सिद्धनन्दिन

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥

१ प्रत्ययस्य च सुपश्श्लुक्
२ (नोत्तरपदेऽसत्त्वे)
३ (स्तितीच एकाचोऽम)
४ ओजोऽञ्जस्सहोऽम्भस्तपसष्ट
५ (डत्यात्मन)
६ (मनस आज्ञायिनि)
७ (नाम्नि)
८ ङेर्न्याकरणे
९ (हलतस्सप्तम्या)
१० (कारे माचा हलि)
११ (मध्यान्ताद्गुरौ)
१२ अकागेऽमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गात्)
१३ (बन्धे घञि वा)
१४ +तत्पुरुषे कृति बहुलम्

११२ (औणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाक मैत्रेयहिरण्मयम्)
११३ (वा तमातितमा सितोऽ न्तियातिषद्)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठ द्वितीय स्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

१ (वाधात्)
२ (गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाजि ह्वाहरितकात्यात्)
३ (गोर्योऽचि)
४ प्राग् जितादण्
५ (धनादे पत्यु)
६ पत्युत्तरपदयमादित्यदित्य दितेर्ण्योऽणपवादे चास्ये
७ (बहिषष्टीकण् च)
८ मत्स्यग्नेर्दण्
९ पृथिव्या आञ्
१० (उत्सादेरञ)
११ (बष्कयादसमासे)
१२ देवाद्यञ्च
१३ (स्थाम्नोऽत्)
१४ (लोम्नोऽपत्येषु)
१५(स्नुग् द्विगोरलुचोऽनपत्येऽ ज्यादे)
१६ स्त्रीपुंसात् दूनञ्नञ्स्नञ्वत
१७ (त्वे वा)
१८ इसोऽपत्ये
१९ (आद्यात्)
२० वृद्धाद्यूनि
२१ अत इञ्
२२ (गोत्रे बाह्वादिभ्य)
२३ (वर्मणोऽचकात्)
२४ (अजादिभ्यो धेनो)
२५ (ब्राह्मणाद्वा)
२६ (साम्भूय्याम्भ्यामितौज्यौ दिषाडिवाद्वन्ति)
२७ सुधातृव्यासवरुटनिषादच ण्डालनिम्बस्याकङ् च
२८ पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दभ्योऽ नन्तरेऽञ्
२९ (पारशव)
३० (बिदादेर्वृद्धे ऽनृष्यानन्तर्ये)
३१ (कुञ्जादेर्ञ्फ)
३२ (नडादिभ्य फण्)
३३ यञिञ
३४ (हरितादेरञ)
३५ (क्रोष्टृशलङ्कोर्लुक् च)
३६ (शरद्वच्छुनकरणाभिशर्मक ष्णदर्भाद् भृगुवत्सवसिष्ठवृष गणब्राह्मणाग्रायणे)
३७ (द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा)
३८ गर्गादेर्यञ्
३९ (मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिके)

४० +(कपिबोधादाङ्गिरसे)
४१ (वतण्डात्)
४२ (स्त्रियां लुक्)
४३ (अश्वादेः फञ्)
४४ (शफभरद्वाजादात्रेये)
४५ (भर्गात्त्रैगर्ते भारद्वाजे)
४६ (शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण्)
४७ (विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये)
४८ (शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे)
४९ कन्यात्रिवेण्योः कनीनत्रिवणौ च
५० (विश्रवसो नट्रवणौ)
५१ सख्यासभद्रान्मातुर्डुर्
५२ (नदीमानुषीनाम्नोऽद्वो)
५३ (पौलामण्डूकाद्वा)
५४ दितेश्च ढण्
५५ ण्यत
५६ (द्व्यचोऽनद्याः)
५७ (इतोऽनिञः)
५८ (शुभ्रादिभ्यः)
५९ (लक्ष्मणश्यामाद्वासिष्ठे)
६० (विकर्णकुषीतकात् काश्यपे)
६१ (औवेय)
६२ कल्याण्यादेरिन् च
६६ + (कुलटाया वा)
६७ (क्षुद्राभ्यो ढण् वा)
६५ (गोधाया ढ्रक्)
६६ (पण्डजण्डाचारण्)
६७ (चटकादैरण्)
६८ (चटका)
६९ (गृष्ट्यादिचतुष्पाद्भ्यो ढञ्)
७० (वाडवेयो वृषे)
७१ भ्रातुर्व्य
७२ स्वसुश्च छ
७३ मातृपित्रादेर्डुणछणौ
७४ (रेवत्यादेष्ठण्)
७५ (स्त्रीवृद्धाद्गर्हे णश्च)
७६ (सुयाम्नः सौवीरेषु फिञ्)
७७ (फाण्टाहृतिमिमताण्णश्च)
७८ (भागवित्तितार्णविन्दवाकशापेयाद्गर्हे ठण् ञा)
७९ (धूपसुयामयमुन्दात् फिनश्छश्च)
८० (कुर्वादेर्ण्यः)
८१ (सम्राजः क्षत्रिये)
८२ (कारिसेनान्तलक्षणादिञ)
८३ (तिकादेः फिञ्)
८४ (दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाद्यट् च)
८५ (द्व्यचोऽण)
८६ (दोर्वावृद्धात्)
८७ (पुत्रान्तात्)
८८ (काकलङ्कावाक्रिनगरेथका

र्वेञ्यचर्मिवर्मिणश्च फ च)
८९ (प्रायोऽद्रो फि)
९० +कुलात् ख
९१ (ढकञ्यौ वाममामे)
९२ दु कुलाड्ढण्
९३ महाकुलाद् ञ्खञ्
९४ श्वशुराद्य
९५ जातौ राज
९६ +क्षत्राद्व
९७ मनोर्याण् षक् च
९८ राष्ट्रराजसरूपाद्राजापत्येऽञ् त्रि
९९ (गान्धारिशाल्वेयाभ्याम्)
१०० (पुरुमध्यञ्मगधकलिङ्गशूरमसादण्)
१०१ (साल्वाशारमक कलकूटम्र त्यमथादिञ्)
१०२ (नादिद्विन्कुरुकोसलाजादाञ्य)
१०३ (पाण्ड्य)
१०४ (शकादिभ्यश्च्लुक्)
१०५ (कुन्त्यवन्तेस्त्रियाम्)
१०६ (कुरोर्वा)
१०७ (वेरतोऽप्राग्भर्गादे)
१०८ बहुष्वस्त्रियाम्
१०९ (यस्कादेर्गोत्रे)
११० यञञोऽगोपवनादिद्यापर्णान्तात्
१११ (कौण्डिन्यागस्त्ययो कुण्डिनागस्ती च)
११२ (भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोऽत्रे)
११३ (वह्वच प्राग्भरतेष्विञ)
११४ (वोपकादे)
११५ (तिककितवादौ द्वन्द्वे)
११६ (तथा मुयादे)
११७ (वान्येन)
११८ (यञादेर्द्वेकेषु षष्ठ्यान्तत्पुरुषे)
११९ (नाणर्थऽचि)
१२० (गर्गभार्गविका)
१२१ (यूनि)
१२२ (फणूफिञोर्वा)
१२३ (व्रीज)
१२४ (त्रिदार्षादणिञो)
१२५ (पैलाद्यविप्राद)
१२६ (प्र क्षिञ)
१२७ (न तौल्वल्यादे)
१२८ भिक्षादेश्च समूहे
१२९ (क्षुद्रकमाल्वात्सेनानाम्नि)
१३० गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रोरभ्रवृद्धमनुष्यराजन्यराजपुत्रराशो वुञ्
१३१ केदाराण्णश्च

१३२ कवचिहस्त्यचित्ताच्च ठण्
१३३ धेनोरनञ
१३४ ब्राह्मणमाणवाडवाद्य
१३५ गणिकाया ण्य
१३६ केशाद्वा
१३७ च्छोऽश्वात्
१३८ (पार्श्वम्)
१३९ (पृष्ठ्याहीनौ क्रतौ)
१४० (चरणाद्धर्मवत्)
१४१ गोरथवातात्रकज्योलम्
१४२ पाशादेश्च य
१४३ ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल्
१४४ श्वखलादिभ्योऽञिन्
१४५ पुरुषात् कृतहितवधविकारे
च ढञ्
१४६ विकारे
१४७ (प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च
१४८ (तालाद्धनुषि)
१४९ त्रपुजतोष्षक् च
१५० (शम्या लक्)
१५१ (परशव्यस्य यलुक्)
१५२ कंसीयाञ्ञ्य
१५३ (हेमार्थान् माने)
१५४ (द्रोर्वय)
१५५ (पयोद्रोर्य)
१५६ (एण्या ढञ्)
१५७ कौशेयम्
१५८ +(उष्ट्राद्वुञ्)
१५९ (वोमोर्णात्)
१६० (मानात् क्रीतवत्)
१६१ हेमादिभ्योऽञ्
१६२ वाऽभक्ष्याच्छादने मयट्
१६३ शरादेकाच
१६४ दोरप्राणिन
१६५ गोर्नहिरशकृत्पुरोडाशे
१६६ (तिलयवपिष्टादनाम्नि)
१६७ पिष्टिकाहैयङ्गवीनम्
१६८ (नातोऽफलद्रुवयात्)
१६९ बहुल क्षुक् पुष्पमूले
१७० फले
१७१ प्लक्षादेरण्
१७२ जम्ब्वा वा
१७३ वोद्रुष्येत्रो
१७४ न्यायादिपदकल्पलक्षणान्त-)
क्रत्वाख्यानाख्यायिकाट्ठग्
१७५ (अकल्पात् सूत्रात्)
१७६ अधर्मक्षत्रससर्गाङ्गनेर्विद्या
१७७ (याज्ञिकौक्थिकलौकायति
कानुब्राह्मणी)
१७८ (शतपष्टे पथष्टट्)
१७९ (पदोत्तरपदेभ्यष्ठ)
१८० (शिक्षामीमांसामक्रमप
दाद्वुच्)
१८१ (ससर्वादेश्लुक्)

१८२ (सङ्ख्यानात् सूत्रे)
१८३ प्रोक्तात्
१८४ (वेदेन्ब्राह्मणम्)
१८५ मातृपितुर्भ्रातर्युलड्व्यम्
१८६ पित्रोर्डामहट्
१८७ (दुग्धेऽवेस्सोढदूसमरीसम्)
१८८ (राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्य)
१८९ (भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधभक्त म्)
१९० + राजन्यादिभ्यो वुञ्
१९१ (वसातेर्वा)
१९२ निवासादूरभवाविति देशे नाम्नि
१९३ सोऽत्रास्ति
१९४ तेन निर्वृत्त च
१९५ (नद्या मतु)
१९६ (मध्वादे)
१९७ कुमुदनडवेतसमहिषाड्डित्
१९८ नडशाढाद्वल
१९९ (शिखाया:)
२०० शिरीषाट्टकण्
२०१ शर्करायाष्ठणच्छाण् च
२०२ (रेनुसेलवुभ्ब्येञ्यान्नूढणफ णूर्फिन्नूठकूछठणूकण ठढणोऽश्मप्रेक्षातृणकाशारी- हणसुपन्थि सुतङ्गमबलाह शाश्वदर्थवराहकुमुदाश्वत्था दिभ्य)
२०३ सास्य पौर्णमासी
२०४ (आग्रहायण्यश्वत्थाट्टण्)
२०५ (चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रव- णाद्वा)
२०६ देवता
२०७ (पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छघम्)
२०८ (शतरुद्रापोनपादपान्नपात स्तृ चात)
२०९ महेन्द्राद्वा
२१० (द्यावापृथिवीशुनासीराग्नीषो- ममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधा च्छयौ)
२११ (वायूप पितृतोर्य)
२१२ कसोमाट्टचण्
२१३ (महाराजप्रोष्ठपदाट्टण्)
२१४ (कालाद्भवनव्)
२१५ (आदेश्श्च्छन्दस प्रगाथे)
२१६ युद्धेऽर्थयोदृभ्य
२१७ (भावघञोऽस्याण्ण)
२१८ (श्यैनम्पातातैलम्पाते)
२१९ प्रहरणात् क्रीडाया ण
२२० टो रागाद्रक्ते
२२१ लाक्षारोचनाट्टण्
२२२ (शकल्कर्दमाद्वा)
२२३ (नीलपीतक्म्)

२२४ (गुरूदयाद्वायुक्तेऽब्दे)
२२५ चन्द्रोपेतात् काले
२२६ (श्रुगप्रयुक्ते)
२२७ (द्वन्द्वाच्छ)
२२८ श्रवणाश्वथान्नाम्न्य
२२९ (दृष्टे साम्नि)
२३० (गोत्रादङ्कवत्)
२३१ (वामदेव्यम्)
२३२ *(जाते चाण् द्विर्डिद्वा)*
२३३ छन्ने रथे
२३४ (पाण्डुकम्बली)
२३५ +(तत्रोद्धृतममत्रेभ्य)
२३६ स्थण्डिले शेते व्रती
२३७ सस्कृते भक्षे
२३८ शूल्योल्यक्षैरेयदाधिकौदश्वि तकौदश्वितम्
२३९ क्वचित्

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

द्वितीयाध्याय समासः ॥

१ नद्यादिराग्द्दूरोत्तराड्ढण्यैत्याहञ्
२ पारावारवारपारेभ्य ख
३ ग्रामाद्यखञ्
४ कन्यादेश्च ढकञ्
५ (कुण्ड्याया यलुक् च)
६ कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्यलङ्कारे
७ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्
८ केहामातस्त्रात्यच्
९ (निसो गते)
१० वैषमोद्भम्भ्यस
११ युदकूमागपाकूपतीचो य
१२ (कन्थायाष्ठण्)
१३ (वर्णौ वुञ्)
१४ (बल्हद्युर्दिपर्दिकापिश्या- ष्फट्)
१५ (रङ्को प्राणिनि वा)
१६ (रूप्योत्तरपदादरण्याण्ण॰)
१७ (दिगादेरनाम्न)
१८ (मद्रादञ्)
१९ (उदग्ग्रामाद्यकृल्लोम्न)
२० (गौष्ठीतैकीगोमतीशूरसेन- वाहीकात्)
२१ (शकलादेर्वृद्धात्)
२२ (इञ)
२३ (नद्यच प्राग्भरतेषु)
२४ भवतष्ठणूछस्
२५ जनपरराज्ञोऽकृछ
२६ दोश्छ
२७ (उष्णादिभ्य कालात्)
२८ व्यादिभ्यष्ठण्णिठौ
२९ (काश्यादिवाहीकग्रामात्)

२० (रोशीनरग्रामात्)
२१ (व्रजिमद्राद्देशात् क)
२२ (ओष्ठण्)
२३ (दोरेव प्राच)
२४ (ईरोपान्त्याद्वुञ्)
२५ (प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यध न्वन)
२६ (राष्ट्रेभ्य)
२७ (बहुविषयेभ्य)
२८ (धूमान्त्किच्छाभिवक्त्रवर्तो त्तरपदात्)
२९ (सौवीरेषु कुलात्)
४० (समुद्रान्नृनावो)
४१ (नगरात्कुत्साद्दाक्ष्ये)
४२ (पथ्यध्यायन्यायविहारनि भेऽरण्यात्)
४३ (गोमये वा)
४४ (कुरुयुगन्धरात्)
४५ (साल्वाद्गोयवाग्वपत्तौ)
४६ (कच्छादेर्नृनृस्थे)
४७ (कोपान्त्याच्चाण्)
४८ (पृथिवीमध्यान्मिवामान्मध्य मश्चास्य चरणे)
४९ छ
५० (गहादिगतोत्तरपदेभ्य)
५१ (दो पन्थापलदनगरग्राम- ह्रदोत्तरपदकखोपान्त्यात्)
५२ (कटादे प्राच)
५३ (पर्णकृकणाद्भारद्वाजात्)
५४ (पर्वतान्तरे)
५५ वा
५६ (वेणुकादिभ्यश्छण्)
५७ युष्मदस्मदोऽञ्खञौ वाक- ङ्चैकस्मिंस्तवकममकम्
५८ योऽर्धात्
५९ सादेष्ठण्
६० (दिगादेस्तौ)
६१ (ग्रामराष्ट्रस्याणुठणौ)
६२ (परावराधमोत्तमादेर्य)
६३ (अन्तावोऽधसो म)
६४ समानादिलोकोत्तरपदाद्वा त्मादिभ्यष्ठण्
६५ (ऊर्ध्वाद्दमदेहान्मक्वोर्ध्वस्यै षाम्)
६६ वर्षाकालेभ्य
६७ (शरद कर्मणि श्राद्धे)
६८ (रोगातपे वा)
६९ निशाप्रदोषहेमन्तात्
७० लुक्तोऽणि
७१ पुराणम्
७२ श्वसस्तट् च
७३ पूर्वाह्णापराह्णात्तनट्
७४ सायचिरप्राह्णेप्रगेऽव्ययात्
७५ (चिरपरुत्परारेस्त्न)

७६ भर्तुसन्ध्यादेरण्
७७ (सवत्सरात्पर्वफले)
७८ प्रावृष एण्य
७९ ण्योऽन्वङिधद्वीपात्
८० पश्चादाद्यन्ताग्रादिम
८१ मध्यान्म
८२ उत्कर्षापकर्षयोर
८३ (स्थामाजिनान्ताच्च्लुक्)
८४ छे कृतलब्धक्रीतसम्भूते
८५ कुशले
८६ पथोऽक
८७ (कोऽश्मादे)
८८ जाते
८९ प्रावृषष्ठ
९० (शरदो वुन् नाम्नि)
९१ (सिन्ध्वपकरात्काणौ)
९२ +(पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करात्वुन्)
९३ (पन्थक)
९४ (वाश्वामावास्याया)
९५ (श्रविष्ठाषाढाच्छण्च)
९६ (फल्गुन्याट्)
९७ (पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखानुराधाबहुलास्वातेर्लुक्)
९८ (चित्रारेवतीरोहिण्याम्स्त्रियाम्)
९९ (वान्यवत्सरालात्)
१०० (स्थानान्तगोशालखरशालात्)
१०१ (सोदर्यसमानोदर्यौ)
१०२ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने
१०३ उप्ते
१०४ +(आश्वयुज्या वुञ्)
१०५ ग्रीष्मवसन्ताद्वा
१०६ देय ऋणे
१०७ (कलाप्यश्वत्थयववुसोमाव्यासैषमसोऽक)
१०८ +(ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्)
१०९ (सवत्सराग्रहायण्याष्ठण्च)
११० रुवति मृगे
१११ जयिनि च
११२ भवे
११३ दिगाद्यङ्गाशाद्य
११४ मध्याच्छणदिना मक
११५ जिह्वामूलाङ्गुलेश्च छ
११६ वर्गान्तात्
११७ यसौ चाशब्दे
११८ (दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेर्ढञ्)
११९ (आस्तेयम्)
१२० (ग्रीवाया अण्च)
१२१ (चतुर्मासान्नाम्नि)
१२२ (यज्ञे ञ्य)
१२३ गम्भीरपञ्चजनाहिदेवात्
१२४ (परिमुखादेरव्ययीभावात्)

२० क्रिरिमे
२१ याचितापमित्यात्कण्
२२ +सगृष्ठे
२३ चूर्णलवणमुद्गादिनाण्
२४ +व्यञ्जनैरुपसिक्ते
२५ +ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते
२६ (तत्प्रत्यनोर्लोमकूलेपात्)
२७ परेर्मुखपार्श्वात्
२८ (दधानेऽस्त्रद्वेर्गर्हे)
२९ (कुसीदाद्दट्)
३० (दशैकादशाद्दश्च)
३१ रक्षदुञ्छतो
३२ मीनमत्स्यपक्षिमृगार्थाद् घ्नति
३३ पारिपन्थ तिष्ठति च
३४ (पारिपथम्)
३५ (माथोत्तरपदपदव्याकन्दा द्धावति)
३६ पश्चात्यनुपदात्
३७ परदारादीयति
३८ (प्रतिपथाद्दश्च)
३९ पदोत्तरपदपदार्थललामप्रति कण्ठाद्गृह्णति
४० धर्माधर्मो चरति
४१ समूहा समवेते
४२ परिषद ण्य
४३ सेना वा
४४ सुस्नानादी पृच्छति
४५ प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति
४६ (माशब्दमित्यादिभ्य)
४७ शाब्दिकदार्दरिकलालाटिक-कौक्कुटिका
४८ (डसो धर्म्ये)
४९ (नराद्युतोऽण्)
५० (वैशस्त्रवैभाजित्ते)
५१ वत्र्ये
५२ + तदस्य पण्यम्
५३ (किशरादेष्ठट्)
५४ (शलालोर्वा)
५५ + शिल्पम्
५६ (मड्डुकझर्झराद्वाण्)
५७ + प्रहरणम्
५८ (परश्वधाद्वाण्)
५९ शक्तियष्टेष्टीकण्
६० (इष्टादिभ्योऽन्येषाम्)
६१ दैष्टिकास्तिकनास्तिका
६२ + शीलम्
६३ छत्त्रादेरञ्
६४ तूष्णीक
६५ (वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे)
६६ (बह्वच्पूर्वपदाट्ट)
६७ (भक्षोऽस्मै हितम्)
६८ (नियुक्त दीयते)
६९ (भक्तौदनाद्वाण् ठद्)
७० (श्राणामांसौदनाट्ट)

७१ (रवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते)
७२ तत्र नियुक्ते
७३ ठोऽगागन्तात्
७४ + अध्यायिन्यदेशकालात्
७५ (सस्थानप्रस्तारतदन्तकठि नान्तेपु व्यवहरति)
७६ निकटादिपु वसति
७७ सर्तीर्थ्य
७८ (सख्यादेश्चार्हदलुच)
७९ (गोदानादीना ब्रह्मचर्ये)
८० चन्द्रायण च चरति
८१ देवव्रतादीन् डिन्
८२ (इवुश्चाद्याचत्वारिंशचातुर्मास्य यलुक)
८३ (तुरायणपारायण यजमानाधीयाने)
८४ सशय मासेऽर्थे
८५ (क्रोशयोजनाच्छतायोजना च्चाभिगमार्हे)
८६ (तद्यात्येभ्य)
८७ पथष्णु
८८ नित्य ण पन्थश्च
८९ (शङ्कूत्तराजनारिस्थलजङ्ग लकान्तारादिनाहृते च)
९० (स्थलादिनाणमधुकमरिचे)
९१ योगादये शक्ते
९२ योग्यकार्मुके
९३ (यज्ञाना दक्षिणायाम्)
९४ (तेपु देये)
९५ काले कार्ये च भववत्
९६ (व्युष्टादिष्वण्)
९७ तेन हस्तयथाकथाचाद्यणम्
९८ सपादिनि
९९ कर्मवेषाद्य
१०० कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे
१०१ निर्वृत्ते
१०२ (तमै भृतादिष्टे)
१०३ (त भाविभूते च)
१०४ (षण्मासाण्ण्यढौ)
१०५ +(समाया ख)
१०६ (राव्यहस्सवत्सराच्च द्विगोर्वा)
१०७ (वर्षादश्च)
१०८ (प्राणिनि भूते)
१०९ (मासाद्वयसि य)
११० (खञ्च)
१११ (षण्मासाट्ण्यण्या)
११२ (सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतो)
११३ समयात्मासात्
११४ ऋत्वादिभ्योऽण्
११५ कालाद्य
११६ (दीर्घात्)
११७ प्रयोजनम्
११८ (एकागाराचोरे)

१९९ चूलादिभ्योऽण्
१२० (विशाखाषाढा म थदण्डे)
१२१ उत्थापनादेश्छ
१२२ (विशिपदिरहिपूरिसमा
पोऽनात्सपूर्वपदात्)
१२३ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो य
ल्लुक्
१२४ (आकालिक ठश्चाद्यन्ते)
१२५ (त्रिंशद्विंशतेर्डुवुरनाम्न्याहात्
१२६ सङ्ख्याडतेश्चाशत्तिष्टे क
१२७ (अनादेश्शतादतस्मिन्यठौ)
१२८ (वातोष्ठ)
१२९ (सहस्रशतमानादण्)
१३० (कसार्धाट्टर्)
१३१ (अर्धात्पलकसकर्षात्)
१३२ (कार्षापणात्प्रतिश्चास्य वा)
१३३ (शूर्पादञ्)
१३४ (वसनात्)
१३५ (विंशतिकात्)
१३६ (द्विगो ख)
१३७ (खारीकाकणीभ्य कच्)
१३८ (मापपणपादाद्य)
१३९ (शताद्वा)
१४० (शाणात्)
१४१ (द्वित्रेरण्च)
१४२ (अलुचो नाम्नि लुक्)
१४३ (वाण)
१४४ (सुवर्णकार्षापणात्)
१४५ (द्वित्रिभ्योर्निष्कबिस्तात्)
१४६ मूल्ये क्रीते
१४७ तस्य वापे
१४८ (वातपित्तश्लेष्मसन्निपाता
च्छम कोपने)
१४९ (हेतौ सयोगोत्पाते)
१५० (द्व्यञ्ब्रह्मवर्चसायोऽसङ्ख्याप
रिमाणाश्वादे)
१५१ (पुत्राच्छयौ)
१५२ (पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञ्)
१५३ ईशे
१५४ (ज्ञाते)
१५५ लोकसर्वलोकान्
१५६ (तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायलाभो
पदाशुल्क देयम्)
१५७ (डदर्थाड्ड)
१५८ (भागाद्यठौ)
१५९ (वस्नाशभृत्यस्य)
१६० मानम्
१६१ (सङ्ख्यायास्सङ्घसूत्रपाठे)
१६२ (नाम्नि)
१६३ (त्रैंशचात्वारिंश)
१६४ पञ्चदशद्वर्गे वा
१६५ स्तोमे डट्
१६६ (तद्धरद्वहदावहत्सु वशादे
र्भारात्)

१६७ (वस्नद्रव्याट्ठकम्)
१६८ (पचत्यश्च द्रोणात्)
१६९ (सभवदवहरतोश्च)
१७० (पात्राढकाचितात्खो वा)
१७१ (द्विगोष्ठद्खौ)
१७२ (कुक्षि कुलिजात्)
१७३ अर्हति
१७४ (दण्डादियज्ञाद्यच)
१७५ पात्रात्
१७६ कडङ्गरदक्षिणास्थालीनिला च्छयौ
१७७ शालीनकौपीनार्त्विजीना
१७८ (छेदादेर्नित्यम्)
१७९ वैरङ्गिक
१८० (शीर्षच्छेदाद्यो वा)
१८१ य
१८२ वहति रथयासङ्गात्
१८३ धुरो यढण्
१८४ वामाद्यादे ख
१८५ (अश्वैकादे)
१८६ +शकटादण्
१८७ हलसीराट्ठण्
१८८ (विन्ध्यत्यनन्येन)
१८९ धनगण लब्धा
१९० (णोऽन्नात्)
१९१ +पदमस्मि दृश्यम्
१९२ नाविषेण तार्यवध्ये
१९३ न्यायार्थादनपेते
१९४ मदस्य करणे
१९५ वश्यपथ्यवयस्यधेनुष्यागा-र्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्यमूल्यम्
१९६ तत्र साधौ
१९७ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढण्
१९८ +(भक्ताण्ण)
१९९ परिषदो ण्यश्च
२०० सर्वजनात्खश्च
२०१ प्रतिजनादे
२०२ कथादेष्ठण्
२०३ (देवतान्तात्तदर्थे)
२०४ पाद्यार्घ्ये
२०५ ण्योऽतिथे
२०६ (हलस्य सादेश्च कर्षे)
२०७ (सीतया सङ्गते)
२०८ छ
२०९ (हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा)
२१० (युगाद्योर्थे)
२११ (शुन्यशून्योदन्यनभ्मा)
२१२ (कम्बलान्नाम्नि)
२१३ तस्मै हितेऽराजाचार्यनाभ्न-णवृष्ण
२१४ रथखलतिलयवमाषवृषब्रह्म-प्राण्यङ्गाद्य
२१५ ष्योऽजाद्ये
२१६ (माणवचरकात्खञ्)

२१७ भोगोत्तरपदात्मनभ्या ख
२१८ पञ्चसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधारयात्
२१९ (सर्वमहतष्ठण्)
२२० सर्वाण्णो वा
२२१ परिणामिनि तदर्थे
२२२ (चर्मण्यञ्)
२२३ (ऋषभोपानहाभ्य)
२२४ (छदिर्वलेर्ढण्)
२२५ (परिखाभ्यस्यात्)
२२६ (अत्र च)
२२७ (तत्)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

१ तस्यार्हे कृत्ये वत्
२ सुप इवे
३ (तत्र)
४ (तस्य)
५ भावे त्वतल्
६ (भावादगड्डलादे)
७ (नञ्तत्पुरुषादवुधादे)
८ पृथ्वादेर्वेमन्
९ वर्णदृढादिभ्यष्ठ्यणच
१० पतिराजान्तगुणाङ्कराजादिभ्य कृत्ये च
११ सहायाद्वा
१२ वय प्राणिजातेरञ्
१३ युवादिद्वायनान्तादण्
१४ ल्घ्यादेरिक
१५ हृदयपुरुषादसमासे
१६ सखिवणिग्दूताद्य
१७ स्तेयाद्वे त्यश्चौतम्
१८ कपिज्ञातेर्डण्
१९ योपान्त्याद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्
२० (द्वन्द्वचौरादे)
२१ (गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारावाये)
२२ +(होत्राभ्यश्छ)
२३ +(ब्रह्मणस्त्व)
२४ शाकटशाकिनौ क्षेत्रे
२५ धान्येभ्य खञ्
२६ व्रीहिशालेर्ढण्
२७ यवयवकषष्टिकाद्य
२८ वाणुमाषाद्
२९ भङ्गोमातिलाद्
३० (रजस्वलाद्याश्च कट)
३१ (गम्येऽद्याश्वात्खञ्)
३२ कुलाज्जल्पे
३३ तुल्ये कस्सग्रामतिकृत्यो
३४ (न नृपूजार्थ वजचित्रे)
३५ (जीवनेऽपण्ये)
३६ (देवपथादिभ्य)
३७ +(वस्तेर्ढञ्)

३८ शिलाया ढघ
३९ (शाखादेर्य)
४० (द्रोर्भव्ये)
४१ कुशाग्राच् छ
४२ काकतालीयादय
४३ (शर्करादेरण्)
४४ (एकशालायाष्ठ)
४५ (गोण्यादेश्च ठण्)
४६ (कर्कलोहिताट्टीकण्च)
४७ (पील्वादे कुण पाके)
४८ कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले
४९ शीतोष्णतृप्रादसह आलु
५० (हिमादेलुरसहे)
५१ (बलवातादूल)
५२ यथामुखसम्मुखाद्दर्शने ख
५३ सर्वादे पथाङ्गकर्मपत्रपात्रश-
रावाद्व्यापिनि
५४ आप्रपदम्
५५ (यथाकामानुकामात्यन्तपा-
रावारावारपारान्तगामिनि)
५६ (अनुग्वलम्)
५७ अध्वान यखौ
५८ कश्चाभ्यमित्रम्
५९ परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौ
त्रीणसर्वान्नीनायानयीना
नुपदीनागवीनाधश्वीनाक्षमा
तीनासमासमीनासप्तपदीनम्

६० तदस्य प्रमाणान्मात्रट्
६१ (हस्तिपुरुषाद्वाण्)
६२ वोर्ध्वे दघ्नद्वयसट्
६३ (स्तुग्मानात)
६४ द्विगोस्संशये च
६५ (मात्रट्)
६६ (शन्शद्विशत)
६७ डिन्
६८ यत्तिदकिम
६९ एतदो वो घ
७० यत्तद्
७१ किमश्च सङ्ख्याया डतिश्च
७२ अवयवात्तयट्
७३ द्वित्रिभ्या तुग्वा
७४ (द्यादेर्गुणान्मूल्यक्रये मयट्)
७५ अधिकमस्मिन्शतसहस्रेत-
त्सङ्ख्य शतिशद्दशान्तादड्
७६ सङ्ख्यापूरणे डट्
७७ यतोरिथट्
७८ (बहुगणपूगसङ्घात् तिथट्)
७९ षट्कतिकतिपयात् थट्
८० चतुर
८१ यछौ चश्चुक
८२ विंशत्यादेस्तमड्वा
८३ शतादिमासार्धमाससंवत्स
रात्
८४ षष्ट्यादेरनादे

८५ नो मद्
८६ द्विस्त्रेस्तीयद्देश्च त्रग्
८७ (पूर्वमनेन सादेश्चेन्)
८८ इष्टादे
८९ (श्राद्धमद्यभुक्त ठेनौ)
९० (क्षेत्रेऽन्यस्मिनाश्ये घ)
९१ श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी
९२ इन्द्रियम्
९३ तेन वित्ते चुञ्चुचणौ
९४ (इतो ग्रन्थस्य ग्राहके कन्लुक)
९५ (महणाद्वा)
९६ (सस्यान्गुणात्परिजाते)
९७ (पार्श्वनायश्शूलिकदाण्डाजिनिनानुपचन्वेष्टा)
९८ (धनहिरण्येऽभिलापे)
९९ स्वाङ्गेषु सक्ते
१०० उदरे ठणाद्यूने
१०१ कर्मठो घट
१०२ (अश हारिणि)
१०३ (शीतकोष्णाभ्यां कारिणि)
१०४ (तत्सात्त्वबोध्दृते)
१०५ कमितर्यन्वभ्यमीभ्य
१०६ (विशालविशङ्कटविकटसङ्कटोत्कटप्रकटनिकटावकटावकुटारावटीटानाटावभटनिबिडनिबिरीसचिकनिकिन चिपिटचिक्कपिञ्जुल्लोपत्यका धित्यका)
१०७ (तदस्मिन्प्रायोऽन्न नाम्नि)
१०८ (कौल्मासीनटक्षिण्यौ)
१०९ (ब्राह्मणकोष्णिके)
११० (काल प्रयोजनमस्य रोगे)
१११ मुख्य
११२ (शृङ्खलक करभे)
११३ उन्मनस्युत्सुको
११४ सञ्जात तारकादिभ्य इत
११५ (गर्भादप्राणिनि)
११६ अस्त्यास्मिन्वेति मतु
११७ (आयात्)
११८ (वातदन्तबलललाटादूल)
११९ प्राण्यङ्गादातो ल
१२० सिध्मादिरुग्क्षुद्रजन्तो
१२१ प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ
१२२ (काडाजटाघाटात क्षेपे)
१२३ वागालाटौ
१२४ ग्मिन्
१२५ (मधुकृपिलोमपिच्छादिभ्यो रवल्शेला)
१२६ (नोऽङ्गादे)
१२७ (शाकीपलालीदद्रुणा ह्रस्वश्च)
१२८ (विपुणलक्ष्मणौ)
१२९ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्ण
१३० ज्योत्स्नादिभ्योऽण्

१३१ सिकताशर्करात्
१३२ इलश्च देशे
१३३ (शुद्रोर्मे)
१३४ (काण्डाण्डभाण्डादीर)
१३५ कच्छ्वा डुर
१३६ दन्त उन्नत
१३७ (मेधारथाद्वेर)
१३८ कृपाहृदयादालु
१३९ (केशाद्व)
१४० (मण्यादिभ्य)
१४१ स्वाङ्गाद्धीनाद
१४२ अभ्रादिभ्य
१४३ (शृङ्गादारक)
१४४ फलवर्हाचेन
१४५ मलादीमसश्च
१४६ (मरुत्पर्वणस्त)
१४७ (वलितुण्डिवटेर्भ)
१४८ ऊर्णाहशुभमो युस्
१४९ (कशमस्तियुस्तुयस्तवभा)
१५० तपस्सहस्रमायामेधास्रो विन्
१५१ तमिस्रार्णवोर्जस्वच्छोर्जस्वि
ज्ञामयाविन्गोमिन्
१५२ नौशिखादिभ्यां ठेनौ
१५३ मीह्यायतोऽनेकाच
१५४ (अशिरसोऽशीर्षश्च)
१५५ (अर्थार्थान्ताद्भावात्)
१५६ मीहिदु दादोरिलश्च
१५७ (स्वाङ्गाद्विवृद्धात्)
१५८ गुणादिभ्यो य
१५९ (रूपात् शस्ताहतात)
१६० (गवादेष्ठण्)
१६१ (निष्कादेश्शतसहस्रात्)
१६२ (एकादे कर्मधारयात्)
१६३ (सर्वादेरिन्)
१६४ (द्वन्द्वरुगिन्द्यात् माणिस्थाद
साङ्गात्)
१६५ वातातिसारपिशाचात्कक्
१६६ (वयसि इत)
१६७ सुखादे
१६८ (मालात् क्षेपे)
१६९ (धर्मशीलवर्णान्ताद)
१७० बाहूर्वादेर्बलात्
१७१ (मन्मानाम्नि)
१७२ हस्तद तकराज्जातौ
१७३ (पुष्करादेर्देशे)
१७४ वर्णी ब्रह्मचारी
१७५ (सूक्तसाम्नि छ)
१७६ (क्षुराध्यायानुवाके)
१७७ (विमुक्तादेरण्)
१७८ (घोषडादेर्वुच्)
१७९ प्रकारे जातीयड्
१८० कोऽण्वादे
१८१ (कृष्णयवजीर्णसुरावदातगो
मुलाचिलनीहिशाल्यहिसुरा-

च्छादने)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

१ भूतपूर्वे प्चरट्
२ (गोष्ठात्खञ्)
३ (षष्ठ्या रूप्यप्चरट्)
४ व्याश्रये तस्
५ (व्याधे प्रतीकारे)
६ पर्यभेस्सर्वोभये
७ आद्यादिभ्य
८ (क्षेपातिग्रहाव्यथे कर्तुस्तृतीयाया)
९ (पापहीयमानेन)
१० (पञ्चम्या प्रतिना)
११ अहीयरहोऽपाये
१२ अ द्याादिवैपुल्यात्सर्वाद्रिकिं-वहो ग्रस्
१३ इतोऽत कुत
१४ (भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवानामियैकार्थात्)
१५ (त्रप्च)
१६ कुत्रात्रेह
१७ सप्तम्या
१८ किंयत्तत्सर्वैरान्यात्काले दा
१९ सदैतर्ह्यधुनेदानीन्दानींसद्य
२० परेद्यव्यद्दि
२१ पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस्
२२ उभयाद्युश्च
२३ परुत्परार्यैषमो वर्षे
२४ अनद्यतने र्हि
२५ प्रकारे था
२६ कथमित्थमु
२७ सङ्ख्याया धा
२८ (विचाले च)
२९ वैकाञ्ज्ञ्यम्
३० द्वित्रेर्ध्मधौ
३१ तद्वति धण्
३२ वारे कृत्वस्
३३ चतुस्त्रिद्विभ्युच्
३४ सकृत्
३५ (बहोर्धासन्ने)
३६ (दिशो दिग्देशकाले तृतीयायुज)
३७ परावरात्स्तात्
३८ (दक्षिणोत्तराच्चातस्)
३९ (अधराच्चात्)
४० पश्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति
४१ वोत्तरपदेऽर्धे
४२ पुर पुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्टात्
४३ (दक्षिणाद्वापञ्चम्या)
४४ (आहि दूरे)

४५ (उत्तरात्)
४६ एनोऽदूरे
४७ श्रुगश्चे
४८ तीयशम्बबीजात्कृषौ कृञा डाच्
४९ सङ्ख्यादेर्गुणात्
५० सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने
५१ मद्रभद्रात्मुण्डने
५२ प्रियसुखादानुकूल्ये
५३ दुःखनिष्कुलशूलसमयसत्यात्प्रातिकूल्यानिष्कोपपाकयापनाशपथे
५४ अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात्कृभ्वस्तिभ्यां द्विश्च
५५ कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे च्वि
५६ चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुक् च्वौ
५७ इसुसोर्बहुलम्
५८ ईग्हल
५९ व्यासौ सात्
६० जातेस्सपदा च
६१ तत्राधीने
६२ (देये त्रा च)
६३ (देवादिभ्यस्सप्तमीद्वितीयात्)
६४ बह्वल्पार्थात्कारकाच्छसीष्टानिष्टे
६५ सङ्ख्यैकाद्वीप्सायाम्
६६ (सङ्ख्यादे पादादिभ्यो दानदण्डे च वुच् लुक)
६७ प्रकृते मयट्
६८ अस्मिन्
६९ (तयोस्समूहवच्च बहुषु)
७० निन्द्ये पाशप्
७१ तिङश्च प्रकृष्टे तमप्
७२ द्वयोर्विभज्ये च तरप्
७३ (तौ ङ)
७४ अव्ययैर्तिकतिङोऽसत्त्वे तयोर्ङाम्
७५ गुणाङ्गाद्विष्ठेयसू
७६ प्रशस्ते रूपप्
७७ ईषदसमाप्तेऽङादे कल्पब्देश्यब्देशीयर्
७८ सुप प्राग्बहुर्वा
७९ (नञादे कपोऽच्छित्त्रा दिभ्य)
८० (अनत्यन्ते)
८१ प्राक्काल्कप्
८२ तिङ्सर्वादेरक्वन्त्यात्पूर्वोऽ
८३ युष्मदस्मदोस्सुपोऽसोभि
८४ को दिश्चाव्ययस्य
८५ तूष्णीकाम्
८६ कुत्सितात्पाशाते
८७ अनुकम्पातन्तीयो
८८ (बह्वचो नृनाम्नोऽना

घेरा या)
८९ (युजघौ चापादे)
९० (उकोऽचो लुकऽकृत्या च)
९१ श्रुच्युत्तरपदस्य प्न्र्
९२ (शुक्राजिनात्)
९३ (अपडेकाच्पूर्वपदस्याचि)
९४ (द्वितीयादच)
९५ (तेनैच)
९६ (शेवल्सुपरिविशालवरुणा
येगादेस्तृतीयात्)
९७ (चचितुर्यात्)
९८ (पूर्वपदस्य वा)
९९ हूस्वे
१०० (कुटीशुण्डाद्)
१०१ (शम्या रुरौ)
१०२ (कुतुप)
१०३ (कासूगोण्या ष्टरट्)
१०४ (वत्सोक्षर्षभाश्वाद् ह्रासे)
१०५ यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये
डतर
१०६ वैकात्
१०७ बहूनां प्रश्ने डतमश्च
१०८ (एकात्)
१०९ (कादृ डादेश्चानत्यन्ते)
११० +(न सामि वचने)
१११ (लोहिता मणौ क)
११२ (रक्तानित्यवर्णयो कालाच्च)
११३ (शीतोष्णातृतौ)
११४ (लूनविद्यानात्पशौ),
११५ (तनुपुत्राणुन्नातबृहतीशू
न्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुणसमाश
वेदाच्छादनरिक्ते)
११६ कुमारीक्रीडनेयोऽव्यादिभ्य
११७ तीयाट्टीकणविद्यायाम्
११८ ओऽष्टमाद्भागे
११९ षष्ठात्
१२० (माने कश्च)
१२१ एकादाकिंश्चासहाये
१२२ (तिलात्पिञ्जपेजौ निष्फले)
१२३ मृदस्तिक
१२४ सस्नौ प्रशस्ते
१२५ बहुलह्वतोर्द्धयसङ्मात्रट्
१२६ वर्णात्कार.
१२७ भेषजातिहोत्रादिदेवेभ्यष्ट्यण्छ
तन् ।
१२८ नामरूपभागाद्धेय
१२९ मर्तादिभ्यो य ।
१३० नवात्नतनखश्च नू च
१३१ मात्पुराणे
१३२ प्रज्ञादिभ्योऽण्
१३३ (कृष्णौषधिश्रोत्रान्मृगभेषज-
शरीरे)
१३४ (कर्मणस्सन्दिष्टे)
१३५ वाचष्ठण्

१३६ विनयादिभ्य
१३७ आपयिकम्
१३८ (अनुगादिन)
१३९ अजिनोऽण्
१४० +(विसारिणो मत्स्ये)
१४१ (भिर्न्योऽमुन्यकात्पूगात्)
१४२ (नातञ्फादस्त्रियाम्)
१४३ (शस्त्रजीविसङ्घाद् ञ्यड्वा)
१४४ (वाहीकेष्ववाह्मणराजन्येभ्य)
१४५ (दामनीयौधेयपर्श्वादिवृका च्छाञणट्ञ्यण्)
१४६ (श्रीशमीशिखाशालोर्णाम-त्वभिजिद्विदभृतो गोत्रेणो यन्)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

तृतीयाध्याय समासः

१ गुपौधूविच्छिपन्पणेराय
२ कमृतेर्णिङीयङ्
३ नित्याश्स्यपि
४ कित्तिज्गुपेर्भिपज्यादिक्षमा-निन्द्ये सन्
५ शान्दामान्बधाद्निशार्जव जिज्ञासानैरूप्य ईच्छे
६ धातो कर्मद्वादेर्येर्
७ चुरादिभ्यो णिच्
८ युजादेर्वा
९ (भुवे प्राप्ताविणि)
१० अत्वाद्येकाजूहलादिभ्योऽरु-चिशुभिभ्या भृशाभीक्ष्ण्ये यङ्
११ गृलुप्सद्दहजप्जभचर्दशग-त्यर्थाभ्या गर्ह्यकुटिलयो
१२ लुग्बहुलम्
१३ (अचि)
१४ (नोऽत)
१५ प्रयुज्याप्याण्णिञ्वा
१६ कर्म्येककर्तृकात्सनतरसन
१७ सुप कर्तु काम्य
१८ क्यच्चामाव्ययात्
१९ गौणादाधाराच्चाचरि
२० कर्तु क्विप्
२१ (गल्भक्लीबहोढाञ्डित्)
२२ क्यङ्
२३ (तद्वत्योजस)
२४ सो वा लुक्
२५ अप्सरस
२६ भृशादेश्च्वौ स्त
२७ निद्रादिडाज्भ्यो धर्मिणि क्यष्
२८ णिज्बहुल कृञादिषु
२९ (श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वा

रकस्याश्वतरेतन्लुक्)
३० (हलिकल्योर्)
३१ सत्यार्थवेदस्या
३२ निरस्यङ्गेभ्य कर्मणो णिङ्
३३ पुच्छभाण्डादस्ममाचौ
३४ (चीवरात्परिधार्ज्यो)
३५ (सलक्षकष्टकृच्छ्रगहना त्पापे चिकीर्षो क्यङ्)
३६ बाष्पोष्मफेनादुद्वमि
३७ सुरादेर्भुजि
३८ शब्दादे कृति वा
३९ रोमन्थादुच्चर्वणे
४० नमोवरिवस्तपस क्यन्
४१ चित्रङ्गो विस्मये
४२ हुम्वस तनिपति कृते
४३ द्विर्धातु श्रुब्लिड्के प्रत्यये प्राक्तव्यच
४४ आयेरात्
४५ सन्यङश्च
४६ सुप
४७ नाम्यच्
४८ तत
४९ नवद्रा चरि
५० द्विरेनेपाम्
५१ यरस्तृतीय
५२ (ईर्ष्य)
५३ (मन्वा)
५४ (चरिचलपतिवदोर्णचि)
५५ (घनाघनपटुपटम्)
५६ (चिक्लिदचक्नसदाश्वत्साह्व-न्मीढ्वत्)
५७ सीर्धीश्रीप् सन्यूधाज्ञपेर्न्ने च
५८ धिर्धीप् दम्भ
५९ वौ मुचोऽनाप्येऽच
६० घुमीमारभलभशकपतपदा-मिस्
६१ राधेर्वधे
६२ लिटीडप्येत्
६३ त्रप्फलिभजलञ्झट्क्ज्ह्यादि-ददिशसिक्तस्यातोऽन्तर्हलो
६४ फणादिजॄनसूभ्रम्वमा वा
६५ श्रन्थग्रन्थो लुक
६६ दम्भ
६७ ये वा
६८ घोर्हि
६९ देर्ल्टीगि
७० पिबस्येङ्के
७१ हिनोऽङे कु पूर्वात्
७२ जेर्लिट्सनि,
७३ चेर्वा
७४ सन्जेप्पिण्पाणि
७५ नस्विदिस्वदिसहणिस्तो
७६ पूर्वस्याम्वेऽर्चीयुत्यो

७७ आण्जश्रमूझप
७८ ध्रुतेरि
७९ सरश्चर्
८० (छिवेष्टो वा)
८१ लुन्सयि
८२ हलोऽनादि
८३ (अच्याक्)
८४ +कुहोश्चु
८५ यङोऽकवते
८६ ऐङमिदाहाकौ
८७ वञ्चस्त्रंस्ध्वंसभ्रंन्शकस्पत्पदिस्कन्दान्नीम्
८८ अतोऽनुनासिकस्य मम्
८९ जञ्जभदहदशभञ्जपसाम्
९० चर्फलाम्
९१ ति चातोर्ल्युत
९२ रीमृदन्ताम्
९३ रम् रिम् च श्रुचि
९४ निजामेत्
९५ पृभृहाङ्माङामित्
९६ +सन्यत
९७ ओ पुयञ्ज्ये
९८ श्रुवुदुद्रुपुप्लुच्योर्वा
९९ स्वपेर्णावु
१०० सन्वल्लघौ ङेऽग्लुचि
१०१ लघोर्दीर्घोऽनजादे
१०२ स्मृदृत्वृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशामत्
१०३ वेष्टिचेष्टो वा
१०४ गणश्चे
१०५ लिट्यादादेरत
१०६ नकाभ्न्वृदाद्यनेकहल
१०७ भूव्यथोऽदित्
१०८ इग्यजम्सःचोऽर्योज्यम्
१०९ न व
११० वा
१११ प्ये च
११२ ज्य
११३ व्य
११४ परेर्वा
११५ र्‍व्यादिस्वञ्नच किति
११६ वशिव्यचिव्यधिज्याग्रहिस्विपप्रच्छिभ्रज्जां विङति
११७ स्वापेर्ङे
११८ वशो न यङि
११९ स्वञ्यास्यम
१२० चाय की
१२१ द्युत्कौ ह
१२२ णौ सन्ङे
१२३ श्वेर्वा
१२४ लिङ्यङि
१२५ न
१२६ (प्याय)
१२७ त्त्योरनुपसर्गस्य
१२८ आङोऽन्धूधसो

१२९ स्फाय
१३० स्त्य प्रपूर्वस्य
१३१ द्रवमूर्तौ श्य
१३२ (प्रतेः)
१३३ (वाभ्यवपूर्वस्य)
१३४ (शृत पके हवि क्षीरे)
१३५ दीर्घोऽच्योऽन्त
१३६ क्विजलि विङत्यनुनासिके
१३७ सनि
१३८ इम
१३९ तनो वा
१४० क्रमस्त्वि
१४१ शूच्छ्रोऽनुनासिके च
१४२ त्वज्वरमेव्यविसिनोऽचश्च
१४३ राल्लुक्
१४४ गाङ्कुटा ङिद्वदञ्णि
१४५ इटि विज
१४६ वोर्णो
१४७ स्त्यङ्गौ
१४८ क्विद्विडितन्निषेध्यामयोगात्
१४९ स्वञ्जेर्वा
१५० ग्रञ्जन्ति ति न्युपान्त्ये
१५१ थफवन्चिलुत्यृनिडिपिमृषिकु
श इटि
१५२ यौ इन्दिरलस्सरत्वौ
१५३ इति शप सयोर्मासारम्भे
१५४ मीत्त्हीद्रूष्टामिमिरिशि
दूषो न
१५५ मृष क्षान्तौ
१५६ त्वि
१५७ स्कन्दस्यन्द
१५८ मृडमृद्गुधकुषक्लिश्वद्वस
१५९ रुद्विन्मुषिग्रहिस्विप्प्रच्छा
सनि च
१६० सीङ्
१६१ हलि
१६२ सिलौ तडि
१६३ उ
१६४ गमो वा
१६५ (यमस्तौ विवाहे)
१६६ (गन्धने)
१६७ म
१६८ घुस्थोरि च
१६९ अन्त्योपान्त्यर्तोमिङ्
१७० पुगावुर्
१७१ क्ङेऽनिट्चज कुर्धिति
१७२ वान्यार्थनिदाघानदाघ नाम्नि
१७३ (उद्गादय)
१७४ (त गतौ वन्च)
१७५ (याजादयो यज्ञाङ्गे)
१७६ ध्यण्यावश्यके
१७७ निप्रायुन शक्ति
१७८ शुनोऽङ्गौ
१७९ त्यज्यज

१८० एचोऽश्या
१८१ व्योऽलिटि
१८२ स्फुरस्फुलेर्घञि
१८३ (अभ्यपगुरो वा)
१८४ डीङस्सनि
१८५ (प्याङ्ङि)
१८६ (मिञ्मीञोरखाचि)
१८७ (लीङ्लिनात्योर्वा)
१८८ पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ
१८९ क्रीङ्जे
१९० सिध्यतेरज्ञाने
१९१ प्रयोक्तुस्स्मिङ
१९२ बिभेतेर्भीपूच
१९३ चिस्फुरोर्वा
१९४ (वेते प्रजने)
१९५ लीलो नग्लक् स्नेहद्रवे
१९६ रुह प
१९७ कथादिपानिस्फायोऽलग्त्रम्
१९८ प्रीञ्धूञोर्नक
१९९ वाशयोर्विधूननागत्योर्नक्तौ
२०० वेव्यापाह्वाशाच्छामो यिक्
२०१ ह्रीञ्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यर्त्योता पक्
२०२ घटादिकगेवनूजनैङ्कृष्क सूरञ्ज्यमोऽकमिचम्यम्यप परिस्खद उपान्त्यस्याचोऽ णञ्णौ तु दीर्घा वा
२०३ शमोऽदर्शने
२०४ यमोऽपरिवेषे णिचि न
२०५ मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च
२०६ चहश्शाठ्ये
२०७ वानुपसर्गाज्ज्वलह्वलह्मल वनूवमनमग्लास्नाम्
२०८ खचि
२०९ (छदेर्मन्क्तौ)
२१० घेऽव्याद्युपसर्गस्य
२११ ङेऽशास्वमाश्यृदित
२१२ आभ्भास्भाप्दीप्पीड्मील्जी- वकूणूण्श्रण्वण्लुटा वा
२१३ +उरृत्
२१४ जिघ्रतेरि,
२१५ तिष्ठते
२१६ ऊदुषो णौ
२१७ (चित्ते वा)
२१८ लुङ्लिटि भुव
२१९ गोह्योऽचि
२२० गम्हन्जन्खन्घसोऽनङ्य- चि लुक्ङिति
२२१ हलो नोऽनर्चोञ्च्युदितो
२२२ (लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गवि कृत्यो)
२२३ भञ्जेर्ञौ वा
२२४ दन्शस न्नशपि
२२५ रञ्ज

२२६ णौ मृगरमणे
२२७ घञि भावकरणे
२२८ +स्यदो जवे
२२९ प्रश्रथहिमश्रथैधाोदौम्र दशनम्
२३० ण्णित्यस्या
२३१ जागुर्णिणे
२३२ मृजु
२३३ आर्नाचि
२३४ विश्रमो घञि
२३५ नोद्यमोपरम
२३६ मज वधोऽयरनगवकचम कृन्जो
२३७ आतो यम्
२३८ घो नस्तोऽञिणे
२३९ हो घ
२४० शास विङ्वत्यड्हलीत्
२४१ (घौ)
२४२ (आङ)
२४३ क्तियपचाय
२४४ ह्रादोऽ क्ति
२४५ ऋत्वादे क्तकिना नोऽप्य
२४६ क्यधोर्दरयौदित्सूयत्यादेर्दे स चामन्मूर्च्छे
२४७ हलो यज आनोऽध्याग्य
२४८ (घादिन्यद्येर्नाशाजिगीषापा दाने)
२४९ (से कर्मकर्तरि आसे)
२५० +निर्वाणोऽवाते
२५१ दुग्वोर्दीर्घश्च
२५२ क्षेर ये
२५३ (दैन्य क्रोशे वा)
२५४ ह्रीताद्राघ्रोन्दनुद्विन्ते
२५५ प्रस्त्यो म
२५६ क्ष
२५७ शुष्पच घम्
२५८ अनुपसर्गा क्षीबोल्लाघकृश परिकृशफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्ला
२५९ +भित्त शकलम्
२६० वित्त धनप्रतीतम्
२६१ हन्मयरगावनतितनादेर्लै- ग्जलि
२६२ प्ये
२६३ मो वा
२६४ गमादीना घौ
२६५ (न क्तौ दीर्घश्च)
२६६ वन्यनुनासिकस्या
२६७ जसन्खना
२६८ सनि
२६९ ये वा
२७० तनो यकि
२७१ (मनस्तौ चौ)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥

१ ह्विणोऽचीकृ‍ञ्स्लेने यञ्
२ वेक
३ एश्शीड
४ य्यय्
५ उपसर्गादुदूह
६ ल्येतेरित्
७ क्षयत्यप्वच्पतोऽञ्चथगुम्फम्
८ नशो वेम्
९ ऋदशोऽङ्
१० जागु किति
११ गुप्सा लिट्यृ वा
१२ स्कृच्छ्रत
१३ हल्म्यामृदर्ते
१४ यङ्यक्चाश्शे
१५ रि
१६ जुसपक्येङ्
१७ अक्डिल्लुघेतौ
१८ हूस्वस्य हल
१९ व्युक्तेर्नाचि ल्यलै
२० भूम्वोऽद्वे
२१ हल्योरौत्
२२ वोर्णो
२३ (अल्योत्)
२४ तृणेह्
२५ + ऋव ईद्
२६ यड्तुरम्तोर्नेहुलम्
२७ म्यस्तेस्सोऽल
२८ अदोऽद्
२९ ईद् चाजक्स्च्य
३० वल इट्
३१ ईशीड्भ्या स्धे
३२ जल्होर्हो धि
३३ शाध्येधिजहि
३४ अघ्रव्यत
३५ इय्य
३६ आतोऽश
३७ श्नुगुसि
३८ ञे
३९ अतो ह
४० असयोगादो
४१ म्वि लुग्वा
४२ कुर्यि च
४३ अतश्शि चोत्
४४ मगाने
४५ आसीन
४६ नमम्त्योर्लुक्
४७ श्नाज्झेरात
४८ हल्यघोरी
४९ इद्दरिद्र
५० म्यो वा
५१ हाक
५२ + आ च हौ
५३ यि टुह्

५४ + क्सस्याचि
५५ दुहदिहलिहगुहस्ताछि त्रुवि लुग्वा
५६ ओनश्श्ये
५७ यम्गामिषोरिश न्छ
५८ पाघ्रा॰माध्याम्नादाण्दृन्य तिश्रौनिधिन्वुदृण्वुशदसद पिबाजिघ्रधमनिष्ठमनयच्छप श्यच्छ्र्शृविक्रुशीयसीदम्
५९ सतेर्धो वेगे
६० ज्ञाजनो जा
६१ ण्विदोऽक
६२ प्वा ह्रस्व
६३ शमा दीर्घोऽष्टानाम्
६४ ष्ठिवृक्लम्वाचम
६५ क्रमोऽनद्वाने
६६ सावारेच
६७ हलाम्
६८ वह्रूज्ञोऽत
६९ वोर्णुन्हलादेर्लेपोरिटि
७० नक्षण्शासिश्विजाग्रेदित्मश्वश्च
७१ धून्सुस्तुभ्य इट्
७२ यरनमाता सक
७३ घुपाभूस्थेतेः शुक्
७४ घ्राधेट्शाच्छासो वा
७५ तन्म्यस्यास्ते
७६ जन्हस्वान्तुनसम्तो
७७ ईटीट
७८ वि वा
७९ तासम्त्योरिस्ल
८० एति ह
८१ तसिल्यष्कि
८२ व्याह
८३ (डीङो यिक्ङित्यचि)
८४ इटि चातो लुक्
८५ हल्भ्या लिङ्येद्वा
८६ घुमास्थागापाहाक्स
८७ ई हल्यप्ये
८८ ये
८९ घ्राध्मोर्यङि
९० म्रो म्री हिंसायाम्
९१ अस्तिब्रुवोर्भूवचौ
९२ चक्ष रुशाज् वाचि
९३ लिटि त्ता
९४ शो य
९५ भ्रस्जसोऽर्
९६ लुङि लुग्दरिद्र
९७ अस्सन्तुण्वने
९८ हलो य
९९ (क्यो वा)
१०० अत
१०१ णेरिक्तानिडामात्व तेत्न्वार्थे
१०२ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ता वा

१०३ लघोर्हल प्येऽप्
१०४ वाम्रो
१०५ इ मेद
१०६ क्षेरी
१०७ क्षय्यजय्यौ शक्तौ
१०८ कय्य क्रयार्थे
१०९ दोसोमास्था क्ति
११० शो व्रते
१११ छश्च वा
११२ दद्घोर्द
११३ ऽतोऽन्त उपसर्गात्
११४ (मादाजन्ते वारम्भे)
११५ (निविस्वन्वात्)
११६ धाञो हि
११७ हाक्त्स्वि
११८ जग्धद प्ये च
११९ घस्लृन्घस्लुङ्सनि
१२० लिटि वा
१२१ वेर्वय्
१२२ ग्नो वधस्तङि लुङि
१२३ लिङि च
१२४ गैस्यो
१२५ णौ गमजाने
१२६ सनीडश्च
१२७ + गाङ् लिटि
१२८ लुङ्लृङ्णौ सन्के वा
१२९ (वल्नेऽचो वि)
१३० (अक्यवृधश्चि)
१३१ लङ्लुङ्लृङ्यमाङाद्
१३२ आरैजाद्यच
१३३ (यस)
१३४ वलादेरिडश्ववृणादे
१३५ तेर्महादिभ्य
१३६ ग्रह एकाचोऽलिटीट
१३७ ऋद्वृर्वलितङ्से
१३८ हश्म्या चोस्तद् तङ्से
१३९ रधाचोदिङ्ग्स
१४० अन्जोऽसे
१४१ निष्कुष
१४२ क्तयो
१४३ नडीयश्च्यैदिद्धेटोऽपत
१४४ (अर्दस्संविवे)
१४५ अविदूरेऽभे
१४६ शासिधृष प्रगल्भे
१४७ कष कृच्छ्रगहने
१४८ घुषोऽविशब्दे
१४९ दृढस्थूलबलिनो
१५० क्षुब्धस्वान्तध्वान्तपरिवृढल
म्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढ
मन्थमनस्तम प्रभुसक्तास्पष्ट-
स्वरानायासभृशे
१५१ आदित
१५२ भावारम्भे वा
१५३ शके कर्मणि

१५४ हृपेलामनिम्मयपतिपाते
१५५ जसधम्तापभितम्
१५६ वमरप्यमत्वरसधुपास्वन
१५७ जूवृश्चास्त्रि
१५८ कल्वा क्षधवस
१५९ लुभ्यञ्चेर्निमोहाचे
१६० पूङ्क्लिशो वा
१६१ त्व्यूदित
१६२ सहलुभेच्छम्षरिपरिति
१६३ भसजूधदन्भतन्सन्पनिज्ञपि
श्रियूणुभरस्वृभिवृतस्सनि
१६४ क्रायृपृड्स्म्यजश
१६५ न किदाद्युग्रहगुह
१६६ ऋदृमम्ये
१६७ ह्रस्येनाज्घस
१६८ गमहविदृहश्विशो वा
१६९ कृतृभृच्चृच्छृदसस्यसौ
१७० गम
१७१ अतड
१७२ न वृध्य
१७३ गधोरसुसडाने
१७४ नम
१७५ (तु)
१७६ श्रवप्रच्छिविन्द्विग्रहन्वसिध
स्यचोऽस्यिश्रिशीङ्डीङ्रुप
दृक्षेट्त्त
१७७ मुरिसिविपवाञ्च
१७८ अम्मम्मृयुयविनित्यगुरुभाञ्ज
१७९ रभसत्वान्न
१८० अभुनुतुम्कामिच्छिखिशप
सहाद
१८१ वन्नासानुवुकुशुरसुयाद्ध
१८२ आवल्लिक्षितुसृम्वनिगता-
त्प
१८३ यरलाङ्क
१८४ रयनगाम
१८५ दन्दलिविस्पृमृदिरनुरेश्श
१८६ शिशुह्निरिक्रपिपितुदोप्प
१८७ चनमिदुरदिलिदाद् ह
१८८ म्विदान्मिधिक्षिपिपुपरस्यात्
१८९ किल्गुन्इस्यूर्णुन
१९० नित्यानिट्तासोऽन्वदच्सृ
जूदशस्थे वावृव्याते
१९१ ऋन
१९२ ह्लजोऽस
१९३ सृभृद्दम्तुद्दुश्रुलोश्च लिटि
१९४ सृजूदशोऽम् जल्यकि
१९५ हपृतृपुसपक्रपिस्पृस्मृशो वा
१९६ नद्दमस्जसोर्नम्
१९७ उदित
१९८ लिपादिनृफहफगुफोभशु-
भश्ने
१९९ जभोऽचि
२०० रध

२०१ नेट्यलिटि
२०२ रभ
२०३ लभ
२०४ ष्याङ
२०५ स्तुतावुपात्
२०६ (ञ्यमि वा)
२०७ घञ्रो चोपसर्गात्
२०८ (सुदुर्भ्य)
२०९ क्रीन्तन्यवसादेर्लुग्नहुलम्
२१० धाञ्नद्यपे
२११ सपर्युपात्कृगस्सट् भूषसमवाये
२१२ उपाद्विकारप्रतियत्नवाक्याध्याहारे
२१३ किरतेर्लवने
२१४ प्रतेश्च वधे
२१५ चतुष्पथपाद्धर्षात्
२१६ विष्टुति भक्षाश्रयाय
२१७ (वौ विष्किरो वा)
२१८ मातुम्पतेर्गनि
२१९ प्रादुसश्चाच्यस्तेष्वि
२२० सुञ्सूसोग्तुम्तुभोऽव्यप्यद्वे
२२१ स्थासेनिसेधसिच्सञ्जा ष्यटि
२२२ स्तम्भोऽवप्रतिस्तव्धनिस्तव्धे
२२३ अवाचालम्बनाविदूर्योर्श्च
२२४ वेश्च स्वनोऽशने
२२५ सदोऽप्रतेर्लो त्वादे
२२६ स्वञ्जेश्च
२२७ परिनिवेस्सेव
२२८ (सयसिते)
२२९ सद्स्तुस्वञ्जा वा त्वटि
२३० सीवूसहोऽड्ऽसो
२३१ स्यन्दतेर्वाभ्यनोश्चाप्राणिनि
२३२ वेस्स्कन्दोऽक्तयो
२३३ परे
२३४ स्फुरस्फुलोर्निर्नेः
२३५ वे
२३६ स्कम्न
२३७ र्द्विस्सुवेस्समसूतिस्वपोऽव
२३८ हिनुमीनानिणोऽदुरोऽन्तरश्चण
२३९ श
२४० नेर्धुमानद्रत्पतपदिस्यतियातिवातिद्रातिप्सातिहन्तिवपिंप्रहिशमूचिन्देग्घौ
२४१ शेषेऽपान्तकखपाठे वा
२४२ परेरनिते
२४३ अन्ते च
२४४ ह्वयो
२४५ प्र
२४६ म्वि वा
२४७ (न देशेऽन्तगेऽयनम्र)
२४८ निसनिक्षनिन्द कृति वा

२४९ अपोऽचोऽमामूपुन्कगप्या-यिवेप
२५० नमीनादेरेव
२५१ णिहलिशुपान्त्याद्वा
२५२ (निर्विण्ण)
२५३ रो लोऽयौ
२५४ निष्पतेर्नो
२५५ (परेर्घाङ्कयोगे)
२५६ डश्वर्फिडादीनाम्
२५७ ओऽचि
२५८ यङि
२५९ (गरगल विषप्राण्यङ्गे)
२६० कृपोऽत्पटादिषु
२६१ आदेप्ष्णोऽवकष्टचाष्टीव स्स्नम्

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

१ तास्स्यो लुट्टो
२ सिर्लुङि
३ दृपादेर्वाम्प
४ इक्शलोऽटृश क्सो नेट् चेत्
५ श्लिय
६ नानालिङ्गने
७ कथिद्रुणोर्डे कर्तरि
८ धेट्श्वेर्ना
९ स्तम्भूम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुचु श्वृधिज्रोऽङ्
१० ऋदितोऽनङि
११ सर्तिशास्तिलिदयुत्पुष्यादे
१२ वक्त्यसूख्याते
१३ लिपिसिज्वाऽर्ते
१४ तङि वा
१५दीप्पूरजन्वुधतायप्यायस्ते जि
१६ पद
१७ कर्मभावे
१८ हन्दृशिमहज्भ्यसिताम्स्य सटा ञिङ्वा
१९ श्लेषे यक्
२० +(कर्तरि शप्)
२१ हृदादेश्लुबलुक्
२२ दिवादेश्श्य
२३ भ्राशम्लाशभ्रमिकमिरसि-त्रुटिलपो वा
२४ +यसोऽनुपसर्गात्
२५ (सम)
२६ अक्षश्श्नु
२७ तक्षस्तनूकृतौ
२८ स्वादे
२९ स्तन्भूस्तुन्भूस्कन्भूस्कु भू-स्क्नोश्श्ना च
३० प्रचादे
३१ हलश्शो हावान

३२ तुदभ्यश्श
३३ कृन्तनादेरु
३४ रुधा न न्लुक् च
३५ कर्मण्यसुवादीना कर्मवत्ति
३६ तपस्तपसि
३७ (सज श्राद्धे)
३८ (करणे क्वचित्)
३९ (कुषिरजश्श्यान्न वा)
४० न्यज्दुह्
४१ रुध
४२ (तपोऽनुतापे च)
४३ (णिश्रिस्नुतङ्कर्मण)
४४ (भूपार्थसन्दुहादीना च
ञियक्)
४५ कृत्तोऽनुत्नाम्
४६ धुरकेल्मिकृष्टपच्य कर्मणि
४७ सङ्गतेऽजर्यम्
४८ रुच्याव्यथ्यौ
४९ भूगोयो वा
५० प्रभूपस्थोऽनीय
५१ जनाप्ल्वापतो घ्यण्
५२ श्लिपशीङ्स्थागृपास्वमनञ्जु
हारम्भात् क्त
५३ गत्यकर्मण्याधारे च
५४ (आदो)
५५ साप्याप्याल्लकव्यप्रार्थो
कर्मभावे
५६ (भीमादयोऽपादाने)
५७ (सम्प्रदानाच्चान्यल्लोणादय)
५८ कृद्धतुलम्
५९ प्राक्स्ति प्रासोऽसम
६० घ्यण्
६१ पाणिसमवात् सृज
६२ ओरावश्यके
६३ वाधारेऽमावस्या
६४ (कुण्डपाय्यसञ्चाय्यराज
सूया क्रतौ)
६५ (पाय्यधाय्यसान्नाय्यनिका
य्यप्रणाय्यानाय्य मानर्घ-
निर्निवासासमत्यनित्ये
६६ (अग्नौ परिचाय्योपचाय्यम-
मूह्यचित्या)
६७ तव्यानीयौ
६८ प्वचत्तकिशान्शसियत्सहि
यजोऽयनासुवपरपल्पापत्र-
पडिपद्भचमुर्य
६९ गद्मद्यमोऽनुपसर्गात्
७० चर
७१ आङोऽगुरौ
७२ पणोपमृनवद्यह्नितेयतुंमत्यु-
पेयागर्ह्यै
७३ स्वामिनैश्येऽने
७४ वदम्सुप क्यप् च
७५ हत्यामूय भावे

७६ जमिचिन्या
७७ सेयनृषोयम्
७८ तुप्याज्यमिथोव्यासि यसु
ऱ्य नाम्नि
७९ शास्वृन्टृजुपस्त्वेत्यृटुपा
न्यादनृच्स्लपृन
८० (जिनिपून्यो हलिमुत्रस्लके)
८१ मह पद्मास्वैरिवाश्चापक्ष्ये
८२ भृ ोऽनाम्नि
८३ समो वा
८४ क्रमृज्जृपशसगुहन्हजप
८५ प्युनज् ल्हादिभ्यश्च
८६ न चादिभ्योऽन
८७ महादिभ्यो णिन्
८८ नेर्यपश्रुशान्विशरक्ष
८९ नजो याचृव्याहृमव्याटा-
जवदवस
९० अचोऽचित्ते
९१ रवराघोऽपात्
९२ इच परिभ्व
९३ (वेरशीड्पिजो देशे)
९४ नाकृगृग्रीगुपात्यात्क
९५ उपसर्गादातोऽकि्
९६ +पाघ्राध्माधेडदृशश्श
९७ धारिपारिवेधुदेजिचेतिसाति
साहिल्मिपविन्दोऽनुपसर्गात्
९८ ध्रुयो ण
९९ सहादिग्रहाद्या
१०० श्यात्त व्यधासुमन्तावसान
ऱ्तीण्धम
१०१ तृत्वनचो वुद् शिन्पिनि
१०२ पाणिनट् ताडघट्
१०३ गस्थक
१०४ टनग्
१०५ हो ब्रीहिकाले
१०६ प्रुसृ वस्माधो वुन्
१०७ आशिषि तुन्
१०८ नाम्नि क्ति
१०९ कर्मणोऽग्
११० शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्ष
मो ण
१११ गोऽनुपसर्माट्टक्
११२ सुराशीधो पिनात्
११३ आतोऽह्वानामोऽड्
११४ दाज्ञ प्रे
११५ (सत्य)
११६ (आशिषि घ)
११७ क्लेशतमसोऽपे
११८ (शीर्षकुमाराण्णिन्)
११९ अमनुष्ये टक्
१२० जायापतेर्लक्षणे
१२१ (हस्तिकनाटाच्छक्तौ)
१२२ राजघ
१२३ अर्हाऽ

१२४ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघनुर्घटाद्ग्रहः
१२५ सूत्राद्धारणे
१२६ हृञो वयोऽनुद्यमे
१२७ आङि शीले
१२८ दृतिनाथात्पशाविः
१२९ फलेग्रह्यात्मंभरिकुक्षिंभरि
१३० शकृत्स्तम्बाद्वत्सत्रीहौ कृञः
१३१ किंयत्तद्बहोरः
१३२ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिनान्दीलिपिलिबिबलिचित्रक्षेत्रजङ्घानाद्धर्धनुर्भक्तसंख्याट्टः
१३३ हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदात्
१३४ भृतौ कर्मणः
१३५ क्षेमप्रियमद्रात्खाण्
१३६ मेघर्त खच्
१३७ भयात्
१३८ प्रियवशाद्वदः
१३९ द्विषत्परात्तापेः
१४० मितनखपरिमाणात्पचः
१४१ कूलाभ्रकरीषात्कषः
१४२ सर्वात्सहश्च
१४३ भृतॄवृधारिजिदमितपश्च नाम्नि
१४४ वाचंयमो व्रती
१४५ मन्याण्णिन्
१४६ कर्तुश्शश्च
१४७ एजेः
१४८ शुनीस्तनाद्धेट्
१४९ (नाडीमुष्टिघटीखरीनासिकावाताद्ध्मश्च)
१५० (पाणे)
१५१ कूलादुदि रुजवहः
१५२ वहाभ्राल्लिहः
१५३ विध्वरुस्तिलात्तुदः
१५४ शर्धललाटवाताद्धाक्पाजः
१५५ पुरन्दरभगन्दरेरम्मदोग्रपश्यासूर्यंपश्याः
१५६ सुभगाढ्यस्थूलपलितनग्नान्धप्रियात्सुपोऽच्वेश्च्वौ खुरस्नुखूकृञ् भुवः
१५७ कृञ करणे खनट्
१५८ भावे चाशितभवः
१५९ गम स्वखङ्गा
१६० विहायसो विहश्च
१६१ उरग
१६२ सुगदुर्गमाधारे
१६३ (निर्गो देशे)
१६४ नाम्न्यग्रशम
१६५ (पार्श्वादिभ्यश्शीङ)
१६६ (उत्तानादिभ्य कर्तुः)

१६७ आधारात्
१६८ भिक्षासेनादायाच्च चरष्ट
१६९ पुरोऽग्रतोऽग्रेस्सर्ते
१७० (पूर्वात्कर्तु)
१७१ स्थ क
१७२ ट्टहो घश्च
१७३ शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्त म्बेरमकर्णेजपास्सुरताहराल- स्महस्तिसूचका
१७४ मूलविभुजादय
१७५ निष्मज
१७६ स्पृशोऽनुदकात् क्विप्
१७७ अदोऽनन्नात्
१७८ क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ
१७९ मन्वन्क्वनिविच्श्च दृश्यते
१८० त्यदाद्य यतमात्वादृशात्‌ट्ट- शेराप्ये किञ्क्रट्सका
१८१ (कर्तुर्णिन्)
१८२ शीलेऽजाते
१८३ व्रताभीक्ष्ण्ये
१८४ साधौ
१८५ ब्रह्मवादी
१८६ व्यभेर्भुवो भृते
१८७ करणायज
१८८ (इविक्रय कर्मण कुत्स्ये)
१८९ घ्नो णिन्
१९० नद्माभ्रूणवृत्वाक्विप
१९१ सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात्कृञ
१९२ (सोमात्सुञ)
१९३ (अग्नेश्चे)
१९४ (कर्मण्यग्न्यर्थे)
१९५ दृश क्वनिप्
१९६ राजसहात्कृञ्युधिभ्याञ्
१९७ जनोऽनो ड
१९८ सप्तम्या
१९९ अजातेः पञ्चम्या
२०० क्वचित्
२०१ जुषोऽत्
२०२ सुयजो ङ्वनिप्
२०३ भस्मादय
२०४ क्तक्तवतू
२०५ + लुङ्
२०६ (रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वा पेऽद्य)
२०७ + अनद्यतने लङ्
२०८ (ख्याते दृश्ये)
२०९ स्मृत्यर्थेऽयदि लृट्
२१० साकाङ्क्षे वा
२११ अत्यन्तापह्नवे लिट्
२१२ परोक्षे
२१३ (हशश्वत्पश्चाऽव्यन्त मच्छच्चे लङ् च)
२१४ (पुरि लुङ्वा)
२१५ स्मे च लट्

२१६ नञो पृष्ठोक्तौ
२१७ सति
२१८ (पूङ्यजश्शान)
२१९ वयश्शक्तिशीले
२२० धारीङश्शत्रकृच्छ्रे
२२१ (सुञ्द्विषार्हस्सत्र्यरिप्रशंस्ये)
२२२ तृ साधुधर्मशीलेषु
२२३ भूवृतुवृधूभ्राजसहचररुचाप त्रपालङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनो त्पचोत्पतोत्पदोन्मदादिष्णु
२२४ भूजेस्नुक्
२२५ ग्लास्थस्स्नु
२२६ गृधिधृषिक्षिप्त्रस क्नु
२२७ सन्भिक्षाशस्विन्दिच्छादु
२२८ शृवन्दारारु
२२९ (सद्वाशद्वेदृसेरु)
२३० निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहिगृहिप तिशीङ्दयादालु
२३१ (सहिवहिचलिपापतो यङ इ)
२३२ (ददिसासिचक्रिजज्ञिनेमि)
२३३ भुवृपश्वागृहन्कम्गमाद्गुकण्
२३४ लषपतपद
२३५ क्षुद्भूषार्थसृगृघज्वल्शुचशुभ-श्यान
२३६ (रचलार्थादकर्मकात्)
२३७ हलाद्यन्तान्डिदित
२३८ (नदीशदीप्रद्गीणिङ्य)
२३९ (द्रम्क्रमो यङ)
२४० यज्वद्दशजपादूक
२४१ जागु
२४२ शमष्टकद्रुपद्विषद्रुहदुहयुज-त्यजरजभजाभ्याहनाऽनुरु-धोधिनञ्
२४३ (आङ क्रीड्यम्यसुष)
२४४ सम पृचसृजज्वरोऽकर्मका-त्
२४५ वौ विचकषकत्थस्रम्भलस
२४६ लपोऽपे च
२४७ चरोऽतौ च
२४८ लष्सृद्रुमथवदवस प्रे
२४९ परेस्सृदहमुह
२५० (देवो णेश्च)
२५१ क्षिपरट
२५२ वादेश्च वुञ्
२५३ निन्दहिंसक्लिशखादविना-शिव्याभाषासूयात्
२५४ (उपसर्गादेव देविक्रुश)
२५५ कुट्टिलुण्टिवृङ्जल्पिभिक्षा-दाकट्
२५६ दक्षीण्वमव्यभ्यथाभ्यभ्पारि-भूविश्रेरिन्
२५७ मातसूजो
२५८ मरकसद्धस
२५९ भञ्जभासमिदो घुर

२६० वेत्तिच्छिन्भिद कित्
२६१ सर्ताणनञ्जेष्वरप्
२६२ गत्वर
२६३ नम्कम्यजस्कम्पस्मिर्हिंसदी
पो र
२६४ स्वप्तृषिधृषो द्नज्
२६५ भ्य नुनुकन्लुका
२६६ स्थेशभासपिसस्सो वर
२६७ यायानरश्च
२६८ सनिशान्सुवोऽनाम्युद्
२६९ मितद्र्वादय
२७० इन्न प्वो दैवते
२७१ सञर्षो करणे
२७२ लुधूसूखनसहचरर्ते
२७३ (व्ययो द्रोर्धन)
२७४ (स्तम्बाद् ग्रश्च)
२७५ (वद्मपरिघम्)
२७६ प्वो हलकोडमुखे लद्
२७७ दाम्नीशस्युज्युसिच्सिस्तुतुद्
मिहनहदन्शपत
२७८ धात्री
२७९ मतिपूजार्थजीच्छीरयादिभ्यः
क्त,
२८० उणादयः
२८१ गम्यादिर्वर्त्स्यति
२८२ लृट्
२८३ परिदेवनानद्यतने लुट्
२८४ (पुरायानतोलट्)
२८५ (कन्ताकर्ह्योर्वा)
२८६ किंवृत्तेऽर्थित्वे
२८७ अर्थ्यसिद्धौ
२८८ लेटि हेतौ
२८९ लेड् चोर्ध्वमौहूर्तिके

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे च तुर्थस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

१ पड्जो घञ्
२ सुस्थिरव्याधिमत्स्यबले
३ अकर्तरि
४ इङ
५ (श्रो वायुवर्णनिवृत्ते)
६ पूल्नीरोर्निरभ्यवोपसर्गे
७ भूश्यदोऽच्
८ नौ णश्चाद
९ स्वनहसक्कणपठो वा
१० यमरसलिव्युपे
११ क्रणो वैणे
१२ घो कि
१३ आप्यादाधारे
१४ ग्रहगम्यदृवृणुद्ग्रहोऽच्
१५ समुदज पशौ
१६ (सर्तिग्लहपण प्रजनाक्षेयन्त्वे)
१७ +प्रमदसम्मदौ हर्षे

१८ (देशेऽन्तर्घनान्तर्घणौ)
१९ प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकाशे
२० घनोद्घनापघनोपघ्ननिघोद्घसङ्घा मूर्त्यत्याधानाङ्गासन्ननिमितप्रशस्तगणा
२१ ह्वो वश्योश्विन्यभ्युपे
२२ +आदि युद्धे
२३ +निपानमाहाव
२४ भावेऽनुपसर्गात्
२५ मद्यधजप
२६ क्रण्यग्रहस्त्वन्योर्वा
२७ आङि रुप्लो
२८ ग्रहोऽने वर्षे
२९ प्रे युम्यतुलासूत्रे
३० युर्वस्त्रे
३१ उदि नीश्रिज
३२ पूद्रुयौतेर्घञ्
३३ ग्रह
३४ +समि मुष्टौ
३५ युद्रुदो
३६ स्तोर्यज्ञे
३७ (परौ ग्रह)
३८ (यवे शापे)
३९ (लिप्साया प्रे)
४० ह्वम्तुषो
४१ स्त्रोऽयज्ञे
४२ वौ प्रथनेऽशब्दे
४३ क्षुश्रो
४४ न्युपे शीङ क्रमे
४५ हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चे
४६ चित्युपसमाधानावासदेहे कश्चादे
४७ सङ्घेऽनुपरौ
४८ माने
४९ न्युदि ग्रं
५० क्रो धान्ये
५१ नौ वु
५२ इणोऽभ्रेषे
५३ परौ क्रमे
५४ (द्यूते न्य)
५५ भ्वोऽप्रज्ञाने वा
५६ स्थादिभ्य क
५७ ट्वितोऽथुक्त्री
५८ यज्यत्प्रच्छप्रक्षो न
५९ विच्छेर्नङ्
६० व्याप्तौ भावेऽनञिर्
६१ स्त्रिया क्तिन्
६२ लभादिभ्य
६३ स्त्रिवप्यन्तौ करणे
६४ गापापचो भावे
६५ स्थो वा
६६ व्यतिहारे अ
६७ ण्युक्ष
६८ प्रत्यय क्यप्

६९ (नाम्नि भृञ)
७० (समजनिपदनिपद्मन्निदी णघञ्शीङ)
७१ क्रमश्शक्तिन्च
७२ सम्पदादिभ्य क्विन् क्विप्
७३ यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्येटा द्यामृगयेच्छायाच्जाकृपा
७४ ग्लाज्याहो नि
७५ णिवेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्दोऽन
७६ (इषोऽनिच्छायाम्)
७७ परेर्वा
७८ सृचरो य
७९ जागुरश्च
८० प्रत्ययात्
८१ गुरोर्हल
८२ पिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिच-र्च्यतर्वोऽङ्
८३ उपसर्गादात
८४ मिदादय- क्वचित्
८५ सनाभावे ण्वु
८६ प्रश्नाख्याने वेञ
८७ पर्यायोत्पत्त्यर्हर्णे ण्वु
८८ नञोऽनिश्शापे
८९ नव्माने क्तोऽम्यादिभ्य
९० करणाधारे चानट्
९१ पुन्नाम्नि घ प्राय
९२ गोचरसचरकषनिकषन्वल भगवहव्रजव्यजापणनिगमम्
९३ हलो घञ्
९४ तृस्त्रोऽवात्
९५ समश्च हृञ
९६ जारदाराध्यायन्यायोद्यावा नायाधारायाया
९७ (उदङ्कोऽजले)
९८ (खनोऽडडरेकेकनकाश्च)
९९ दुस्स्वीषत कृच्छ्राकृच्छ्रे ख
१०० च्वौ कर्त्राप्याद्भूकृञ
१०१ आतोऽन
१०२ शास्युधिदृशिधृषिमृष
१०३ (वाशस्ये सद्भूतवत्)
१०४ क्षिप्राशसाथे लृङ् लेङ्
१०५ (आधेऽयासन्नाविच्छित्त्यो)
१०६ (वत्स्यर्त्यनहोरालेऽवोऽनर्धौ)
१०७ (काले परे वा)
१०८ लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते च लृङ्
१०९ या शेषात्
११० गर्हेऽपिजात्वोर्लृट्
१११ कथमि लेङ् च वा
११२ किंवृत्ते लेङ्लृटौ
११३ अमर्षोश्रद्धेऽन्यत्रापि
११४ किंकिलास्त्यर्थयोर्लृट्
११५ यद्यदियदाजातौ लेङ्
११६ गर्हे च यच्चयत्रे

११७ चित्रे
११८ लृट् शेषेऽयदौ
११९ वादेऽप्युते लेङ्
१२० सभाव्येऽलम्यर्थात्
१२१ (धातूक्तौ वायदि)
१२२ सतीच्छार्थात्
१२३ वर्त्स्यति फलकारणे
१२४ कामाविष्कारेऽकच्चिति
१२५ इच्छार्थे लेङ् लेट्
१२६ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधी
ष्टसप्रश्नप्रार्थने
१२७ प्रैषानुज्ञाऽवसरे लेट् घ्यप्
१२८ (लेट् चोर्ध्वे मुहूर्तात्)
१२९ (लेट् स्मे)
१३० अधीष्टे
१३१(कालवेलासमयावसरे तु वा)
१३२ लेङ् यदि
१३३ तृध्यप्चार्हे
१३४ (णिन् घ्यपावावश्यकाधमर्ण्ये)
१३५ शक्तौ लेङ घ्यप्
१३६ लिङ् लेङाशिषि
१३७ माङि लुङ्
१३८ लङ् च स्मेन
१३९ भृशाभीक्ष्ण्ये लेट्
तस्मिंस्तथार्थे
१४० प्रचये वा सामान्यार्थे
१४१ निषेधेऽलङ्खलौ क्त्वा
१४२ परावरे
१४३ (व्यतिहारे मेङस्तुल्यकर्तृके)
१४४ प्राक्काले
१४५ पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ण्ये खणुम्
१४६ अन्यथैवकथमित्थम
कृञोऽनर्थकात्
१४७ (यथातथादीर्ष्योत्तरयुक्तौ)
१४८ आप्यादाक्रोशे
१४९ (स्वादोरप्यच्वे)
१५० विद्दृशिभ्य कार्त्स्न्ये णम्
१५१ यावतो जीववन्दात्
१५२ चर्मोदरात्पूरे
१५३ (वृष्टीयत्त्वेऽस्यो लुग्वा)
१५४ (चेलार्थात् क्नोपे)
१५५ तृतीययोपदश
१५६ हिंसार्थात्तुल्याप्यात्
१५७ (तत्सम्योपात्पीडुधरुष)
१५८ (प्रमाणसमासत्त्यो)
१५९ तूर्णेऽपादानेन
१६० द्वितीयया
१६१ (स्वाङ्गेनाध्रुवावाप्येन)
१६२ विशिपतिपदिस्कन्दाद्व्याप्त्या-
भीक्ष्ण्ये
१६३ तृष्यस काले नान्तरे
१६४ प्रहादिशो नाम्ना
१६५ (कृञोऽव्ययेनानिष्टोक्तौ ण
मुर्वा)

१६६ (तिरश्चापवर्गे)
१६७ (भुवोऽनूचानुलोम्ये)
१६८ तूष्णीमा
१६९ स्वाङ्गाचसा कृभ्व
१७० च्वौ धाण्विनानाना
१७१ शुष्कचूर्णरूक्षादाप्यात्पिष स्तस्मिन् णम्
१७२ कृन्मुहोऽकृतजीवात्
१७३ निमूलात्कष
१७४ समूलात् ग्रश्च
१७५ करणात्
१७६ (हस्तार्थाद्वृतृवर्तिग्रह)
१७७ (स्वस्नेहनार्थात्पुष्पिष)
१७८ नाम्नि बन्ध
१७९ आधारात्
१८० कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवह्
१८१ उर्ध्वात्पृश्शुष
१८२ आप्याच्चेवे
१८३ समर्थास्त्यर्थधृषज्ञाशक्ग्ला घटसहार्हारभलभक्रमे तुम्
१८४ (क्रियाया तदर्थाया वुण् लृट् च)
१८५ कर्मणोऽण्
१८६ लेड्तुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके

॥ इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यस्य शाकटायनस्य कृतौ शब्दानुशासने चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

॥ समासोऽध्यायश्च चतुर्थ. ॥

गणनेय सूत्राणामनुष्टुभामर्धसप्तमशतीह ।
त्रीणि सहस्राणि शते द्वे षट्त्रिंशच्च योगानाम् ॥

सञ्ज्ञानियमनिषेधाधिकारात्यापवादविधिपरिभाषा ।
अतिदेशविकल्पाविति गतयश्शब्दानुशासने सूत्राणाम् ॥

॥ शाकटायनीयसूत्रपाठस्समास ॥

॥ ओम् ॥

शाकटायनीयसूत्रपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठाङ्क	सूत्राङ्क	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१९	दैच	दैच्
१	२७	परीग्रहा	परिग्रहा-
२	३६	हस्तेपाणो	हस्तेपाणौ
२	३९	सुडसम्वा	सुड्सस्वा-
४	१५८	लुक्तस्मात्	लुक्तस्सात्
४	१७४	शिरस	शिरस
५	३९	इन्पुन	इन्पुन
६	६०	किंजस् प्पि	किंजस्सप्पि
७	१२७	च्चतरो	चतुरो
९	७	स्वर ादे-	स्वसादे-
९	१६	यञ्यञ-	यञ्यञ्
११	१००	तर्स्पर्यभिसवाभैय-	तस्पर्यभिसवोभये
१२	११९	हिंसायाम्	हिंसायाम्
१४	१३	हनो	हनो
१४	१४	मृत्युत्सञ्जन	मृत्युत्सञ्जन
१४	१५	कतृस्थे	कर्तृस्थे
१५	७६	ह्ववहृश्चा-	हवहृश्चा-
१८	६५	मध्यमवरिम्	मध्यमवीरम्
१८	६६	वृतादि-	वृतादि-
२१	२२२	ज्ञानोत्तुनौ	ज्ञानोर्जुनौ
२१	२२४	सुत्दत	सुहृत्
२२	२५	शुन	शुन
२५	२०	क्षियाशो	क्षियाशी

पृष्ठाङ्क	सूत्राङ्क	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६	४५	विन्मतोश्लुङ्	विन्मतोश्ल्लुङ्
२७	७६	पनूहन्	पनूहन्
२७	८१	कद्रा	कद्रा
२९	६४	दूण	दूण्
३०	९३	कुलद्ञ्	कुलादञ्
३०	९७	क्षत्राद्व	क्षत्राद्ध
३२	१९७	वेतमसहि	वेतसमहि
३३	१४	वल्हयुर्दि	वल्ह्यूर्दि
३६	१३८	हलशीरा	हलसीरा
३८	४९	नराद्युतो	नराद्यृतो
३८	६०	इष्टादिभ्यो	इष्ट्यादिभ्यो-
४०	१५१	पुत्राच्छयौ	पुत्राच्छयो
४३	५८	कश्चा	छश्चा
४३	५९	समासमनि-	समासमीन
४३	७४	मयट	मयट्
४४	१२७	दद्मा	दद्ना
४५	१५६	देरिश्च	देरिलश्च
४६	१२	अघादि-	अन्त्यादि-
४६	१८	सनेका-	सर्वैका
४७	५५	मागतत्तत्वे	मागतत्तत्त्वे
४०	३	नित्याद्दय	नित्यद्दश
४९	२६	भृशादेश्चौ	भृशादेश्च्वौ
५०	५५	पट्टपटम्	पटूपटम्
५०	६५	मन्योन्त्र	मन्योर्न्त्र

पृष्ठाङ्क	सूत्राङ्क	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	२५३	दैन्य कोशे	दैन्याकोशे
५४	२५४	ह्रीता-	ह्रीत्रा
५५	७	त्यप्वच्य-	त्यम्व
५५	३४	अध्र	आध्र-
५६	५९	सर्तेधो	सर्तेधा
५८	१८६	दोप्प	दोप्प
६०	११	लिदद्यु	लिन्द्यु-
६१	३७	सज-	सृज-
६३	१२५	सूत्र-	सूत्रा
६४	२०१	जुषो	जूषो

प्रक्रियासंग्रहोत्तरार्द्धस्य शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१७	१२	अदत्ताम्	अधत्ताम्
२१७	१२	अदत्तम्	अधत्तम्
२१७	२०	दाधाथाम्	दधाथाम्
२२१	१२	गृहृणीप्व	गृह्णीप्व
२२४	३	अदिम्	अदित्
२२५	६	अभुद्यत	अभुञ्जत
२२८	११	नजि	रत्नि
२३०	७	अभ्रायत	अच्छायत
२३०	७	कथताम्	छायताम्
२४८	१४	पृर्वाष्ट	पूगीष्ट

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६८	२	जगोर	जुगोप
२९३	१५	अरोदित्	अरोदीत्
२०४	११	चलिक्षामहि	अलिक्षामहि
२००	१२	अवत्स्यत्	अवर्त्स्यत्
,,	,,	वत्स्यति	वर्त्स्यति
२९९	१४	अशोशागिष्यत्	अशीशाणिष्यत्
३४९	१	घ्यपि	घ्यणि
३५३	१२	अनुपर्गा	अनुपसर्गा
३६१	६	आप्याम्यो	आप्याम्यो
३६२	७	अहा	अहे
३६६	२१	कन करणे	कृन करणे
३७७	६	आरुढो	आरूढो
३७७	११	ग्लानान्	ग्लानवान्
३९८	१५	भाति	भाति